

Хмельницька обласна рада
Управління культури, національностей, релігій та туризму
Хмельницької облдержадміністрації
Хмельницький обласний краєзнавчий музей

ЛІТОПИС ХМЕЛЬНИЧЧИНИ-2015
Краєзнавчий збірник

Хмельницький
2015

УДК 94 (477.43)
ББК 63.3 (4 Укр – 4 Хме)
Л 64

*Рекомендовано до друку
Науково-методичною радою Хмельницького обласного краєзнавчого музею
Протокол №4 від 23.04.2015 р.*

Редакційна колегія:

Брицька Олена Миколаївна, заслужений працівник культури України, директор Хмельницького обласного краєзнавчого музею (голова), **Єсюнін Сергій Миколайович**, кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею (співголова, відповідальний редактор); **Демидко Сергій Юрійович**, завідувач історичного відділу Хмельницького обласного краєзнавчого музею, **Мальована Неллі Євгенівна**, завідувач відділу природи Хмельницького обласного краєзнавчого музею, **Олійник Юрій Васильович**, кандидат історичних наук, завідувач відділу інформаційних технологій Державного архіву Хмельницької області, **Юркова Тетяна Олексіївна**, головний зберігач Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Рецензент:

Жукова Олена Вікторівна, кандидат історичних наук, завідувач кафедри музеєзнавства та пам'ятокознавства Харківської державної академії культури

Л 64 Літопис Хмельниччини-2015: краєзнавчий збірник / [Пред кол.: О.М. Брицька (голова), С.М. Єсюнін (відпов. редактор) та ін.] – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2015. – 332 с., іл.

ISBN 978-617-7094-36-3

Збірник містить наукові та краєзнавчі дослідження працівників музеїв, науковців та краєзнавців Хмельницької області та матеріали їх колег з інших регіонів.

Матеріали друкуються в авторській редакції.

ISBN 978-617-7094-36-3

© Хмельницький обласний краєзнавчий музей, 2015
© Автори публікацій, 2015

Хмельницький обласний краєзнавчий музей: історія та сьогодення

Історія краєзнавчого музею сягає 1929 року, коли у Проскуріві була організована перша установа музейного типу – музей санітарної культури. У 1933 році від цього музею відокремився краєзнавчий відділ, який став самостійною одиницею. Перший колектив з 10-ти співробітників очолив Семен Ісаакович Ліссер, який працював на цій посаді до 1941 року. З перших днів своєї роботи краєзнавчий музей викликав великий інтерес трудящих Проскурівщини: за I квартал 1939 р. його відвідали біля 20 тисяч екскурсантів, було проведено 144 організованих екскурсій, прочитано 186 лекцій і бесід, як в самому музеї, так і на підприємствах, у колгоспах, школах, військових частинах. Музей розташовувався в одноповерховій будівлі по вулиці Розі Люксембург, 66 (нині – вулиця Грушевського); мав площу в 371 кв. м.

Статус обласного музей набув у 1941 р., коли Проскурів став адміністративним центром Кам'янець-Подільської області. Після звільнення міста від нацистських окупантів музей поновив свою роботу 1 квітня 1944 року. У важкий період відновлення керівником музею був призначений лауреат Південно-Російської виставки 1910 року (м. Катеринослав), виконавець оформлення Ювілейної Шевченківської виставки 1914 року (м. Київ), відомий український графік, живописець і педагог, професор Коренєв В'ячеслав Васильович, який мав багаторічний досвід музейної роботи у Дніпропетровському художньому музеї.

У 1954 р. Проскурів був перейменований на Хмельницький, а музей отримав назву Хмельницький обласний краєзнавчий музей. І сьогодні в регіоні відомий як активний організатор регіональних досліджень, осередок краєзнавчих знань, методичний центр для заповідників та музеїв різної форми власності.

Своє місцезнаходження музей змінював декілька разів. З 1986 р. ми знаходимось по вулиці Подільській, 12.

На сьогодні Хмельницький обласний краєзнавчий музей складається з відділів фондів, історії, природи, науково-методичного та науково-масової роботи.

Фонди – серце музею. Його працівники зберігають найдорожче – спадщину нашого Роду. Це унікальні ювелірні вироби Болохівської землі XII – XIII ст.; зразки зброї, починаючи від найпримітивніших до сучасних, різноманіття останніх вважається найкращим в Україні; колекції рідкісних старовинних монет, цінних паперів, документів та світлин; ікони – свідки духовного життя; одяг та предмети побуту, форми та оздоблення яких є віддзеркаленням світогляду наших предків; витончені форми та вишукані візерунки подільської кераміки як свідчення співочої душі подолян; зразки флори й фауни Поділля та Південно-Східної Волині – мальовничого куточку України – та багато іншого – всього більше 65 тисяч музейних предметів основного фонду.

Повну уяву про минуле та сучасне нашого краю можна отримати, відвідавши зали історичного, етнографічного та природничого напрямків.

Завітати до осель різних прошарків проскурівчан XIX – початку XX ст.; відчути себе господинею модного салону; високопосадовцем із власним робочим кабінетом; проскурівським

буржуа, спальню якого прикрашала унікальна нічна ваза у вигляді різьбленої голови кабана; віртуозним музикантом-піаністом; клієнтом першого фотосалону Проскурава; майстринею-мереживницею, чії золоті руки створювали шедеври, що й досі дивують нащадків своєю витонченістю, або власником унікального дерев'яного велосипеда – така подорож у дивовижне минуле стає реальною у залі «Проскурів – романтика старовини».

А може, Вам до вподоби затишок сільського житла із теплою піччю-годувальницею та тихим скрипом прядки чи верстата, завдяки яким Ваша скриня наповнюється новими сорочками й рушниками? Чи Вас приваблює роль власника чималої господи з її коморами, пасікою та шопою або гостя на справжньому українському весіллі з запальними троїстими музиками? Подібні перевтілення стають можливими в оточенні старовинних предметів вжитку у залі «Традиції та побут сільського населення кінця ХІХ – початку ХХ ст.».

Мріяли зануритись у теплі води останнього з морів – Сарматського, хвилі якого плюскотіли на теренах Поділля більш 5-ти мільйонів років тому? А, можливо, Ви хотіли б побачити справжнього мамонта або печерного ведмедя; проповзти підземними лабіринтами найдивовижнішої гіпсової печери Європи «Атлантида»; відвідати джерела сатанівських мінеральних вод; зазирнути у підводну хатинку невтомого архітектора-будівельника – бобра; піднятися на запаморочливі кручі Смотрицького каньйону; побувати у найбільшому в Україні Національному природному парку «Подільські Товтри» й насолодитися його чудовими краєвидами; познайомитися із життям підземних мешканців; прочитати Червону та сумну Чорну книги Хмельниччини; завітати до осель пернатих друзів; ближче познайомитися із представниками фауни Хмельниччини, що неможливо зробити в природних умовах?.. Все це і, навіть, більше – стає здійсненним в експозиційних залах «Природа рідного краю» та «Із скарбниці матінки-природи».

Долучитися до безсмертного подвигу батьків у роки нацистського лихоліття ІІ Світової війни, проїнятися гордістю за мужність, силу духу, патріотизм визволителів землі подільської від фашистської навали, побачити зразки зброї ХХ століття можна в залі «У полум'ї Великої війни».

Провідниками у цей пізнавальний світ природи та історії стануть співробітники науково-масового відділу. Завдяки їх роботі, подібні подорожі відбуваються не лише в стінах музею, а й під час музейних уроків, лекцій та пересувних виставок. З метою виховання та навчання підростаючого покоління науковцями розроблено цикл напрямків: «Музей – дитячому садочку», «Музей – початковій школі», «Музей – вчителю історії», «Музей – вчителю біології та географії», «Музей – вищій школі», «Музей пропонує».

Виступаючи центром науково-методичної та музеєзнавчої роботи у Хмельницькій області, музей надає методичну та практичну допомогу у створенні та побудові експозицій, інформацію з питань законодавства України щодо обліку та збереження рухомої частини музейного фонду України, діяльності, функціонування музейних закладів комунальної власності громад, яких налічується в області 291 і де зберігається та експонується 143076 музейних предметів. Лише за останній рік науково-методичним відділом були створені музеї історії Деражнянського району, історії локомотивного депо Гречани, історії села Копачівка (Деражнянський район) та ін.

Хмельницький обласний краєзнавчий музей зарекомендував себе як провідний науковий осередок краєзнавчих досліджень області. З 2001 р. систематично видається краєзнавча

добірка «Літопис Хмельниччини», в якій, крім праць співробітників музею, надається можливість опублікувати свої доробки колегам з інших музеїв області та регіону.

Силами колективу проведено низку всеукраїнських та регіональних наукових конференцій, серед останніх – «Хмельниччина в контексті історії України» (2012), «Козацька доба в історії Поділля та Південно-Східної Волині» (2013) та «Хмельниччина в роки Другої світової війни» (2014). Збірники, які були видані за результатами названих конференцій містять сотні матеріалів музейників, краєзнавців та науковців не лише Хмельниччини, а й Києва, Харкова, Дніпропетровська, Чернівців, Вінниці, Тернополя та ін. Крім того, співробітники музею особисто беруть участь у різноманітних міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових форумах, є авторами яскравих та змістовних краєзнавчих публікацій про минуле та сучасне Хмельницької області. Так, лише за останні роки побачили світ ряд краєзнавчих видань С.М. Єсюніна (Місто Хмельницький: історія, події, факти, 2008 р.; Прогулянка Проскуривим, 2008 р.; Путівник: Хмельницька область, 2011 р.; Незнане Поділля, 2012 р.), Н.Є. Мальованої (Проскурів-Хмельницький у головоломках, 2011 р.; Загадки давніх тварин, 2012 р.; Подорож Хмельниччиною у головоломках, 2014 р.; Отруйна краса, 2014 р.; Дивовижні звірятка, 2014 р.), І.В.Корчевної (Каталог колекції дереворуйнівних грибів, 2008 р.; Каталог нідологічної колекції птахів, 2009 р.; Птахи Червоної книги Хмельниччини, 2009 р.).

Головна ж гордість музею – його науковці. Хмельницький обласний краєзнавчий музей виплекав видатного вченого доктора історичних наук, провідного наукового співробітника Інституту археології НАН України, Лауреата Державної премії України у галузі науки і техніки О.М.Приходнюка; професора Кам'янець-Подільського національного університету, кандидата історичних наук В.І.Якубовського; археолога, кандидата історичних наук С.П.Маярчака. Більше тридцяти років невтомної праці віддали музейній справі Лауреат обласної премії ім. П.Бучинського, завідувач відділу природи Н.В.Нечепорук, нагороджена відзнакою Міністерства культури України «За багаторічну сумлінну працю»; колишній завідувач відділу історії Н.В. Косошко, відзначена Почесною грамотою Міністерства культури України. Музей пишається С.М.Єсюніним – відомим науковцем, кандидатом історичних наук, заслуженим працівником культури України, провідним науковим співробітником Хмельницького обласного краєзнавчого музею, дійсним членом Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, членом Національної спілки краєзнавців України, Національної спілки журналістів України, Всеукраїнського геральдичного товариства, Подільського осередку Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, Лауреатом обласної премії ім. Є.Сіцінського, міських премій ім. Б.Хмельницького та М.Орловського. Понад двадцять років направляла наукову думку музею заступник директора з наукової роботи І.М.Боголюбова, яка також нагороджена відзнакою Міністерства культури України «За багаторічну сумлінну працю». Два десятиліття років керманічем була заслужений працівник культури УРСР М.І.Желзнякова.

Завдяки цим трудівникам Хмельницький обласний краєзнавчий музей зайняв чинне місце серед музеїв Поділля й гідно представляє Хмельниччину на музейній мапі України.

МУЗЕЙНА СПРАВА НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ

Андрошук С.О.

м.Славута

До історії розвитку музейної справи на Славутчині

Стаття висвітлює розвиток музейної справи на Славутчині з XVIII ст. по сьогоднішній день. На протязі років змінювалися місце, назва музеїв та тематика їх експозицій.

Ключові слова: музей, музейна справа, Р.В.Сангушко, В.І.Кочубей, ВУАН, І.Г.Звада, В.І.Бекреньов, С.Ф.Ковальчук, експонат, громадський музей.

Архівна та музейна справа на Славутчині започаткована ще за часів відомого князівського роду Сангушків, які проживали в місті з кінця XVIII до початку XX ст.

Дослідник Волині та Поділля М.І.Теодорович (1856-1917) в своїй праці «Історико-статистичний опис церков і приходів Волинської губернії за 1893 рік» відмітив, що в Славуті в княжому палаці була наявна бібліотека, архів, картинна галерея та музей рідкісних предметів. Бібліотека розміщала у двох залах і нараховувала більше 5 тис. томів. В архіві князів Сангушків розміщалося багате зібрання старовинних рукописів грецьких і латинських, листування князів Сангушків, документи про історію козацтва до Б.Хмельницького. Найстаріші документи відносилися до 1284 р. В картинній галереї Сангушків були наявні картини, що зображували Сигізмунда III на сеймі, перемогу польного гетьмана Литовського, воеводи Брацлавського князя Р.Ф.Сангушка під Углюю в 1568 р. В музеї рідкісних предметів у маєтку знаходилося дорогоцінне зібрання старовинної зброї, декілька старовинних прапорів, шитих на атласі, великий срібний старовинний хрест з Розп'яттям та багато інших цінних предметів [8, с. 340-341].

За останнього славутського князя Р.В.Сангушка (1832-1917) протягом 1887-1910 рр. у Львові видано 7-томний родинний архів князів Сангушків за участю істориків Зигмунта Люби Радзимицького (1843-1928), Петра Скобельського (1849-1912), відомого архівіста Броніслава Горчака (1854-1918). До архіву Сангушків ковельської лінії роду із часом увійшли частина родового архіву князів Острозьких, Заславських, Тарнавського родового архіву, а також двох згаслих по чоловічій лінії відгалужень Сангушків – Несухоїзько-Локачівської та Коширської гілок [5]. В 1915 р. архів було перевезено у глибоку Польщу, а на початку 1940-х він потрапив до Кракова, де зараз є одним із важливих документальних фондів Національного архіву.

Новим поштовхом в розвитку музейної справи на Славутчині стало відкриття у жовтні 1926 року краєзнавчого музею в Славуті, який розміщався в приміщенні колишньої єврейської школи. Музей очолив знаний дослідник історії Південно-Східної Волині та Поділля Володимир Іванович Кочубей (1888-1937) [1, с. 65].

Краєзнавчий музей в Славуті складався з трьох відділів: природничого (у складі п'яти підвідділів: геологічного, ентомологічного, орнітологічного, дендрологічного та зоологічного),

соціально-економічного (у складі двох підвідділів: кустарного та промислового) та культурно-історичного (у складі шести підвідділів: археологічного, історичного, нумізматичного, художнього, шиття та підвідділу рукописів і друку). Одним з основних завдань музею була робота по формуванню колекції експонатів і бібліотеки. Заклад працював для відвідувачів тричі на тиждень та щоденно для попередньо замовлених екскурсій.

В 1927 р. музей, набувши статусу окружного, отримує нову назву – «Шепетівський окружний музей у м.Славута» [6, с. 139]. При музеї розпочало діяльність наукове товариство при Всеукраїнській академії наук (ВУАН), що згуртувало навколо себе фахівців з різних галузей науки, лікарів, учителів, студентів та інших. Члени товариства популяризували історію Шепетівщини у місцевих часописах, вміщували свої краєзнавчі статті у «Бюлетені Шепетівської інспектури народної освіти».

У своїй науковій діяльності музей співпрацював з Всеукраїнським археологічним комітетом, Всеукраїнським історичним музеєм, Науково-дослідним інститутом геології в Києві, Науково-дослідним інститутом в Харкові, Всеукраїнським історичним музеєм в Києві, Волинським науково-дослідним музеєм в Житомирі, Всенародною бібліотекою України при УАН та Всеукраїнським музеєм культур у Києві [12, с. 60-61].

У 1928-1929 рр. музей організував геолого-археологічну експедицію під керівництвом професорів О.Безбородька та С.Гамченка. Дослідниками були видані матеріали «Археологічне обстеження берегів р. Горинь» (1928), «До реєстрації археологічних першоджерел на Шепетівщині» (1929), «Досліди археологічні 1927 р. на Шепетівщині» (1929), «Смолярна промисловість та запаси сировини для неї в районі Славутського лісництва» (1928) [14].

Разом зі своїм невеликим колективом В.Кочубей збирав пам'ятки українського мистецтва, що були при церквах, костьолах, досліджував килимарство, гончарство, іконографію регіону, їздив з цією метою по окрузі. Із збільшенням бюджету музею в 1928-1929 рр. з 3 до 5 тис. крб., вдалося розширити відділи музею, підготувати нові виставки, виділити кошти на купівлю нових експонатів від населення [12, с.61].

За два роки своєї діяльності в Славуті працівникам музею вдалося зібрати колекцію музейних експонатів кількістю в 1556 одиниць зберігання. У відділах та підвідділах музею нараховувалося колекції корисних копалин, ґрунтів, жуків, метеликів, бджолиних, опудала птахів та тварин, що зникли на території України, сучасних хижих тварин, шкідників, предмети гончарного виробництва, килимарства, фаянсового та фарфорового виробництва, кераміка та знаряддя праці періоду мезоліту та неоліту, документи про революційний рух на Шепетівщині, російські та польські монети, портрети XVIII ст., портрети українських майстрів, український іконопис XVII-XVIII ст., гравюри та мотивні портрети XVIII ст., мармурові скульптури, стародруки XVII-XVIII ст. латинською, польською, давньослов'янською та єврейськими мовами, польські орнати, московські ризи, зразки французьких тканин XVIII ст. [6, с.143-144].

Протягом 1928-1929 рр. музей відвідало 3950 чоловік. Проте відсутність належного приміщення, відірваність від окружного центру, розташування за 10 верст від кордону, брак персоналу та асигнування на дослідну роботу створювали несприятливі умови для роботи музею і наукового товариства. Саме тому в 1929 р. було прийнято рішення перевести музей із Славуті до Шепетівки та забезпечити його належним приміщенням [12, с. 61].

Як вважає дослідник В.Прокопчук, з кінця 1920-х рр. краєзнавчий рух в Україні пішов на спад, «золота доба» українського регіонального дослідництва завершилися репресіями проти краєзнавців [16, с. 54, 123]. Починаючи з кінця 1930 р. окружний музей у Шепетівці починає занепадати в той час, коли закривається Наукове товариство при ВУАН. В 1931 р. заклад було позбавлено статусу окружного та переведено до групи міжрайонних музеїв.

Згідно витягу з протоколу засідання президії Славутської селищної ради від 08.02.1935 р. відомо, що «житловий будинок по Артилерійській вулиці, 42 з приватного користування позбавленого виборчих прав гр. Германа вилучити і використати його для музею, оскільки дане приміщення за своїм місцем знаходження і технічним станом цілком відповідає даним потребам» [7]. Фактично останньою згадкою про існування музею є бюджетні відомості за 1938 р., де згадується Славутський та Заславський музей [6, с. 149-150].

Період 1930-1940-х років характеризувався на Славутчині занепадом не тільки музейної, але й краєзнавчої роботи. Відродження музейно-краєзнавчої роботи на теренах сучасного Славутського району розпочалося в 1958 р., коли в с.Берездів було утворено Народний меморіальний музей М.Островського.

В 1959 році у місті в школі-восьмирічці №4 відкрито «Музей партизанської слави», а в 1967 році відбулося відкриття музею у новому приміщенні по вул. Дзержинського, 27 (суч. Козацька) та надання йому статусу народного музею [6, с.151]. Ініціаторами створення музею стали І.Г.Звада, М.І.Грянкіна, Г.Г.Архипова, А.Т. Корсун, В.М. Пильков. Наголос був зроблений на висвітленні партизанської боротьби на теренах краю. З 1967 по 1976 роки музеєм завідував І.Г.Звада (1900-1976) [10].

Експозиція музею партизанської слави складалася з чотирьох відділів: дореволюційна Славутчина; революція та громадянська війна; участь славутчан у Великій Вітчизняній війні; трудова діяльність славутчан в післявоєнний період [13].

Згідно Рішення виконавчого комітету Славутської районної ради депутатів трудящих Хмельницької області від 08.07.1977р. №163-А «Про відкриття в місті Славута районного музею партизанської слави» Народний музей партизанської слави був перенесений до нового приміщення – районного лекторію товариства «Знання» по вул. Леніна, 104 (суч. вул. Миру) Завідуючим лекторію товариства «Знання» та директором музею призначений ветеран В.І. Бекренев [18].

Право зробити перший запис в Книзі відгуків музею було надано першому заступнику голови правління республіканського товариства «Знання», колишньому комісару з'єднання партизанських загонів Кам'янець-Подільської області Г.В.Кузовкову: «Я гордий, що мені надали можливість першому з відвідувачів щойно відкритого музею партизанської слави залишити запис у цій книзі. Все, що представлено в експозиції цього музею, для мене безмежно близьке і дороге. Це – і частка мого життя в роки бойової юності. Хай музей живе і процвітає. Хай він завжди буде відкритий для трудящих. Бажаю організаторам музею подальших успіхів у розвитку цього чудового пам'ятника народним месникам-партизанам і підпільникам Славутчини...» [15]. В подяку за створення музею партизанської слави Г.В.Кузовкову у 1977 р. було присвоєно звання почесного громадянина міста Славuti [10].

Протягом перших двох місяців своєї роботи музей прийняв близько 2 тис. відвідувачів з різних сторін колишнього СРСР [3]. Працівники музею зібрили чимало літератури, матеріалів,

спогадів, про події Великої Вітчизняної війни на теренах Славутчини завдяки переписці з колишніми воїнами 226 Глухівсько-Київської Червонопрапорної ордена Суворова II ступеня стрілецької дивізії та партизанами, які визволяли Славутчину [4].

Експозиція музею містила наступні розділи: Славутчина напередодні війни; підпільні групи Славутчини; Славутське партизанське з'єднання; визволення Славутчини; Герої Радянського Союзу Славутчини; Славутчани на фронтах Великої Вітчизняної війни; Славута сьогодні [19]. Методичне керівництво над районним музеєм партизанської слави здійснював Шепетівський літературно-меморіальний музей ім. М.Островського. Загальна площа музею складала 65,8 м², загальна кількість експонатів – 461 (з них оригінальних 180).

Наступним рубіжним періодом в історії музейництва на Славутчині стала середина 1980-х років. 8 травня 1985 року на базі громадського Музею партизанської слави в Славуті був відкритий «Музей історії партійної та комсомольської організацій Славутчини» у новозбудованому двоповерховому приміщенні по вул. Газети Правди, 48 (суч. вул. Я.Мудрого).

Приміщення музею споруджене за проектом хмельницького архітектора Н.В.Чекерди. Будівництво музею здійснив колектив міжгосподарської будівельної організації на чолі з начальником А.Д.Фрідманом. Допомогу також надали колективи ремонтно-механічного заводу, заводу ЗБК, монтажного управління №13, комбінату побутового обслуговування, фабрики «Реммелі», районної друкарні [17, с.3].

Художнє оформлення і експозицію виконано під керівництвом лауреата премії ім. Т.Г.Шевченка архітектора А.Ф.Ігнаценка та члена спілки художників України О.С. Кириченко [9, с.234]. Допомогу у створенні тематико-експозиційного плану музею надали директор Шепетівського краєзнавчого музею О.П.Царик, старший науковий працівник державного музею м.Острога А.О.Хведась.

Протягом 1985-1989 рр. директором Музею історії партійної та комсомольської організацій Славутчини працював В.І.Бекреньов [9, с.234]. За цей час зали музею відвідало понад 86 тис. чоловік, проведено близько тисячі екскурсій. Із книги відгуків відомо, що лише протягом першого року своєї діяльності музей відвідали гості з різних країн колишнього СРСР, а також із закордону [2].

З 1 січня 1989 р. Музей історії партійної і комсомольської організацій Славутчини отримав статус державного та став філіалом Хмельницького обласного краєзнавчого музею. У 1989-1995-х рр. директором музею працював В.П.Савчук. В цей час у фондах музею нараховувалося близько 1,5 тис. експонатів [10].

Часи незалежності України позначилися новим етапом розвитку музейної справи на Славутчині. У 1996 р. Музей історії партійної та комсомольської організацій змінив свою назву на «Славутський історичний музей». Його директором у 1995-2000 рр. працювала Л.О.Ворошчук, а з 2000 р. цю посаду обіймає С.Ф.Ковальчук [9, с.234]. Незважаючи, що в штаті був тільки директор і півставки наукового працівника, наукова діяльність проводилася. Пожвавилась робота музею з розширенням штатів музею до 4-х чоловік у 2009 р.

Працівники музею проводили дослідницьку роботу, а результати своєї діяльності доводили до широкої громадськості через систематичні виступи у місцевій пресі, по радіо та телебаченню, займалися видавничою діяльністю. У 2001 р. видавництвом «Поділля»

(м. Хмельницький) видано документальну повість «Шалом, славучани» за авторством Ковальчука С.Ф. та Фрідмана А.Д. У 2003 р. у видавництві «Київська правда» (м. Київ) тиражем у 1000 примірників вийшла книга Ковальчука С.Ф. та Ковальчук А.Б. «Славута. Минуле і сучасне», яка користується великим попитом у населення. В 2005 р. працівниками музею надано допомогу видавництву «Новий світ» (м. Тернопіль) у підготовці до друку багатого змістом та ілюстраціями буклету «Славута. Історія – Культура – Туризм». У 2006 р. у видавництві «Київська Правда» вийшла книга С. Ковальчука і Т. Жоган «Йшли в Славутські ліси партизани». У 2008 році на основі матеріалів, підготовлених працівниками музею Славутська РДА видала книгу «Гірка пам'ять Славутчини» про Голодомор 1932-1933 років. У 2010 р. видано книгу «Славута. Відродження пам'яті», де вперше було зібрано документальні відомості і спогади очевидців про трагічну долю в'язнів табору «Грослазарет Славута».

За останні роки музей істотно поповнився новими експонатами історичної тематики, таким чином виправдовуючи назву історичного. Істотно поповнено оригінальними експонатами старовини інтер'єр помешкання поліського селянина початку ХХ ст. З неприхованим інтересом жителі та гості міста оглядають домашній ткацький верстат, виготовлений понад століття тому жителем с.Гута Славутського району Степанюком Ф.Г. Відвідувачі навіть мають змогу випробувати своє вміння у ткацтві, побачити, як ще в недалекому минулому мололи на жорнах зерно. Прикрашають світлицю селянина вишивки з різноманітним орнаментом, домоткані рушники, одяг тощо.

Станом на 1 січня 2015 р. в Славутському історичному музеї зберігається 7072 предмета основного та 4935 предметів науково-допоміжного фондів. Кожного року музей в середньому відвідує близько 4 тис. чоловік. Музей працює щоденно з 8 до 17 години, окрім суботи. Експозиція нараховує більше 3 тис. предметів та складається з наступних розділів: «Інтер'єр помешкання поліського селянина початку ХХ ст.»; «З історії первіснообщинного ладу на Славутчині»; «З історії роду князів Сангушків»; «Події на Славутчині у 20-30 рр. ХХ ст.»; Табір «Грослазарет Славута»; «Підпільний рух та партизанська боротьба в краї 1941-1944 рр.»; «Діяльність ОУН-УПА на Славутчині»; «Орган Перемоги»; «Твої люди, Славутчино»; «Продукція промислових підприємств міста»; «Афганістан болить в душі моїй»; «Вони рятували нас»; «Мистецтво»; «З історії єврейського населення на Славутчині»; «З історії міської ради міста Славуті».

Для жителів Славутчини цікавою стала експозиція про життя та діяльність князів Сангушків, які з кінця ХVІІІ до початку ХХ ст. створили у місті більше десятка підприємств, окремі з яких успішно працюють і нині. Відвідувачі мають змогу побачити макет палацу князів Сангушків, діючий старовинний грамофон та інші речі, що відображають довоєнний період краю. Широко представлена продукція підприємств міста, зокрема вироби європейського рівня комбінату «Будфарфор» та руберойдового заводу.

Експозиція музею висвітлює не тільки історичне минуле. Запроваджено ще один напрямок роботи: широке ознайомлення з сьогоденням краю. Так, облаштовано вітрину «Твої люди, Славутчино». Відвідувачі мають можливість ознайомитися з інформацією про докторів наук, генералів, Героїв Радянського Союзу і Героїв Соціалістичної Праці, заслужених працівників промисловості, сільського господарства, освіти, майстрів спорту, які є вихідцями зі Славуті чи Славутського району.

Нині в музеї проводиться значна пошукова і науково-дослідницька робота про події на Славутчині у 1930-1950-х рр. минулого століття: досліджено питання голодомору в населених

пунктах Славутського району, працівниками музею складені списки померлих від голоду. Зібрано спогади та досліджено матеріали про діяльність на Славутчині воїнів ОУН-УПА, досліджено питання депортації осіб польської національності у Луганську область та Казахстан у 1935-1936 рр., опрацьовані матеріали і документи про революцію в Україні у 1917-1920 рр., опрацьовано документи, книги, публікації та спогади очевидців про нацистські табори шталаг-301 та шталаг-357 в Славуті, складені електронні списки 18360 військовополонених, які загинули в даних таборах, інформація про загиблих розміщені в Інтернеті, досліджено історію Голокосту на теренах Славутчини. З усіх перелічених тем оформлено постійно діючі виставки та експозиції в музеї, по матеріалах досліджень регулярно публікувалися статті у районних та обласних газетах.

Кінець ХХ – початок ХХІ ст. на Славутчині також позначився створенням ряду нових громадських музеїв. Якщо до цього часу громадські музеї існували в основному на підприємствах міста (ПАТ «Славутський комбінат «Будфарфор», ДП «Славутський лісгосп»), то сьогодні вони діють у школах, дошкільних та позашкільних закладах міста.

Так, у жовтні 1991 р. в приміщенні Берездівського НВК Славутського району створено унікальний шкільний геологічний музей, який за своїм профілем є єдиним в Україні. Протягом двадцяти років музей очолював Заслужений вчитель України Анатолій Дем'янович Горанський. Основними експозиційними розділами музею є: «Кристалографія», «Морфологічні властивості», «Оптичні властивості», «Механічні властивості», «Мінерали», «Гірські породи», «Корисні копалини Хмельницької області». Цінними експонатами музею стали шліфи агатів і сердоликів, привезені з Чукотського мису Шмідта, загадковий кристал димчастого кварцу з вкrapленнями окису заліза із священної гори Хариф, скам'яніла форамініфера з Голгофи, фрагменти діоритових сокир, амулети, серп, рубило та тертка з пегматиту, лазурит, ауропігмент, колекція слюди: зразки з місця падіння Тунгуського метеорита, зразки з Антарктиди. У 1993 р. музею було присвоєно звання «Народний музей», а у 2009 р. він став переможцем в номінації «Краще експозиційне оформлення» у Всеукраїнському конкурсі на кращий музей серед 1000 громадських музеїв України [11].

Сьогодні в місті Славуті нараховується 15 громадських музеїв, серед них: Музей історії школи ЗОШ І-ІІІ ст. №1; Музей народного побуту ЗОШ І-ІІІ ст. №4; Музей історії школи «Гордість минулого і надії сучасного» ЗОШ І-ІІІ ст. №6; Музей української народної вишивки ЗОШ І-ІІІ ст. №7; Музей українознавства «Берегиня» та Музей інформації НВК «СЗОШ І-ІІІ ст. ліцей «Успіх»; Музей «Бойової слави» Славутського професійного ліцею; Музей партизанської слави Славутського обласного спеціалізованого ліцею-інтернату; Музей історії Славутського обласного спеціалізованого ліцею-інтернату; Музей історії Великої Вітчизняної війни Славутського обласного спеціалізованого ліцею-інтернату; Музей трудової слави ПАТ «Славутський комбінат «Будфарфор»; Музей історії розвитку технічної творчості станції юних техніків (СЮТ); Музей дитячих об'єднань та організацій будинку дитячої творчості (БДТ); Музей природи Славутського еколого-натуралістичного центру школярів; Музей козацької слави ДНЗ №2 «Подоланочка». Унікальними та єдиними за своїм профілем є Музей інформації в НВК «СЗОШ І-ІІІ ст. ліцей «Успіх» та Музей козацької слави ДНЗ №2 «Подоланочка» міста Славуті.

В Славутському районі музейна справа також розвивається, діє 8 музеїв, а саме: Народний геологічний музей с.Берездів; Музей бойової слави с.Варварівка; Музей історії

с.Піддубці; Музей історії с.Клепачі; Музей історії с.Крупець; Музей історії сіл Малий Скнит і Шатерники; Музей історії с.Губельці; Народознавчий музей районного будинку культури.

Водночас у музейній галузі існує багато проблем та недоліків. Серед основних – слабка матеріально-технічна база та недостатнє фінансування музеїв. Більшість музеїв розташовано у приміщеннях, де неможливо зберігати фонди. Також, через брак фондів, виникають проблеми з експонуванням та реставрацією музейних експонатів.

Та попри наявні складності, музейна справа на Славутчині продовжує існувати та розвиватися. Музеї Славутчини - це чи не єдине місце сьогодні, де можна доторкнутися до історії малої Батьківщини, почерпнути багато корисної та цікавої інформації про рідний край, ратні подвиги та трудові здобутки земляків тощо. Успішна робота музеїв в значній мірі обумовлена інтересом місцевих жителів до музейної справи та історії рідного краю.

Джерела та література:

1. ІІ з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (25 грудня 1996, м.Київ). Матеріали та документи. / упоряд. О.Г. Бажан, А.А. Ситник; гол. ред. П.Т. Тронько [та ін.]. - К.: Рідний край, 1997. - 185 с.
2. Бекренєв В. Двері музею відкриті всім // Трудівник Полісся. – 1988. - №28.
3. Бекренєв В. Запрошує музей // ТП. – 1977. - №101.
4. Бекренєв В. Пишуть визволителі міста...// ТП. – 1984. - №1.
5. Берковський В. Забуті сторінки історії Славутчини // Славутчина. – 2001. – вересень.
6. Берковський В. Студії з історії Славутчини. – Київ: Пульсари, 2008. – 232 с.
7. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 762. – Оп.1. – Спр. 1031.
8. Історія міст і сіл Хмельниччини (за працями Ю.Й. Сіцінського і М.І. Теодоровича). Навчальний посібник / уп. Тимошук О. – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2011.-560 с.
9. Ковальчук С., Ковальчук А. Славута. Минуле і сучасне. – К., 2003. – 286 с.
10. Ковальчук С. Славутському музею – 20 років // ТП. – 2005. - №19.
11. Мальчук В. Дивовижний світ каменю // ТП. – 2010. - №29.
12. Нестеренко В.А. Етнонаціональний розвиток Славутчини в 20-30-ті роки ХХ ст. // Сангушківські читання. Збірник наукових праць І Всеукраїнської наукової конференції. – Львів, 2004. – С. 60-61).
13. Павлович М. Народний музей відкрито // ТП. – 1967. - №137.
14. Павлюк В.В. Шепетівське наукове товариство історії краю та його дослідни на теренах Славутчини // Славутчина. – 2001. – вересень.
15. Потапенко І. Книга відгуків музею // ТП. – 1977. - №87.
16. Прокопчук В.С. Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х років ХХ – початку ХХІ ст.: від репресій, занепаду – до відродження, розквіту.-Кам'янець-Подільський, 2005.
17. Смагленко М. Відкриття музею історії партійної і комсомольської організації Славутчини // ТП. – 1985. - №16.
18. Смагленко М. Патріотизм – джерело подвигу. Відкриття лекторію районної організації товариства «Знання» і музею партизанської слави в новій експозиції // ТП. – 1977. - №85.
19. Уніфікований паспорт Славутського районного музею партизанської слави. - вересень 1977 - фонди СІМ; Інв. № Дкд-703.

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник в контексті історії Хмельниччини

У статті висвітлюється історія Кам'янець-Подільського музею-заповідника, його розвиток в умовах розбудови української незалежної держави, визначається роль музею у культурно-освітньому, економічному, політичному житті краю.

Ключові слова: музей, об'єкти музею, туристи, виставки, експозиція, екскурсії.

Основним джерелом духовності, моральності, культури сучасної людини є почуття любові до рідного краю, глибока повага до вікових народних традицій.

В період складного історичного процесу розбудови незалежної української держави важливе місце у висвітленні новітніх поглядів на історію відіграють музеї. Відображення історичної правди, формування та піднесення національної свідомості, виховання поваги до історії свого народу та інших народів стало основою діяльності музеїв.

Вагоме місце серед музеїв України займає Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник – один із найстарших музеїв України, якому у лютому 2015 р. виповнилося 125 років із дня заснування.

В 1865 р. у Кам'янці-Подільському було створено Єпархіальний історико-статистичний комітет для дослідження «церковно-релігійного життя єпархії». Результатом активної діяльності членів комітету стало накопичення пам'яток старовини та цінних документів. 29 жовтня 1889 р. на засіданні комітету, завідуючий справами М.І. Яворовський виступив з пропозицією заснувати церковне давньосховище. 30 січня 1890 р. в приміщенні Казанського кафедрального собору в урочистій обстановці було відкрито історичний музей у складі подільського єпархіального історико-статистичного комітету, який отримав офіційну назву – Давньосховище старожитностей.

На долю музею випало багато випробувань: війни, реквізиції, переведення у інші міста, бездумні реформи, вилучення золотих та срібних церковних цінностей, римських та старогрецьких монет, київських гривень XI ст. та ін.

В 1928 р. музей, згідно постанови РНК УРСР, став державним історико-культурним заповідником. Знову постало питання про окреме приміщення, але проект, розроблений в 1935 р. так і не був втілений в життя.

Саме в цей період починається переслідування, репресії проти відомих краєзнавців, працівників музейної справи подільського регіону, відбувається нищення багатьох пам'яток старовини, закриваються храми. Тоді до музею було передано приміщення Петропавлівського кафедрального костюлу, де було відкрито природничий відділ.

В 1937 р. відбулось злиття музею і заповідника та створено на території Старої фортеці своєрідного «музейного містечка».

Наприкінці 1937 р., після створення Кам'янець-Подільської області музей отримав статус обласного. У 1939 р. Кам'янець-Подільський обласний краєзнавчий музей відвідало близько 3500 відвідувачів [25, с.31].

У період Великої Вітчизняної війни об'єкти музею зазнали нових руйнувань та втрат. Не дивлячись на важкі часи відбудови інтерес до музею не згасав, так у 1944 р. музей відвідали 2840 відвідувачів, у 1945 р. – 3900, у 1947 р. – 8599, у 1950 р. – 17511, у 1957 р. – 28574, у 1960 р. – 41548, у 1965 р. – 62552.

1 червня 1946 р. вийшла Постанова Ради Міністрів УРСР про переведення музею у республіканське підпорядкування.

В 1949 р. директором музею було призначено Г.М. Хотюна, який був очільником установи протягом 35 років.

У повоєнні роки історичний музей був підпорядкований Комітету в справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР. На початку 50-х років музей став називатися «Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник».

У 1952 р. у відреставрованих приміщеннях фортеці було побудовано основну експозицію – «Історія Поділля дожовтневого та радянського періодів».

У 1967 р. музею було передано Ратушу – колишній польський магістрат, пам'ятку архітектури XVI-XVIII ст., 1982 р. – колишню духовну семінарію, пам'ятку архітектури XVIII ст., 1984 р. вірменський торговий будинок, пам'ятник архітектури XVI ст. В тому ж році директором музею було призначено С.Е. Баженову. За наказом обласного управління культури музей в 1987 р. було переведено з III категорії в II.

За останні 25 років кардинально і докорінно змінилися напрямки внутрішньої та зовнішньої діяльності музею. Здобуття Україною незалежності, соціально-економічна криза середини 90-х рр. XX ст. – все це підштовхнуло музей до рішучих кроків від перегляду традиційної моралі музею, як культурно-освітньої установи до пошуку власної «ніші» у новому соціокультурному просторі. Внаслідок децентралізації управління, вищі органи влади повністю передали функції по утриманню музею міській владі, залишивши за собою лише загальне керівництво. В 1992 р. музей переходить в комунальну власність міста [23, арк.8]. Тоді метою стратегічного розвитку була адаптація до нової соціально-економічної ситуації, забезпечення конкурентоспроможності музею «у боротьбі за відвідувача» в умовах бурхливого розвитку індустрії розваг, коли почали з'являтися приватні комерційні музеї, і нарешті – зміцнення позиції музею як одного із важливих культурно-освітніх осередків України [24, с.56; 26, с.25]

На початку 90-х рр. XX ст. музей розміщувався у 5-ти об'єктах: Фортеця, Ратуша, Духовна семінарія, Кафедральний костел, Вірменський торговий дім, де і поперх орендувало екскурсійне бюро.

Так історично склалося, що у день святкування 100 літнього ювілею музею-заповідника у 1990 р., Кам'янець-Подільський міськвиконком прийняв рішення № 37Б від 30.01.1990 р. про передачу віруючим римо-католицької общини приміщення колишнього Кафедрального костелу св. Петра і Павла (по вул. К. Маркса, 20), де розташовувався відділ атеїзму історичного музею. І цим же рішенням об'єкт передали на баланс історико-архітектурного заповідника.

У вільний час від богослужінь працівники історичного музею проводили екскурсії у костелі. 6 кімнат комплексу використовувались під фондосховище музею. На початку 90-х рр. ХХ ст. штат музею складав 84,5 одиниць, 32 із них – наукові працівники. У фортеці, до 100-річчя музею була побудована нова стаціонарна виставка «Етнографія Поділля», де були представлені вироби ткацтва, вишивки, гончарства, ковальства, предмети культури та побуту подолян [1, с.2]. У 1992 р. у другому пристінному корпусі на території фортеці в рамках проведення свята «Слов'янське коло» була урочисто відкрита стаціонарна експозиція «Свята і обряди подолян», яка користувалася великою популярністю серед відвідувачів музею. В зв'язку із початком реставраційних робіт 2-х пристінних корпусів експозиція була демонтована: у І будинку – у 2006 р., у ІІ – у 2003 р. В 1991 р. міськвиконком передав на баланс історичного музею приміщення бувшої духовної консисторії XVIII ст., та житловий будинок поч.ХХ ст., в якому проводились реставраційні роботи, з 1994 р. до сьогодні там розташовується фондосховище музею.[5, с.3] На 1 січня 1992 р. число експонатів – 99 тис. 818, на січень 2006 р. – на державному обліку музею нараховувалась – 115425 предметів основного фонду [3, с.5; 17, с.8]. Станом на 1 січня 2010 у фондах нараховується 138625 експонатів [20, с.4-8], вже на 1.01.2012 р. у фондах К-ПДІМЗ знаходиться 142292 експонатів, з них 122645 предметів основного фонду, 19647 – науково-допоміжний фонд [22, с.4]. В травні 1995 р. на баланс музею міськвиконком передав приміщення в центрі міста по вул. Соборній 29 А, де музей облаштував виставкову залу [6, с.7]. Впродовж багатьох років там розташовувались тимчасові пересувні виставки кераміки і живопису, художніх творів мистецтва, виставки фотомайстрів із Польщі, Ізраїлю, виставки екзотичних тварин, виставки «Історія інквізиції» із Санкт-Петербургу, воскових фігур комерційних приватних музеїв України і Росії. 26 вересня 2006 р. приміщення площею 122 м кв. по вул. Соборній 29А передано міськвиконкому згідно рішення № 1851 від 14.09.2006 р.[17, с.8]. Згідно рішення восьмої сесії VI скликання Кам'янець-Подільської міської ради від 29.03.2011 р. виставкову залу знову повернули на баланс музею.

В роки економічної нестабільності спостерігалася тенденція до зменшення кількості відвідувачів. Так у 1990 р. музей відвідало 220224 чол., вже у 1992 р. – 72612 чол., у 1993 р. – найменша кількість туристів за останнє десятиліття ХХ ст. – 56326 чол. [1, с.2; 4, с.4-5] Починаючи із 1994 р. намітилась тенденція до росту кількості туристів, хоча супроводжувалась вона хиткими коливаннями у сторону спаду, викликаними економічними чинниками. Так, у 1994 р. музей прийняв 86066 осіб., у 1996 р. – 72497 чол., в 1999 р. – 89438 чол.[5,с.3].

У кінці грудня 1996 р. у музеї відбулись кадрові зміни – із посади директора розраховалась С.Е. Баженова. У 1997 р. директором музею було призначено Л. П. Станіславську [7, с.7; 8, с.2, 4]

У 1997 р. музей започаткував щоквартальний випуск науково-популярного видання «Музейний вісник». З 1998 р. у баштах фортеці в рамках проведення свята «Козацькі забави» (вересень 1998 р.) відбулась презентація нових експозицій. У башті Новій Східній встановлено у колесі фігуру тяги води, у підземеллі західного бастиону фортеці оформлено стаціонарну тематичну експозицію «Штурм турками фортеці у серпні 1672 р.», у поєднанні із музичним оформленням відтворювало в уяві туристів справжню картину бою [9, с.3].

Сміливий, творчий процес оновлення роботи музею, його вміння вчасно реагувати на зміни і потреби у суспільстві були високо оцінені урядом України. У 2001 р. дипломом

Міжнародного рейтингу популярності та якості «Золота фортуна» була нагороджена директор історичного музею Л. Станіславська. У 2001 р. за короткий термін було побудовано і урочисто відкрито у рамках проведення «Міжнародного свята 7 культур» новий відділ археології, який розташований у Вірменському торговому будинку, пам'ятці архітектури XVIII ст. – особливістю експозиції є реконструкція житла, знярядь праці. У дворіку музею розміщується найбільша в Україні колекція слов'янських ідолів. У підземеллі Ратуші у тому ж році було створено експозиційний комплекс «Судочинство у Кам'янці періоду середньовіччя». І поверх Ратуші було здано в оренду, з 2001 р. там розташовується бар «Ратуша» (орендар А. Гаспарян), ІІ поверх Ратуші було газифіковано [10, с.5; 11, с.4; 12, с.4-5]. Згодом розпочалися реставраційні роботи, що згодом дало змогу побудувати експозицію магдебурзького права та самоврядування у Кам'янці-Подільському, історію грошового обігу на Поділлі – від античності до XXI ст. Під час будівництва експозиції було встановлено сучасну систему захисту охорони музейної нумізматичної колекції. Відкриття експозицій у Ратуші стало значним досягненням 2005 р. Стилзована під епоху XVIII ст. зала Ратуші стала місцем проведення конференцій різних рівнів. Урочистості з нагоди підписання договорів між містами, країнами, прийоми делегацій відбуваються саме у Ратуші. У тому ж році у районі східного бастиону Старої фортеці розміщено експозицію, присвячену історії легкої металевій зброї на Поділлі, де відвідувачі могли постріляти з лука чи арбалета та відчувти себе середньовічними воїнами [14, с.5; 15, с.2,6].

З 2000 р. приміщення для наукових працівників у фортеці було переобладнане на водяне опалення [11, с.4]. У експозиційних залах до 2003 р. опалення залишалось пічним. З 2005 р., після реставраційних робіт було газифіковано ІІ пристінний корпус. Ще з 2003 р. було газифіковано приміщення фондосховищ музею, що розташовуються на Вірменській площі 3 та 3а.

У нічний час приміщення об'єктів музею охоронялись службовцями спеціальної патрульної роти (до кінця 2009 р.) і здавались на пульт ВДСО при МВСУ [16, с. 6-7]. З 2010 р. у нічний час на музейних об'єктах чергують представники УМВС Хмельницької обл. СОБСМ «Грифон» [21, с.6].

За результатами дослідницької, збиральницької науково-експозиційної роботи та надходженнями по спец коштах музею заповідник у 2004 р. було визнано кращим серед музеїв Хмельниччини [15, с.2,6].

З 2006 р. у стінах Старої фортеці втілюється новий проект «Нічна екскурсія у Старій фортеці» За основу театралізованого дійства було взято історичні події та персонажі XVI- XVII ст. Староста із «світою» знайомлять гостей із історією фортеці та її озброєнням, відвідувачі мають можливість спробувати чудодійну воду з 40-ка метрової фортечної криниці, послухати історичні пісні у виконанні бандуристів, позмагатись за приз у стрільбі з лука та арбалета, покататись верхи на конях, наприкінці усього дійства усіх чекає частування [17, с.8].

В 2006 р. згідно поданої документації за рішенням експертів музеїв був включений до переліку 25-ти учасників міжнародного проекту «МАТРА/Музеї України». «МАТРА» - широко-масштабна програма Міністерства закордонних справ королівства Нідерландів. Впродовж 2006-2007 рр. працівники музею приймали участь у міжнародних конференціях, семінарах, що проходили у Львові [18, с.3,5].

У грудні 2007 р. згідно наказу Міністерства культури та туризму України була проведена чергова атестація наукових працівників.

Наукові працівники музею відновили археологічні дослідження в районі сіл Гринчук, Чабанівка на Кам'янецьчині. У 2008 р. спільно із Київським інститутом археології (кер. Л. Винагородська), працівники музею – археолог П. Болтанюк та ін. приймали участь у дослідженнях території північного бастиону фортеці [19, с.10].

У 2008 р. з метою удосконалення роботи було підготовлено документацію на підключення музею до мережі «Інтернет», комп'ютеризація охопила майже всі об'єкти музею, крім Ратуші. У 2009 р. на баланс музею було передано Вірменську криницю (пам'ятник архітектури XVII ст.), де були проведені підготовчі роботи до відкриття експозиційної зали [20, с.4-8]. У квітні 2011 року у приміщенні криниці було відкрито виставку фото формату 3D.

Головною подією у житті музею, міста, краю в цілому стало відкриття історичної експозиції «Поділля у ХХ-XXI ст. ст.» 30-го травня 2009 р. на території Старої фортеці у другому пристінному корпусі. В основу концепції експозиції увійшли нові дослідження в історичній науці, що з'явились у музейній практиці за останнє десятиліття, які розглядались крізь призму становлення суверенної української держави, складного, подекуди трагічного державотворчого процесу, головною рушійною силою якого був і є український народ. В історичній експозиції з допомогою сміливого художнього рішення відтворено образ епохи, враховуючи її позитиви і негативи. До уваги відвідувачів представлені документальні, художні фільми, додаткові документи, які демонструються на 16-ти моніторах у вітринах експозиції.

Коли вирішиться фінансове питання, працівники музею продовжать будівництво історичної експозиції «Поділля у Х-XX ст. ст.» на основі досліджень, архівних матеріалів фондів колекцій. Основою концепції цієї частини експозиції – показ етнорегіональної історії краю, міста з акцентом на історію фортифікації Поділля та роль міста-фортеці Кам'янця у системі оборонних споруд українського порубіжжя.[27]

З метою популяризації музею, залучення відвідувачів проводяться тематичні лекції, уроки, урочисті відкриття виставок. Велика робота здійснюється працівниками поза музеєм – лекції у школах-інтернатах, для дітей-сиріт, інвалідів, у військовій частині, безкоштовні екскурсії по об'єктах музею.

У лютому 2011 р. на посаду директора музею було призначено Травінського В.С. Першими кроками нового очільника було затвердження нової структури музею, створення відділу маркетингу та екскурсійної діяльності, розробка окремих програм з кожного напрямку основної діяльності, нового Статуту і брендбуку музею, правил внутрішнього розпорядку, планів на найближчу перспективу. Сьогодні створюються комфортні умови для перебування туристів на об'єктах, активно впроваджується в життя проект «Жива фортеця», зокрема в башті Папській (Кармалюкової) на першому поверсі облаштовано гончарну майстерню, де туристи мають можливість не лише побачити процес виготовлення виробів з глини, але й самі можуть прийняти в цьому активну участь. Також розроблені заходи для сприяння науковій діяльності працівників, підписано договір про співпрацю з Управлінням культури та туризму Департаменту гуманітарної політики, НІАЗ «Кам'янець» та історичним факультетом К-ПНУ ім. Огієнка, проведена робота з метою вступу історичного музею до Всеукраїнської асоціації музеїв. В травні 2011 р. музей прийняв участь у міжнародній акції «Європейська ніч музеїв». З 2011 р. музей започаткував традицію проведення круглих столів на різну тематику, за участю

істориків, краєзнавців, представників ЗМІ, представників громадських організацій. Втілюється в життя акція «Звичка ходити в музей». З 2014 р. музей проводить зустрічі з колективами державних і приватних установ, видатними людьми міста, представниками релігійних конфесій. Активно популяризується робота музею в соціальних мережах. Впроваджується новий вид екскурсійного обслуговування – історичний квест «У пошуках ключів від замку», в 2014 р. започатковано новий проект – «Таємниці Старого замку» – проведення екскурсій у вечірній час, що користується великою популярністю серед туристів.

В перше десятиліття XXI ст. спостерігалася тенденція збільшення кількості відвідувачів музею. Так: у 2001 р. музей прийняв 95350 осіб, у 2004 р. – 165061 осіб, у 2005 р. – 200342 особи, у 2009 р. – 202994 особи; у 2010 р. – 220062 особи; у 2011 р. – 188476 осіб, у 2011 р. – 188476 осіб, у 2012 р. – 193106 осіб. Складна економічна, політична ситуація в країні вплинула на відвідуваність музейних об'єктів, так в 2013 р. музей прийняв 139709 осіб [23,с.17], у 2014 – 143024 особи [24, с.20].

Хоча музей знаходиться поза політикою, в перші дні Революції Гідності в ЗМІ, одним із перших, з'явилося звернення колективу музею від 2.12.2013 про підтримку євроінтеграційного курсу в Україні. Також музейні працівники долучились до загальнономіської акції «Зігрій солдата в АТО», і далі продовжують збір коштів на потреби військових в АТО.

Отже, стратегічний розвиток історичного музею, спрямований на зміну соціальної ролі, перебудова форм методів роботи, дало можливість успішно адаптуватись в умовах нової історичної епохи, зберегти статус важливого культурно-освітнього центру Поділля, закріпити, посилити, утримати свої позиції в умовах політично – економічної кризи, розширити спектр музейних можливостей.

Джерела і література:

1. Звіт роботи музею за 1990 р.-20 с.
2. Звіт роботи музею за 1991 р.-18 с.
3. Звіт роботи музею за 1992 р.-22 с.
4. Звіт роботи музею за 1993 р.-20 с.
5. Звіт роботи музею за 1994 р.-19 с.
6. Звіт роботи музею за 1995 р.-21 с.
7. Звіт роботи музею за 1996 р.-22 с.
8. Звіт роботи музею за 1997 р.-25 с.
9. Звіт роботи музею за 1998 р.-19 с.
10. Звіт роботи музею за 1999 р.-21 с.
11. Звіт роботи музею за 2000 р.-24 с.
12. Звіт роботи музею за 2001р.-24 с.
13. Звіт роботи музею за 2002 р.- 21 с.
14. Звіт роботи музею за 2003 р.-19 с.
15. Звіт роботи музею за 2004 р.-21 с.
16. Звіт роботи музею за 2005 р.-26 с.
17. Звіт роботи музею за 2006 р.-22 с.
18. Звіт роботи музею за 2007 р. -18 с.
19. Звіт роботи музею за 2008 р.-20 с.
20. Звіт роботи музею за 2009 р.-18 с.

21. Звіт роботи музею за 2010 р.-19 с.
22. Звіт роботи музею за 2011 р.-18 с.
- 23.Звіт роботи музею за 2013 р.-17 с.
- 24.Звіт роботи музею за 2014 р. -20 с.
25. Кам'янець-Подільський міський архів.-Ф.21.-Оп.1-Спр.734.
26. Музей: менеджмент і освітня діяльність. – Львів: Літопис,2009. – 256 с.
27. Нестеренко В. Діяльність Кам'янець-Подільського державного історичного музею у 1920-1930-х рр. // 36. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 120-річчю заснування Кам'янець-Подільського держ. іст. музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 2010. – 295 с.

Волкова В.М.

м. Кам'янець-Подільський

Перші сторінки Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника

Подані матеріали про витоки та перші сторінки кам'янецького музею (1890-1920-ті рр.)

Ключові слова: *історико-статистичний комітет, давньосховище, статут, експонати.*

Початок музеїв в Україні як особливого типу наукових закладів із функцією оформлення і використання пам'яток старовини у наукових і освітньо-виховних цілях відноситься до першої чверті XIX ст. і збігається з періодом перетворення історичних знань в науку. В другій половині XIX ст. – на поч. XX ст. в Україні з'явилися різнопрофільні наукові осередки з яких найпопулярнішими були краєзнавчі музеї. Типові їх назви – «місцевий», «крайовий», «музей місцевих старожитностей». Не менш численною була група музеїв церковного характеру – давньосховища. Хоча до їх фондів входили і пам'ятки археологічного, історичного і мистецького спрямування, їх діяльність зосереджувалася переважно на охороні і пропаганді церковної культури [1, с. 69].

Давньосховища створювалися на базі історико-археологічних товариств і єпархіальних історико-статистичних комітетів, які організовувалися в губернських містах. Відсутність в губерніях будь-яких інших культурних та наукових установ зумовили активізацію наукових сил довкола церковних інституцій.

1865 р. в Кам'янці-Подільському був створений єпархіальний історико-статистичний комітет для дослідження «церковно-релігійного життя єпархії і в її минулому і сучасному» [2, с.19]. Членами комітету, який групувався навколо Подільської духовної семінарії, були викладачі семінарії, місцеві та сільські священики. Комітет розробив і поширив у парафіях науково-інструктивний матеріал, анкети і програми. Розгортання членами єпархіального комітету історичних досліджень супроводжувалось накопиченням пам'яток старовини та цінних документальних матеріалів.

29 жовтня 1889 р. завідуючий справами комітету Микола Яворовський запропонував створити в місті церковне давньосховище. Думку підтримав протоієрей Казанського кафедрального собору Мойсей Доронович, який погодився виділити для давньосховища

приміщення в своєму храмі. Було створено комісію з питання організації давньосховища, до якої увійшли священники-краєзнавці Микола Яворовський, Мойсей Доронович, Юхим Сіцінський [3, с.10]. Засідання історико-статистичного комітету, на якому були затверджені правила давньосховища обрано завідуючого і секретаря, відбулося 30 січня 1890 р. Таким чином, датою заснування музею (давньосховища) є 1890 р.

Спочатку музей складався з бібліотеки, архіву і сховища для предметів старовини. Першим його завідуючим було обрано Віктора Якубовича. Віктор Северинович Якубович (1857-1920) – відомий дослідник Подільського краю. Закінчив Подільську духовну семінарію. Був членом єпархіального історико-статистичного комітету. З 1891 – священник Трьохсвятської церкви в місцевій чоловічій гімназії. Автор статей: «Подольские архиепископы», «Мещане и селяне Брацлавского староства в борьбе с польской старостинской властью за свободу и земельную собственность в 16-19 в.». [4, с.410]

Велика заслуга у створенні музейного осередку та розробці місцевої краєзнавчої тематики належить відомим дослідникам Поділля М. І. Яворовському та М.З. Дороновичу. Микола Іванович Яворовський (1842-1919) – священник-краєзнавець, незмінний член Подільського історико-статистичного комітету, Церковного археологічного товариства Київської духовної академії. Був редактором газети «Подільські єпархіальні відомості», редактором перших п'яти томів праць Подільського історико-статистичного комітету. Автор багатьох статей з історії краю [5, с.409]. Мойсей Захарович Доронович (1828-1891) – краєзнавець Поділля, член Подільського історико-статистичного комітету. Автор ґрунтовних праць: «Вірмени на Поділлі» (1878), «Околиця Кам'янець-Подільського. Руські фільварки» (1889), тощо [6, с.200].

Давньосховище розміщувалося у верхній галереї Казанського кафедрального собору. До наших днів будівля не збереглася; залишився лише опис у літературі та деякі знімки храму, який вражав своєю величною архітектурою. Знаходився він у Старому місті на площі перед чоловічою гімназією. (Нині історичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету).

Основним джерелом нових надходжень в давньосховище були приватні пожертвування. Завідувач давньосховища В.С.Якубович, одним з перших передав до музею антиминос 17 ст. – шовковий, із зображенням покладання Ісуса Христа в гріб і зашитою в ньому частинкою мощей, який був освячений 1654 р. Макарієм, патріархом Антіохійським і усього Сходу. 1890 р. священник Мойсей Доронович пожертвував музею надзвичайно цінний подарунок – «Требник» 1695 р. і «Новий Завіт» 1795 р. [7, с.8]

1892 р. завідуючим давньосховища був призначений Юхим Сіцінський, видатний подільський вчений, з ім'ям якого пов'язаний розквіт музейної справи в Кам'янці-Подільському. Юхим Йосипович Сіцінський (1859-1937) – народився в с. Мазники Летичевського повіту в старовинній священницькій родині. Закінчив Подільську духовну семінарію та Київську духовну академію [8, с.94]. У 1889 р. був висвячений в сан священника. Служив у церкві, що знаходилася в Кам'янецькому замку. У 1887-1889 рр. в часописі «Подільські єпархіальні відомості» з'явилися його етнографічні та історичні статті: «До історії унії», «Бакота, давня столиця Пониззя» та ін. У жовтні 1889 р. о. Євфимій став членом Подільського історико-статистичного комітету. 1892 р. Сіцінський – редактор неофіційної частини місцевої єпархіальної газети; з 1906 р. – журналу «Православне Поділля». Редагував праці Подільського Єпархіального історико-статистичного

комітету (вип. 6,8,10, 11, 12). Особливе місце серед досліджень вченого займає монографія «Місто Кам'янець-Подільський. Історичний нарис», 1895 р. [9, с.95]

В заснуванні краєзнавчих музейних осередків в Україні велике значення мали археологічні з'їзди, які скликалися раз на два роки Московським археологічним товариством. Вони присвячувалися переважно історії та культурі того краю, на території якого відбувалися. XI археологічний з'їзд проводився в Києві у серпні 1899 р. Від Подільського історико-статистичного комітету були запрошені М.Яворовський та Ю.Сіцинський. Останній виступив на і з доповіддю «Археологічна карта Подільської губернії». Під час археологічного з'їзду експонувалась виставка пам'яток археології та етнографії, де з кам'янецького давньосховища було представлено 80 стародруків 17-18 ст., копії фресок Бакотського скельного монастиря.

1895 р. Ю.Сіцинський і М.Яворовський склали устав Подільського епархіального історико-статистичного комітету, давньосховища і епархіальної бібліотеки, в якому визначали типи старожитностей, що мали зберігатися у фондах. До пам'яток церковної старовини відносилися стародруки, рукописи, церковно-богослужбові книги, православні і уніатські ікони, картини релігійного та історичного змісту, старі антимінси, церковне начиння. Не заборонялося експонувати і старожитності, які мають історичне значення [10, с.2].

Більше 40 років віддав Ю.Сіцинський музейній справі, працюючи завідувачем давньосховища до 1922 р., а потім співробітником цієї установи. Завдяки його величезній енергії, науковому підходу до справи охорони пам'яток, в давньосховище надходили не лише церковні старожитності, але й археологічні знахідки, етнографічний матеріал, експонати, які розповідають про духовність народу, історію краю. Це перетворило музей в справжній культурно-освітній центр, з яким співпрацювали люди не байдужі до краєзнавства: художники, фотографи, письменники. Серед них відзначалися невтомний збирач експонатів для давньосховища фотограф Леон Раковський, краєзнавець-антиквар Михайло Грейм, художник Дмитро Жудін та ін.

В кінці XIX ст., давньосховище, що розміщувалось на верхній галереї Казанського собору, вже не могло вмістити всіх експонатів. Крім того, розташування колекції старовини при культовій установі, мало замкнений, недосяжний для широкого загалу характер.

1900 р. Міська дума вирішила заснувати Кам'янець-Подільський публічний музей, в основі якого лежали б фонди давньосховища і виділити для нього окреме приміщення. 1901 р. було створено фонд для побудови музейного будинку, щорічно виділяючи для нього 500 крб. з коштів комітету, та 1% від надходжень свічного заводу [11, с.4].

В кінці 1902 р. подільський губернатор О.Ейлер дозволив розмістити давньосховище в казенному підомініканському будинку по вул. Дворянській (нині вул. Домініканська), поряд з Російською публічною бібліотекою. На облаштування давньосховища в новому приміщенні було виділено 1780 крб. 50 коп.

Експозиція розміщувалась в двох великих залах і була відкрита для відвідування. Експонати групувалися тематично і розташовувалися в шафах і комодах з вітринами. Юхим Сіцинський проводив екскурсії для учнів місцевих та сільських шкіл, які приїздили в Кам'янець-Подільський на канікули.

1903 р. за указом св. Синоду Подільський історико-статистичний комітет було перетворено в Подільське церковне історико-археологічне товариство. До нього приєднався

кам'янецький гурток любителів історії і археології. Згідно статуту 1903 р., на загальних зборах раз в 4 роки обирався голова товариства, його замісник, скарбник, завідувач музею та завідувач єпархіальної бібліотеки. Завідувач музею вів записи надходжень експонатів, розміщував їх в експозиції, складав річні звіти. Саме Юхиму Сіцінського належала велика заслуга в комплектуванні, опрацьованні та каталогізації музейних експонатів.

Уявлення про склад музейних збірок дає опублікований у 1904 р. каталог стародруків та 1909 р. – каталог пам'яток старовини музею. Колекції музею структурно поділялись на декілька відділів [12, с.1-103]. Збірку етнографічного відділу складали колекції зразків народної подільської вишивки, писанки, тканин, килими, гончарні вироби. До рідкісних пам'яток народної культури належали дерев'яний плуг із с. Соболівка Гайсинського повіту, музичні інструменти (бандури, ліра, цимбали), атрибути традиційних обрядів. Археологічний відділ музею складався з кременевих виробів різного виду, виробів з бронзи, кісток викопних тварин тощо. У відділі доісторичних та історичних старожитностей знаходилися кольчуга, давньоруський меч, шолом, зразки козацької зброї, цехові значки та печатки, передані в музей Міською управою. Основою відділу церковних старожитностей були старовинні ікони, плащаниці, антимінси, хоругви тощо. Серед зразків творів мистецтва виділялися портрети Івана Гонта і Устима Кармалюка, що належав жителю м. Бар Могилівського повіту, яка особисто знала народного месника [13, с.53]. Предмети освячені при богослужінні, як то Євангелія, хрести, ікони знаходилися під наглядом особи в священницькому сані і зберігалися в особливих вітринах з хрестами на них. Всього в музеї зберігалася 7684 предметів. З них старожитностей первісних – 114, доісторичних і історичних – 266, хрестів, медальйонів і металевих складнів – 138, ікон – 140, антименсів – 687, портретів, картин – 666, грамот – 39, рукописів – 121, стародруків – 998, монет, грошових асигнацій – 2968, орденів, жетонів – 81, предметів етнографії – 1304 од. зб.

1910 р. кам'янецькому музею виповнилося 20 років, але він досі не мав належного приміщення. Прогресивна громадськість Кам'янця-Подільського звернулася до Міської думи з проханням безкоштовно виділити земельну ділянку під будівництво спеціального будинку для музею.

Крім того, Церковно-археологічне товариство надіслало клопотання до єпархіального з'їзду про надання грошової субсидії. Єпархіальний з'їзд відмовив товариству, пообіцявши надати гроші лише в разі «задовільнення потреб усіх духовно-учбових закладів».

1910 р. міська дума постановила надати ділянку землі на розі вулиць князів Коріатовичів та Петроградської (нині в. Лесі Українки) церковно-історичному товариству з метою побудови там нового будинку музею.

1911 р. звільнилась двоповерхова будівля духовного училища на Губернській площі. Було вирішено тимчасово облаштувати в неї музей і бібліотеку. Експозиція займала три великі зали на другому поверсі; бібліотека і читальний зал розміщувалися на першому поверсі. Велика музейна кімната, де колись знаходилась училищна церква, була відведена для зборів духовенства. Її прикрасили портретами подільських архієпископів, діячів науки і культури Поділля. Біля стін стояли вітрини з церковними старожитностями. Найцінніші музейні експонати зберігалися в невеликій кімнаті, укріпленній залізними дверима та решітками на вікнах [14, с.3]. Щодо побудови експозиції, то в ній практикувався статистичний показ пам'яток

старовини, використовувався переважно допоміжний матеріал – фотографії, моделі, муляжі. Окрасою музейної експозиції була модель старовинного храму села Яришев Могилівського повіту – зразок унікальної подільської церковної архітектури.

У 1911 р. в Петербурзькому інституті громадських інженерів було оголошено конкурс на створення проекту кам'янецького музею. В лютому 1912 р. на огляд журі, яке складалось з трьох архітекторів, художника і представника кам'янецького товариства, було представлено сім проєктів. Першу премію у розмірі 75 крб. отримав студент інституту Д. Дяченко за проєкт, в якому гармонійно поєднувалися риси адміністративного та культового будівництва [15, с.5]. Губернський інженер О.Калашников розробив безкоштовно кошторис на виконання цього проєкту, який складав 24 тис. крб. Ю.Сіцінський, за підтримки Подільського єпископа Митрофана, висунув ідею про будівництво поряд із будівлею музею великого єпархіального будинку, де розмістилась б зала для публічних читань, єпархіальна бібліотека, інші установи, що займались б благодійними цілями.

Йдучи на зустріч побажанням Ю.Сіцінського, міська дума 11 березня 1915 р. на своєму засіданні ухвалила рішення про передачу на будівництво великої ділянки землі на розі вулиць кн. Коріатовичів та Петроградської загальною площею 470 кв. сажень. Частина землі передавали товариству безкоштовно, частину – за помірну ціну. Ділянка віддавалась товариству з обов'язковою умовою, щоб вона використовувалась тільки для побудови музею та інших установ, що займались просвітницькими та благодійними цілями.

Побудова музею була запланована на 1915-1918 рр. Але плани перекреслила Перша світова війна, революції та громадянська війна 1917-1921 рр.

Джерела та література:

1. Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. – Київ, 1989.
2. Вінюкова В. Подільський історико-статистичний комітет в історико-географічному дослідженні Поділля // Проблеми етнографії фольклору і соціальної географії Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1992.
3. Козлова Н. Перші сторінки історії музею // Музей і Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1990.
4. Баженов Л. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст. – Кам'янець-Подільський, 1993.
5. Там само.
6. Там само.
7. Заседания Подольского Епархиального Историко-статистического Комитета и поступление в Епархиальное Древнехранилище. – Каменец-Подольский, 1890.
8. Винокур І., Корнілов В. Визначний літописець Поділля // Репресоване краєзнавство. – Київ, 1900.
9. Там само.
10. Устав Подольского Епархиального Историко-статистического Комитета и древнехранилища. – Каменец-Подольский, 1895.
11. Отчет Подольского Епархиального Историко-статистического Комитета и состоящих при нем древнехранилища и епархиальной библиотеки за 1901 год. – Каменец-Подольский, 1902.
12. Сецинский Е. Опись предметов старины. – т.2. – Каменец-Подольский, 1909.
13. Там само.
14. Отчет Подольского Церковного историко-археологического общества за 1914 год. – Каменец-Подольский, 1915.
15. Отчет Подольского Церковного историко-археологического общества за 1913 год. – Каменец-Подольский, 1914.

**Проскурівські векселі початку ХХ ст.
(за матеріалами наукового архіву та фондів ХОКМ)**

Як й сьогодні, так й в минулому, важливі фінансові та економічні справи завжди супроводжували спеціальні цінні папери із певними грошовими зобов'язаннями. Створенням їх займаються відповідні державні та комерційні установи, передусім банківські.

Понад 150 років тому Міністерство фінансів Російської імперії та правління Державного банку прийняли рішення про утворення регіональних банківських відділень у 12 містах, серед яких був зазначений і губернський центр Поділля – Кам'янець-Подільський.

На початку 1864 р. на ім'я голови Подільської губернської казенної палати М. Левицького було направлено листа за підписом заступника керуючого Державним банком Є. Ламанського з проханням «винайти в будівлі Казенної палати дві або три кімнати для розміщення Банківського відділення...». Отож, вже наприкінці весни Міністерство фінансів було готовим утворити в Кам'янці-Подільському відділення Держбанку. Проте відсутність належного приміщення загальмувала справу більше ніж на рік. Лише весною 1865 року влада Кам'янця-Подільського знайшла можливість надати приміщення і в липні того ж року було відкрита перша на Поділлі банківська установа – відділення Державного банку. На нього були покладені всі основні функції тодішніх банків: облік векселів та інших паперів, надання позик та відкриття кредитів, прийняття вкладів, трансфертні операції, одержання платежів, купівля й продаж золота, срібла, державних паперів тощо. Очолив відділення колезький асесор В. Чудинський.

Окремо слід згадати про будівництво губернському місті унікального банківського комплексу. Розпочалось воно поблизу Новопланівського мосту 1898 році, а вже 1901 року відбулось урочисте відкриття: у основному двоповерховому приміщенні розмістилось відділення Державного банку, а в триповерхівці поруч отримали житло його працівники. Подібного комплексу не було в жодному місті не лише і цікаво, що Кам'янець-Подільське відділення Селянського поземельного банку було в числі перших дев'яти утворених в імперії. Його керувачим було призначено князя М. Стокасімова [3, 4].

Разом з появою державних банківських установ, наприкінці ХІХст. у подільських містах стали відкрити свої агентства акціонерні комерційні банки: у середині 1890-х рр. – Бессарабсько-Таврійський земельний банк (у Кам'янці-Подільському, Могилів-Подільському та Вінниці) та Київський земельний банк (у Кам'янець-Подільському та Вінниці). З 1898 р. у Кам'янці-Подільському почало функціонувати відділення Південно-Російського промислового банку, який вважався одним із найбільших акціонерних комерційних банків імперії. У 1903 р. друге відділення цього банку було відкрите у Проскуріві. Воно розмістилося в одному із найкращих будинків, спорудженому того ж року по вул.Олександрівській купцем Д. Ніренбергом. Нині у колишній будівлі цього банку – художній музей [8].

У подальші роки число комерційних банків на Поділлі суттєво збільшилось. У Вінниці, Жмеринці та Кам'янці-Подільському заснував своє відділення Петербурзький

Російський торгово-промисловий банк, у Проскурові почало діяти представництво Петербурзького Сибірського торгового банку. Найбільшу ж мережу сформував Об'єднаний банк, правління якого перебувало в Москві. Він був утворений у 1909 році шляхом злиття капіталів Південно-Російського промислового, Московського міжнародного торгового та Орловського комерційного банків. Отож, всі відділення згаданих банків, що вже існували на Поділлі – у Кам'янці-Подільському, Проскурові та інших містах, були перейменовані та стали працювати під новою вивіскою.

Менш великі провінційні акціонерні банки, як то Одеський Бессарабсько-Таврійський земельний та Київський земельний банки, теж намагались створити розгалужену мережу у Подільській губернії. Але, ці банки не були такими потужними як столичні, й тому обмежувались відкриттям не відділень, а агентств. Так, у 1907 році Бессарабсько-Таврійський банк мав агентства у Кам'янці-Подільському, Проскурові, Вінниці, Могилів-Подільському, Новій Ушиці; Київський земельний банк – Кам'янець-Подільському, Проскурові, Балті, Вінниці, Літині.

Не зважаючи на те, що за фінансовою спроможністю провінційні банки поступалися столичним, вони в деяких містах мали інколи більший вплив завдяки своїй політиці кредитування. Відомо, що столичні банки залучали клієнтуру тільки достатньо солідну, надаючи їй кредити із врахуванням вартості майна та оборотних коштів позичальника. До числа клієнтів не рекомендувалося залучати, наприклад, дрібних землевласників, орендарів, торговців. Отже, для більшості підприємців Поділля, кредити, які видавали столичні комерційні банки, залишалися недосяжними. На відміну від них, саме з такими клієнтами охоче працювали провінційні банки. Так, у Проскурові на початку ХХ ст. саме агентство Бессарабсько-Таврійського банку надало широке кредитування проскурівським середнім та дрібним забудовникам, що спричинило у місті справжній будівельний бум. Натомість, завдяки таким діям цей банк отримав суттєвий вплив на ринку нерухомості у Проскурові, що згодом дало значні прибутки.

Ще одним типом комерційного кредитного закладу були міські громадські банки, які масово почали з'являтися на початку ХХ ст. За питомою вагою грошових ресурсів на фінансовому ринку вони поступалися державним та акціонерним банкам, отож переважно займалися дрібним кредитуванням – видавали позики місцевим торговцям, промисловцям та домовласникам. Відкривались міські банки за ініціативи міських дум: у 1904 р. у Вінниці, у 1905-1906 рр. у Проскурова, Брацлава та Балти, у наступні роки у Летичеві, Літині та інших містах.

У 1998 р. до фондів музею надійшли 3 векселі, які були оформлені в Проскурові.

Вексель від німецького *Wechsel* — цінний папір, який засвідчує безумовне грошове зобов'язання векселедавця сплатити визначену суму грошей власнику векселя після настання строку.

Розрізняють простий і переказний векселя. **Вексель переказний** - вексель, який містить письмовий наказ однієї особи (юридичної або фізичної) іншій особі сплатити у зазначений строк визначену суму грошей третій особі. **Вексель простий** - вексель, який містить зобов'язання векселедавця сплатити у зазначений строк визначену суму грошей власнику векселя (векселедержателю).

Вексель виник у ХІІ – ХІІІ ст. в Італії в результаті розвитку міжнародної торгівлі та банківництва. Прообразом векселя були ордери, позичкові листи, грошові розписки. Спочатку

вексель використовувався для здійснення валютнообмінних операцій (у буквальному перекладі слово «вексель» — *wchsel, change, exchange, cambio* — означає «розмін») та подолання незручностей і небезпеки транспортування повноцінних грошових знаків: банкір випишував свідоцтво про отримання грошової суми, при пред'явленні якого кореспонденту банкіра за кордоном клієнт отримував кошти у місцевій валюті. Поширенню векселя сприяли обмеження на стягнення процентів за кредитах, що містились у канонічних статутах та цивільному законодав багатьох країн середньовічної Європи. Це викликало маскування кредитних операцій під торговельні угоди, заставні операції, котрі оформлялись векселем. Із вдосконаленням тексту векселя й розвитком вексельного права сфера використання векселя розширюється, він перетворюється в універсальний кредитний, платіжний та розрахунковий документ.

Вексель зазвичай видавався на порівняно нетривалий термін, але особі, отримав вексель, гроші могли знадобитися до закінчення цього часу. Можна було передати за векселем винагороду іншій особі й одержати замість неї необхідні кошти.

Отже, під час історичного поступу вексель перетворився на універсальний інструмент, широко вживаний у кредитно-розрахункових відносинах.

У фондах Хмельницького краєзнавчого музею у групі збереження “Боністика” зберігається три екземпляри векселів: на 2000 рублів сріблом 1892 р., на 2000 рублів 1907 р. і на 500 рублів 1893 р. Всі видані за підписом проскурівського нотаріуса К.І. Колоколова [5; 6; 7].

Нотаріус Іван Костянтинович Колоколов займає визначне місце у житті міста. Його ім'я відоме краєзнавцям і дослідникам нашого краю. Він займався не тільки основною роботою, але залишив цінні оригінальні описи міста Проскурова 19 поч 20 ст. Маючи рахунок в одному із цих банків нотаріус міг виписати вексель [1, 2].

Векселя мають світлий колір, виготовлені на спеціальному папері з водяними знаками, в центрі проглядається зображення двоголового орла в колі під яким напис “для векселя” є також написи вексельна бумага для личных долговых обязательств свыше 1500 до 2000 рублей. У векселі на 500 рублів немає кольорового символічного зображення двоголового орла і відповідно напис “вексельная бумага для личных долговых обязательств свыше 400 до 500 рублей”. Тексти випишувався від руки чорним чорнилом векселі на 2000 і на 500 рублів підписували між собою купець Піньяс Мозель Михайлович і землевласник Андрій Петров. У Векселі 1907 року на 2000 рублів дворянин Мечислав Сигізмундович зобов'язується по цьому векселю сплатити 2000 рублів.

Вищерозглянуті векселі мають доволі гарний стан зберігання, тому можуть бути представлені у експозиціях і допомагають глибше пізнавати історію нашої держави.

Джерела та література:

1. Фонди ХОКМ. Наукова довідка Нд 545. Кушнір Л.Б. Економічний розвиток Волинської Хмельниччини в 19 поч 20ст.
2. Фонди ХОКМ. Наукова довідка 731. Свистун К.В. Банківські установи в кінці 19 на поч. 20 ст на території краю.
3. Фонди ХОКМ. Наукова довідка 770. Єсюнін С.М. Міста Подільської губернії в другій пол. 19 на поч. 20 ст.
4. Архів ХОКМ. Наукова довідка 3. Єсюнін С.М. Банківські установи Поділля.
5. Бн 461. Вексель на 2000 руб., 1892 р., м. Проскурів

6. Бн 462. Вексель на 500 руб., 1893 р., м. Проскурів
7. Бн 463. Вексель 2000 руб., 1907 р., м. Проскурів
8. Бумажные денежные знаки России и СРСР / А.И.Малышев, В.И.Тараканов, И.Н.Смиранный; Под ред. В.И.Тараканов.-М.Финансы и статистика.,1991. с.190.
9. Есюнин С.М. Місто Хмельницький :історія , події, факти.-Хмельницький , 2004.-112с.

Демидко С.Ю.
м. Хмельницький

Нові надходження пізньосередньовічних монет до фондів ХОКМ

Наведено узагальнений опис збірки монет XVII-поч. XVIII ст., що надійшла до ХОКМ у 2013 р. До її складу входили 39 польських півтораків, шостаків та ортів і 4 "іноземних" талери: 2 патагони, 1 левок, 1 баварський.

Ключові слова: Левок, орт, патагон, півторака, талер, шостака.

У липні 2013 р. до обласного краєзнавчого музею була передана збірка з 43 пізньосередньовічних монет. До її складу входять 39 монет різних номіналів, що були карбовані за часів Сигізмунда III Вази, 2 альбертусталери Філіпа IV Габсбурга, 1 левендаальдер Об'єднаних провінцій Нідерландів і 1 баварський талер Максиміліана III Йосипа фон Віттельсбаха. Хронологічний діапазон збірки: 1617-1769 рр.

"Польська" частина цієї колекції, незважаючи на суттєву кількісну перевагу (91% збірки), не вирізняється різноманітністю номіналів і складається з коронних півтораків (20 екз.), коронних шостаків (15 екз.) і 4 ортів (3 коронних і 1 гданського). Різного ступеню потертості легенд, зображень і країв гурту засвідчують більш-менш тривалий час перебування цих монет у обігу.

Всі півтораки (=1,5 гроша, [1, с. 134, 135; 2]) емітовані протягом 1620-1624 рр. на "mennice koronnej w Bydgoszczu": 1620 р. – 4 екз., 1622 – 3, 1623 – 10, 1624 – 3. Монети округлої форми з максимальними діаметрами¹ у межах 1,92...1,98 см (табл. 1, рис. 3).

Таблиця 1. Півтораки Сигізмунда III

№	Рік	Легенда Аверс	Легенда Реверс	Ø, см
1.	1620	SIGIS·3·D·G – REX·P·M·D·I	*MONE·NO – REG·POLO.	1,93
2.	1620	SIG(...)S·3D·G – REX·P·MDL·	♣MONE·NO – REG·POLO♣	1,92
3.	1620	(...)GIS·3·D·G – REX·P(...)·D·L·	MONE·NO – REG·POLO	1,92
4.	1620	SIGIS3·D·G – REX·P·M·D·L·	.MONE.NO – REG.POLO.	1,93
5.	1622	SIGI(...)D·G – REX(...)DL	(...)ONE·NO – (...)EGPOLO(...)	1,92
6.	1622	(...)IS·3·D·G – REX·P·M·D·L	MONE♣NO – REG·POLO	1,96
7.	1622	SI(...)S·3 D·G – REX·P·M·D·L	·MONE·NO – REG·POLO·	1,96
8.	1623	SIGIS3 DG – REX(...)MD L	+MONE+NO – (...)EG+POLO+	1,94

¹ Вага монет зі складу збірки не визначалась.

9.	1623	SIGIS3•D:G – REXP•M•D•L'	+MONE•NO – REG•POLO+	1,93
10.	1623	SIGIS3DG – REXPMDL	(...)MONE•NO – REG•POLO(...)	1,95
11.	1623	SIGIS3 D G – REXPMDL	„MONE•NO – REG•POLO“	1,96
12.	1623	(...)3DG – REXPMDL	*MONF•NO – REG•POLO(...).	1,95
13.	1623	SIGIS3DG – REXPMDL(...)	+MONE•NO – REG•POLO+	1,95
14.	1623	SIGIS3DG – REXPMDL	•MONE•NO – REG•POLO*	1,95
15.	1623	SI(...) ³ DG – REXPMDL	(...)ONE+NO – REG•POLO+	1,96
16.	1623	SIGIS3DG – REXPMDL	•MO(...) ³ O – REG•POLO•	1,95
17.	1623	SIGIS3DG – REXPMDI	•MONE•NO – REG•POLO•	1,94
18.	1624	SIGIS.3D(...) – (...)XPMDL	MONENO – RE(...)PO(...) ³ O	1,92
19.	1624	SIGIS3D(...) – (...)EXPMDL	(...)MON(...)NO – REG•POLO×	1,97
20.	1624	SIGIS3DG – REXPMDL	MONE•NO – REG POLO:	1,98

Зображення² на півтораках у цілому стандартні для “другої хвилі” їх карбування 1614-1629 рр. На аверсах у центрі у фрагментарному круговому обрамленні розміщено герб Речі Посполитої – коронований іспанський щит з 5-ма полями (рис. 1-в). У 1-му і 4-му – герб “Orzeł biały” Корони Польської (рис. 1-а), у 2 і 3 – герб “Рогой” Великого князівства Литовського (рис. 1-б), у центральному – королівський “Спорець” родини Ваза (рис. 1-г). Під гербом у нижньому розриві легенди у малому щиті – номінал монети у півгрошах: 3.

У центрі реверсу у круговому обрамленні – держава (jabłko królewskie) із зазначенням у її нижній частині номіналу монети у долях талера: **24** (1 півтораць=1/24 талера). Дата позначена під раменами хреста держави двома останніми цифрами року: **2 0** (=1620 р.). У нижньому розриві легенди розміщено герб “Sas” М. Даниловича, великого підскарбія коронного у 1616-1624 рр. (рис. 2-а).

Контрастом у порівнянні з відносно сталістю зображень цих півтораків є різноманіття у оформленні їх легенд. Гравери Бигоща використовували доволі широкий асортимент розділових знаків та їх комбінацій у виконанні “канонічних” текстів: на аверсі – **SIGIS III D G REX POL M D L** (*Sigis/mundus/ III D/ei/ G/ratia/ Rex Pol/oniae/ M/agnus/ D/ux/ L/lithuaniae/*), на реверсі – **MONE NO REG POLO** (*Mone/ta/ No/va/ Reg/ni/ Pol/oniae/*)³. У нашому випадку зазначимо лише характерну ознаку легенд аверсів більшості монет 1623-24 рр. – повну відсутність розділових знаків або, принаймні, “пробілів” між складовими аббревіатур: **SIGIS3DG – REXPMDL** (табл. 1-12-20, рис. 3-б).

Орієнтація зображень реверсів відносно аверсів різноманітна (табл. 2, нумерація згідно табл. 1). Гурти монет гладкі.

Таблиця 2. Орієнтація зображень півтораків Сигізмунда III

1.		2.		3.		4.		5.		6.		7.		8.		9.		10.	
11.		12.		13.		14.		15.		16.		17.		18.		19.		20.	

² Варіативність штемпелів монет Сигізмунда III цієї збірки має стати темою окремого дослідження.

³ Тут і далі розшифровки легенд згідно [3].

Шостаки (=6 грошам, [1, с. 193; 2]) емітовані меншею короннею в Krakowie між 1623-1626 рр.: 1623 р. – 2, 1624 – 2, 1625 – 4, 1626 – 5, дату не визначено – 2. Монети округлої форми з максимальними діаметрами у діапазоні 2,52...2,6 см (табл. 3, рис. 4).

Таблиця 3. Шостаки Сигізмунда III

№	Рік	Легенда Аверс	Легенда Реверс	Ø, см
1.	1623	(...)IS.III:D:G: – :REX:POL•M:DL•	GROS•ARGE•SEX•REG•PO(...)1623•	2,54
2.	1623	SIGIS•III.(...)OL•M:D:L•	GROS•ARGE•SEX•REG•POL•1623	2,53
3.	1624	SIGIS:III:D:G: – •REX•(...)OL•M.D.L•	GROS•ARGE•SEX•REG•POL•1624	2,53
4.	1624	SIGIS:III:D:G: – :REX•POL•M:D:L•	GROS•ARGE•SEX•REG•POL(...)1624•	2,56
5.	1625	•SIGIS•III•D:G: – •REX•POL•M•D•L•	•GROS•ARGE•SEX•REG•POL•1625•	2,54
6.	1625	SIGIS(...)G: – :REX•POL•M:D:L:	GROS•ARGE•SEX•R(...)OL•1625•	2,54
7.	1625	SIGIS:III(...)G. – •REX•POL•M:D:L:	GRO(...)•SEX•REG•POL•1625•	2,6
8.	1625	SIGIS:III:D:G: – •REX•POL•M:D:L:	GROS•(...)GE•SEX•REG•POL•1625•	2,57
9.	1626	SIGIS•III•D:G: – REXPOL•M:D L	•GRO(...)ARGE SEX REGPOL1626•	2,52
10.	1626	(...)IGIS:III:D:G• :REX•POL•M:D(...)L•	GROS•A(...)EX•REG•POL•1626•	2,52
11.	1626	SIGIS•III(...)DG – REX•POL•MD L•	•GROS•ARGE•SEX(...)POL•1626•	2,53
12.	1626	•SIGIS•III•D:G: – REX•POL•MD L•	•GROS•ARGE•SEX•REG•POL•1626•	2,54
13.	1626	SIGIS:III(...)D:G: – :REX•POL•M:D:L•	GROS•ARGE•SEX•REG•POL•1626•	2,56
14.	1(...)	SIGI(...)III:D:G: – :(...)D:L•	G R O S • A R G (...)•SEX•REG•PO(...)1(...)	2,52
15.	(...)	SIGIS:III:D:G: – •REX•POL•M:D(...)L•	GROS•ARGE•SEX•REG•POL•(...)•	2,57

У центрі аверса краківських шостаків у фрагментарному круговому перлистому обрамленні – погрудний профіль короля у короні. Корона розділяє початок і закінчення кругової легенди **SIGIS III D G REX POL M D L** (*Sigis/mundus/ III D/ei/ G/ratia/ Rex Pol/oniae/ M/magnus/ D/ux/ L/ithuaniae/*). У нижньому розриві легенди – щит з гербом “Połkozić” Є. Лігези, великого підскарбія коронного у 1624—1631 рр. (рис. 2-6).

Реверс: по краю у фрагментарному круговому обрамленні легенда: **GROS ARGE SEX REG POL** (*Gros/sus/ Arge/nteil/ Sex Reg/nil/ Pol/oniae/*) з датою карбування наприкінці. У верхньому розриві легенди – корона, нижче – номінал у грошах: VI. У центрі у фрагментарному круговому обрамленні – 2 гербових щита: “Orzeł biały”, “Pogoń”, нижче – герб “Sporek” у обрамленні.

На відміну від півтораків у оформленні легенд шостаків використано значно меншу кількість розділових знаків. Переважно це крапки і двокрапки, натомість хрести і зірки практично відсутні (табл. 3, рис. 4).

Орієнтація зображень реверсів наведено у табл. 4. Гурти монет гладкі.

Таблиця 4. Орієнтація зображень шостаків Сигізмунда III

1. ↗	2. ↗	3. ↘	4. ↘	5. ↗	6. ↗	7. ↘	8. ↗	9. ↘	10. ↗	11. ↗	12. ↘	13. ↗	14. ↘	15. ↗
------	------	------	------	------	------	------	------	------	-------	-------	-------	-------	-------	-------

Орти (=1/4 талера =40 грошам, [1, с. 124]) карбовані: 1 – mennicej miejskiej w Gdańsku 1617 р., 3 – mennicej koronnej w Bydgoszczy 1623 р. Монети округлої форми з максимальними діаметрами у діапазоні 2,91...2,96 см (табл. 5, рис. 5, 6).

Таблиця 5. Орти Сигізмунда III

№	Рік	Легенда Аверс	Легенда Реверс	Ø, см
1.	1617	•SIGIS•III•D•G•REX•POL•M•D•L•R•PR VS•	☉MONETA•CIVIT•GEDANENSIS•1617•+	2,91
2.	1623	+ S I G I S • I I I : D . GREX•POL•M•D•LI•RVSPVM	SAM•LIVNECNSV – GO(...)Q•HRI•R	2,91
3.	1623	+SIGIS•I•II•D•G•REX•POL•M•D•LI•RV S•PRV•M×	SAM•LIVNECNSV – GOT•VAN•Q•HRI•R	2,96
4.	1623	+SIGIS•III•D•G•REX•POLM•D•LI•RV• PRVS•M×	SAM•LIV•NEC•NSV–GOT•VANQ•HRI•R	2,94

Аверси гданських і бидгощських ортів загалом подібні як за зображеннями (погрудний (Гданськ) або поясний (Бидгощ) портрет короля у фрагментарному круговому перлисто-му обрамленні), так і за змістом кругових легенд: **SIGIS III D G REX POL M D LI RVS PRVS M** (Sigis/mundus/ III D/ei/ G/ratia/ Rex Pol/oniae/ M/agnus/ D/ux/ L/ithuaniae/ Rus/siae/ Prus/siae/ M/assoviae/).

На відміну від аверсів реверси ортів коронних і міського цілком відмінні.

Композиція на реверсі гданського орта традиційна для “міських” польських монет цього періоду: кругова легенда **MONETA CIVIT GEDANENSIS 1617** (Moneta Civit/atus/ Gedanensis, дата карбування), у центрі – герб міста (корона, два хрести) у прикрашеному овальному щиті з двома левами-щитотримачами на опорі – раменах з півмісяцями на краях. На відміну від коронних монет замість гербу коронного підскарбія (на той час – М. Даниловича) у розриві легенди вміщено щит зі знаком “Łara niedźwiedzia” Д. Ключера, орендаря гданської монетарні у 1608-1618 рр. (рис. 2-в, 5-а), а у півмісяцях – буквений монетний знак S A гданського медальєра і гравера Самуеля Аммона (1613-1623 рр., рис. 5-б). Крім того, під лівим раменом – дві мікрокрапки, на центральному круговому обрамленні – 4 затерті мікробукви (рис. 5-б).

Реверси коронних ортів, на відміну від краківських, більш лаконічні. Їх легенди – закінчення офіційної королівської титулатури аверсу: **SAM LIV NEC NSV GOT VAN Q HRI R** (... Sam/ogitiael/ Liv/oniae/ Nec N/on/ Su/eciae/ Got/horum/ Van/dalorum/ Q/ue/ H/aeredita/ri/us/ R/ex/). У розриві легенди – герб “Sas” М. Даниловича у щиті. У центрі у круговому обрамленні – коронований 5-польний герб Речі Посполитої. Обабіч гербового щита – дата: **16 23** (рис. 6).

Орієнтація зображень реверса наведено у табл. 6. Гурти монет гладкі.

Таблиця 6. Орієнтація зображень ортів Сигізмунда III

1.		2.		3.		4.	
----	---	----	---	----	---	----	---

Окрему, нечисленну, групу збірки складають талерні монети. Більшість з них належать до двох найбільш поширених на наших землях у XVII ст. іноземних номіналів.

2 альбертусталери Філіпа IV карбовані 1633 р. у герцогстві Брабант (Іспанські Нідерланди, монетарня у м. Амстердам). Монети цього типу відомі також під назвами “патагон” або “крижак” (рис. 7, табл. 7-1, 2). Не менш поширеними на нашій території були “левки” – левендальдери Республіки об’єднаних провінцій Нідерландів (Об’єднаної Голландії). Екземпляр з нашої збірки карбовано 1640 р. у провінції Вестфрізія (рис. 8, табл. 7-3). Баварський талер Максиміліана III Йосипа фон Віттельсбаха 1769 р. у цій збірці виглядає певним анахронізмом (рис. 9, табл. 7-4). Серед іншого відзначимо комбіноване оформлення його ґурту: IN•+•→•*•←•+•DEO•←•+•(…)CONSILIVM•←•+•+•-•+•→•.

Таблиця 7. Талери

№	Рік	Легенда Аверс	Легенда Реверс	Ø, см
1.	1633	•PHIL•III•D•G•HISP•ET•INDIAR•REX•	•ARCHID•AVST•DVX•BVRG•BRAB•Zc•	4,28
2.	1633	•PHIL•III•D•G•HISP•ET•IN(…)R•REX•	•ARCHID•AVST•DVX•BVRG•BRAB•Zc•	4,32
3.	1640	MO•ARG•PRO•CON FOE•BELG•WE(…)T	CONFIDENS•DNO•NON•MOVET VR•1640(…)	4,2
4.	1769	D•G•MAX•IOS•U•B•D•S•P•I•A•&EL•L•L•	PATRONA – BAVARIAE•	4,2

Джерела та література

1. Зварич В.В. Нумизматический словарь. – Львов: “Вища школа”, 1978. – 338 с.
2. Монеты средневековья: Польша. Зигмунт III Ваза (1587-1632) // <http://www.munze.ru/mid/pol/pol8.html>
3. Rentzmann Wilhelm. Numismatisches Legenden-Lexicon des Mittelalters und der Neuzeit. – Berlin: Verlag von R. Wegener, 1865. – Т. 1: Alphabetisch-Chronologische Tabellen der Münzherren und Verzeichniss der auf Münzen vorkommenden Heiligen. – VIII+191+247+46 S. // <https://archive.org/details/numismatisches100rentzmann>
4. Herby państwowe Królestwa // <http://www.poczeta.com/herby2.htm>
5. http://pl.wikipedia.org/wiki/Herb_Gda%C5%84ska#/media/File:Gdansk_COA.svg

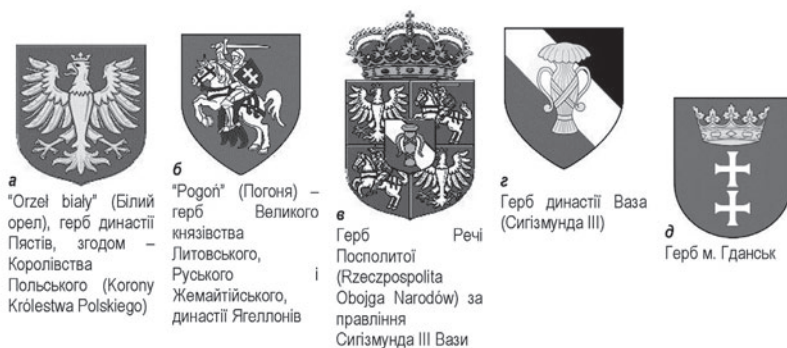

Рис. 1. Державні, династичний, міський герби на монетах Сигізмунда III [4; 5].

Рис. 2. Герби і знаки на монетах Сигізмунда III [2].

Рис. 3. Півтораки коронні Сигізмунда III.

Рис. 4. Шостаки коронні Сигізмунда III.

Рис. 5. Орт гданський Сигізмунда III 1617 р.
(а – загальний вигляд, б – мікрознаки на реверсі)

Рис. 6. Орт коронний Сигізмунда III 1623 р.

Рис. 7. Альбертусталер (патагон) Філіпа IV 1633 р.

Рис. 8. Левендаальдер (левок) 1640 р.

Рис. 9. Талер "Patrona Bavariae" Максиміліана III Йосупа фон Віттельсбаха 1769 р.

Захар'єв В.А.

с. Миньківці Дунаєвецький р-н

Меморіальний музей графа-реформатора Ігнація Сцібор Мархоцького у с. Миньківці Дунаєвецького району

В статті йдеться про новий на території Хмельниччини меморіальний музей, який висвітлює життя і діяльність відомого реформатора відносин на селі кінця XVIII – першої третини XIX століть, володаря так званого Миньковецького ключа, ініціатора створення «Миньковецької держави» графа Ігнація Сцібор Мархоцького.

Ключові слова: Поділля, Хмельниччина, «Миньковецька держава», Ігнацій Сцібор Мархоцький, музей, реформи, експозиція, експонати.

Хмельниччина має широку мережу державних, комунальних, шкільних та громадських музеїв. Згідно статистичних даних, у містах та селах області на цей час працюють 291 така установа. Щоправда, донедавна їх було значно більше. Однак через байдужість ряду керівників сільських рад, які прикриваються безгрошів'ям свою бездіяльність, вони не підтримуються, отже розкрадаються різними ділками, які заробляють свої брудні гроші на історії. Відтак, громади втрачають доступ до важливих пластів своєї славної минувшини, не мають де і на чому проводити належну виховну роботу серед підростаючого покоління, адже музеї завжди відіграють у тому – одну з найважливіших ролей.

Втім, останнім часом стали проявляти ініціативу і створювати музеї окремі патріотично свідомі громадяни. В основному, це колекції етнографічних матеріалів. Однак є і нового типу, як наприклад, музей язичництва біля Сатанова. Цікавий експеримент започатковано нами у с. Миньківці Дунаєвецького району – столиці так званої «Миньковецької держави» Ігнація Сцібор Мархоцького.

Наш заклад є приватним, адже я маю досвід знищення зроблених мною і переданих сільським громадам трьох музеїв Він носить назву «Меморіальний музей Графа-реформатора Ігнація

Сцібор Мархоцького». Офіційно відкритий 15 травня 2012 р. та зареєстрований відповідно до чинного законодавства управлінням культури, національностей та релігій Хмельницької ОДА.

Ідея створення такого закладу в подільській глибинці – Миньківці розташовані в середній течії р.Ушиці на межі Дунаєвцького та Новоушицького районів за 99 км від обласного центру, виникла восени 2007 р. Тоді з моєї ініціативи велася підготовка до відзначення 600-річчя першої писемної згадки про село. Через активну підготовчу роботу, зокрема, і у всеукраїнських засобах масової інформації, спілкування з людьми, що є особистостями та фахівцями у цій справі, про запланований захід дізналися у Міністерстві культури України і ним зацікавилася заступник міністра Ганна Чміль. Відтак статус заходу значно піднявся, а влада району настільки правильно зреагувала на те, що у центрі Миньковець відремонтували все, що треба було довести до ладу, обладнали нічне освітлення, якого досі у колишньому райцентрі Миньковецького району не було, замінили труби на найважливішому відрізку водогону, а найголовніше, до 20 жовтня – провели в село природний газ.

Як члену оргкомітету, в недалекому минулому заступнику голови РДА з гуманітарних питань, мені випало відповідати за культурну програму свята. Я детальніше ознайомився з історією села і переконався, що в ній було читало значимих сторінок. Однак – найяскравіша та, що пов'язана з періодом проживання тут польського поміщика Ігнація Сцібор Мархоцького наприкінці XVIII – першій третині XIX століть. Історія його життя та діяльності в ті дні буквально заповнила мене. І, без патетики, моїй творчій душі насправді було мало того, що на цьому персонажі побудували увесь сценарій свята артисти з районного будинку культури. Я розумів, що потрібно щось більше, а цим, як на мене, міг бути лише музей. Підходяще приміщення в центрі села якраз виставила на продаж Євгенія Поліщук.

Я знав, що звертатися з такою коштозатратною пропозицією до місцевої влади, було провальною затією. Залишалось апелювати до громади, але ентузіастів виявилось дуже мало: безробітні Олександр та Наталія Толокові, художник, що перебивається нечастими заробітками, Анатолій П'янківський, лікар-пенсіонер Анатолій Чумаченко, пенсіонер армії Олександр Мельник. І я вирішив самостійно реалізувати свій задум. Порадившись з рідними, забрав накопичені на «чорний день» гроші, додав до них буквально випрошений у банку кредит – адже на той час не мав стабільної і високооплачуваної роботи, та придбав той 100-річний архітектурний раритет Миньковець. Однак до свята встиг лише прибратися в його кімнатах, де й розмістив тимчасову виставку картин художника-графіка з Нової Ушиці Анатолія Грушка. Втім виступаючи тепер миньківчанами, що зібралися на майдан, пообіцяв збудувати музей славного реформатора. Чим і зайнявся по завершенні свята.

Судячи з кількості кімнат, адже з 1923 р. це приміщення служило райвідділу міліції та служби безпеки, а після розформування у 1959 р. Миньковецького району до початку 90-х рр. – кабінетами поліклініки сільської лікарні, спочатку виник задум у кожній з них проілюструвати один з напрямків діяльності І.Мархоцького. Проте після початку ремонту виявилось, що практично можна використати під експозицію лише чотири 4 з них. Інші три потребували значних фінансових. А саме цього катастрофічно не вистачало.

Для сучасного етапу існування українського суспільства вже стало ганебною традицією провести свято з якоїсь важливої нагоди і відтак забути, про що на ньому йшлося. Ті з

грошовитих, до кого звернувся по допомогу, знайшли аргументи відмовити. Керівництво сільради взагалі потрапило у двояку ситуацію. Адже виявилось, що плани на реалізацію у Миньківцях популярного тоді «зеленого туризму», мають спонсори газифікації села. І саме вони можуть щось дати в місцевий бюджет, а створення свого музею було одним з їхніх – не відомим широкому загалу – козирем.

Та світ не без добрих людей і безкорисливість притягує добродійників. «Миньковецькою державою» зацікавився львівський бізнесмен і нащадок славного роду Лепких Ігор Скальський. Хтось підказав йому, що я роблю музей. Тому й захотів порадитися: чи варто мати справу з місцевими чиновниками, адже від них залежить: як просуватиметься втілення задуму і чи рухатиметься взагалі. Я високо охарактеризував тодішнього голову райради Леоніда Креша, адже саме він, як патріот і уродженець одного із сіл «Миньковецької держави», просив мене знайти ентузіаста для відновлення отроківської резиденції І.Мархоцького.

На щастя, напіврозвалини палацу, в якому до того розташовувалася ковбасня, І.Скальський придбав на аукціоні. Саме це порятувало його від реалізації стремління миньковецьких конкурентів, які раптом зрозуміли перспективність об'єкту, руками владців з вищих кабінетів розлаштувати розпочате львів'янином. Так саме, до речі, було і коли згодом І.Скальський захотів долучити до комплексу млин та залишки палацу Мархоцьких в с.Прутулівка Дунаєвського району.

І.Скальський першим серед підприємців виділив транш на реконструкцію приміщення під музей у Миньківцях. І ми придбали на них будівельні матеріали, але щоб завершити роботи, потрібно було ще не одне грошове вприскування. Виявилось, що об'єми робіт набагато масштабніші, ніж ми думали спочатку – потрібно було ще й перешукатурити весь фасад приміщення зовні, побудувати веранду, переставити черепицю на даху. І хоч люди часто навідувалися та запитували, коли чекати на відкриття, ці об'єктивні причини в парі з відсутністю грошей значно подовжували терміни підготовки приміщення до встановлення експозиції. З іншого боку це допомагало оптимізувати нову концепцію музею.

Знявши простінок між двома першими кмнатами, ми отримали зал. В ньому запланували проілюструвати перший період життя І.Мархоцького – у складі Польської держави з 1749 до 1793 р. У другій кімнаті вирішили представити його життя в складі Російської імперії (1794-1827 рр.). І третя – мала демонструвати період відродження пам'яті про неспокійного графа в Незалежній Україні.

Нашою «родзинкою» стало використання стрічок кольорів національних прапорів, а також самих прапорів у кожному із залів. До речі, їх привезли безпосередньо з Варшави, Москви та Києва і подарували тепер вже активісти музею Зігмунд Островський, Євген Скоблов та Михайло Твердохліб.

Через обмеженість надходження коштів ремонт приміщення тривав чотири роки. 2008 р. до фінансування долучився Валерій Островський, коріння якого з сусідньої Слобідки Іванковецької. Згодом посильний внесок (грішми, матеріалами та фізичною допомогою) зробили ярмолинчанин Володимир Сусяк, дружина якого народилася у Миньківцях, хмельничани Ярослав і Аня Михайловський, Людмила Гнатюк, меджибівчанин Віктор Мельник, киянка Уляна Кондратьєва, уродженка Нової Ушиці, мешканка Варшави Оксана Грузицька,

дунаївчани Катерина Критюк, Беніамін Бейлик, В'ячеслав Шелест, Ольга Денісова-Середа, миньківчани Олександр та Наталія Толокові, Анатолій Чумаченко, В'ячеслав Сирота. Особливої подяки заслуговує сусідка Таїсія Кульчицька, яка безкоштовно передала для розширення території музею частину своєї земельної ділянки. Тут 2009 р., коли влада в державі мала перейти від демократичного В.Ющенка до ретрограда В.Януковича, отже могло кардинально змінитися й відношення до окремих сторінок історії України, ми побудували пам'ятник жертвам Голодоморів та політичних репресій Миньковеччини, бо саме звідси вони відправлялися у катівні НКВД Кам'янець-Подільського, Проскурова, Вінниці та Києва. Заодно став простішим доступ до тильного подвір'я садиби.

Врешті остаточно визначилися із назвою музею, адже, як на мене, в ній мало бути якнайповніше відображено, яким ми хочемо, щоб врешті він став, зважаючи на ряд об'єктивних причин, як то на даному етапі відсутність належної кількості експонатів і колективу тощо. Бо перейменування будь-якої установи – річ затратна і неоправдана. Тобто, користуючись езоповою мовою і мудрістю радянських часів, яка була завуальована у відомий мультик «як ви хату назвете – так вона і попливе».

На скромному відкритті музею 15 травня 2012 р. були присутніми не так й багато людей. Як законопослушна людина, я й не ставив за мету організувати мітинг. Приїхали справжні друзі музею хмельничани Наталія Стрельбицька, Валерій Грошко, Ярослав і Аня Михайловські. дунаївчани В'ячеслав Городецький, Володимир Оліфер, отроківчанин Сергій Ганзюк. Відгукнулися на прохання і завідувачка районним відділом культури Веліна Заєць та директор районного історичного музею Наталія Барахтенко. Прийшла і сама сільська голова Наталія Олійник, а це вже було чималим прогресом, бо раніше вона ж зігнувала відкриття науково-дослідницького «Центру Мархоцькознавства», в якому взяли участь доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка Лев Баженов та інші знані на Поділлі краєзнавці, не сприяла тому, щоб його провести у сільському Будинку культури. Ще в пору відкриття пам'ятника жертвам Голодоморів та політичних репресій саме від неї отримав сурову засторогу, що оскільки музей розташований на узбіччі траси Дунаївці – Могилів-Подільський, то біля нього в рамках безпеки не варто проводити велелюдні заходи (хоч саме тут 2007 р. було всеукраїнське святкування 600-річчя села, у 2008 та 2009 рр. – районні свята обжинків та й щовівторкове базарування проходить не деінде). Найнеочікуванішим, але найдорожчим гостем відкриття став Зігмунд Островський – історик і наш друг з Варшави. Саме він популяризував діяльність «Центру Мархоцькознавства» у Польщі і справді випадково вибрав для поїздки на Україну саме цей період. Шанованому гостю і доручили розрізати символічну стрічку. Я ж провів першу екскурсію залами.

Первинна експозиція була скромною, навіть класично камерною. Візуально вона найбільш відповідала поняттю «меморіальний». І вплив на відвідувача мало, перш за все, споглядання зображень, а не читання довгих текстів-пояснень. Втім, ми не виготовляли ні їх, ні притаманні традиційним українським музеям художні панно чи панорами, не заклеїли тло стін тематичними орнаментами, не задрапірували кути мішковиною, не почепили вишурні гардини чи світильники і т.п. І не лише через відсутність коштів. На нашу думку – відтворювати час художніми засобами більше підійшло б для палацових кімнат в резиденції

«Миньковецької держави», Отрокові. Оскільки музей розташований у пристосованому приміщенні та І.Мархоцький був яскравим провідником європейськості, то він мав стати своєрідним виставковим павільйоном. Не пов'язані такими рудиментами радянських часів, як то рекомендації Міністерства культури, службовими інструкціями, додатковими умовами, яких змушені неухильно дотримуватися працівники державних та комунальних музеїв, але дотримавшись основних принципів побудови музейної експозиції, надалі ми могли б зробити її під стать нинішнього часу – мобільною, отже: цікавою для повторного споглядання. Зауважу, що у запасниках музею ми маємо оригінальні документи та цінні експонати, які безпосередньо стосуються І.Мархоцького та його «Миньковецької держави», однак через недооснащеність приміщення засобами безпеки, як то грати на вікнах і дверях, системи відео спостереження поки що виставляються якісні копії.

У першому залі, фактично, показано роки предтечі головних реформ І.Мархоцького. Для багатьох, наприклад, було несподіванкою, що він народився не у Миньківцях, а у містечку Тарноруда на Збручі. Ми представили копію найдавнішого плану містечка, фото костелу, де його охрестили, фрагментів розвалин палацу XVIII ст., бронзового «паспорту» костелу та кам'яної стели Матері Божої. Тут же дали фотокопію картини, на якій зображено сановитого хлопчину з собакою у інтер'єрі тих часів. Можливо, саме графа: надто схоже обличчям те дитя на портрет І.Мархоцького в зрілі роки роботи художника Бацеллі – відповідь за експертами.

Оскільки наступний після смерті батьків період життя майбутнього реформатора був пов'язаний з дядьком Войцехом, то дали зображення костелу у містечку Ярмолинці, що належало останньому перед придбанням Миньковець та околиць. Наступними ілюстраціями відобразили той відрізок, що через вимогу опікуна припав на службу молодого І.Мархоцького в прусській, а після повернення з чужини і неможливістю спільного перебування у маєтку – в польській армії у гарнізоні Кам'янця-Подільського. Відтак перейшли до кінця 80-их років XVIII ст., коли майже 40-літній спадкоємець, особистість якого сформувалася у суспільних перипетіях Берліна, Варшави, Кракова та головного міста Подільського воєводства, не без складнощів отримав у свою власність так званий Миньковецький ключ і задумав перетворити його не мало-не багато у «Миньковецьку державу». Знову ж з допомогою копії давньої карти ми показали територію цієї квазі-держави.

Оскільки першим реформаторським документом монарха-демократа, ініціатора «Миньковецької держави» став статут під назвою «Право міста Миньковець», то вмістили копію його титульної сторінки, а поруч малюнок головного атрибуту кожного містечка – ринкову площу. У Миньківцях вона суттєво відрізнялася від інших, бо в її центрі розташовувалася не ратуша, а вежа з найточнішими на Поділлі вагами. Якими саме були площа і «Башта справедливості» – зобразив на гравюрі видатний художник середини і другої половини XIX ст. Наполеон Орда. Копії цієї гравюри та фото залишків отроківського замку 1914 р., яке розташували далі, а також копія мапи «3-х верстківки» стали найформатнішими зображеннями у першому залі. А апогеєм композиції – центральний фрагмент фотокопії портрету графа на фоні прапора Польщі.

У другому залі, що ілюструє час, коли І.Мархоцькому довелося жити в Російській імперії, на відвідувача очікували копії документів з Державного архіву Хмельницької області, які ілюструють такі важливі події в діяльності Миньковецької держави, як прийняття «Статуту землеробів», проведення Свята Церери, інших важливих аспектів. Композиційно зал поділено

на адміністративний та культурологічний розділи. На першій за рухом стіні почеплено копії портретів тогочасних російських царів та подільських вельмож, з котрими у справах пересікався І.Мархоцький. На іншій – портрети письменників, мемуаристів, художників, істориків, які або особисто знали графа чи писали про нього, а також копії титулок важливих книг чи опублікованих досліджень. Смуги стіни від кутів до вікна стали планшетами для ілюстрацій з побуту початку XIX ст. головних громад Миньковецької громади – українців, поляків та євреїв.

В останньому залі, який найповніше наповнений оригіналами, представлені документи, книги, афіші, інша друкована продукція, а також різні сучасні речі, які свідчать про ренесанс мархоцькіани з отриманням Україною незалежності, особливо після відзначення 600-річчя першої згадки про село.

На день відкриття музею практично не використовувався коридор. Саме з нього і розпочали другий етап дооформлення експозиції. Оскільки І.Мархоцький жив на території українського Поділля – цілком резонно було доповнити первинну експозицію ілюстраціями середовища, в якому виріс феномен його ініціатив. І цьому послужив коридор. 2013 р. його ліве крило стали заповнювати оригінальними етнографічними експонатами. (Згодом виявилось, що цей куточок цікавить відвідувачів не менше, ніж основна частина). Крім того у першому залі для посилення ефекту перед портретом графа встановили стіл-бюро, на якому розмістили полотняну скатертину, підсвічники, католицький хрест, польські книги та журнали, а врешті, щоб зауважити на сільськогосподарському спрямуванні головної реформи графа – тогочасні воляче ярмо, наральник і передплужник XIX ст. знайдені на території «Миньковецької держави».

У першому від входу куті залу прилаштували переданий істориком Сергієм Семенчуком у комплекті ткацький верстат і домоткане полотно. У другому, де на стінах розмістили зображення архітектурних пам'яток часів Мархоцького, фрагмент дерев'яного сволока, на якому вигравіювано напис про господаря, що збудував селянську хату та інший з символами-оберегами, як то хрест і шестипелюстка розетка. Між першим і другим кутом розмістили оригінальну античного стилю посудину для квітів.

В третьому куті встановили тахту, шкаф з ажурним різьбленням, повісили репродукцію популярної на початку XIX ст. картини, бальне плаття, тогу і наче відтворили куточок з Лицарського замку на горі Бельмонт, де була зимова резиденція графа.

Композицію доповнювали малюнки художника Віктора Юрчака, який реконструював хоругви сіл Миньковецької держави, записом етнографа Костя Копержинський, у верхньому ярусі стін.

За таким же принципом у другому залі розташували галерею копій гравюр Наполеона Орди із зображеннями сусідніх містечок, в яких могли бувати мешканці «Миньковецької держави», оскільки вони були вільними громадянами і могли пересуватися по Поділля без дозволу поміщика. Оскільки цей зал удвічі менший, ніж попередній, то умеблювання його укомплектували лише шкафом та столиком, на якому представлені притаманні росіянам експонати. Поки не реалізованою залишилася ідея встановлення тут оригінальних хатніх лави, які заодно служили б відкритими вітринами для десятків експонатів із запасників музею.

Є місце для розташування вітрин і у третьому залі, що буде зроблено до сезону, коли школи возять дітей на екскурсії. Саме в ті травневі дні вже два роки простежується значний наплив юних відвідувачів музею.

В загальному, не зважаючи на короткий вік існування, Меморіальний музей Графа-реформатора Ігнація Сцібор Мархоцького вже став своєрідною візитівкою Миньковець. Місцеві жителі приводять сюди своїх гостей. Тут беруть для читання книги про славного земляка та його нащадків з бібліотеки, яка формується при музеї. Сюди в скорботні дні йдуть вшанувати пам'ять тих, чій долі перемолола комуністична система.

У наших планах музеєфікувати кімнати-камери у напівпідвальному поверсі приміщення, як свідчення тоталітаризму, а також обладнати у відповідному стилі заднє подвір'я садиби. Відтворити, якими вони були у ті страшні часи, аби нагадувати новим поколінням, що таке не повинно повторитися: ні на Миньковеччині, ні в іншому куточку України.

Сьогодні нас – понад 60. Ми об'єднанні «Центром Мархоцькознавства – філією Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті. А це зобов'язує працювати якнайефективніше. На що ми й налаштовані. А свідченням цього є музей та 6 томів «Наукових записок» Центру Мархоцькознавства», статті у наукових збірниках, участь у конференціях, семінарах, телевізійних та радіопередачах. Ми, як і наш патрон Ігнацій Сцібор Мархоцький, реформуємо систему, доводячи, що навіть при відсутності бюджетного фінансування і на одній лише громадській ініціативі можна зробити багато чого. Якщо того хотіти!

Корчевна І.В.
м. Хмельницький

Флора і фауна в нумізматичній колекції ХОКМ

Нумізматика – наука про монети. Назва її походить від грецьких слів «номос» - законний платіжний засіб, «номізма» - монета. Термін набув широкого вжитку у середньовіччі й означав науку, що вивчала монети. Монети є речовими й письмовими пам'ятками і тому нумізматика допомагає розв'язати ряд проблем з історії, археології, мовознавства і мистецтвознавства. З іншого боку нумізматика у своїх висновках посилається на ці науки [5, с. 5, 98].

Початковим періодом історії нумізматичної науки було колекціонування монет. Воно розпочалося ще у Стародавньому Римі, про що свідчать давні автори: історик Гай Светоній Транквіл, поет Овідій та ін. Вони підкреслювали важливість використання монет, як засобу пропаганди та історичного джерела. Однак більшість дослідників початок систематичного колекціонування датують епохою Відродження. Відомо, що одним з перших колекціонерів був славний поет Франческо Петрарка (1307-1374 рр.), який у своїх листах згадував про монети римського поета Віспасіана та імператриці Фаустини [25, с. 7]. Поступово з'являлись праці, в яких пояснювалися написи й зображення на монетах, складалися інвентарі монетних збірок.

У 18 ст. почали складати каталоги музейних збірок монет за окремими епохами й країнами та публікувалися великі праці за всіма розділами нумізматики.

З 19 ст. в Російській імперії та країнах Західної Європи нумізматика стає університетською дисципліною.

В наш час вона є допоміжною історичною дисципліною, та в міру розвитку набуває більшого, самостійного значення. Об'єктом її дослідження є товаро-гроші, паперові бони, ордени й медалі. Сучасна нумізMATика вивчає, як окремі монети, так й цілі скарби, що є пам'ятками товарно-грошових відносин, медал'єрного мистецтва і техніки монетної справи [5, с. 5, 98].

Монета – карбований зливok металу певної форми, ваги й проби, який служить узаконеним засобом обігу. Слово «монета» має латинські корені [25, с. 7] і походить від імені богині Юнони Монети (наставниці). На території її храму, в Римі на Капітолійському пагорбі, був розташований монетний двір. Там карбували перші металеві гроші, які й отримали назву – монети. Згодом назва розійшлася світом.

Предками сучасних монет були невеликі зливки металу невизначеної форми, тож їх вагу й пробу потрібно було постійно перевіряти. Коли ж почалося карбування (7 ст. до н. е.), державний штампель на монеті підтверджував вагу й пробу металу. З усіх форм, найкращою виявилась кругла, якою вона залишається й до наших часів.

На кожній монеті є певне зображення й напис – легенда. Монета має лицьовий бік (аверс), зворотний (реверс) і обріз (ребро, гурт) [12, с. 94].

Аверс – лицьовий бік монет. . . Аверс античних монет відбивав релігійно-правові уявлення свого часу і тому найчастіше на ньому було зображення голови божества, шанованого в даному місті, або емблеми міста (черепашка – на о. Егіні, Пегас – у м. Коринфі, пчілка у м. Ефесі тощо). На ранніх римських динаріях зображали богиню Рому, а наприкінці II ст. до н. е. на імператорських золотих й срібних монетах карбували портрет правлячого імператора (першим – Юлія Цезаря).

Аверсом середньовічних і монет новітнього часу прийнято вважати той бік монети, зміст штампеля якого визначав правові підстави карбування даної монети, тобто імя, портрет або символ (емблему, герб) правителя, за якого була випущена. На лицьовому боці монет новітнього часу зазвичай викарбовано символ республіки (республіканський лад) або портрет правителя (монархія). Та найчастіше на аверсі зображено герб держави, а на зворотному боці номінал [1, с. 9].

Реверс – зворотний бік монети. . . [19, с. 107]

Гурт – обріз монети, її ребро, який відповідно оформлювався, щоб запобігти злочинному обрізуванню цінного металу.

Наприклад, у другій половині 18 ст. гурт рублів у Росії оброблявся скісною насічкою. Вчені вважають, що звідси й пішла українська назва рубля – карбованець. З 1798 р. на гурті почали зазначати пробу металу, з 1810 р. – лігатурну вагу, а з 1886 р. – вміст чистого срібла та ініціали монетних майстрів. З 19 ст. замість опуклих літер стали карбувати вдавлені. . . [6, с. 49-50].

Виникненню та поширенню монет передував тривалий період формування товарно-грошових відносин. Вже у первіснообщинну епоху розвиток продуктивних сил та виробничих відносин призвів до появи надлишку різноманітних товарів і зумовив необхідність їх обміну. Виникла потреба визначення вартості одного продукту щодо іншого. При цьому до уваги брались, насамперед, обсяг зусиль, затрачених на його виготовлення, та рівень використання того чи іншого товару на певній території. Найбільш поширеними еквівалентами вартості у різних народів стали худоба, дорогоцінні та інші метали, різноманітні черепашки(мушлі) хутро тощо.

Найбільш зручними для здійснення операцій обміну виявились метали. Вони вигідно відрізнялись від інших товаро-грошей: були зручними при транспортуванні та зберіганні, легко ділилися на частини. Швидко не псувалися, мали значну вартість. Саме тому перехідною ланкою між товаро-грішми та монетами були металеві вироби та злитки. Спочатку монетні злитки не мали визначеної форми та ваги, але згодом на певних територіях вони набули стандартних показників. З часом найбільш розвинутою формою грошей стали монети – узаконені державою злитки певної ваги, розміру та проби металу, якість яких гарантувалася шляхом відкарбування на їх сторонах відтисків зі встановленими зображеннями та написами. Вже в античну епоху термін монета використовувався в легендах грошових номіналів. Ще частіше він вживався в часи середньовіччя, нового й новітнього часу [25, с. 15].

З 18 ст. і до 1917 р. на Лівобережній Україні в обігу були російські золоті, срібні та мідні монети.

За грошовою реформою 1922-1924 рр. в СРСР, в тому числі й на Україні, була запроваджена радянська монетна система, поширена з 1939 р. й на возз'єднаних західноукраїнських землях... [5, с. 46].

Починаючи з 1988 р. в Радянському Союзі було розпочато випуск ювілейних та пам'ятних монет номіналом 5 крб. Випуски присвячувалися певній тематиці - видатним пам'яткам вітчизняної архітектури, історії та культури, проблемам збереження флори і фауни країни.

У 1991 р. вийшли перші пам'ятні монети із серії «Красная книга СССР». Монети цієї серії та усіх наступних розійшлися по музейних та приватних колекціях, що сприяло посиленню уваги світової спільноти до проблем тваринного й рослинного світу СРСР.

Не став винятком і КЗК «Хмельницький обласний краєзнавчий музей». Нумізматична колекція з його фондів приємно дивує своїм розмаїттям, як наукоців, так і відвідувачів. Серед інших, достойнее місце посідає серія «Флора та фауна», яка представлена монетами, як радянського періоду, так і сучасного.

Серія «Красная книга» випуску 1991 та 1992 рр. представлені у фондах КЗК «ХОКМ», наступними монетами:

«Винторогий козёл» (1991 р.),

«Рыбный филин» (1991 р.),

«Амурский тигр» (1992 р.)

«Краснозобая казарка» (1992 р.)

«Среднеазиатская кобра» (1992 р.)

ПАМ'ЯТНА МОНЕТА «ВИНТОРОГИЙ КОЗЁЛ»

Монета, номіналом 5 крб., присвячена гвинторогому козлу (*Capra falconeri*) - рідкісному виду парнокопитних ссавців роду справжніх гірських козлів, розповсюдженому на території Середньої та Південної Азії, Афганістану, Пакистану, Таджикистану й Узбекистану.

Вид занесений до Червоної книги СРСР (до 1991 р.); Міжнародної Червоної книги; Червоної книги Узбекистану й Таджикистану; внесений до Додатку II «Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни та флори, що знаходяться під загрозою зникнення» [9, с. 78-79].

Охороняється у заповідниках: Кугитанський (Узбекистан), Дашти-Джумський (Таджикистан).

На аверсі монети написи: в центрі, на жовтому фоні, у два ряди – 5 рублей, в обрамленні двох гілок рослин; по-колу, на білому фоні – «Государственный банк СССР», «1991».

На реверсі монет зображено: в центрі, на жовтому фоні – гвинторогого козла, який стоїть на гірському схилі; навколо, на білому фоні, написи – «Красная Книга СССР», «Винторогий козёл».

Художник: А.В. Бакланов; скульптор: И.С. Комшилов; чеканка: Ленинградский монетный двор (ЛМД) [26].

ПАМ'ЯТНА МОНЕТА «РЫБНЫЙ ФИЛИН»

Монета, номіналом 5 крб., присвячена рибному пугачу (*Bubo blakistoni*) - рідкісному виду сов з родини Совиних, що знаходяться під загрозою зникнення.

Ареал – вузька смуга Охотського моря на північ від Магадана; Хабаровський край; на захід від Амуру до витоку Буреї; Приморський край, Сахалін, Південні Курильські острови.

Охороняється в Сіхоте-Алінському, Лозовському та Большехехирському заповідниках; занесений до Додатку II «Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни та флори, що знаходиться під загрозою зникнення» [9, с. 159-160].

На аверсі монети написи: в центрі, на жовтому фоні, у два ряди – 5 рублей, в обрамленні двох гілок рослин; по-колу, на білому фоні – «Государственный банк СССР», «1991».

На реверсі монет зображено: в центрі, на жовтому фоні – сову (пугача), який сидить на камені, в обрамленні елементів рослинності; навколо, на білому фоні, написи – «Красная Книга СССР», «Рыбный филин»

Художник: А. В. Бакланов; скульптор: И.С. Комшилов; чеканка: Ленинградский монетный двор (ЛМД).

Склад – біметал: внутрішня частина – мідно-цинковий сплав жовтого кольору, зовнішня – мідно-нікелевий сплав білого кольору. Діаметр: 25 мм.; товщина: 1,95 мм.; маса: 6,25 г [26].

У липні 1992 р. в Росії випустили нові монети, присвячені темі «Красная книга СССР». Серія складалася з трьох монет: «Амурский тигр», «Краснозобая казарка» та «Среднеазиатская кобра».

ПАМ'ЯТНА МОНЕТА «АМУРСКИЙ ТИГР»

Монета, номіналом 10 крб., присвячена амурському тигру (*Panthera tigris altaica*) - ссавцю з родини Котячих, який є останньою ланкою в ряду географічної мінливості виду (максимальна величина, найбільш густе зимове хутро). Ареал – територія Приморського краю (Росія, південна частина Далекого Сходу). З 1947 р. полювання на нього – заборонено; відлов тигренят суворо контролюється; охороняється звір у двох заповідниках: Сіхоте-Алінському та Лазовському [9, с. 47-48].

ПАМ'ЯТНА МОНЕТА «КРАСНОЗОБАЯ КАЗАРКА»

Монета, номіналом 10 крб., присвячена червонозобій казарці (*Branta ruficollis*) - представнику монотипового роду з ряду Гусеподібних, родини Качиних.

Ареал гніздування – північ західного та центрального Сибіру; п-ів Ямал – басейн Юрибей, Мордияхи, Сьояхи, Харасавея; п-ів Гиданський – на річках Чугор'ясі, Тотаясі, Анти-Паютасі, Танаме, Юрибей, Гиде; п-ів Таймир – в басейнах рік Агапа, Пура, Мокоритто, Янгода, Лукхата, Горбіта, Логата [9, с. 111-112].

Взята під охорону в місцях гніздування: в Таймирському заповіднику (Росія, Красноярський край, Таймирський автономний округ; створений у 1979 р.), заказнику на півострові Ямал (Росія, Ямало-Ненецький автономний округ, факторія Усть-Юрибей; створений у 1977 р.), Єлизарівському заказнику в заплаві р. Об (Росія, західна частина Ханти-Мансійського р-ну) та на озері Манич-Гудило (Росія, республіка Калмикія; створений у 1963 р.) [26].

ПАМ'ЯТНА МОНЕТА «СРЕДНЕАЗИАТСКАЯ КОБРА»

Монета, номіналом 10 крб., присвячена середньоазійській кобрі (*Naja oxiana*) – єдиної представниці родини Аспидових, що мешкає на теренах колишнього СРСР - Середньоазійські республіки: Туркменія, Узбекистан, Таджикистан. Охороняється у заповідниках: Кугитангському (1986 р.), Хазарському (1932 р.), Бадхизському (1941 р.), Репетекському, Копетдагському, Сьунт-Хасардагському, Красноводському (Гассан-Кулійська ділянка) – Туркменія; Арал-Пайгамбал, Каракульському, Нуратинському (1975 р.) - Узбекистан; «Тигрова балка» (верхів'я Амудар'ї, 1938 р.); заказнику Даштиджум (1972 р.) - Таджикистан [9, с. 47-48].

Склад монет – біметал: внутрішня частина – мідно-цинковий сплав жовтого кольору, зовнішня – мідно-нікелевий сплав білого кольору. Діаметр: 25 мм. Художник: А.В. Бакланов. Скульптор: І.С. Комшилов. Чеканка: Ленинградский монетный двор (ЛМД) [26].

Серія «Флора та фауна» презентує нумізматичну справу України. На теренах незалежної України випуск першої ювілейної монети приурочили до 50-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні (1995 р.). З тих пір, за активної підтримки Національного Банку, нумізматична справа в країні активно розвивається й удосконалюється. Був створений власний монетний двір. Замовлення на виготовлення продукції надходять не лише від вітчизняних державних та приватних фірм, але й від іноземних. Українські ювілейні монети оспівують не лише історію нашої країни та її славетних дочок й синів. Веселкова, мальовнича, розкішна природа України теж знайшла своє відображення у нумізматичній справі. Створивши серію «Флора та фауна», держава звертає увагу всесвітнього загалу не тільки на види, які занесені до Червоної книги України, але й на ті, що потрапили до міжнародних списків рідкісних і зникаючих представників рослинного й тваринного світу [21, с. 4].

Усього за роки незалежності, починаючи з 1998 р., було здійснено 18 випусків ювілейних та пам'ятних монет, присвячених природничій тематиці.

Ювілейні монети були присвячені: «100-річчю біосферного заповідника Асканія-Нова», «100 років Миколаївському зоопарку», «100 років Київському зоопарку», «175 років державному дендрологічному парку «Тростянець».

Пам'ятні монети: «Орел степовий», «Любка дволиста», «Сося садова», «Прісноводний краб», «Рись звичайна», «Модрина польська», «Пугач», «Зубр», «Морський коник», «Азовка», «Сліпак піщаний», «Пилкохвіст український», «Гриф чорний», «Ковила українська» [29].

У фондах КЗК «ХОКМ» зберігаються наступні монети:

ПАМ'ЯТНА МОНЕТА «ЛЮБКА ДВОЛИСТА»

Монета номіналом 2 гривні присвячена любці дволистій (*Platanthera bifolia*) - рідкісному виду європейських наземних орхідей, розповсюджених у Карпатах, Передкарпатті, Розточчі, Опіллі, Лісостепу, Степу та на Поліссі. Занесена до Червоної книги України (III категорія). Охороняється у Карпатському біосферному заповіднику та природних заповідниках

Канівський, Розточчя, Горгани, Медобори, Поліський; у національних природних парках Шацький, Карпатський, Сколівські Бескиди, Гуцульщина та Гомільшанські Ліси; у Надсянському регіональному ландшафтному природному парку обл.), заказниках «Луг і Круглик», Іванків і Хомів; пам'ятці природи Великі Голди, заповідному урочищі Береги та парку-пам'ятці садово-паркового мистецтва «Парк партизанської слави» [23, с. 153; 364-369].

На аверсі монети в обрамленні вінка, утвореного із зображень окремих видів флори і фауни, розміщені малий Державний герб України і написи у чотири рядки: УКРАЇНА, 2, ГРИВНІ, 1999.

На реверсі монети зображено збільшену квітку орхідеї, ліворуч від неї – стебло квітки з двома листками і суцвіттям, праворуч – кругові написи: ЛЮБКА ДВОЛИСТА і PLATANTHERA BIFOLIA.

Автори: ескізів - Володимир Дем'яненко (аверс), Олександр Харук, Сергій Харук, Віталій Козаченко (реверс), моделей - Володимир Дем'яненко.

Метал – нейзильбер, маса – 12,8 г., діаметр – 31,0 мм., гурт – рифлений. В обігу з 26 липня 1999 р. [29].

ПАМ'ЯТНА МОНЕТА «РИСЬ ЗВИЧАЙНА»

Монета номіналом 2 гривні присвячена рисі звичайній (*Lynx lynx*) з ряду хижих звірів (*Carnivora*).

Цінний хутровий звір поширений переважно в українських Карпатах – 90 %; невеликі популяції збереглися у важкодоступних ділянках лісу - в Маневицькому районі Волинської області та Поліському природному заповіднику. Занесена до Червоної книги України (II категорія) та Європейського Червоного списку. Охороняється у Карпатському біосферному заповіднику, природних заповідниках Поліський, Рівненський та Горгани; Національних природних парках Карпат; заказнику Рись [23, сс. 344; 364-369].

На аверсі монети в обрамленні вінка, утвореного із зображень окремих видів флори і фауни, розміщено малий Державний Герб України та напис в чотири рядки: УКРАЇНА, 2, ГРИВНІ, 2001 та логотип Монетного двору Національного банку України.

На реверсі монети зображено рись з дитинчам, які сидять на гілці, та кругові написи: угорі - РИСЬ ЗВИЧАЙНА, внизу - LYNX LYNX.

Автор ескізів і моделей - Володимир Дем'яненко.

Метал – нейзильбер, маса – 12,8 г, діаметр – 31,0 мм, гурт – рифлений. В обігу з 25 квітня 2001 р. [29].

ПАМ'ЯТНА МОНЕТА «ПУГАЧ»

Пам'ятна монета номіналом 2 гривні присвячена пугачу (*Bubo bubo*) – птахові з ряду Совоподібних (*Strigiformes*) - єдиному виду роду (*Bubo*), який мешкає на території України, переважно у західних областях. Занесений до Червоної книги України (II категорія). Охороняється у Карпатському біосферному заповіднику, природних заповідниках Горгани, Медобори, Рівненський, Черемський, Ялтинський гірсько-лісовий та Український степовий; в Національних природних парках Святі Гори, Подільські Товтри, Шацький та Синевир [23, сс. 324-325; 364-369].

На аверсі монети в обрамленні вінка, утвореного із зображень окремих видів флори і фауни, розміщено малий Державний Герб України та написи в чотири рядки: УКРАЇНА, 2, ГРИВНІ, 2002 та логотип Монетного двору Національного банку України.

На реверсі монети зображено пугача на дубовій гілці, навколо – кругові написи: ПУГАЧ та BUBO BUBO.

Автор ескізів і моделей - Володимир Дем'яненко.

Метал – нейзильбер, маса – 12,8 г, діаметр – 31,0 мм, гурт – рифлений. В обігу з 23 липня 2002 р. [29].

ПАМ'ЯТНА МОНЕТА «ЗУБР»

Пам'ятна монета номіналом 2 гривні присвячена зубру (*Bison bonasus*) – майже повністю винищеному (325 особин – 2004 р.) представнику ряду парнокопитних, розведення та розселення якого в Україні успішно відновлюються з 1965 року у Волинській, Київській, Чернігівській, Сумській, Львівській, Івано-Франківській, Чернівецькій та Вінницькій областях. Полювання заборонено з 1923 р., але відбувається під прикриттям «Селекційного відстрілу». Занесений до Червоної книги України (VI категорія), Червоної книги МСОП та Європейського Червоного списку [23, сс. 346; 364-369].

На аверсі монети в обрамленні вінка, утвореного із зображень окремих видів флори і фауни, розміщено малий Державний Герб України та написи в чотири рядки: УКРАЇНА, 2 ГРИВНІ, 2003 та логотип Монетного двору Національного банку України.

На реверсі монети зображено зубра, навколо – кругові написи: ЗУБР та BISON BONASUS. Автор ескізів і моделей - Володимир Дем'яненко.

Метал – нейзильбер, маса – 12,8 г, діаметр – 31,0 мм, гурт – рифлений. В обігу з 31 березня 2003 р. [29].

ПАМ'ЯТНА МОНЕТА «АЗОВКА»

Пам'ятна монета номіналом 2 гривні присвячена азовці (*Phocoena phocoena*) – ссавцю ряду китоподібних, представникові родини дельфінових у фауні України; вузькоареальному реліктовому підвиду (1000 особин – 2004 р.), місця поширення якого – Чорне та Азовське моря. Промисел заборонений в СРСР, Болгарії, Румунії – з 1966 р.; в Туреччині – з 1983 р. З 1999 р. в Україні прийнята програма «Дельфин», відповідно до якої розробляються та запроваджуються заходи щодо охорони та відновлення популяції морських ссавців. Занесена до Червоної книги України (I категорія) та Європейського Червоного списку [23, с. 340; 364-369].

На аверсі монети в обрамленні вінка, утвореного із зображень окремих видів флори і фауни, розміщено малий Державний Герб України та напис – УКРАЇНА, 2 ГРИВНІ, 2004, логотип Монетного двору Національного банку України.

На реверсі монети зображені дві азовки з бульками повітря, унизу – кущик водорості, та розміщено кругові написи: АЗОВКА та PHOECENA PHOECENA RELICTA ABEL.

Художник і скульптор - Володимир Дем'яненко.

Метал – нейзильбер, маса – 12,8 г, діаметр – 31,0 мм, гурт – рифлений. В обігу з 22 березня 2004 року [29].

ПАМ'ЯТНА МОНЕТА «СЛІПАК ПІЩАНИЙ»

Монета номіналом 2 гривні присвячена сліпаку піщаному (*Spalax arenarius*) – рідкісному виду Ссавців (Mammalia) з ряду гризунів (Rodentia), родини Сліпакових (Spalacidae), який мешкає лише на території України (в нижній частині течії Дніпра). Занесений до Червоної книги України (II категорія) та Європейського Червоного списку. Охороняється у Чорноморському

Біосферному заповіднику (Голопристанський район Херсонської області) [23, сс. 338-339; 364-369].

На аверсі монет в обрамленні вінка, утвореного із зображень окремих видів флори і фауни, розміщено малий Державний Герб України та написи в чотири рядки: на монеті зі срібла – УКРАЇНА, 10 ГРИВЕНЬ, 2005, а також позначення металу та його проби – Ag 925, маса в чистоті – 31,1, на монеті з нейзильберу – УКРАЇНА, 2 ГРИВНІ, 2005, крім того, на обох монетах – логотип Монетного двору Національного банку України.

На реверсі монет зображено гризуна на тлі рослини (ліворуч) та півколом розміщено написи: СЛІПАК ПІЩАНИЙ та SPALAX ARENARIUS RESHETNIK.

Автор ескізів і моделей – Володимир Дем'яненко.

Метал – нейзильбер, маса – 12,8 г., діаметр – 31,0 мм., гурт – рифлений. В обігу з 15 червня 2005 р. [29].

Джерела та література:

1. Аверс// Нумізматичний словник // голов. укладач Зварич В. В.//ВЛУ, 1972 – арк. 148+іл.
2. Ареал//Д. П. Плахтій, О. С. Чинчик, С. В. Кобринська/Екологія. Основні терміни, поняття та означення./ за ред. Плахтія. – К.-П.: ПП «Медобори-2006», 2011. – 320 с.
3. Біметал//Советский энциклопедический словарь/Гл. ред. А. М. Прохоров. – С 56 4-е изд. – М.: Сов. Энциклопедия, 1988: - 1600 с., ил. – с. 1037 – с. 139
4. Біосферний заповідник //Д. П. Плахтій, О. С. Чинчик, С. В. Кобринська/Екологія. Основні терміни, поняття та означення./ за ред. Плахтія. – К.-П.: ПП «Медобори-2006», 2011. – 320 с.
5. Грошовий обіг на території теперішньої України// Нумізматичний словник // голов. укладач Зварич В. В.//ВЛУ, 1972 – арк. 148+іл.
6. Гурт// Нумізматичний словник // голов. укладач Зварич В. В. //ВЛУ, 1972 – арк. 148+іл.
7. Заказники //Д.П. Плахтій, О.С. Чинчик, С.В. Кобринська/Екологія. Основні терміни, поняття та означення./ за ред. Плахтія. – К.-П.: ПП «Медобори-2006», 2011. – 320 с.
8. Заповідник//Д.П. Плахтій, О.С. Чинчик, С.В. Кобринська/Екологія. Основні терміни, поняття та означення./ за ред. Плахтія. – К.-П.: ПП «Медобори-2006», 2011. – 320 с.
9. Красная книга СССР: Редкие и находящиеся под угрозой исчезновения виды животных и растений. Т. 1/ Главная редколлегия: А.М. Бородин, А.Г. Банников, В.Е. Соколов и др. – Изд. 2-е, перераб. – М.: Лесная промышленность, 1984. – 392 с., ил.
10. Ландшафтний природний парк //Д.П. Плахтій, О.С. Чинчик, С.В. Кобринська/Екологія. Основні терміни, поняття та означення./ за ред. Плахтія. – К.-П.: ПП «Медобори-2006», 2011. – 320 с.
11. Мінливість //Д.П. Плахтій, О.С. Чинчик, С.В. Кобринська/Екологія. Основні терміни, поняття та означення./ за ред. Плахтія. – К.-П.: ПП «Медобори-2006», 2011. – 320 с.
12. Монета// Нумізматичний словник // голов. укладач Зварич В. В.//ВЛУ, 1972 – арк. 148+іл..
13. Національний природний парк //Д.П. Плахтій, О.С. Чинчик, С.В. Кобринська/Екологія. Основні терміни, поняття та означення./ за ред. Плахтія. – К.-П.: ПП «Медобори-2006», 2011. – 320 с.
14. Нейзильбер//Советский энциклопедический словарь/Гл. ред. А. М. Прохоров. – С 56 4-е изд. – М.: Сов. Энциклопедия, 1988: - 1600 с., ил. – с. 1037 – с. 874-875
15. Номінал // Нумізматичний словник // голов. укладач Зварич В. В.//ВЛУ, 1972 – арк. 148+іл.
16. Нумізматика// Нумізматичний словник // голов. укладач Зварич В. В.//ВЛУ, 1972 – арк. 148+іл.
17. Пам'ятка природи //Д.П. Плахтій, О.С. Чинчик, С.В. Кобринська/Екологія. Основні терміни, поняття та означення./ за ред. Плахтія. – К.-П.: ПП «Медобори-2006», 2011. – 320 с.

18. Природний заповідник//Д. П. Плахтій, О. С. Чинчик, С. В. Кобринська/Екологія. Основні терміни, поняття та означення./ за ред.. Плахтія. – К.-П.: ПП «Медобори-2006», 2011. – 320 с.
19. Реверс// Нумізматичний словник // голов. укладач Зварич В. В.//ВЛУ, 1972 – арк.. 148+іл.
20. Релікт//Д. П. Плахтій, О. С. Чинчик, С. В. Кобринська/Екологія. Основні терміни, поняття та означення./ за ред.. Плахтія. – К.-П.: ПП «Медобори-2006», 2011. – 320 с.
21. Терпило В. Організація нумізматичної справи в Україні: сучасний стан проблем і розвитку// Українська нумізматика і боністика. Науково-популярний історико-культурний часопис//видавничий редактор Сліпушко О. М. – К., 2000 р.: - арк. 96 + іл – с. 4 - 7.
22. Урочище//Д. П. Плахтій, О. С. Чинчик, С. В. Кобринська/Екологія. Основні терміни, поняття та означення./ за ред.. Плахтія. – К.-П.: ПП «Медобори-2006», 2011. – 320 с.
23. Червона книга України. Вони чекають на нашу допомогу / Упорядники О. Ю. Шапаренко, С. О. Шапаренко – 2-ге вид. зі змінами. – Х.: Торсінг плюс, 2008. – 384 с.: іл.
24. Червона книга//Д.П. Плахтій, О.С. Чинчик, С.В. Кобринська/Екологія. Основні терміни, поняття та означення./ за ред.. Плахтія. – К.-П.: ПП «Медобори-2006», 2011. – 320 с.
25. Шуст Р. М. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: навчальний посібник. – Київ, 2007 – арк. 376 – с. 7
26. <http://coins2000.ucoz.ru/forum/9-141-5>

Додаток:

Аверс амурський тигр, краснозобая казарка, среднеазиатская кобра

Амурский тигр реверс

Краснозобая казарка реверс

Среднеазиатская кобра реверс

Аверс

Любка дволиста реверс

Рись звичайна реверс

Сліпак реверс

Мельничук О.А.
м. Хмельницький

Основні форми масової роботи Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Відомий український педагог Нечипір Григорієв на початку ХХ ст. у праці «Про навчання дітей рідної історії» писав: «Людина лише тоді стає активним членом нації, коли досконало знає, хто вона й з якого вона роду, коли дійсно знає свій народ, знає його історичну долю, його природжену національну вдачу, здібності, хист. . .»

А пам'ять про минуле зберігається саме завдяки музеям. Адже музеї – це скарбниці рідкісних, дивовижних та сучасних предметів, які є відбитком певної епохи, відгомонам давно минулого і знаменням прийдешнього. Музей покликаний сприяти відтворенню історичної справедливості.

Сьогодні музей – це культурно-освітній заклад, який ставить перед собою, окрім специфічних професійних завдань, також широкі наукові, просвітницькі, науково-освітні, естетичні та виховні. Головна мета нашої наукової роботи – втілення зібраних матеріалів у діючі виставки. Безперечно, основа всіх основ, одна з головних форм функціонування музею – це експозиція та екскурсія по ній. Сьогоднішня вимагає змістовну, високохудожню експозицію та професійний науково обґрунтований супровід до неї.

Краєзнавчий музей – це музей комплексного профілю. В музеї зберігають, вивчають та експонують матеріали, що розповідають про природу, економіку, історію і культуру краю. Наш музей поєднує риси історичного і природничо-наукового профілю. Сьогодні у музеї діє 5 стаціонарних виставок, тому однією з важливих форм роботи є екскурсія.

Для проведення екскурсій на високому науковому рівні в Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї були розроблені «Методичні рекомендації» по проведенню екскурсій в різних експозиційних залах. Кожна виставка неординарна і своєрідна, охоплює певний відрізок часу. Для авторів-створювачів характерний нетрадиційний підхід до висвітлення подій. Експозиція кожного залу складається з декількох розділів. Екскурсовод, за бажанням відвідувачів, може провести оглядову екскурсію по залу, яка триває 45 хвилин, а може зупинитись на одному із розділів і провести тематичну, в залежності від попиту екскурсантів.

Сучасний музей не може бути лише сховищем раритетів. Його основна мета – представляти їх людям, тому, крім стаціонарних виставок, у музеї працюють тимчасові, які демонструють музейні предмети та приватні колекції.

Виставково-експозиційна робота - важливий напрямок діяльності. Завдяки їй працівники закладу знайомлять відвідувачів з унікальними пам'ятками історії, культури та природи. Крім цього, організація нових виставок дозволяє підтримувати інтерес до закладу, спонукає прийти сюди неодноразово.

Сфера освітньої діяльності не обмежується музейними стінами. Ми опрацьовуємо і використовуємо масові форми та методи роботи з аудиторією, серед яких зустрічаються як нові, сучасні, так і традиційні. Одним із напрямків роботи науково – масового відділу є організація та експонування тимчасових та пересувних виставок, прочитання музейних уроків, лекцій, вікторин, творчих вечорів, творчих зустрічей та музейних свят.

Ця форма роботи себе виправдовує вона, як відзначалося, не нова, але сьогодні набуває особливої актуальності в музейній діяльності. Щороку наш музей обслуговує понад 70 тисяч чоловік. Наприклад, у 2014 році – 70587 відвідувачів, серед яких до музею завітали 12016 осіб; а 15974 дошкільнят, учнів, студентів та дорослих прослухали лекції; ще 21286 чоловік відвідали виставки та 18089 приймали участь у масових заходах.

В нашій країні, як і в усьому світі, музеї працюють з усіма групами відвідувачів – різними як за віком, так і за соціальною приналежністю. Це індивідуальні відвідувачі і екскурсійні групи, дорослі, студенти, учні, дошкільнята, люди з обмеженими можливостями, діти-сироти. Досвід багатьох музеїв свідчить, що найбільш перспективною є робота з дитячою та юнацькою аудиторією.

Враховуючи існуючі шкільні програми, працівниками нашого відділу були розроблені програми тематики лекцій, музейних уроків та пересувних виставок:

- «Музей – початковій школі»,
- «Музей – вчителю історії»,
- «Музей – вчителю біології та географії»,
- «Музей – дитячому садочку»,
- «Музей – вищим навчальним закладам»,
- «Музей пропонує».

Кожного року, у травні, співробітники науково – масового відділу проводять анкетування викладачів, вчителів, вихователів. На основі анкет, враховуючи побажання, удосконалюються, доповнюються музейні програми, які на початок навчального року пропонуються учбовим закладам оновленими.

Данні програми ми представляємо вчителям шкіл та вихователям садочків під час проведення музейних віталень, розрахованих безпосередньо на цю категорію педагогів.

Музейні уроки викликають у дітей живий інтерес, тому що доповнюють шкільну програму. Взагалі, наш музей дуже тісно співпрацює із школами, міським та районним відділами освіти. Шкільне виховання потребує вдосконалення форм і методів навчально-виховного процесу, досягнення максимальних результатів у навчанні, вихованні і розвитку учнів без перенавантажень. Вирішення цілого ряду завдань, підвищення якості ефективності навчання пов'язано із використанням школою експозицій краєзнавчого музею, його лекцій, музейних уроків та пересувних виставок. Музейна експозиція, її багатий речовий світ допомагає учням творчо сприймати, глибоко засвоювати історичні знання, формувати з них справжніх патріотів краю. Звертаючись до прикладів з життя героїв – земляків.

Так, музейний урок «Бабусина скриня» завжди гарно сприймають слухачі. Науковець приходить із справжньою стародавньою скринєю і діти занурюються в атмосферу часів молодості своїх бабусь. З подивом і цікавістю зустрічають кожний предмет, що дістається зі скрині. А це – рушники, жіночі, чоловічі, дитячі вишиті сорочки, обгортки, спідниці; чоловічі штани – гаші; пояс крайка і пояс баю; чоботи і личаки. А коли із великої скрині з'являється маленька шкатулка із жіночими прикрасами, діти слухають, затамувавши подих. Тихо летять розповідь екскурсовода, і кожна дитина обов'язково запам'ятає якийсь звичай чи традиції наших пращурів. І ці традиції продовжують жити в прийдешніх поколіннях.

Музейні уроки «Народні майстри» та «Із скарбнички дитячих мрій» розповідають про народні ремесла. Умільці та майстри виготовляли певні речі для прикраси житла, оздоблення одягу; предмети домашнього вжитку та дитячі іграшки. Майже кожне село, містечко мали своїх ковалів, гончарів, шевців, ткачів, кравців, теслярів, які виготовляли та оздоблювали вироби на замовлення.

В арсеналі краєзнавчого музею представлені лекції, присвячені релігійним і народним святам: «Свято Покрови», «Чарівна ніч святого Миколая», «Пасха на Поділлі» де слухачі отримують знання традицій, які стосуються саме подільського краю: як готувалися до свята, як його зустрічали, які речі одягали у минулому.

Величезну зацікавленість викликають музейні уроки, що розповідають про природу рідного краю: «Червона книга України», «Розмаїття фауни Хмельниччини», «Природа краю в минулому»; «Корисні копалини». Наприклад, лекція «Первоцвіти краю в казках та легендах»

складається з 20 казок та легенд, які супроводжуються демонстрацією 39 кольорових слайдів первоцвітів за допомогою мультимедійної системи, науковці розповідають про походження рослин—первоцвітів та їх цілющі властивості, їх розповсюдження на території Хмельниччини.

Усі музейні уроки, лекції, виставки супроводжуються показом дидактичного матеріалу – фото та ксерокопії документів, фотознімків, комплектів листівок, речових предметів, опудал тварин, колекцій комах тощо. Загалом вони розраховані на широке коло слухачів – від дошкільнят і учнів до студентів та дорослих.

Одним із нових напрямків діяльності нашого музею є День науковця, де учні та студенти зустрічаються із кандидатом історичних наук, провідним науковим співробітником музею Сергієм Миколайовичем Єсюніним, Навчаються працювати із документами, архівними справами, літературою, робити узагальнюючі наукові висновки.

Однією з ефективних та цікавих форм розповсюдження власного досвіду є майстер-класи, які дозволяють демонструвати нові можливості музейної педагогіки. Відрізняється від інших форм роботи тим, що в процесі проведення йде безпосереднє обговорення запропонованої теми і пошук творчого вирішення проблеми, обмін досвідом, демонстрація оригінальних методів освоєння нових знань, практичний показ процесів виготовлення за активної участі всіх учасників заняття І тому майстер–класи по виготовленню традиційної ляльки–мотанки проходять дуже жваво. Співробітники музею демонструють колекцію ляльок–мотанок із фондів музею, а потім пропонують виготовити ляльку своїми руками. У кожного учня залишається пам'ять про музейний урок.

Науковці музею постійно працюють над вдосконаленням лекційного матеріалу, створюють нові лекції та музейні уроки з метою якнайдоступніше і разом з тим у цікавій формі змусити проїнятися повагою і любов'ю до рідного краю.

Джерела та література:

1. Єсюнін С.М. Місто Хмельницький: історія, події, факти. Видання друге, перероблене та доповнене. – Хмельницький, 2008. – 126 с.
2. Єсюнін С.М. Прогулянка Проскуровом. Історичні нариси. – Хмельницький, 2008. – 160 с.
3. Історія, культура та освіта: християнський вимір: зб. наук. пр. Хмельницького ін-ту МАУП. – Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2014. – Вип. 3. – 232 с.
4. Краєзнавство та музейна справа в Україні [Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 145-річчю заснування Житомирського обласного краєзнавчого музею (27–29 жовтня 2010 року, м.Житомир)] / Голов. ред. М.Ю.Костриця. – Житомир: М.Косенко, 2010. – 544 с., іл. – (Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Вип. 44).
5. Наукові записки. \ Херсонський краєзнавчий музей. – Херсон: Айлант, 2005. – 242 с.: іл.
6. Музейна справа на Житомирщині: історія, досвід, проблеми: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 33 / Голов. редактор М.Ю.Костриця. – Житомир: Косенко, 2005. – 476 с., іл.

Учасники виставки-конкурсу з виготовлення ляльки-мотанки

Колекція ляльок-мотанок із фондів музею

Лекцію-екскурсію проводить завідувач історичного відділу С. Ю. Демидко

Нестеренко В.А.

м. Кам`янець-Подільський

До історії природничого музею у Кам`янці-Подільському

У статті розповідається про діяльність у Кам`янці-Подільському природничого музею та його наступників, аналізується зміст та форм музейних колекцій, простежується творчий шлях та доля музейних працівників.

Ключові слова: музей, експонат, колекція, природа, фауна, флора, сільськогосподарський інститут, науково-дослідна кафедра.

Цього року виповнюється 125-а річниця від часу заснування Кам`янець-Подільського історичного музею-заповідника. Його діяльність досліджувалась вже у працях українських істориків та краєзнавців. На цю тематику проводилось кілька конференцій. Набагато менше відомо про функціонування у місті над Смотричем природничого музею. Про нього лише поверхово згадується у працях вітчизняних дослідників [1, с.39]. У нашій статті ми ставимо собі

за завдання висвітлити передумови та причини створення Кам'янець-Подільського природничого музею, прослідкувати основні напрями його діяльності.

Рішення про утворення у тодішньому центрі Подільської губернії окремого природничого музею було прийнято «Товариством подільських природодослідників і любителів природи», що було утворено у 1911 р. Очолював товариство колишній професор Новоросійського університету в Одесі, визначний вчений-зоолог, автор багатьох наукових праць Петро Бучинський. Вийшовши на пенсію, він повернувся до свого рідного міста і вирішив об'єднати навколо себе природознавців подільського краю.

Зауважимо, що уже у XIX ст. чимало вчених та просто аматорів вже досліджували фауну і флору подільського регіону. В середині 1850-х рр. в Кам'янці-Подільському було утворено товариство лікарів, серед членів якого переважали місцеві поляки. Воно займалось дослідженням історико-природничих питань, видавало наукові праці. За короткий час свого існування воно створило цікавий музей. Однак, через політичні причини діяльність товариства російською владою була припинена, а всі експонати музею були перевезені до університетів за межами Російської імперії [2, с. 145].

Після цього Поділля рідко відвідували науковці-природники з інших наукових центрів та університетів, систематичного дослідження природних багатств Поділля зовсім не проводилось, в той час як успішно діяли Київське, Волинське, Бессарабське, Новоросійське природничі товариства [2, с. 145].

Всю практичну роботу по створенню Подільського природничого товариства взяла себе на себе активна група, до якого, крім П. Бучинського, увійшли місцеві науковці, викладачі навчальних закладів міста М. Білавенців, А. Кожухів, А. Доронович та ін. [2, с. 146]

Урочисте відкриття товариства відбулось 16 вересня 1911 р. при великій присутності людей у будинку Кам'янець-Подільської міської управи. На цю подію були запрошені міський голова К. Турович, завідувач історико-археологічного музею Ю. Сіцинський та багато інших відомих у місті осіб. Професор П. Бучинський виголосив перед присутніми свою науково-популярну доповідь «Кліткова теорія в минулому і зараз».

В статуті товариства йшлося про те, що важливим його завданням є здійснення наукових експедицій для збирання природничо-історичних предметів з метою створення у місті природничого музею. Тому у своєму зверненні його правління просило усіх бажаючих приносити різні цікаві предмети (мінерали, колекції тварин, рослин і т.д), оскільки «подібні предмети, коли знаходяться у власності приватних осіб залишаються невідомими і зовсім пропадають для науки» [3, с. 17]. В той же час у музеї вони б набули великого наукового значення. П. Бучинський особливо відмічав той факт, що в багатьох природничо-історичних музеях тодішньої Росії більше половини було зібрано натуралістами-любителями. Науковець склав спеціальні короткі вказівки для збирання рослин і тварин, а також рекомендації щодо створення спеціальних колекцій.

Практична робота по створенню природничого музею розпочалась у 1912 р. Мешканці Кам'яниччини очали приносити до товариства гербарії із рослинного світу Поділля та перші опудала тварин. Наступного року справа із музеєм просунулась набагато далше, оскільки Подільська губерніальна управа виділила на його облаштування близько 3100 карбованців [4, с. 5].

Музей постійно поповнювався різного типу предметами. Завдяки цьому у ньому вже у 1913 р. було 35 опудал ссавців, 260 – опудал птахів, плазунів та земноводних – 14, 32 екземпляри риб, кілька колекцій комах т.д. Було створено чотири вітрини, де демонструвались колекції з мінералогії, геології та палеонтології. Створена була також невелика наукова бібліотека. Все це дало можливість 16 грудня 1913 р. офіційно відкрити музей для відвідувачів. В офіційних документах він інколи називався «Музеєм Подільської губернії» [4, с.5].

Співробітники музею активно займались науково-дослідницькою роботою. Так, дійсний член товариства, вчений-орнітолог Дмитро Боголєпов впорядкував та дослідив музейну орнітологічну колекцію і опублікував велику наукову розвідку «Матеріали з орнітології Кам'янецького повіту Подільської губернії» [5, с.9].

У червні наступного року члени товариства здійснили наукову екскурсію по Дністру з метою дослідження водної, прибережної фауни і флори, палеонтологічних решток річкової зони [6, с.218]. У ній взяла участь П. Бучинський, В.Боголєпов, бібліотекар музею А.Прусевич та інші члени товариства, кожен з яких відповідав за певну ділянку роботи. Було зібрано велику кількість зразків різних геологічних порід, палеонтологічного матеріалу. В містечку Студениця було знайдено залишки молодого мамонта та інші палеонтологічні предмети. Всі ці речі було передано до музею. І через деякий час виготовлені опудала птахів та нові колекції риб були виставлені на огляд публіки. Праця музею викликала великий інтерес з боку мешканців міста, які залюбки його відвідували.

На жаль, подальшій плідній праці природничого музею завадили події Першої світової війни. Фактично перестало діяти «Товариство подільських природодослідників і любителів природи», хоч формально воно проіснувало до початку 1921 р. Майже ніякої дослідницької роботи не проводилось. Часто піднімалось питання про евакуацію музею до Вінниці, подалі від прикордонної смуги.

У період Української національно-демократичної революції у 1917 р. на надзвичайних Земських зборах Подільської губернії знову було порушено це питання. Було навіть прийнято рішення про переведення всього земського губерніяльного майна до Вінниці для організації там нового музею. Однак, завдяки втручання «Просвіти», інших громадських організацій Кам'янець-Подільського цього не відбулось.

Загалом становище природничого музею під час революції було важким. Не вистачало фахівців, спеціалістів з різних галузей наук. Професор П. Бучинський у цей час всю свою увагу зосередив на питанні організації Кам'янець-Подільського Державного Українського університету, а потім працював там професором, викладав зоологію. Інші члени «Товариства подільських природодослідників і любителів природи» або усунулись від праці в музеї, або виїхали за кордон.

З 1919 р. завідувачем музею працював Яків Іванович Регула. Він народився у 1884 р. в Немирові, закінчив Подільську духовну семінарію, потім природничий факультет Харківського університету. Згодом працював у різних ботанічних садах, а з 1918 р. викладав фізику та природознавство в навчальних закладах Кам'янець-Подільського. У серпні 1919 р. став асистентом кафедри ботаніки Кам'янець-Подільського Державного Українського університету. Підготував кілька монографій і підручників українською мовою: «Основи ботаніки», «Хвороби рослин»,

«Шкідники рослин» та ін [7, арк. 25]. Мабуть, саме за порадою професора П.Бучинського його по сумісництву призначили і завідувачем музеєм.

У цей час природничий музей знаходився у великій будівлі на Олександрівській вулиці напроти Олександро-Невської церкви (зараз – міський коледж архітектури і дизайну). Займав 24 кімнати на другому поверсі. В одній з них знаходились рослини, в другій рептилії та тритони. Далі розміщувались ентомологічні колекції, опудала подільських птахів, ссавців, колекції по гончарству (три кімнати), палеонтологічні та мінералогічні матеріали [8, арк.12]. Крім того, у трьох кімнатах були бібліотека «Товариства подільських істориків природи», майстерня, кухня тощо. Якщо до революції музей обслуговували п'ять осіб: завідувач музеєм, ботанік, препарататор, наглядач, то наприкінці 1920 р. у ньому працювало лише три особи.

Ще за часів Директорії виїхав ботанік В. Боголепов і на цю посаду Я.Регулою було прийнято Дмитра Богацького – брата відомого політичного діяча УНР Павла Богацького, який до революції редагував часопис «Українська хата». Д.Богацький займався ентомологією, а дослідження ботанічних матеріалів взяв на себе Я.Регула.

Загалом стан музею був незадовільним. Точного опису речей і каталогу книг не було, з червня 1920 р. службовців зовсім не отримували заробітної плати. Помешкання зовсім не опалювалось, потребувало негайного ремонту. Від холоду та голоду загинули тварини і замерзли рослини, міль нищила опудала. Препаратор І. Білавінцев важко захворів, продавав свої останні речі, щоб хоч якось прохарчуватись. Праці музею також заважали постійні перевірки і втручання з боку місцевих радянських функціонерів [8, арк.42].

У своєму зверненні від 22 грудня 1920 р. до завідувача повітового підвідділу позашкільної освіти Я.Регула просив, щоб були з'ясовані усі питання із будівлею музею, оскільки його колишня власниця Марцинкевич намагалася викинути з неї усе музейне майно, щоб музею виділили необхідні кошти на заробітну плату та провели капітальний ремонт будинку, а також забезпечили працівників музею усім необхідним майном як радянських службовців.

Цікаво, що 21 січня 1921 р. відділ народної освіти зареєстрував «Товариство подільських істориків природи», що розміщувалось у будинку П. Бучинського, але ніякої практичної роботи воно вже не здійснювало [8, арк.43].

Що стосується природничого музею, то він на початку 1921 р. перейшов у відання Кам'янець-Подільського комітету охорони старовини (Камподкосту). Його очолювали визначні українські історики Пилип Клименко, а після його арешту чекістами восени 1921 р. – Павло Клепатський [9, арк.82]. Від природничого музею до складу комітету увійшли Я.Регула, Д.Богацький, І.Білавінцев. Вони працювали в природничій секції. За рік своєї роботи секція зареєструвала пам'ятки природи на Кам'яничині, організувала цикл популярних лекцій для населення. Було проведено наукові експедиції в містечку Карвасари, селах Багновиця, Врублівці, Демшин. Знайдені речі було передано природничому музею [10, арк.33].

На початку 1922 р. після скорочення штатів директором природничого музею було тимчасово призначено І.Білавінцева [11, арк.15]. Восьмого червня 1922 р. Кам'янець-Подільський повітовий виконком видав наказ про реорганізацію Камподкосту. Було прийнято рішення археологічний та природничий музей передати до міського відділу народної освіти [11, арк.17]. У зв'язку із цим тодішній директор природничого музею І. Білавінцев подав заяву до місцевої влади, в

якій, зокрема, писав: «Я спочатку виконував обов'язки препаратора, а після скорочення штатів завідувача музеєм. З ліквідацією Камподкосту я єдиний робітник музею. Це ненормальне явище. Раніше було п'ять чоловік. Я зовсім глухий і не добре володію мовою взагалі. Не можу давати пояснення, проводити екскурсії, лекції, не можу вести листування» [11, арк. 15]. Він просив передати керівництво іншій людині, а крім видати йому зароблені гроші, які він не отримував понад шість місяців і гірко відмітив: «Таке відношення до відповідального робітника радянської установи для мене тим більше незрозуміле, що я немало поклав праці» [11, арк. 15-16].

Великі проблеми із фінансуванням музейних установ призвели до того, що у 1924 міська влада вирішила об'єднати історико-археологічний та природничий музеї в один заклад. У Кам'янці-Подільському було утворено центральний міський музей з двома відділами (історичним і природничим), якому надали приміщення на другому поверсі будинку колишньої міської чоловічої гімназії на площі Карла Маркса. У цій же будівлі в той час розміщувались українська трудова школа №1 (директор - колишній голова Подільської «Просвіти» – Євген Кондрацький) та єврейська міська трудшкола №7. Директором об'єднаного музею 15 травня 1924 р. було призначено відомого подільського історика та краєзнавця, колишнього екстраординарного професора Кам'янець-Подільського університету Опанаса Неселовського.

Починаючи з 1923 р. музей перевели на державний бюджет, що дало можливість дещо покращити його фінансування [12, арк. 1]. Певні кошти почали виділятися на наукові експедиції та дослідження.

Природничий відділ, до якого увійшло лише три особи, в грудні 1924 р. очолив відомий український зоолог В.Храневич – автор багатьох наукових праць з фауни Поділля. Пізніше Василь Полікарпович створив зоологічний музей у сільськогосподарському інституті. Разом з аспірантами він збирав науковий матеріал з фауни Поділля. Зоологічний музей був публічним і його відвідували не лише студенти, а й мешканці міста та навколишніх сіл.

У 1925 р. В.Храневич прочитав популярні цикл лекцій для сільського населення на тему «Ознайомлення з сучасною фауною Поділля», «Товтри, їх геологія», «Рослинність товар», «Рідкі рослини в Кам'янецькій окрузі», «Методика зборів та дослідження шкідливої етнофауни поля й саду» [12, арк..30].

Однак, Василю Полікарповичу було важко поєднувати працю в зоологічному музеї при СГП та природничому відділі музею, тематика досліджень яких багато в чому співпадала. До того ж коштів все одно не вистачало. Тому в травні 1926 р. природничий відділ музею разом з його експонатами і фондами було передано сільськогосподарському інституту [12, арк. 1].

У 1926 р. при сільськогосподарському інституті розпочала діяти науково-дослідна кафедра (НДК) природи, сільського господарства й культури Поділля (раніше вона мала переважно гуманітарний профіль і функціонувала при міському Інституті народної освіти). Наукові співробітники НДК поряд із дослідницькою активно займались музейною працею. Так підсекція прикладової геології, ґрунтознавства на чолі з професором О.В. Красівським досліджувала геологічну будову берегів Дністра, вивчала гідрогеологію та ґрунти Поділля. Колективом підсекції було відкрито для відвідувачів мінералогічний музей, в основу якого були покладені колекції колишнього природничого музею [13, с. 120]. Науковий музей зоології, який очолював

В.Храневиц, постійно поповнювався новими експонатами, часто приймав екскурсії. Його відвідувачами були учні шкіл, члени профспілок, члени з'їзду Рад.

У вересні 1929 р. відбулась чергова реорганізація музейних установ міста над Смотричем. Міський музей повинен був стати краєзнавчим і складатись з природничого відділу, відділів матеріальної і духовної культури, громадсько-організаційного і відділу революції. Передбачалось, що до цього музею повинні були увійти і колекції з сільськогосподарського інституту [14, с.3].

Однак, втілити цей задум у життя не вдалось. Після проведення у 1930 р. адміністративно-територіальної реформи було ліквідовано Кам`янецький округ. Розпочались репресії проти керівників краєзнавчого руху та Поділля. Політичні події тих часів відвернули увагу громадськості від музейного будівництва.

У 1930 р. сільськогосподарський інститут в Кам`янці-Подільському було реорганізовано в науково-дослідний інститут птахівництва (пізніше – зоотехнічний інститут) та інститут технічних культур. Колекції колишнього природничого музею залишались під наглядом В.П. Храневица. Однак весною 1933 р. за сфабрикованими звинуваченнями він був заарештований за участь в міфічній «Українській військовій організації» і через кілька років загинув в сталінських застінках. Ще раніше у 1930 р. у справі «Спілки визволення України» був репресований колишній працівник природничого музею ботанік Д.Богацький.

У 1933 р. інститут технічних культур було переведено до Житомира, а 1935 р. зоотехнічний інститут – до Херсона. Музейні експонати колишнього природничого музею опинились зовсім без нагляду. Частина експонатів була для міста втрачена, частину все ж вдалось зберегти.

У жовтні 1935 р. президія Кам`янець-Подільської міської ради, «йдучи на зустріч трудящих мас і виконуючи їх побажання» (як цинічно було вказано у місцевій пресі), ухвалила рішення про закриття Петропавлівського Кафедрального костельу та передачу храму під приміщення музею. Вже у січні 1936 р. розпочато перевезення музейних експонатів до будівлі закритого костельу. У складі музею був створений і природничий відділ, у якому працював препаратор І. Білавінцев, якому вдалось пережити політичні репресії 1930-х рр. і не потрапити у сталінські табори. У відділі також працював науковий співробітник Михайло Круцкевич [15, арк..1].

Їм вдалось вже до весни 1937 р. створити нову експозицію, частина експонатів якої була з колишнього природничого музею [16, с.3]. Вона мала яскраво виражений атеїстичний характер, у стилі тодішнього комуністичного офіціозу. За відгуками відвідувачів вона справляла гарне враження, але вражала безграмотність на стендах і стінах [17, с.4].

У липні 1941 р. Кам`янець-Подільський був окупований нацистськими військами.. Кафедральний костель, де до війни розмішувались відділи зоології, географії, палеонтології та атеїзму, був повернутий римо-католикам, де відновились релігійні служби. Велика кількість експонатів була звалена в прибудові костельу.

У цих умовах більшість колекцій та речей природничого відділу було зіпсовано або втрачено. Про їхню долю відомо небагато. Уже у післявоєнний час частину експонатів колишнього Кам`янець-Подільського природничого музею передали до Проскурівського (нині Хмельницького) обласного музею. Попередня багаторічна праця природознавців Кам`янця-Подільського для міста була фактично втрачена.

Тому не випадково, що 1 липня 1946 р. рішенням ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР Кам'янець-Подільський музей був відновлений саме як історичний. Природничого відділу він вже не мав. Показово, що у будівлі Кафедрального костельу, який у 1946 р. влада знову відібрала у вірян, згодом розмістив свою експозицію відділ атеїзму.

У середині 1950-х років після відновлення у Кам'янці-Подільському невеликі музеї почали створюватись на агрономічному і зоотехнічному факультетах, але вони не мали ніякого відношення до колишнього природничого музею. Працю довелось розпочати фактично з нуля.

Отже, в історії природничого музею в Кам'янці-Подільському можна виділити три етапи. Перший приходяться на часи його створення та розбудови (1912-1916 рр.), другий – на революційні і перші післявоєнні роки (1917-1924 рр.), коли він діяв як окрема установа. На третьому етапі своєї діяльності (1924-1941 рр.) він був чи то у віданні сільськогосподарського інституту, чи природничим відділом єдиного Кам'янець-Подільського музею. На завершення відзначу, що далеко не всі аспекти досліджуваної тематики вдалось авторові з'ясувати. Зокрема, не вдалось детально вияснити про подальшу долю колекцій і експонатів природничого музею. Ця тема може стати об'єктом для окремого дослідження.

Джерела та література:

1. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с.
2. Записки общества подольских естествоиспытателей и любителей природы. – Каменец-Подольский: Типография Св. Троицкого Братства, 1912. – Том. 1. - С.145-147.
3. Бучинский П. Краткие указания к собиранию растений и животных, а также к составлению соответствующих коллекций// Записки общества подольских естествоиспытателей и любителей природы. – Каменец-Подольский: Типография Св. Троицкого Братства, 1912. – Том. 1. - С.17-23.
4. Отчет о деятельности общества Подольских естествоиспытателей и любителей природы за 1913 г.// Записки общества подольских естествоиспытателей и любителей природы - Каменец-Подольский: Типография Св. Троицкого Братства, 1915. – Том. 3. - С.5-7.
5. Боголепов В. Материалы по орнитологии Каменецкого уезда Подольской губернии.// Записки общества подольских естествоиспытателей и любителей природы - Каменец-Подольский: Типография Св. Троицкого Братства, 1915. – Том. 3. - С. 9-51.
6. Бучинский П. Экскурсия по Днестру в 1914 г.// Записки общества подольских естествоиспытателей и любителей природы - Каменец-Подольский: Типография Св. Троицкого Братства, 1915. – Том. 3. - С. 216-224.
7. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХмО). - Ф.302. – Оп.1. – Спр.407.
8. ДАХмО.- Ф.6. – Оп. 1. – Спр. 151.
9. ДАХмО.- Ф.12. – Оп. 1 – Спр. 27.
10. ДАХмО.- Ф.12. – Оп. 1 – Спр. 17.
11. ДАХмО.- Ф.6 – Оп. 1. – Спр. 159.
12. ДАХмО.- Ф.1421. – Оп. 1. –Спр. 14.
13. Баер М.М. Науково-дослідна кафедра «Природи, сільського господарства й культури при Кам'янецькому СГІ// Записки Кам'янець-Подільського СГІ - 1927. - Книга 4. - С.115-125.
14. Марцинюк. Новий культурно-освітній заклад/Червоний кордон. – 1929. - 19 вересня.
15. ДАХмО. - Ф. 1421. – Оп. 1. – Спр. 16.
16. Організувати музейне містечко/Червоний кордон. - 1937 – 26 березня. – С.3.
17. Червоний кордон. – 1940 - 13 серпня

Формування нумізматичної колекції подільського єпархіального Давньосховища

У статті розглядається процес формування нумізматичної колекції Давньосховища протягом 1890-1920 рр., його роль в охороні рухомих пам'яток старовини.

Ключові слова: Давньосховище, нумізматична колекція, музейні надходження, музейні фонди, монети, охорона пам'яток.

Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник 2015 року відсвяткував своє 125-річчя. А починався він з Давньосховища, заснованого подільським духовенством.

Одразу після його створення 30 січня 1890 року розпочалося формування нумізматичної колекції. Проте цей процес не знайшов належного відображення в історіографії. Певну інформацію несуть праці Ж.А. Карбовської [3], І.О. Старенького [26] та інших. Мета цієї статті – до певної міри заповнити прогалину в історіографії.

Вже 1890 року до Давньосховища в значній кількості почали надходити монети. Так, 1891 року до музею були передані: священиком с. Марківка Миколою Зуцинським «декілька ольвійських та інших монет», А. О. Квасницьким – «декілька монет», священиком с. Вірмени Кам'янецького повіту Підгурським – австрійська монета Марії-Терези 1764 р., священиком с. Остолопів Гайсинського повіту Г. Порубою – срібна монета Сигізмунда III 1618 р., П.С. Гаєвським – римський срібний денарій Антонія Пія, священиком м. Стара Мурафа Іваном Стрельбицьким – декілька монет, серед яких були срібні римські денарії Люція Вера (166 р. н.е.), імператриці Отацілли, дружини Філіппа Аравитянина (264-269 рр. н.е.), та мідна монета «зі східним написом», учнем Подільської духовної семінарії Ванькевичем – мідна римська монета Септимія Севера (194 р. н.е.), знайдена на городищі с. Митки Літинського повіту, священиком м. Вовковиньцях Летичівського повіту Полікарпом Думинським – «декілька монет» [9, с. 265-272; 15, с. 639-641], учителем Кам'янецького духовного училища С.С. Дложевським – 3 срібних польських монети XVII ст. і 12 мідних XVIII ст., священиком с. Сандрак Літинського повіту Григорієм Снятинським – срібна монета Яна Собеського 1676 р. та мідна польська Августа III 1751 року, священиком с. Нагоряни Кам'янецького повіту Леонідом Злотчанським – польські монети Сигізмунда Августа 1561 р. та Сигізмунда III 1612 р., фінська срібна монета 1866 р., єпископом Димитрієм – срібний гривеник 1791 р., М. Адіасевичем – 5 польських і російських монет XVII-XVIII ст., протоієреєм М.І. Яворовським – 8 польських монет та російських монет XVII-XVIII ст. [17, с. 105; 18, с. 387].

Велику допомогу в ідентифікації та класифікації вказаних надходжень надав В.Б. Антонович. У звіті про діяльність Давньосховища за 1891 рік зазначалося: «Определением вышеуказанных римских монет мы обязаны профессору В.Б. Антоновичу» [15, с. 640]. Крім того, 1892 року В.Б. Антонович передав Давньосховищу 18 знайдених на Поділлі монет, серед них: срібний денарій Марка Аврелія 176 р. н.е., знайдений у с. Довжок, мідна візантійська

монета Мануїла I Комнена (1143-1180 рр.), знайдена там же, 2 срібні венеціанські монети дожа Ранерія Джено (1252-1266 рр.), знайдені там же, 2 срібні венеціанські монети дожа Франческо Дандоло (1328-1339 рр.), знайдені там же, срібний грош короля Олександра (1501-1507 рр.), знайдений у Бакоті 1883 р. та ін. [10, с. 243]. Крім того до музею були передані протоієреєм М.І. Щегловим 4 срібні монети XVI-XVII ст., учнем семінарії Фрусевичем – срібна монета Яна Собеського 1683 р., учнем семінарії О. Чернявським – мідна монета Петра I, учнем семінарії Сухоставським – «декілька монет» з с. Стратіївка Брацлавського повіту, учителем Кам'янецького духовного училища С.С. Дложевським – 137 мідних монет XVII-XIX ст., священиком с. Чудинівці Літинського повіту Миколаю Яницьким – 6 срібних польських монет зі скарбу, знайденого в тому ж селі, священиком м. Вовковинці Летичівського повіту Полікарпом Думинським – 2 римських та 3 монети XVIII ст., священиком с. Субич Ушицького повіту Голоскевичем – 2 срібні польські монети, священиком с. Демківка Ф. Пашутою – декілька срібних польських монет XVII-XVIII ст. [10, с. 244-250; 24, с. 835-836], священиком Георгіївської церкви м. Могилів Кирилом Широцьким – 5 російських монет XVIII ст., «польсько-російська» 1825 р. та 3 польських XVIII ст. [25, с. 496-499].

1893 року єпископ Волинський Модест передав 10 срібних і мідних польських монет XVII ст., священик с. Марківка Гайсинського повіту Микола Зуцинський – 11 монет XVII-XIX ст., Афанасій Брадучан – 24 російські мідні монети XVIII-XIX ст., наглядач Приворотського училища ієромонах Афанасій – срібну монету 1648 р. із зображенням лева, М. Ф. Бачинський – 18 срібних і мідних монет XVI-XIX ст., священик с. Нагорян Кам'янецького повіту Леонід Злотчанський – срібну польську монету 1568 р., срібну російську 1780 р., срібну польсько-російську 1834 р., священик м. Вовковинець Летичівського повіту Полікарп Думинський – 4 срібні римські та 1 мідну російську 1806 р., Григорій Венгржиновський – 15 монет XVIII ст., учитель Кам'янецького духовного училища С.С. Дложевський – 18 монет XVII-XIX ст. [23, с. 488; 22, с. 1094-1096].

1894 року до Давньосховища надійшли: від учителя церковнопарафіяльної школи с. Нова Синява Літинського повіту Петра Любинського – 6 срібних польських монет XVII ст., священика с. Красногірки Ямпільського повіту Іларіона Лісецького – 7 монет, учнів семінарії А. Любинського – 3 монети, А. Івановського – 1, Коцюбинського – 5, Л. Маркевича – 2, В. Хереска – 5, Є. П'ясецького – 2, М. Гриневича – 1, В. Сорочинського – 1, Ванькевича – 2, Г. Яворовського – 1, К. Тернавського – 1, А. Чернявського – 1, М. Сапкова – 1, священика с. Гордіївка Ольгопільського повіту Йосипа Кульчицького – «срібні римські і польські монети», С.О. Венгрженевського – 8 срібних монет, власника м. Тростянець Брацлавського повіту М.К. Вестіна – 2 мідних римських та 2 мідних візантійських монети, акцизного чиновника Кулаковського – 3 римські, 1 російська Івана Грозного, 3 польські та 7 інших монет, священика Георгіївської церкви м. Могилів Кирила Широцького – 2 турецькі монети, протоієрея м. Могилів К. Солтановського – срібний двогривенник 1765 р., священика с. Нагоряни Кам'янецького повіту Леоніда Злотчанського – срібні римська та польська 1775 р. монети, чиновника Мондржицького – 24 мідні російські, польські, румунські та інші монети XVI-XIX ст., М.Й. Грейма – 123 монети, в тому числі 4 візантійські, 4 римські, 4 турецькі, 30 польських і 72 російські [5, с. 255-260; 2, с. 893-895].

1895 року надійшло до музею: від О.П. Баумгартена – давньоруська срібна гривна, протоієрея М.І. Яворовського – 9 срібних польських монет XVII-XVIII ст., Є.А. Курчинського

– 27 російських мідних монет XVIII-XIX ст., 6 польських мідних монет XVIII ст., протоієрея М.М. Киржацького – 2 мідних австрійських монети (1761 і 1807 рр.), 3 мідних польських (1767, 1768 і 1773 рр.), 1 мідна російсько-румунська, 1 мідна турецька, чиновника Подільської казенної палати Є.В. Васиневського – 1 мідна візантійська монета, 3 мідних римських, 1 срібна польська Сигізмунда III, срібна пруська XVII ст., срібна російська 1818 р. і мідна 1769 р., єпархіального архітектора С.В. Нюхалова – «декілька мідних монет», священника м. Киблич Гайсинського повіту В. Щербинського – срібна і мідна польські монети, учня семінарії І. Домбровського – срібна римська монета, срібна Катерини II 1766 р., російсько-польська, учня семінарії М. Гербановського – срібна литовська монета Сигізмунда Августа 1559 р., священника м. Чорний Острів Проскурівського повіту Ф. Веселовського – 9 монет, з яких 3 римських, священника м. Вовковинці Летичівського повіту Полікарпа Думинського – 2 срібних монети, псаломщика с. Северинівка Літинського повіту Пашковського – 3 монети XVII ст., священника с. Рипинець В. Попова – 2 монети, одна з яких срібна римська, священника с. Нагоряни Кам'янецького повіту Л. Злотчанського – срібна монета із зображенням людини в капелюсі та одноголового орла і щита [6, с. 396-402].

1896 р. В.Б. Антонович передав музею 4 срібні монети зі скарбу, знайденого 1870 р. у с. Горишків Ямпільського повіту: дружини імператора Адріана Сабіни (126-138 рр.) – на одній стороні бюст з написом «Sabina Augusta», з іншої «Concordia Aug.» та стояча фігура жінки, що подає вінок; Фаустини Старшої дружини імператора Антоніана (141-161 рр.) – з однієї сторони бюст з написом «Diva Aug. Faustina», з іншої стояча жіноча фігура з довгим списом в одній руці і шаром в іншій, навколо напис «Aeternitas»; Фаустини Старшої – з однієї сторони бюст з написом «Diva Faustina», з іншої жіноча фігура зі списом та напис «Augusta»; дружини імператора Марка Аврелія (161-175 рр.) Фаустини Молодшої – з однієї сторони бюст з написом «Faustina Augusta», з іншої стояча жіноча фігура і навколо напис «Augusti Pii Fil» [7, с. 6]. Крім цього, були передані: священником с. Чернокозинці Кам'янецького повіту Миколою Курчинським – «декілька мідних російських і польських монет XVIII-XIX ст.», священником с. Бережанка Кам'янецького повіту М. Волошановичем – 5 срібних римських та декілька мідних монет, викладачем Кам'янецького духовного училища С.С. Дложевським – срібна монета із зображенням католицького єпископа в тіарі з шаром і жезлом у руках, навколо напис «S. RVDBERTVS-EPS: SALISBVRG» 1697 р., з іншої знизу герб з кардинальською шапкою, вверху зображення Богоматері, навколо напис «Sub tuum ptaesidium confug. 10: ERNESTVS D:G: ARCHIEP: SAL:S:A:L», срібна монета Сигізмунда Августа 1546 р., 4 срібних монети Сигізмунда III, декілька мідних монет, священником с. Красногіркі Ямпільського повіту Іларіоном Лісецьким – 7 срібних і декілька мідних монет, священником с. Пашковець Проскурівського повіту Доримедонтом Новоселицьким – срібна римська монета Антонія Пія, польсько-литовська монета Сигізмунда I 1509 р., В.М. Мазюкевичем – золота полтина Єлизавети 1756 р., срібний п'ятак 1756 р., срібна римська монета, 2 мідних шеляга Яна Казимира та «декілька інших», священником с. Волосівець Летичівського повіту Ф. Бочковським – срібна польська монета 1626 р., учнем семінарії П. Шумилевичем – срібна литовська монета 1564 р., учнем семінарії І. Соханевичем – 2 польських монети Станіслава Августа, російська деньга 1750 р., учнем семінарії Г. Вікулом – срібна монета Фердинанда II 1631 р., 10 срібних монет Сигізмунда III зі скарбу, знайденого селянином у с. Соколівка Ольпільського повіту, дияконом С. Пашковським – 2 срібних монети Сигізмунда III

і декілька мідних монет, священиком с. Казимирівка Балтського повіту Іваном Соколовим – 34 срібні монети зі скарбу, знайденого в м. Лисянка Київської губернії [7, с. 6-10; 1, с. 575-576].

1897 року священик с. Домниця Балтського повіту передав 10 римських монет (Траяна, Л. Вера, Адріана, Коммода, Антонія Пія, Марка Аврелія, Фаустини Старшої та Фаустини Молодшої). 1898 року священик с. Ріпинці Кам'янецького повіту Василь Попов передав 2 мідних польських монети 1666 і 1767 рр. та 1 мідну австрійську 1894 р. 1899 року наглядач шкіл Кам'янецького повіту Микола Курчинський передав срібний рубль Катерини II, 5 мідних польських та російських монет XVII-XVIII ст., священик с. Білоусівка Гайсинського повіту Віталій Широцький – 2 срібні римські монети, 2 срібні польські Сигізмунда III, 2 мідних шеляга Яна Казимира, 2 мідні польські монети XVIII ст., священик с. Розділ Балтського повіту Елладій Веселовський – срібну монету, студент Київської духовної академії Арсеній Залевський – срібну монету Фердинанда II. 1900 року священик м. Печера Брацлавського повіту Іван Кульшатицький передав Давньосховищу мідну деньгу 1749 р., 2 польських гроша 1827 та 1767 рр., священик с. Казачин Балтського повіту Іван Марцишевський – 2 срібні нідерландські монети XVIII ст. і 1 мідну турецьку монету, Микола Курчинський – срібну іспанську монету 1632 р., срібну іспанську 1665 р., срібну іспанську Альберта і Єлизавети, срібну нідерландську 1698 р., 2 срібних польських 1665 р., срібну Фрідріха III Бранденбурзького 1699 р., срібну 1700 р., священик с. Думанів Кам'янецького повіту Кирило Широцький – срібну та мідну римські монети [8, с. 7-17].

1901 року в Давньосховище надійшло: від священика с. Руди Кам'янецького повіту Никанора Родкевича «декілька монет, одна з яких срібна римська імператора Адріана», лікаря А.В. Тисячного-Паличка з м. Тульчин – 2 срібні римські монети Антоніана та Фаустини і декілька «польських старих монет», протоієрея М.І. Яворовського – срібна римська монета Фаустини, знайдена в с. Колубаївці, 14 срібних польських, пруських, французьких і грецьких монет XVII-XIX ст. з с. Тарноруди Проскурівського повіту [4, с. 213-214].

1904 року священик с. Пукляки Кам'янецького повіту Євгеній Пашута передав до музею 10 шелягів Яна Казимира і 18 мідних російських і польських монет XVIII-XIX ст., протоієрей П.Ф. Вікул – 2 мідних монети, протоієрей М.І. Яворовський – «декілька мідних монет», священик м. Зінькова Ігнатій Пержинський – 9 мідних російських монет XVII-XVIII ст., священик м. Озаринець Могилівського повіту Микола Чернявський – 43 мідні російські, польські і західноєвропейські монети XVII-XIX ст., В.С. Якубович – срібну римську монету імператора Траяна, 2 мідні польські 1661 та 1755 рр. і 6 мідних російських монет XVIII ст. [11, с. 7-13].

Поступово інтенсивність наповнення нумізматичної колекції зменшувалася. Так, 1914 року до музею надійшли від священика с. Бурштен Балтського повіту В. Кульчицького срібний четвертак 1846 р. і срібний злотий 1830 р., священика с. Тимків Балтського повіту А. Гриневича – 8 срібних і 8 мідних монет (польські Сигізмунда III, угорські Леопольда 1668 р., Марії Терези 1763 р.), учителя с. Лаврівка Вінницького повіту Ф. Горбанова – срібний римський денарій, учителя с. Ягорлик Балтського повіту К. Онацької – 2 мідні російські монети XIX ст., священика с. Боровка Ямпільського повіту В. Михайлова – мідний литовський шеляг 1666 р. і мідну російську монету 1759 р., учителя с. Сахнівка Літинського повіту А. Олійника турецьку нікелеву монету [13, с. 11-12]. На протипагу цьому 1913 року до музею не надійшло жодної монети.

Цінну інформацію щодо нумізматичної колекції музею містить «Опис предметів музею Подільського церковного історико-археологічного товариства» (1909 р.). Загалом на той час колекція нараховувала 2944 монети, серед яких 1828 мідних, 1113 срібних та 3 золотих [19, с. 101]. За походженням вони розподілялися наступним чином [19, с. 89-101]:

	загальна кількість	золотих	срібних	мідних
грецькі	44	-	3	41
римські	467	-	451	16
візантійські	8	-	-	8
шведські	178	-	11	167
іспанські	3	-	3	-
нідерландські	8	1	5	2
австрійські	118	-	33	85
прусські	60	-	23	37
баварські	2	-	2	-
чеські	1	-	1	-
саксонські	1	-	1	-
ганноверські	1	-	-	1
фрейбурзькі	1	-	-	1
французькі	10	-	2	8
англійські	5	-	-	5
венеціанські	4	-	4	-
італійські	1	-	-	1
новогрецькі	2	-	1	1
волоські	6	-	5	1
румунські	13	-	1	12
американські	2	-	-	2
генуезько-татарські	4	-	4	-
золотоординські	3	-	3	-
кримські	2	-	-	2
грузинські	7	-	1	6
перські	3	-	3	-
турецькі	4	-	4	-
інші східні	43	-	21	22
кокандські	1	-	1	-
польсько-литовські	776	-	166	610
давньоруські	270	-	270	-
російські	804	2	75	727

Як бачимо, географія та хронологія монет була дуже широкою, що значно підвищувало цінність нумізматичної колекції Давньосховища. Її формування мало велике значення для збереження рухомих пам'яток, адже більшість монет, які були знайдені на території Подільської губернії, вивозилися в Київ, Варшаву, Санкт-Петербург. Дуже часто знайдені скарби залишалися в руках землевласників, які могли розпоряджатися ними на власний розсуд (продавати, обмінювати, переплавляти). Саме завдяки формуванню колекції, нумізматичні знахідки на території Поділля зберігалися в музейних фондах і були доступні для вивчення та огляду, що сприяло популяризації рухомих пам'яток. Подальша доля колекції була трагічною. З початком Першої світової війни музей тричі евакуювали, внаслідок чого фонди почали розпорошуватися. Проте найбільші втрати нумізматична колекція понесла в радянський період.

Отже, починаючи з 1890 року активно проводився процес формування нумізматичної колекції Давньосховища за рахунок пожертв приватних осіб та передачі зі знайдених скарбів. Найбільш активну участь у цьому процесі взяли В.Б. Антонович, М.Й. Грейм, С.С. Дложевський та інші. Географія та хронологія монет була надзвичайно широкою, що робило музейну нумізматичну колекцію однією з найкращих на території України.

Джерела та література:

1. Известия Подольского епархиального историко-статистического комитета // Подольские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). – 1896. – 20 июля (№29). – С. 574-576.
2. Известия Подольского епархиального историко-статистического комитета в 1894 году // Там само. – 1894. – 13 авг. (№33). – С. 701-705; 15 окт. (№41-42). – С. 893-895.
3. Карбовська Ж.А. Римські монети в нумізматичній колекції Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника за описом 1909 року / Жанна Карбовська // Зб. матер. всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2010. – С.188-194.
4. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета за 1901 год // ПЕВ. – 1902. – 22 июня (№24-25). – С. 210-224.
5. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и состоящих при нем Древнехранилища и Епархиальной библиотеки за 1894 год // Там само. – 1895. – 22 апр. (№16). – С. 254-268.
6. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и состоящих при нем Древнехранилища и Епархиальной библиотеки за 1895 год // Там само. – 1896. – 18 мая (№19-20). – С. 394-405; 25 мая (№21). – С. 420-426.
7. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и состоящих при нем Древнехранилища и Епархиальной библиотеки за 1896 год // Прибавление к ПЕВ. – 1897. – 11 июня (№24). – С. 1-15.
8. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и состоящих при нем Древнехранилища и Епархиальной библиотеки за 1897-1900 гг. // Там само. – 1901. – 14 апр. (№15). – С. 1-30.
9. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и учрежденного им церковно-исторического Древнехранилища за 1891 год // ПЕВ. – 1892. – 12 марта (№12). – С. 258-276.
10. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и учрежденного им церковно-исторического Древнехранилища за 1892 год // Там само. – 1893. – 20 марта (№12). – С. 237-256.

11. Отчет Подольского церковного историко-археологического общества за 1904 год // Прибавление к ПЕВ. – 1905. – С. 1-26.
12. Отчет Подольского церковного историко-археологического общества за 1913 год. – Каменец-Подольск: Тип. Св.-Троицкого братства, 1914. – 20 с.
13. Отчет Подольского церковного историко-археологического общества за 1914 год. – Каменец-Подольск: Тип. Св.-Троицкого братства, 1915. – 19 с.
14. Сецинский Е.И. Заседания Подольского епархиального историко-статистического комитета и поступления в епархиальное Древнехранилище / Е. Сецинский // ПЕВ. – 1890. – 5 мая (№18). – С. 366-370.
15. Сецинский Е. И. Заседания Подольского епархиального историко-статистического комитета и поступления в епархиальное Древнехранилище (июль-сентябрь 1891 г.) / Е. Сецинский // Там само. – 1891. – 23 нояб. (№47). – С. 638-648.
16. Сецинский Е. И. Заседания Подольского епархиального историко-статистического комитета и поступления в епархиальное Древнехранилище (май-июль 1890 г.) / Е. Сецинский // Там само. – 1890. – 18 авг. (№33). – С. 758-764.
17. Сецинский Е. И. Заседания Подольского епархиального историко-статистического комитета и поступления в епархиальное Древнехранилище / Е. Сецинский // Там само. – 1892. – 1 февр. (№5). – С. 101-106.
18. Сецинский Е. И. Заседания Подольского епархиального историко-статистического комитета и поступления в епархиальное Древнехранилище (январь-март 1891 г.) / Е. Сецинский // Там само. – 1891. – 8 июня (№23). – С. 385-390.
19. Сецинский Е. И. Музей Подольского церковного историко-археологического общества. 2. Описание предметов старины / Е. Сецинский // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольск: Тип. Св.-Троицкого братства, 1909. – Вып. XI. – С. 1-105.
20. Сецинский Е. И. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и учрежденного им церковного Древнехранилища за 1890 год / Е. Сецинский // ПЕВ. – 1891. – 16 марта (№11). – С. 181-206.
21. Сецинский Е. И. Собрания Подольского епархиального историко-статистического комитета и поступления в Древнехранилище (октябрь-декабрь 1892 г.) / Е. Сецинский // Там само. – 1893. – 20 февр. (№8). – С. 178-181.
22. Сецинский Е. И. Собрания Подольского епархиального историко-статистического комитета и поступления в церковно-историческое Древнехранилище (июль-декабрь 1893 г.) / Е. Сецинский // Там само. – 27 дек. (№32). – С. 1090-1096.
23. Сецинский Е. И. Собрания Подольского епархиального историко-статистического комитета и поступления в церковно-историческое Древнехранилище (январь-март 1893 г.) / Е. Сецинский // Там само. – 19 июня (№25). – С. 485-489.
24. Собрания Подольского епархиального историко-статистического комитета и учрежденного им церковно-исторического Древнехранилища. Август-июнь 1892 года // Там само. – 1892. – 26 сент. (№39). – С. 832-836.
25. Собрания Подольского епархиального историко-статистического комитета и учрежденного им церковно-исторического Древнехранилища. Январь-март 1892 года // Там само. – 13 июня (№24). – С. 494-499.
26. Старенький І. О. Формування фондів Подільського епархіального Давньосховища (за матеріалами «Подольських епархиальних ведомостей» і «Трудов Подольского церковного историко-археологического общества») / І. О. Старенький // 36. матер. всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2010. – С. 74-79.

Головні убори з фондів КЗК «Хмельницький обласний краєзнавчий музей»

Головні убори кожного народу світу становлять особливий інтерес для дослідників. Вони вирізняються великим розмаїттям форм, колориту, використовуваних матеріалів. Важко назвати іншу складову вбрання, щоб так виразно відображала б дух часу, смаку й уявлення людей, особливо їх соціальний та віковий стан, вірування, як головні убори.

Головні убори, крім захисної, практичної, знакової та оберегової функції, виконували ще й естетичну та завершували ансамблевий стрій одягу.

Колекція головних уборів Хмельницького обласного краєзнавчого музею нараховує 278 предметів основного фонду, що зберігаються у групах «Тканини» (Т) та «Дерево» (Др). Хронологічно колекція охоплює період з XVIII ст. до сьогодення. Фондівську збірку головних уборів можна поділити на три групи: жіночі, дитячі та чоловічі.

До головних уборів заміжніх жінок належали очіпки, намітки та хустки (рис. 1). Їх виготовляли поштучно та використовували для цього найкращі матеріали. Наміток та очіпків до нашого часу збереглося дуже мало. У фондівській колекції нараховується всього дві намітки з с. Марутин Славутського району (Т-2159, Т-2160). Виготовлені вони з домотканого лляного полотна білого кольору та оздоблені двома червоними смугами на кінцях. Також зберігаються очіпок машинного пошиття світло-жовтого кольору з с. Петрашівка Віньковецького району (Т-2477) та кичка (Т-2962) з с. Пилипи-Хребтіївські Новоушицького району. Ці жіночі головні убори вийшли з ужитку подолянок переважно ще на початку ХХ ст.

Функцію головних уборів заміжніх жінок, замість наміток, повністю перебрати на себе хустки, відомі в народному одязі з часів Київської Русі (за М. Грушевським). Одягали їх також і дівчата, взимку, коли були сильні морози або ж влітку – під палючим сонцем.

Хустки почали проникати на територію нашого краю з півдня України та з країн Західної Європи. У побуті заможного селянства та міщан особливо цінилися шовкові та вовняні хустки. Серед біднішого населення найчастіше зустрічалися відбійчані хустки з бавовни. Їх дбайливо зберігали в скринях як родинну цінність і передавали з покоління в покоління (рис. 2).

Хустки становлять найчисельнішу групу у фондівській колекції КЗК ХОКМ – 129 експонатів. Серед них 91 предмет становлять фабричні:

- шерстяні хустки різного кольору та розміру (Т-263, Т-2168, Т-2695) з квітковим орнаментом та китицями (френзлями) по краях (рис. 3);
- шовкові хустки (Т-243, Т-2740, Т-3399), одна з яких має ручну вишивку гладдю по кутах з с. Коржівці Деражнянського р-ну, такою хусткою на Поділлі пов'язували руки нареченим у ХІХ ст.;
- пухові хустки з китицями (Т-122, Т-557-559) Дунаєвської суконної фабрики.

Особливий інтерес для дослідження становлять домоткані хустки ручної роботи ХІХ-ХХ ст., виготовлені з лляних та конопляних ниток чорного, червоного і темно-коричневого кольорів домашнього фарбування з геометричним орнаментом, зібрані під час етнографічної експедиції до Новоушицького району (Т-151, Т-10, Т-1765, Т-1776-1778).

Цікавими та оригінальними є дві хустки: одна зв'язана вручну спицями і крючком з с. Гуту-Яцьковецька Дунаєвського р-ну (Т-1958) датується 40-ми рр. ХХ ст. та друга – «хустка-павутинка» ручної в'язки з м. Хмельницького (Т-3312).

Ще одним, суто жіночим, типом головних уборів був вінок – головний убір з квітів, листя, гілок та різнокольорової тасьми. Він мав спочатку обрядове та релігійне значення, а згодом став загальновідомим символом дівування. Тому право носити вінок мали тільки дівчата.

Існує декілька видів вінків: весільний, вінок кохання, клечальний та інші. У фондах музею зберігається два весільних вінки ручної роботи з паперу, воску, дроту, фольги (Т-2756, Т-3305; рис. 4) та весільна жіноча прикраса – навушники (Т-2758) ручної роботи з вовни, бісеру та атласу з с. Борсуки Новоушицького району 2-ої половина ХІХ ст.

На початку ХХ ст. на Поділлі, крім вінка, побутував ще один весільний головний убір – вельон (сучасна фата), який прийшов на українські землі із країн Західної Європи. Спочатку вельон поширився у містах, а згодом – і в приміських селах. Широкого застосування у весільній обрядовості цей головний убір набув у 40-х рр. ХХ ст. У фондах музею зберігається дві весільні фати: капронова коротка та довга з тюлі з атласним віночком (Т-153, Т-2228).

В колекції музею є два дуже цікавих жіночих головних убори початку ХХ ст. а саме - періоду Першої світової війни. Це так звані башлики (рис.5), які одягалися у холодну пору року (Т-2397, Т-2398). Вони виготовлені з сукна білого та світло-жовтого кольору, оздобленні ручною вишивкою шовковими нитками.

Оригінальними головними уборами, які зберігають форму, є капелюшки. Вони завжди були в центрі загальної уваги через вишуканість форм і конструкцій. З великими або малими полями, прикрашені квітами, пір'ям, хутром, стрічками та коштовним камінням чи без них – фасони жіночих капелюшків постійно змінювалися (рис. 6а, 6б, 6в). Саме такі жіночі головні убори входять до музейної колекції, яка нараховує 31 капелюшок і датується ХХ ст. Виготовленні вони з різних матеріалів: фетру, велюру, оксамиту, вовни, соломки, шовку та атласу. Кольорова гамма капелюшків також різноманітна.

Невелику кількість серед жіночих головних уборів музейної колекції, становлять в'язані жіночі шапки ручної роботи (Т-3300), фабричні шерстяні шапки білого і сірого кольорів (Т-2943, Т-2944), берети фабричні з чорного і синього сукна та сірої повсті (Т-3010, Т-3063, Т-3064, Т-3065) та виготовленні вручну з темно-синього оксамиту (Т-2394).

Доповненням до одягу або окремим елементом одягу (в якості головного убору) виступають різнобарвні шарфи: шовкові та бавовняні, оздобленні рослинно-геометричним орнаментом (Т-884, Т-3005, Т-3006) та довгими тороками на кінцях (Т-3006).

У фондівській колекції музею привертають увагу декілька дитячих головних уборів. Це – шапочка з червоного фетру з бантом спереду (Т-2391; рис.7) та берет з білої фланелі (Т-2361) ручної роботи 30-х рр. ХХ ст. Цікавими є також: тубетейка дитяча з чорного оксамиту з вишивкою (Т-2393), кашкет естонський шкільний (Т-2348), кепка літня (Т-1492), шапочка дитяча в'язана (Т-2313). Дитячі головні убори за своєю формою та матеріалами з яких виготовленні нагадують головні убори дорослих.

Чоловічі головні убори завжди відзначалися різноманітністю матеріалів, які використовувалися, способами виготовлення, формами, манерою носіння, а також назвами. Виготовляли їх з різних матеріалів – від соломи до хутра.

У XIX – поч. XX ст. на Поділлі взимку чоловіки носили великі чорні смушкові шапки з суконним дном, проте до наших днів вони не збереглися. Цікавим експонатом музейної колекції є шапка з чорного каракулю з с. Куча Новоушицького району, яка датується XIX ст., виготовлена кустарним способом.

В теплішу пору носили повстяні, ваяні, просто з грубої тканини, а влітку – брили з соломи, саме такі зберігаються у фондах музею: три ручної роботи з с. Бакота Кам'янець-Подільського р-ну і з с. Ілляшівка Староконстянтинівського р-ну (Т-806, Др-177, Др-232) та один – фабричний (Т-2115).

Музейна колекція чоловічих головних уборів сучасного періоду представлена: фабричними фетровими капелюхами різного кольору (Т-3143, Т-3144, Т-3389, Т-3391, Т-3392) та фабричними кашкетами (Т-1248, Т-1623, Т-3221).

До чоловічих головних уборів національних меншин, які зберігаються у фондах музею, можемо віднести ермолки або кіпи (Т-2406, Т-2807, Т-3310) та шапку равина (Т-2910).

Окрему групу серед чоловічих головних уборів фондівської колекції становлять військові – елементи форменого одягу різних періодів: I та II Світових воєн, повоєнного часу, бойових дій в Афганістані та сучасних. Закріпленні на них знаки розрізнення (кокарди) дають змогу визначити приналежність власника до збройних сил конкретної країни, у певних випадках його військовий статус і рід військ. Військові головні убори можна розрізнити також за формою, сезонністю, кольором, функціональним призначенням, матеріалом. За ознакою «матеріал» досліджувану групу можна поділити на:

- металеві і шкіряні – шоломи (Т-1622), каски (Т-660);
- хутряні – кубанки (Т-87, Т-431, Т-651, Т-653), папахи (Т-1279), вушанки (Т-707, Т-2921);
- сукняні і повстяні – башлики (Т-2670, Т-2799), кашкети (Т-233, Т-257, Т-273, Т-544, Т-745, Т-928, Т-1227, Т-1254, Т-1280, Т-1624, Т-3265), будьонівки (Т-484, Т-591, Т-708, Т-709), берети (Т-1326, Т-3079), пілотки (Т-485, Т-1419, Т-2907, Т-2940, Т-3026), безкозирки (Т-522), панами (Т-1326,), шоломи (Т-1343, Т-1344).

Особливу цінність музейної колекції є «іменні» головні убори, які належали нашим землякам: Героям Радянського Союзу, Героям Соціалістичної Праці, олімпійським чемпіонам та іншим відатним особам – Майборському В. П. (Т-485), Барабанову П. І. (Т-544), Кулику Ф. В. (Т-583), Нагорному С. В. (Т-681), Гавришку М. Й. (Т-745), Хрящевському М. В. (Т-654), Онищуку О. П. (Т-1254) та ін.

До нашого аналізу залучено лише головні убори, що зберігаються у групах «Тканини» та «Дерево». Детальніша інформація, щодо конкретних предметів даної колекції, наведена у додатку 1. Темою окремого дослідження, має стати вивчення аналогічних речей з груп зберігання «Метал» та «Зброя».

Колекція Хмельницького обласного краєзнавчого музею поступово поповнюється новими головними уборами, які можна використовувати при створенні різноманітних постійно діючих, тимчасових та пересувних виставок історичної та етнографічної тематики.

Додаток 1

№пп	Інвентарний номер	Назва, опис.	Дата	Місце, час знаходження
1.	Т-10	Хустка жіноча подільська. Домоткане полотно, темного кольору в білу та червону клітинку; 60x56 см.	XIX ст.	с.Куражин Новоушицький р-н, 1971 р.
2.	Т-13	Хустка жіноча (тернова). Фабрична; шерсть, чорного кольору з червоними та синіми квітами; 150x150 см.	XVIII- XIX ст.ст.	с. Куражин Новоушицький р-н, 1971 р.
3.	Т-41	Капелюх фетровий чоловічий Бочарова П.П. Фабрична; коричнева.	1950 р.	
4.	Т-44	Венгерка кавалерійська синя з чорним каракулем Осліковського М.С. Фабрична.	1950 р.	
5.	Т-45	Кашкет генеральський повсякденний Осліковського М.С. Фабрична; d-25 см.	1950 р.	
6	Т-47	Папах генеральська з сірого каракулю з малиновим верхом Соколова М.В. – генерал-майора, Герой Радянського Союзу. Фабрична, сірий каракуль.	1944 р.	
7.	Т-70	Шапка-ушанка чоловіча. Фабрична; чорна цигейка, шкіра, тканина та вата; розм.58, d-20 см.	60-ті рр. XX ст.	м. Київ, 1972 р.
8.	Т-87	Шапка-кубанка Мазяра П.М. – командира партизанської роти з'єднання А.З. Одухи (1943-1944 рр.). Ручна робота; біла цигейка та шерстяна тканина; 22x10 см.	1943- 1944 рр.	м. Славута, 1972 р.
9-10.	Т-122	Хустка пухова. Фабрична; кролячий пух; світло-зеленого і блакитного кольору з китицями; 76x76 см.	1968 р.	м. Дунаївці, 1968 р.

11-29.	Т-151	Хустки домоткані. Ручна робота; лляні нитки, чорного, червоного і темно-коричневого кольору в білу клітинку; 58x58 см.	ХІХ ст.	с. Куча Новоушицький р-н, 1971р.
30.	Т-153	Фата капронова. Фабрична; коротка, біла з трьома розочками зверху; 47x126 см.	1968 р.	м. Хмельницький, 1968 р.
31.	Т- 173	Шапка чоловіча. Ручна робота; чорний каракуль, шкіра; розм.54, d-27 см.	ХІХ ст.	с. Куча Новоушицький р-н, 1971 р.
32.	Т-233	Кашкет офіцерський Дорофєєва С.С. – підполковника запасу танкових військ. Фабрична; темно-зелений габардин; розм. 54, d-17 см,	XX ст.	м. Полонне, 1968 р.
33.	Т-243	Хустка шовкова з френзлями. Фабрична, ручна вишивка гладдю по кутах, помаранчевого кольору; 82x82 см.	ХІХ ст.	с. Коржівці Деражнянський р-н, 1957 р.
34.	Т-257	Кашкет генеральський парадний Мартиненка О.В. Фабрична; сукно, шкіра, метал; 26x26x14 см.	1970 р.	м. Одеса, 1972 р.
35.	Т-263	Хустка жіноча святкова з френзлями. Фабрична; шерстяна; білого кольору з жовтою каймою з квітковим орнаментом; 144x152 см.	ХІХ ст.	м. Хмельницький, 1972 р.
36.	Т-264	Хустка жіноча. Фабрична; шерстяна; біла з каймою з рожевих і синіх квітів; 150x154 см.	XX ст.	с. Правдівка Ярмолинецького р-н, 1972 р.
37.	Т-273	Кашкет військовий льотного складу ВВС СРСР. Фабрична; сукно, шкіра, метал, пластмаса, розм.58.	1950 р.	м. Вінниця, 1972 р.
38.	Т-282	Косинка біла шерстяна. Ручна робота; френзлі з двох сторін; 134x50 см.	1964 р.	м. Красилів, 1972 р.
39-40.	Т-382-384	Кашкет офіцерський парадний. Фабрична.	1940-ві рр.	
41.	Т-431	Кубанка Петрічук-Боженової. Сукно; хутро; розм. 54.	XX ст.	1968 р.

42.	T-484	Будьонівка. Фабрична; напівсукно	1918- 1919 рр.	1956 р.
43.	T-485	Пілотка Героя Радянського Союзу Майборського Володимира Петровича. Фабрична; бавовна; розм. 59.	XX ст.	м. Хмельницький, 1961 р.
44.	T-495	Кашкет залізничника Гороховського Н.Й. Фабрична; сукно; d-24 см.	XX ст.	1963 р.
45.	T-522	Шапка матроська Козяревича Й.К. Фабрична; сукно.	1917 р.	1956 р.
46.	T-544	Кашкет офіцерський параданий Барабанова П.І. – Героя Радянського Союзу. Фабрична; сукно, бархат, метал, пластмаса; розм. 57.	XX ст.	м. Сочі, 1969 р.
47- 49.	T-557- 559	Хустини пухові. Фабрична; пух; червоного, зеленого і бла- китного кольорів з френзлями; 78x78 см.	1975 р.	1975 р.
50.	T-583	Кашкет робочий Кулика Ф.В. – Героя Соціалістичної праці. Фабрична; шерсть; l-25 см, a-21 см.	1975 р.	1975 р.
51.	T-588	Хустка Героя Соціалістичної Праці Моргун В.К. Фабрична; бавовняна, біла з набивними квітами; 92x92 см.	XX ст.	1975 р.
52.	T-591	Шапка-шолом Римарчука А.П. - командира підпільної організації. Сукно; 41x34 см.	XX ст.	1975 р.
53.	T-638	Хустка ситцева. Фабрична; чорного кольору з геометрич- ним ор-м; 74x74 см.	XX ст.	1976 р.
54.	T-651	Шапка-кубанка Скубко І.Є. – командира Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання. Ручна робота; чорний каракуль, тканина; 24x24x9 см.	1944 р.	м. Черкаси, 1965 р.

55.	Т-653	Шапка-кубанка Виноградова М.К. – комісара 2-го партизанського полку Кам'янець-Подільського з'єднання І. І. Шитова. Ручна робота; каракуль, тканина; 20х20х8 см.	1943-1944 рр.	м. Чернігів, 1965 р.
56.	Т-654	Кепка Хрящевського М.В. - керівник підпільної групи ветеринарної лікарні. Фабрична; сукно; 27х22 см.	1943 р.	м. Хмельницький, 1965 р.
57.	Т-660	Каска офіцера австро-німецької армії. Фабрична; метал, шкіра, тканина; 17х42 см.	поч. ХХ ст.	1960 р.
58.	Т-675	Хустка. Фабрична; 145х145 см.	ХХ ст.	1976 р.
59.	Т-681	Кашкет Нагорного С.В. - олімпійського чемпіона по греблі на байдарках і каное, заслуженого майстра спорту. Фабрична; лляне полотно, світло-коричнева; d-56 см.	1976 р.	м. Хмельницький, 1976 р.
60.	Т-707	Шапка-ушанка. Ручна робота; каракуль, тканина; d-20 см, h-29 см.	1920 р.	м. Хмельницький, 1950-ті рр.
61.	Т-708	Будьонівка. Фабрична; сукно; d-21 см, h-29 см.	1919-1940 рр.	1950-і рр.
62.	Т-709	Будьонівка. Фабрична; сукно; d-20 см, h-29 см.	1930-ті рр.	1950-і рр.
63.	Т-745	Кашкет військовий польовий Гавришка М.Й. – Герой Радянського Союзу. Фабрична; тканина, пластмаса, метал; 12х28х28 см.	1950-ті рр.	м. Хмельницький, 1977 р.
64.	Т-753	Віночок Янучкової К.І., в якому вона виконувала роль в театрі. Фабрична; 90 см.	1925-1930-ті рр.	
65.	Т-760	Хустка домоткана. Ручна робота; шерсть; чорного кольору в біло-коричневу клітинку; 66х66 см.	кін. ХІХ ст.-поч. ХХ ст.	с. Вахнівці Новоушицького р-н.
66.	Т-772	Кашкет залізничника Наталича І.І. Фабрична; тканина, пластмаса; d-24 см.	1950-ті рр.	м. Хмельницький, 1977 р.
67.	Т-806	Капелюх солом'яний. Ручна робота; солома, нитки; d-33 см, h-11 см.	кін. ХІХ-поч. ХХ ст.	с. Бакота Кам'янець-Подільський р-н.

68.	T-850	Шапка (косинка). Виготовлена ткалею Данильчук Н.П. Фабрична; тканина; білого кольору; 47х94 см.	1978 р.	Славутська швей- на фабрика, 1978 р.
69.	T-851	Косинка. Виготовлена ткалею Данильчук Н. П. Фабрична; тканина; 53х108 см.	1978 р.	Славутська швей- на фабрика, 1978 р.
70.	T-884	Шарф бавовняний. Фабрична; блакитного кольору в червону клітку з френзлями; 28х116 см.	1955 р.	Артіль «Текстиль» сmt. Дунаївці, 1955р.
71.	T-885	Хустка бавовняна. Фабрична; синього кольору з білою смужкою; 50х50 см.	1955 р.	Артіль «Текстиль» сmt. Дунаївці, 1955р.
72.	T-928	Кашкет парадний маршала військ зв'язку Пересипкіна І.Т. Фабрична; тканина, пластмаса, метал; розм. 57.	1970 р.	м. Москва, 1980 р.
73.	T-983	Хустка Кучерової Г.М. Підпільниці с. В. Жванчик Дунаєвського р-ну. Фабрична; шерсть; чорного кольору, квітчаста; 78х82 см.	1942- 1943 рр.	с. В. Жванчик Дунаєвський р-н, 1982 р.
74.	T-1161	Косинка Браславець Б.Л. Фабрична; бавовняна; червоного кольору в білий горошок; 76х40 см.	1986 р.	Хмельницька шкі- ро-галантерейна фабрика, 1986 р.
75.	T-1202	Стрічка – пов'язка. Фабрична; синтетична тканина, білого кольору з червоними смугами по краях; 46х4,5 см.	1980 р.	1987 р.
76.	T-1227	Кашкет військовий воїна-інтернаціоналіста Схабенка М.М. Фабрична; тканина, метал; 73х46х26,5 см	1984 р.	Деражнянський р-н, 1984 р.
77.	T-1248	Кашкет повсякденний генерала РА Гудза П.Д. Фабрична; тканина; 15х30 см.	1975 р.	
78.	T-1254	Кашкет ст. лейтенанта Онищука О.П. – Героя Радянського Союзу. Фабрична.		м. Ізяслав, 1987 р.

79.	T-1279	Папаха Сомкіна Г.Л. – полковника РА. Фабрична; сукно; сірий каракуль; 17х28 см, розм.56.	1950-ті рр.	м. Ізяслав, 1988 р.
80.	T-1280	Кашкет офіцерський Сомкіна Г.Л. Фабрична; тканина, пластмаса; розм. 56.	1960-ті рр.	м. Ізяслав, 1988 р.
81.	T-1322	Берет рад. військових в Афганістані. Фабрична; тканина; блакитного кольору.	1986 р.	1988 р.
82.	T-1326	Панама радянських військових в Афганістані. Фабрична; тканина.	1987 р.	1988 р.
83- 84.	T-1343- 1344	Шоломи танкістів. (учасників бойових дій в Афганістані). Фабрична; тканина; 34х2 см.	1980-і рр.	1988 р.
85.	T-1407	Шапка-ушанка Героя Соціалістичної Праці – Ніколіна С.Н. Фабрична; шкіра, каракуль, 12х12,5 см.	II пол. 1940-х рр.	1989 р.
86.	T-1419	Пілотка з козирком Гуцалюка А.Ф. – учас- ника бойових дій в Афганістані. Фабрична; тканина, метал; зеленого кольо- ру; 24х20 см.	1987 р.	1987 р.
87.	T-1475	Шапочка хірурга. Фабрична; бавовна; білого кольору; d-20 см, -l-6,5 см.	1989 р.	м. Хмельницький, 1989 р.
88.	T-1492	Кепка дитяча літня. Фабрична; бавовна; з козирком, рожевого кольору; d-26 см.	XX ст.	м. Хмельницький, 1989 р.
89.	T-1493	Берет робочий. Фабричний; тканина; d-27 см.	XX ст.	м. Хмельницький, 1989 р.
90.	T-1497	Хустка з френзлями. Фабрична; тканина шовкова; коричневого кольору; 89х86 см.	1950-ті рр.	с. Адамівка Вінківцевський р-н, 1989 р.
91.	T-1530	Хустка з френзлями. Фабрична, ручна вишивка; шерсть, шовк; коричневого кольору; 150х150 см.	1-ша тр. XX ст.	с. Адамівка Вінківцевський р-н, 1989 р.
92.	T-1531	Хустка з френзлями. Фабрична; шерсть, шовк; світло-коричне- вого кольору; 172х172 см.	1-ша тр. XX ст.	с. Адамівка Вінківцевський р-н, 1989 р.

93.	T-1616	Кепка «ROBINSON» з козирком. Фабрична; тканина, пластмаса; червоного кольору; h-10, d-18 см.	1989 р.	США.
94.	T-1622	Шолом шкіряний Хрящевського В.М. – учасника Проскурівського підпілля в 1941-1943 рр. Фабрична; шкіра, тканина; d-20 см, l-28 см.	1984 р.	м. Хмельницький, 1984 р.
95.	T-1623	Кашкет повсякденний Горшкова С.Г. – адмірала флоту СРСР, Героя Радянського Союзу. Машинна, ручна; тканина, чорного кольору; d-29 см, h-11 см.	1980 р.	м. Москва, 1984 р.
96.	T-1624	Кашкет парадно-вихідний Горшкова С. Г. – адмірала флоту СРСР, Героя Радянського Союзу. Машинна, ручна; тканина, білого кольору; d-30 см, h-11 см.	1980 р.	м. Москва, 1984 р.
97- 98.	T-1655- 1656	Хустка «ряба». Фабричні нитки, виготовлена на ткацькому верстаті; 54x54 см.	поч. XX ст.	с. Песець Новоушицький р-н, 1990 р.
99.	T-1669	Хустка. Фабрична; шерсть, чорного кольору з блиском, краї з бахромою; 170x170 см.	поч. XX ст.	с. Слобідка Новоушицький р-н, 1990 р.
100.	T-1678	Хустка коричнева. Фабрична; шерсть; 94x94 см.	поч. XX ст.	с. Слобідка Новоушицький р-н, 1990 р.
101.	T-1688	Хустка «ряба». Ручна робота; конопляні фабричні нитки, білого кольору з чорно-червоними краями; 57x57 см.	кін. XIX ст.-поч. XX ст.	с. Слобідка Новоушицький р-н, 1990 р.
102.	T-1689	Хустка «ряба» чорно-біла. Ручна робота; конопляні фабричні нитки; 57x57 см.	кін. XIX ст.-поч. XX	с. Слобідка Новоушицький р-н, 1990 р.
103.	T-1690	Хустка «ряба» червоно-біла. Ручна робота; конопляні фабричні нитки; 57x57 см.	кін. XIX ст.-поч. XX	с. Слобідка Новоушицький р-н, 1990 р.
104.	T-1728	Хустка бавовняна чорна. Ткацтво; 57x57 см.	кін. XIX ст.-поч. XX	с. Івашківці Новоушицький р-н.

105.	T-1765	Хустка домоткана. Ручна робота, красіння; лляні нитки чорного, червоного, темно-синього кольору; 30х45 см.	1920-ті рр.	с. Борсуки Новоушицький р-н, 1990 р.
106.	T-1776	Хустка. Домоткана; лляні нитки червоного і помаранчевого кольору в клітку.	1930-ті рр.	с. Песець Новоушицький р-н, 1990 р.
107.	T-1774	Хустка шерстяна з бахромою. Фабрична; шерсть; по всьому полю смуги фіолетового та зеленого кольору з червоними квітами; 153х160 см.	кін. XIX ст.-поч. XX ст.	с. Слобідка Новоушицький р-н, 1990 р
108.	T-1777	Хустка. Домоткана, красіння; конопляні нитки; в клітинку; 60х60 см.	1930-ті рр.	с. Песець Новоушицький р-н, 1990 р.
109.	T-1778	Хустка. Ручна робота, красіння; конопляні нитки; в клітинку; 63х62 см.	1930-ті рр.	с. Песець Новоушицький р-н, 1990 р.
110.	T-1958	Хустка з бахромою. Ручна, зв'язана спицями і крючком; 106х106 см.	1940-ті рр.	с.Гуто-Яцьковецька Дунавецький р-н.
111.	T-2061	Хустка. Ручне ткацтво; фабричні нитки; в клітинку; 62х61,5 см.	2-га чв. XX ст.	с. Песець Новоушицький р-н, 1990 р.
112.	T-2062	Хустка чорна. Ручне ткацтво; фабричні нитки; в клітинку; 59х60 см.	2-га чв. XX ст.	с. Песець Новоушицький р-н, 1990 р.
113.	T-2063	Хустка чорна. Ручне ткацтво; фабричні нитки; в клітинку; 56,5х56,5 см.	2-га чв. XX ст.	с. Песець Новоушицький р-н, 1990 р.
114.	T-2064	Хустка з бахромою. Фабрична; шерсть; чорного кольору з рослинним орнаментом; 133х135 см.	1930-ті рр.	с. Песець Новоушицький р-н, 1990 р.
115.	T-2115	Бриль солом'яний. Фабрична; солома, зам. шкіри; d-31,5 см, d-17 см, h-11 см.	1930-1940-ті рр.	м. Київ, 1991 р.
116.	T-2159	Намітка. Домоткане лляне полотно білого кольору з двома червоними смугами; а-54 см, l-316 см.	1930-ті рр.	с. Марутин Славутський р-н, 1991 р.

117.	T-2160	Намітка. Домоткане лляне полотно білого кольору з двома червоними смугами; а-48 см, l-320 см.	1930-ті рр.	с. Марутин Славутський р-н, 1991 р.
118.	T-2168	Хустка жіноча з китицями. Фабрична; вовна; світло-жовтого кольору по краях квіти; 147х152 см.	50-ті рр. XX ст.	с. Зіньків Вінковецький р-н, 1991 р.
119.	T-2169	Хустка жіноча червона з китицями. Фабрична; вовна; по всьому полю квітковий узор, 145х148 см.	50-ті рр. XX ст.	с. Зіньків Вінковецький р-н, 1991 р.
120-121.	T-2189-2190	Пілотка піонерська. Фабрична; атлас, сатин; 27х14 см.	80-ті рр. XX ст.	м. Хмельницький, 1990 р.
122.	T-2228	Фата весільна. Тюль, зверху призбирана в атласний віночок; l-170 см, а-187 см.	1970 р.	м. Хмельницький, 1991 р.
123.	T-2313	Шапочка дитяча (з комплекту). Машинна в'язка; червоного кольору; 23х19 см.	1989 р.	м. Хмельницький, 1992 р.
124.	T-2348	Кашкет естонський шкільний. Фабрична; бавовна, пластмаса, картон, шт. шкіра; h-7 см, d-21 см.	70-ті рр. XX ст.	м. Хмельницький, 1991 р.
125.	T-2349	Тюбетейка узбецька. Фабрична; бавовна, шовкові нитки; 14х14 см, h-6 см.	80-ті рр. XX ст.	м. Хмельницький, 1991 р.
126.	T-2361	Берет дитячий. Кустарна; фланель; білого кольору; 24х21 см.	1930-ті рр.	
127.	T-2380	Хустка. Фабрична; синтетична тканина; білого кольору з букетами великих квітів; 83х83 см.	1971 р.	с. Завалля Кам'янець- Подільський р-н.
128.	T-2389	Хустка з тороками. Фабрична; вовна; квітковий орнамент; 102х102 см.	поч. XX ст.	с. Песець Новоушицький р-н, 1990 р.
129.	T-2391	Шапочка дитяча. Ручне пошиття; фетр; червоного кольору; 21х19 см.	1930-ті рр.	м. Хмельницький, 1992 р.
130.	T-2392	Капелюшок жіночий. Ручне пошиття; фетр; червоного кольору; 26х13 см.	1930-ті рр.	м. Хмельницький, 1992 р.

131.	T-2393	Тюбетейка дитяча. Фабрична, вишивка машинна; оксамит, ситець; чорного кольору; 21х12 см.	1930-ті рр.	м. Хмельницький, 1992 р.
132.	T-2394	Берет жіночий. Ручне пошиття; оксамит, ситець; темно-синього кольору; 28х20 см.	1930-ті рр.	м. Хмельницький, 1992 р.
133.	T-2395	Капелюшок жіночий. Ручне пошиття; велюр, сатин; чорного кольору; 15х28 см.	20-30-ті рр. ХХ ст.	м. Хмельницький, 1992 р.
134.	T-2396	Капелюшок жіночий. Ручне пошиття, оксамит, шовк, чорного кольору; 29х24 см.	1920-ті рр.	м. Хмельницький, 1992 р.
135.	T-2397	Башлик жіночий. Фабрична; сукно; світло-жовтого кольору; 37х118 см.	поч. ХХ ст.	м. Хмельницький, 1992 р.
136.	T-2398	Башлик жіночий. Фабрична, ручна вишивка шовковими нитками; сукно; білого кольору; 37,5х 90 см.	поч. ХХ ст.	м. Хмельницький, 1992 р.
137.	T-2400	Хустка тернова. Фабрична; вовна; жовтого кольору з квітковим орнаментом, по краях з китицями; 118х118 см.	1950-ті рр.	с. Варівці Городоцький р-н, 1992 р.
138.	T-2401	Хустка вовняна. Фабрична; вовна; сірого кольору, по краях китиці; 146х146 см.	1930-ті рр.	с. Варівці Городоцький р-н, 1992 р.
139.	T-2402	Хустка зимова. Фабрична; вовна; чорно-зелено-блакитно-білого кольору з китицями; 106х106 см.	1950-ті рр.	с. Варівці Городоцький р-н, 1992 р.
140.	T-2406	Єрмолка. Фабрична; 16х10 см.	90-ті рр. ХХ ст.	
141.	T-2470	Хустка. Фабрична; вовна; чорного кольору з смугами, по краях китиці; 163х163 см.	1950-ті рр.	с. Яцьківці Дунаєвецький р-н, 1992 р.
142.	T-2475	Хустка. Фабрична; вовна; червоного кольору з квітковим орнаментом; 77х82 см.	1950-ті рр.	с. Петрашівка Віньковецький р-н, 1992 р.
143.	T-2476	Хустка «тернова». Фабрична; вовна; зеленого кольору з квітковим орнаментом; 78х75 см.	1950-ті рр.	с. Петрашівка Віньковецький р-н, 1992 р.

144.	T-2477	Чепець жіночий. Машинне пошиття; бавовна, шовк; світло-зеленого кольору; 28х15 см.	1980-ті рр.	с. Петрашівка Віньковецький р-н, 1992 р.
145.	T-2543	Капелюшок жіночий. Фабрична; фетр; темно-червоного кольору; d-20 см, h-12 см.	1950-ті рр.	м. Хмельницький, 1993 р.
146.	T-2544	Капелюшок жіночий «таблетка». Фабрична; фетр; зеленого кольору; 21х7 см.	1970-ті рр.	м. Хмельницький, 1993 р.
147.	T-2561	Хустка шерстяна. Фабрична; шерсть; чорного кольору з квітковим орнаментом; 97х98 см.	1950-ті рр.	Новоушицький р-н, 1994 р.
148.	T-2603	Хустка. Фабрична; вовна; коричневого кольору; 135х135 см, Іт-7,5 см.	1950-ті рр.	м. Хмельницький, 1994 р.
149.	T-2604	Хустка. Фабрична; вовна; світло-жовтого кольору з квітковим орнаментом; 76х76 см.	1970-ті рр.	м. Хмельницький, 1994 р.
150.	T-2605	Хустка. Фабрична; вовна; світло-жовтого кольору з квітковим орнаментом; 94х94 см.	1970-ті рр.	м. Хмельницький, 1994 р.
151.	T-2606	Хустка. Фабрична; вовна; світло-жовтого кольору з квітковим орнаментом; 94х94 см.	1970-ті рр.	м. Хмельницький, 1994 р.
152.	T-2607	Хустка. Фабрична; вовна; світло-жовтого кольору з квітковим орнаментом; 90х90 см.	1970 р.	м. Хмельницький, 1994 р.
153.	T-2608	Хустка. Фабрична; вовна; світло-жовтого кольору з квітковим орнаментом; 90х90 см.	1970-ті рр.	м. Хмельницький, 1994 р.
154.	T-2609	Хустка. Фабрична; вовна; світло-жовтого кольору з квітковим орнаментом; 90х90 см.	1970-ті рр.	м. Хмельницький, 1994 р.
155.	T-2610	Хустка. Фабрична; вовна; світло-жовтого кольору з квітковим орнаментом; 92х93 см.	1970-ті рр.	м. Хмельницький, 1994 р.

156.	T-2611	Хустка. Фабрична; вовна; світло-жовтого кольору з квітковим орнаментом; 67х67 см.	1970-ті рр.	м. Хмельницький, 1994 р.
157.	T-2612	Хустка. Фабрична; вовна; чорного кольору з квітковим орнаментом; 72х72 см.	1970-ті рр.	м. Хмельницький, 1994 р.
158.	T-2613	Хустка. Фабрична; вовна; світло-жовтого кольору з квітковим орнаментом; 95х95 см.	1970-ті рр.	м. Хмельницький, 1994 р.
159.	T-2614	Хустка. Фабрична; вовна; світло-жовтого кольору з квітковим орнаментом; 90х90 см.	1970-ті рр.	м. Хмельницький, 1994 р.
160.	T-2615	Хустка. Фабрична; вовна; світло-жовтого кольору з квітковим орнаментом; 100х96 см.	1970-ті рр.	м. Хмельницький, 1994 р.
161.	T-2616	Хустка. Фабрична; вовна; світло-жовтого кольору з геометрично-рослинним орнаментом; 86х83 см.	1970-ті рр.	м. Хмельницький, 1994 р.
162.	T-2618	Хустка. Фабрична; вовна, шовкові нитки; темно-червоного кольору, з китицями; 153х153 см.	1920-ті рр.	с. Ногацівка Славутський р-н, 1994 р.
163.	T-2628	Хустка. Фабрична; вовна; темно-зеленого кольору з квітковим орнаментом; 150х150 см.	кін. ХХ ст.	с. Ружична Хмельницький р-н, 1994 р.
164.	T-2633	Хустка. Фабрична; вовна; темно-коричневого кольору з геометричним орнаментом; 150х134 см, Іт-9 см.	1950-ті рр.	м. Хмельницький, 1994 р.
165.	T-2647	Хустка «тернова». Фабрична; вовна; чорного кольору з квітковим орнаментом; 102х94 см, Іт-9 см.	1960-ті рр.	м. Хмельницький, 1994 р.
166.	T-2648	Хустка «тернова». Фабрична; вовна; чорного кольору з квітковим орнаментом; 97х92 см, Іт-19 см.	1960-ті рр.	м. Хмельницький, 1994 р.
167.	T-2670	Башлик – військове головне убрання. Машинний пошив; фланель; сірого кольору; 40х30 см, Ік-88 см.	1920-ті рр.	с. Шебутинці Новоушицький р-н, 1995 р.

168.	T-2675	Хустка з тороками. Фабрична; вовна; чорного кольору; 165x160 см.	поч. XX ст.	м. Хмельницький, 1995 р.
169.	T-2695	Хустка з тороками. Фабрична; вовна; білого кольору з кольо- ровими квітами; 150x150 см.	1950-ті рр.	м. Хмельницький, 1992 р.
170.	T-2710	Хустка тернова з тороками. Фабрична; вовна; чорного кольору з квіт- ковим орнаментом; 150x150 см.	поч. XX ст.	м. Кам'янець- Подільський, 1995 р.
171.	T-2725	Панамка – дитячий головний убір. Фабрична; тканина; 24x15,5 см	60-70-ті рр. XX ст.	
172.	T-2740	Хустка шовкова вишита. Фабрична; шовк; чорного кольору з торо- ками; l-112 см, а-112 см, lt-46 см.	1-ша пол. XX ст.	с. Скаржинці Хмельницький р-н, 1996 р.
173.	T-2743	Кашкет митника. Фабрична; шерсть, пластмаса, метал; си- нього кольору; d-30,5 см, розм. 60.	1996 р	м. Хмельницький, 1996 р.
174.	T-2751	Хустка вовняна. Фабрична; вовна; чорного кольору з торо- ками; 160x160 см.	кін. XIX ст.	с. Шебутинці Новоушицький р-н, 1997 р.
175.	T-2752	Хустка вовняна. Фабрична; вовна; чорного кольору з квіт- ковим орнаментом; 150x150 см.	поч. XX ст.	с. Шебутинці Новоушицький р-н, 1997 р.
176.	T-2756	Віночок весільний. Ручна; папір, віск, дріт; l-41 см.	1-ша пол. XX ст.	м. Хмельницький, 1997 р.
177.	T-2758	Навушники – весільна жіноча прикраса. Ручна, вовна, бісер, атлас; 17x17,5x92 см.	2-га пол. XIX ст.	с. Борсуки Новоушицький р-н, 1997 р.
178.	T-2799	Башлик чоловічий. Ручна; сукно, байка; темно-сірого кольору; 39x31x79 см.	кін. XIX ст.	с. Борсуки Новоушицький р-н, 1997 р.
179.	T-2801	Хустка жіноча. Фабрична; чорна; шовкова з торокама; 94x97 см.	кін. XIX ст.	с. Шелестяни Новоушицький р-н, 1997 р.
180.	T-2802	Хустка. Фабрична; вовна, темно-коричневого кольору; 87x90 см.	XIX ст.	

181.	T-2803	Хустка жіноча з вишивкою. Фабрична; вовна, шовк; темно-червоного кольору; 87х82 см.	сер. ХХ ст.	с. Шелестяни Новоушицький р-н, 1997 р.
182.	T-2804	Хустка жіноча в клітинку. Ручна робота; конопляне полотно; 72х70 см, Іт-4 см.	1930-ті рр.	с. Шелестяни Новоушицький р-н, 1997 р.
183.	T-2805	Хустка жіноча в клітинку. Ручна робота; конопляне полотно; 72х67 см.	1930-ті рр.	с. Шелестяни Новоушицький р-н, 1997 р.
184.	T-2807	Єрмолка. Фабрична; d-13 см	90-ті рр. ХХ ст.	
185.	T-2828	Панама літня піонерська. Фабрична; бавовна; білого кольору; d-17 см, h-13 см.	1930-ті рр.	м. Хмельницький, 1997 р.
186.	T-2832	Капелюшок жіночий. Шиття, плетіння; фетр, атлас, соломка; червоно-сірого кольору; d-20 см, h-12 см.	20-30-ті рр. ХХ ст.	м. Хмельницький, 1997 р.
187.	T-2833	Капелюшок жіночий. Шиття; бісер, підкладочна тканина, синтетична нитка; d-21 см, h-12 см.	20-30-ті рр. ХХ ст.	м. Хмельницький, 1997 р.
188.	T-2834	Капелюшок жіночий. Шиття, плетіння; марля, металізована нитка, атлас; коричнево-синього кольору; d-20 см, h-15 см.	20-30-ті рр. ХХ ст.	м. Хмельницький, 1997 р.
189.	T-2907	Пілотка до однострою чергової обслуги ракетної точки. Фабрична; бавовна, шкірозамінник.	1983 р.	м. Хмельницький, 1998 р.
190.	T-2910	Шапка равина. Машинна, атлас; 19х6,5 см.	1990-ті рр.	
191.	T-2911	Капелюшок жіночий. Фабрична; вовна, синтетична нитка; темно-червоного кольору; h-14 см, d-35 см.	1990-ті рр.	м. Хмельницький, 1999 р.
192.	T-2921	Шапка зимова військова. Фабрична; штучне хутро, ватин, сукно; блакитно-коричневого кольору; розм. 58.	1982 р.	м. Хмельницький, 1999 р.
193.	T-2940	Пілотська солдатська. Фабрична; 11х28 см.	1940-ві рр.	

194.	T-2941	Капелюшок жіночий плетений. Фабрична; оксамит, синтетична нитка; чорного кольору; 26x18 см, розм. 56.	50-ті рр. XX ст.	м. Дунаївці, 2002 р.
195.	T-2942	Капелюшок жіночий «таблетка». Фабрична; оксамит; чорного кольору; d-23 см, розм. 56.	1950-ті рр.	м. Дунаївці, 2000 р.
196.	T-2943	Шапка жіноча. Фабрична; білого кольору з квітковим орнаментом; d-24 см, h-12,5 см.	1960-ті рр.	м. Дунаївці, 2000 р.
197.	T-2944	Шапка жіноча. Фабрична; шерсть; сірого кольору; d-20 см, h-15 см.	70-80-ті рр. XX ст.	м. Дунаївці, 2000 р.
198.	T-2945	Капелюшок жіночий. Фабрична; фетр, пух; блакитного кольору; d-19 см, h-12 см.	поч. 90-х рр. XX ст.	м. Хмельницький, 2000 р.
199.	T-2962	Кичка. Культовий предмет у старовірів. 19,5x27 см.	1980- 1990-ті рр.	с. Пилипи- Хребтнівські Новоушицький р-н.
200.	T-2973	Шапка в'язана підліткова демісезонна. Фабрична; вовна; блакитного кольору; 29x23 см.	кін. 1970-х рр.	м. Дунаївці, 2000 р.
201.	T-2984	Кашкет учня профтехучилища. Фабрична; напівшерсть, пластик, метал; синього кольору; d1-28 см, d2-19 см, h-14 см.	1990 р.	м. Хмельницький, 2000 р.
202.	T-3005	Шарф жіночий. Фабрична; бавовна, капронові нитки; ро- жевого кольору з геометрично-рослинним орнаментом; 34x150 см.	1970-ті рр.	м. Саранськ, Росія, 2002 р.
203.	T-3006	Шарф жіночий. Фабрична; синтетичні нитки; білого кольо- ру з тороками; 25x180 см.	1960-ті рр.	м. Саранськ, Росія, 2002 р.
204.	T-3009	Капелюшок «таблетка» жіночий плетений літній. Фабрична; синтетична нитка; чорного кольору; h-8 см, d-53 см.	1950-ті рр.	м. Хмельницький, 2002 р.

205.	T-3010	Берет жіночий. Фабрична; повсть; сіро-жовтого кольору; d-22 см, h-8,5 см.	1960-ті рр.	м. Хмельницький, 2002 р.
206.	T-3011	Капелюшок жіночий. Фабрична; шовк, атлас; фіолетового кольору з широким бантом; h-6,5 см, d-17 см.	30-ті рр. XX ст.	м. Хмельницький, 2001 р.
207.	T-3012	Капелюшок жіночий «таблетка». Фабрична; оксамит; чорного кольору; h-7 см, d-18 см.	50-ті рр. XX ст.	м. Хмельницький, 2001 р.
208.	T-3013	Капелюшок жіночий плетений бежевого кольору. Фабрична; синтетична нитка; h-11 см, d-18 см.	50-ті рр. XX ст.	м. Хмельницький, 2002 р.
209.	T-3014	Капелюшок жіночий плетений теракотовий. Фабрична; синтетична нитка; h-11 см, d-17 см.	50-ті рр. XX ст.	м. Хмельницький, 2001 р.
210.	T-3015	Капелюшок жіночий плетений літній. Фабрична; синтетична нитка: чорного кольору; h-14 см, d-16 см.	50-ті рр. XX ст.	м. Хмельницький, 2001 р.
211.	T-3016	Капелюшок жіночий плетений жовтий. Фабрична; оксамит, саржа, синтетична нитка; h-4 см, d-17 см.	50-ті рр. XX ст.	м. Хмельницький, 2001 р.
212.	T-3017	Капелюшок жіночий чорний. Фабрична; фетр; h-8 см, d-17 см.	40-ві рр. XX ст.	м. Хмельницький, 2001 р.
213.	T-3018	Капелюшок жіночий. Фабрична; сукно; коричневого кольору; h-10 см, d-16 см.	50-ті рр. XX ст.	м. Хмельницький, 2001 р.
214.	T-3019	Капелюшок жіночий коричневий «таблетка». Фабрична; оксамит; h-8 см, d-18 см.	50-ті рр. XX ст.	м. Хмельницький, 2001 р.
215.	T-3020	Капелюшок жіночий. Ручна; шерсть; коричнево-сірого кольору; d-17 см.	50-ті рр. XX ст.	м. Хмельницький, 2001 р.
216.	T-3021	Капелюшок жіночий фетровий. Фабрична; фетр; чорного кольору; h-16 см, d-17 см.	1990-ті рр.	м. Хмельницький, 2001 р.

217.	T-3026	Пілотка солдатська. Фабрична; бавовна; 27x11 см.	кін. 1950-х рр.	м. Дунаївці, 2002 р.
218.	T-3040	Капелюшок жіночий. Фабрична; вовна; коричневого кольору; d-26,5 см, h-15,5 см	1980- 1990-ті рр.	м. Хмельницький, 2002 р.
219.	T-3063	Берет жіночий чорний. Фабрична; сукно, клейонка; d-30 см.	80-ті рр.. XX ст.	м. Хмельницький, 2002 р.
220.	T-3064	Берет жіночий синій. Фабрична; сукно, клейонка; d-31 см.	80-ті рр. XX ст.	м. Хмельницький, 2002 р.
221.	T-3065	Берет жіночий сірий. Фабрична; повсть; d-30,5 см.	80-ті рр. XX ст.	м. Хмельницький, 2002 р.
222.	T-3079	Берет курсанта НАПВУ. Фабрична; сукно, штучна шкіра, метал; зеленого кольору; d-25 см.	1992- 2003 рр.	м. Хмельницький, 2003 р.
223.	T-3143	Капелюх чоловічий «Дебют». Фабрична; фетр, атлас, шкірозамінник, поліетиленова плівка; сірого кольору; d-28 см, h-12 см.	1991 р.	м. Хмельницький, 2003 р.
224.	T-3144	Капелюх чоловічий «Олімпійка». Фабрична; фетр, атлас; d-32 см, h-13,5 см.	1985- 1986 рр.	м. Хмельницький, 2003 р.
225.	T-3145	Капелюшок жіночий коричневий. Фабрична, фетр, атлас, метал; d-20 см, h-14 см.	1980- 1990-ті рр.	м. Хмельницький, 2003 р.
226.	T-3182	Капелюх жіночий коричневий. Фабрична; вовна; 32x17,5 см.	1980-ті рр.	м. Хмельницький, 2003 р.
227.	T-3183	Капелюх жіночий синій. Фабрична; пух; 32,5x17,5 см.	1990-ті рр.	м. Хмельницький, 2003 р.
228.	T-3184	Капелюх жіночий зелений. Фабрична; пух; 33,5x16,5 см.	1980-ті рр.	м. Хмельницький, 2003 р.
229.	T-3197	Хустка жіноча. Фабрична; вовна; чорного кольору; 102x94 см.	1930- 1980-ті рр.	с. Немиринці Городоцький р-н, 2004 р.
230.	T-3221	Кашкет чоловічий. Фабрична; тканина, саржа, штучна шкіра; коричневого кольору; d-27 см.	1970-ті рр.	м. Кам'янець- Подільський, 2005 р.

231.	T-3246	Хустка. Фабрична; штапель; білого кольору; 80x75 см.	1950-ті рр.	м. Хмельницький, 2005 р.
232.	T-3265	Кашкет офіцера військово-морського флоту СРСР. Фабрична; тканина, штучна шкіра, пластик, метал; чорного кольору; d-28 см.	1986 р.	м. Хмельницький, 2005 р.
233.	T-3300	Шапка жіноча в'язана типу «Чалма». Ручна; тканина, нитки; білого кольору; l-27 см, h-18, 5 см.	60-70-ті рр. ХХ ст.	м. Хмельницький, 2006 р.
234.	T-3305	Весільні оздоблення для наречених: вінок весільний. Ручна; папір, парафін, дріт, фольга; d-22 см.	1970 р.	с. Велика Мочулка Теплицький р-н Віницька обл.
235.	T-3310	Кіпа плетена з біло-синім візерунком по краю Азарського І.М. Ручна; d-13 см.	2006 р.	Ізраїль.
236.	T-3312	Хустка-павутинка. Ручна; вовна; білого кольору; 90x115 см.	90-ті рр. ХХ ст.	м. Хмельницький, 2006 р.
237.	T-3313	Хустка біла з рожевими трояндами. Фабрична; вовна; з бахромою; 86x86 см.	1980-ті рр.	м. Хмельницький, 2005 р.
238.	T-3314	Хустка біла з рожевими і синіми квітками. Фабрична; вовна; 75x75 см.	1980-ті рр.	м. Хмельницький, 2005 р.
239.	T-3315	Хустка рожева з геометричним орнаментом. Фабрична; вовна; 80x80 см.	1980-ті рр.	м. Хмельницький, 2006 р.
240.	T-3340	Стрічка - пов'язка на голову, помаранчева. Фабрична; тканина синтетична; 83,5x4,3 см	2004 р.	м. Хмельницький, 2004 р.
241.	T-3385	Хустка з тороками. Фабрична; вовна; темно-коричневого кольору; 100x97,5 см, lт-16 см.	50-60-ті рр. ХХ ст.	с. Маниківці Деражнянський р-н, 2009 р.
242.	T-3386	Хустка з френзлями. Фабрична; вовняні, бавовняні нитки; гео- метричний орнамент коричнево-білих кольорів; l-137 см, a-134,5 см.	50-60-ті рр. ХХ ст.	м. Деражня, 2009 р.
243.	T-3389	Капелюх чоловічий. Фабрична; фетр, оксамит, нитки, шкіроза- мінник, метал; сіро-фіолетового кольору; 30x28 см.	70-ті рр. ХХ ст.	м. Хмельницький, 2009 р.

244.	T-3390	Капелюх чоловічий літній. Фабрична; синтетична тканина, нитки трикотажні, шкірозамінник, білого кольору; 32x28 см.	70-ті рр. XX ст.	м. Хмельницький, 2009 р.
245.	T-3391	Капелюх чоловічий. Фабрична; фетр, шовк, нитки, шкірозамінник, атлас; темно-сірого кольору; 30x27 см.	80-ті рр. XX ст.	м. Хмельницький, 2009 р.
246.	T-3392	Капелюх чоловічий. Фабрична; фетр, нитки, шкірозамінник, атлас; сіро-зеленого кольору; 30x28 см.	70-ті рр. XX ст.	м. Хмельницький, 2009 р.
247.	T-3399	Хустка атласна. Фабрична; атлас; рослинно-геометричний орнамент; 91x86 см.	80-ті рр. XX ст.	м. Хмельницький, 2009 р.
248.	T-3401	Хустка з френзлями. Фабрична; бавовна; жовто-білого кольору з квітковим орнаментом; 82x82 см.	70-80-ті рр. XX ст.	Хмельницька обл., 2009 р.
249.	T-3402	Шарф жіночий з метеликом. Фабрична, синтетична тканина, геометричний орнамент; 137x39 см.	1990-ті рр.	Хмельницька обл., 2009 р.
250.	T-3403	Хустка з темно-зеленими краями. Фабрична; синтетична тканина; рослинний орнамент; 78x74 см.	80-ті рр. XX ст.	м. Хмельницький, 2009 р.
251.	T-3404	Хустка яскраво-жовта. Фабрична; шерсть; рослинний орнамент; 74x72 см.	90-ті рр. XX ст.	м. Хмельницький, 2009 р.
252.	T-3405	Хустка з орнаментом «турецькі огірки». Фабрична; штапель; рослинно-геометричний орнамент на чорно-білому тлі; 79x67 см.	80-ті рр. XX ст.	Львівська обл., 2009 р.
253.	T-3451	Хустка «тернова». Фабрична; бавовна; білого кольору з квітковим орнаментом; з китицями; 90x90 см.	XX ст.	
254.	T-3468	Капелюшок жіночий. Фабрична; соломка, бавовна, пластмаса; білого кольору; d-32 см, h-12 см.	поч. XXI ст.	м. Хмельницький, 2012 р.
255.	T-3474	Хустка «Аврора». Фабрична; синтетична тканина; 80x80 см.	70-ті рр. XX ст.	
256.	T-3477	Хустка «Молодая гвардия». Фабрична; синтетична тканина; 65x65 см.	2-га пол. XX ст.	

257.	T-3478	Хустка «Молодая гвардия». Фабрична; синтетична тканина; 65х65 см.	2-га пол. XX ст.	
258.	T-3479	Косинка. Фабрична; синтетична тканина; 120х59 см	2-га пол. XX ст.	
259.	T-3487	Хустка чорна з квітковим орнаментом. Фабрична; шерсть; 73х75 см.	60-70-ті рр. XX ст.	
260.	T-3488	Хустка чорна з квітковим орнаментом. Фабрична; шерсть; 90х96 см.	60-70-ті рр. XX ст.	
261.	T-3489	Хустка біла з квітковим орнаментом. Фабрична; шерсть; 94х95 см.	50-ті рр. XX ст.	
262.	T-3490	Хустка біла з квітковим орнаментом. Фабрична; шерсть; 75х75 см.	60-70-ті рр. XX ст.	
263.	T-3491	Хустка в червоний горошок. Фабрична; синтетична тканина; 80х73 см.	50-60-ті рр. XX ст.	
264.	T-3540	Капелюшок жіночий літній. Фабрична; синтетична тканина; d-19 см.	поч. XXI ст.	
265.	T-3569	Шапка-вушанка для військовослужбовців. Фабрична, сукно, хутро, пластмаса; розм. 56	2005 р.	
266.	T-5472	Капелюх чоловічий. Фабрична; вельвет, шовк, нитки, тасьма; 25,5х31,5 см.	кн. XX ст.-поч. XXI ст.	

267.	T-3586	Хустка з тороками. Фабрична, вовна; 97х97 см.	1-ша пол. XX ст.	Хмельницька обл.
268.	T-3587	Хустка. Фабрична, вовна; 90х90 см.	1979 р.	Хмельницька обл.
269.	T-3588	Хустка «Турецькі огірки». Фабрична, вовна; 86х86 см.	1-ша пол. XX ст.	Хмельницька обл.
270.	T-3589	Хустка. Фабрична, вовна; 73х73 см.	1-ша пол. XX ст.	Хмельницька обл.
271.	T-3590	Хустка. Фабрична, вовна; 98х98 см.	1-ша пол. XX ст.	Хмельницька обл.
272.	T-3591	Хустка. Фабрична, вовна; 97х97 см.	1-ша пол. XX ст.	Хмельницька обл.
273.	T-3592	Хустка. Фабрична, вовна; 75х75 см.	1-ша пол. XX ст.	Хмельницька обл.
274.	T-3593	Хустка. Фабрична, вовна; 98х98 см.	1-ша пол. XX ст.	Хмельницька обл.
275.	T-3594	Хустка. Фабрична, вовна; 98х98 см.	1-ша пол. XX ст.	Хмельницька обл.
276.	T-3595	Хустка. Фабрична, вовна; 86х86 см.	1-ша пол. XX ст.	Хмельницька обл.
277.	Др-177	Бриль солом'яний. Ручна робота; солома, нитки; d1-32 см, d2-19 см.	XIX ст.	Хмельницька обл.
278	Др-232	Капелюх солом'яний (бриль). Ручна робота; солома, нитки; d-37 см.	XIX ст.	с. Ілляшівка Старокон- стантинівський р-н, 1961 р.

Додаток 2

Рис. 1. Подільські і волинський костюми.

Рис. 2. Традиційні жіночі подільські костюми.

Рис. 3. Хустка з тороками.

Рис. 4. Вінок весільний подільський.

Рис. 5. Башлик жіночий.

Рис. 6а. Капелюшок жіночий.

Рис. 6б. Капелюшок жіночий.

Рис. 6в. Капелюшок жіночий плетений.

Рис. 7. Шапочка дитяча.

МУЗЕЙНІ ІННОВАЦІЇ В УКРАЇНІ

Жукова О.В.

м. Харків

Археопарк в музейній практиці України

(на прикладі музею «Цитадель Батурицької фортеці)

На початку XXI ст. з'являються нові інтерактивні, емоційно-видовищні форми взаємодії культурного простору з відвідувачем. Однією з таких форм, що дозволяють не лише музеєфікувати пам'ятки археології, перетворюючи їх на об'єкти музейного показу, а й відтворити об'єкти як осереддя національної пам'яті, є археопарк.

В умовах постіндустріального суспільства спостерігається унікальна ситуація втягування культурних традицій минулого і сучасності в єдиний культурний простір.

Особливо новітні технології затребувані для музеєфікації археологічних об'єктів, які в Україні досить часто виступають осереддям національної пам'яті, що дозволяє перетворювати археологічне середовище на об'єкт музейного показу. З точки зору музеєзнавства, сучасне моделювання історії та культури музейними засобами породжує нові типи музеїв. Окрім демонстрації давніх об'єктів в археологічних скансенах, перспективним є створення експериментальних поселень, археопарків різних типів, музеїв відтворених пам'яток – археодромів [1].

Прикладом сучасних практик актуалізації археологічної спадщини в Україні є музей „Цитадель Батурицької фортеці” у складі НІКЗ „Гетьманська столиця”.

„Гетьманська столиця” – Національний історико-культурний заповідник, розташований в Батурині. Створений постановою Кабінету Міністрів України в 1993 р. на місці резиденції гетьманів України Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича, Івана Мазепи та Кирила Розумовського.

До складу заповідника входять 39 об'єктів, що мають національне, історичне, археологічне, природне і архітектурне значення. Серед них: палацово-парковий ансамбль К. Розумовського, садиба генерального судді В. Кочубея, музей археології Батурина, Воскресенська церква-усипальниця гетьмана Розумовського, парк „Кочубеєвський”, Микола-Крупницький монастир, Цитадель Батурицької фортеці. Площа заповідника становить 57 га. У фондах заповідника зберігається понад 15 тисяч предметів: ікони, монети, хрести, кераміка, пістолі, гармати, наконечники стріл і списів, шаблі, кресала і інші предмети козацького періоду в історії України.

Пам'ятки Батурина є унікальними в історії державотворення України, її культури XVII – XVIII ст., коли існувала Українська козацька держава – Гетьманщина і майже півстоліття офіційною резиденцією її гетьманів був Батурин. Саме тут розміщувались і функціонували вищі урядові установи, перебували представники козацької старшини, жили і правили українські гетьмани Д. Многогрішний (1669-1672), І. Самойлович (1672-1687), І. Мазепа (1687-1708) та К. Розумовський (1750-1764) [3].

Більшість об'єктів XVII – поч. XVIII ст. дійшли до нас у вигляді археологічних залишків. І лише в урочищі „Цитадель” збереглися окремі фрагменти земляних укріплень – колишньої Батуринської фортеці.

Згідно з історичними відомостями, на цьому місці ще в XII ст. виникло городище, жителі якого контролювали південно-східні кордони чернігівських земель і переправу через Сейм. У XVII ст. місце давнього городища перетворилося на найбільш укріплену частину старого Батурина – Цитадель. Вона займала високий мис лівобережної тераси річки Сейм, що за формою нагадує прямокутник із заокругленими кутами розміром 130 x 100 м [2, с. 4].

Фортифікаційні укріплення цитаделі були повністю дерев'яними, що відображало стан військової справи того періоду. У XVII – XVIII ст. артилерія досягла такого розвитку, що руйнувала будь-які кам'яні замки – натомість звичайне дерево, обмазане глиною, давало рикошет від ядер і бомб артилерії [2, с. 6].

Гетьман Дем'ян Многогрішний в 1669 р. розпочинає масштабне будівництво, поновлює укріплення фортеці, будує церкви. Він побудував в Батурині гетьманський палац, влаштував поштову станцію в столиці. І. Самойлович добудовує будинок Генерального Суду, розбудовує Батуринський Микола-Крупницький монастир, розширює послуги поштової станції. Мазепа поселяється в гетьманському палаці і розпочинає масштабне будівництво в місті, яке за 21 рік свого гетьманування перетворив на столицю європейського зразка. Укріпленням гетьманської столиці займався знаменитий архітектор, військовий інженер і знавець фортифікаційної справи Адам Зернікау [3, с. 12].

Гетьманський палац з 1669 р. знаходився на території Цитаделі. Недалеко від палацу розташовувалася дерев'яна церква Воскресіння Христового, в стінах якої під час оборони Батурина ховалися жінки і діти. На Цитаделі розміщувалася і кам'яна гетьманська скарбниця.

Автентична цитадель з фортецею були повністю зруйновані в 1708 р. московським військом на чолі з князем О. Меншиковим.

З точки зору пам'яткознавства Цитадель – це не лише об'єкт археології, але й пам'ятка історії – це ключове місце Батуринської трагедії 1708 р., коли місто було дотла зруйноване і спалене царськими військами Петра I, а населення закатовано і знищено.

Враховуючи величезне історичне, меморіальне значення Батуринської фортеці в справі збереження національної пам'яті музеєфікація цього об'єкту спиралася на використання сучасних практик актуалізації археологічної спадщини. Реалізацією новітніх підходів стало створення археопарку.

Цитадель Батуринської фортеці, відтворена в 2008 р. на історичному місці, на високому мисі лівобережної тераси р. Сейм, на виконання Указу Президента України В. А. Ющенка № 1131 від 21.11.2007 р. „Про деякі питання розвитку Національного історико-культурного заповідника „Гетьманська столиця” та селища Батурина” [6].

Авторський колектив інституту „УкрНДІпроектреставрація” розробив концепцію архітектурного відтворення, впорядкування та музеєфікації комплексу пам'яток Цитаделі Батуринської фортеці на підставі багаторічних археологічних досліджень, глибинному вивченні історичних джерел, використанні історико – архітектурних аналогів в галузі оборонної, культурної, цивільної архітектури України XVII – XVIII ст. [6].

Музей „Цитадель Батури́нської фортеці” – це відтворення козацької дерев’яної фортеці, де з 1669 по 1708 рр. перебувала укріплена резиденція трьох українських гетьманів: Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи.

Тут розташовуються Гетьманський будинок, Гетьманська скарбниця, дерев’яна церква Воскресіння Господнього, фрагменти оборонних стін з в’їзною брамою та двома окремими дерев’яними баштами.

До складу відтвореного західного фрагменту цитаделі входять:

– Головна замкова в’їзна вежа – дерев’яна, проїзна, з брамою, шестистінна, чотиририкурсна, з горішнім бойовим ярусом. З оглядового майданчика надбрамної вежі висотою 29 метрів відкривається захоплюючий краєвид на заплаву ріки Сейм.

– Північна замкова башта – дерев’яна, „глуха”, шестистінна, тририкурсна, з горішнім бойовим галерейчастим ярусом, покрівля наметова. Висота – 15, 5 м.

– Південна замкова башта – дерев’яна, чотиристінна, тририкурсна з горішнім бойовим ярусом. Висота – 17, 8 м.

– Фортечна стіна – дерев’яна, тририкурсна, з брусів у вигляді клітей-городень. Стіна поділяється на два прясла, у центрі – Головна в’їзна вежа, на флангах – Північна і Південна вежі, в яких містяться господарські й інженерні служби. Висота стіни – 8, 6 м, довжина – 155, 6 м.

– Фортечний рів, укріплений загостреними дубовими палями. Рів відділяє територію замку від міста. Його відтворено за даними археологічних досліджень Батури́нської фортеці, що визначило розміщення й габарити рову. Глибина – 7, 4 м.

– Замковий міст, перекинутий через рів до Головної в’їзної вежі, дерев’яний. Відтворений за кресленнями фортечних мостів Гетьманщини XVII – XVIII ст.

Зі східного та південного боків Цитадель була захищена урвищем, що здіймається над заплавою р. Сейм, вздовж якого протягнувся укріплений палясад. Вздовж відтвореної палясадової огорожі, як експозиція під відкритим небом, розміщена козацька важка вогнепальна зброя з фондів заповідника.

З південного боку фортеці обладнаний оглядовий майданчик, з якого відкривається краєвиди на заплаву р. Сейм. На місці південно-східної вежі цитаделі в пам’ять про Батури́нську трагедію, під час якої було знищено майже все двадцятитисячне населення міста, в 2004 р. було встановлено пам’ятний хрест.

За межами дерев’яних кіріпосних стін відтворено гетьманський двір в тому вигляді, в якому він існував тут на рубежі XVII – XVIII ст. У дворі розташовані:

1. Кам’яний гетьманський будинок, що відображає життя та побуту українських гетьманів і урядових установ Гетьманщини кінця XVII ст. Будинок мурований, одноповерховий, з ганком, декоративними фронтонами та мансардовим приміщенням. Висота – 12, 2 м., площа – 180, 4 кв. м.

Споруда репрезентує реалії мурованої архітектури другої половини XVII ст. – архітектурний декор фасадів, декоративно-побутове опорядження кімнат вирішено в традиціях української народної архітектури доби бароко.

За розплануванням повторює тип української хати „на дві половини” (з сінми та кімнатами-світлицями обабіч). Праворуч відтворено приміщення канцелярії. Ліворуч – власні

апартаменти гетьманів. Інтер'єри будинку репрезентують естетичні смаки перших батуринських гетьманів – Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича та Івана Мазепи, що дає унікальну можливість наглядно продемонструвати умови життя та діяльності українських гетьманів в кінці XVII – на початку XVIII ст.

2. Замкова церква Воскресіння Господнього – дерев'яна, тридільна, однобанна, з мурованим підземним приміщенням – криптою. Церква діюча. Архітектурний декор, інтер'єри та культове опорядження храму вирішені в традиціях української народної архітектури доби бароко. Підземне приміщення використовується як крипта, де поховані останки захисників та жителів Батурина, що загинули в 1708 р. Висота споруди – 16,4 м, площа – 60,2 кв. м. З підвального приміщення церкви йде підземний хід, відтворений на автентичному місці, що досліджене археологами в травні 2008 р.

3. Ще одна кам'яна споруда на території фортеці – скарбниця – мурована, двоярусна, зі склепінчастим льохом-підвалом. Призначалася для зберігання державного скарбу, коштовностей, клейнодів. За прототип для відтворення взято пам'ятку архітектури, полкову скарбницю початку XVIII ст. в місті Прилуки на Чернігівщині, що уособлює традиційний тип скарбниці XVII – XVIII ст., вирізняється гармонійними пропорціями, компактністю, лаконічним архітектурним декором. В споруді розміщено експозицію „Скарбниця”. Висота будинку – 6, 65 м., площа – 27,5 кв. м.

4. В центрі фортеці відтворено замкову криницю. Це дерев'яна альтанка з наметовим перекриттям над криницею і корбою, що має підйомний механізм. Відтворено за зразками фортечних і монастирських криниць України XVII – XVIII ст. Глибина до води – 29 м.

Таким чином, музей „Цитадель Батуринської фортеці” яскраво ілюструє вигляд найбільш укріпленої частини міської фортеці 1669-1708 рр.

Відтворені об'єкти розміщені на своїх історичних місцях, що виявлені і досліджені археологами. Дані пам'ятки не претендують на автентичність, вони створюють узагальнений архітектурно – художній образ Цитаделі Батуринської фортеці початку XVIII ст. і використовуються як музейно – туристичний заклад Національного заповідника „Гетьманська столиця”.

Відтворюючи історико-культурне середовище конкретної минулої епохи, заповідник тим самим дає можливість відвідувачам не лише доторкнутися до минулого, візуально споглядати втрачені для нас архітектурні об'єкти, а й переосмислити історико-культурну спадщину Батурина – столиці Гетьманської України, вивчаючи її археологічні, природні, культурні та історичні пам'ятки.

Презентація археологічних об'єктів шляхом створення археопарків різних типів на сьогодні вважається передовою технологією актуалізації археологічної спадщини [5]. Аналіз організації музею „Цитадель Батуринської фортеці” свідчить, що досвід створення археопарків поступово проникає і у вітчизняну практику, що значно збагачує та урізноманітнює музейний ландшафт України.

Джерела та література:

1. Кепін Д.В. Археопарки: проблеми та перспективи / Д.В. Кепін // Ржищівський археодром. Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000–2001 рр.: зб. наук. пр. – К., 2002. – С. 78 – 89.

2. Кербут Т. О. Цитадель Батуринської фортеці / Т.О. Кербут, Н.Б. Реброва. – Чернігів, 2009. – 67 с.
3. Реброва Н.Б. Батурин: історія в пам'ятках: Путівник Національного історико-культурного заповідника „Гетьманська столиця” / Н.Б. Реброва. – Ніжин: ТОВ „Аспект-Поліграф”, 2008. – 112 с.
4. Титова О.М. Використання пам'яток археології у туристичних маршрутах (науково-методичні і практичні рекомендації) / О.М. Титова // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 1992. – № 5. – С. 19–34.
5. Титова О.М. Принципи організації „археопарків” / О.М. Титова, Д.В. Кепін // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 2000. – № 1. – С. 55 – 62.
6. Цитадель Батуринської фортеці [Електронний ресурс] / НІКЗ „Гетьманська столиця”. – Режим доступу: <http://www.baturin-capital.gov.ua/b-museum/90-b-citadel.html>.
7. Шола Т. Музей зпохи глобалізації / Т. Шола // MUSEUM. – 2001. – № 3. – С. 57 – 60.

Додатки:

1. Церква Воскресіння Господнього на території Цитаделі

2. Подвір'я Цитаделі Батури́нської фортеці

3. Гетьманський будинок

Музеї-скансени України: крокуємо в майбутнє

Стаття підкреслює роль «живих» музеїв для популяризації української культурної спадщини. Автор висвітлює сучасні перспективи напрямки розвитку музеїв-скансенів України. Дасє характеристику розвитку приватних музеїв-скансенів на українських теренах.

Зараз у музейному середовищі існує велика кількість найрізноманітніших концепцій музеїв. Найбільшою популярністю серед відвідувачів користуються так звані «живі» музеї. Вони відтворюють культурний простір у цікавому для глядача форматі, беруть активну роль у передачі культурних традицій.

Однією з найперспективніших музейних форм у цьому руслі є музеї-скансени. Хоча сама ідея зародилася століття тому, проте і зараз вони є інноваційними і швидко розвиваються в світовій музейній практиці. А сучасні глобалізаційні тенденції роблять ще більш актуальними збереження та популяризацію своєї етнічної культури та традицій. Унікальні соціально-культурні комплекси, якими є скансени, спрямовують свої зусилля на збирання і вивчення пам'яток архітектури, народного побуту, культури, що робить їх важливим чинником збереження історичної та етнокультурної спадщини будь-якої країни.

В Україні музеї-скансени знаходяться на етапі активного розвитку. Останнім часом вітчизняні музеї розширили традиційні методи роботи, таким чином, зробивши скансени – новим популярним напрямом музейного туризму.

Виграшною рисою музеїв цього типу є не лише комплексний показ національної народної культури та предметів побуту, але й наявність елементу видовищності та можливості різноманітних форм спілкування з відвідувачами (ярмарки, театралізовані вистави, традиційні обряди та свята і інше). Розширюються і можливості музейної комунікації. Так, ми бачимо, долучення відвідувачів до українських традиційних ремесел (під пильним оком майстра спробувати вилепити глечика, чи розмалювати писанку, чи ознайомитися з місцевими орнаментами вишиванок та інше). Можемо скуштувати забуті українські страви за старовинними рецептами. Тож завдяки цим методам зростають пізнавальні можливості та емоціональний вплив на населення [3].

Сьогодні в Україні налічується більше п'ятнадцяти великих скансенів, таких як: Національний музей народної архітектури та побуту України, Львівський музей архітектури та побуту України «Шевченківський гай», Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, Закарпатський музей народної архітектури та побуту, Музей народної архітектури та побуту Прикарпаття, Чернівецький обласний державний музей народної архітектури та побуту, Музей історії сільського господарства Волині, Музей архітектури і побуту «Старе село» та інші; та безліч маленьких, що розташовані в невеликих містах та селах. Такі локальні скансени характерні здебільшого для Західної України. Краєзнавці стверджують, що мережа локальних скансенів поступово зростає, їх доцільно створювати при громадських, обласних краєзнавчих музеях, інститутах, школах тощо. Вони інколи складаються лише з однієї-двох хат з господарськими будівлями, проте так само як і великі заповнені автентичними цікавими речами.

Унікальність цих скансенів полягає у тому, що вони забезпечують пізнавальне дозвілля, створюючи довершене уявлення про особливості життя конкретного регіону. Такі окремі хати-музеї створено в селах Антонівка Ужгородського, Зубівка Мукачівського, Осій Іршавського, Тернове та Наресниця Тячівського, Горінчове Хустського районів. Цікавий скансен – церква і хата XIX ст. – у селі Стеблівка (Хустський район). Реконструкції місцевих житлових споруд виконані у селах Бронька та Довге Іршавського району. Цілий комплекс будівель старого угорського села відтворено у с. Петрове Виноградівського району, до нього ввійшли садиби заможного селянина і бідняка, школа, криниця-журавель, водяний млин. Оригінальний музей лісообробки і лісосплаву створено на Чорній Річці і біля озера Синевір у Міжгірському районі. Аналогічні музеї є і в інших областях України. Відомий хуторець із хатою-мазанкою, кузнею і вітряком біля Краснограда, що на Харківщині. За участю працівників краєзнавчих музеїв відтворено садибу початку XIX ст. у селі Калинівка та однокамерну хату з курним опаленням у містечку Сарни на Рівненщині [1, с. 81]. Тож можемо підсумувати, що локальні скансени набувають популярності в Україні в таких формах як музеї-хати, музеї-садиби, музеї-млини, музей-кузня, музеї-церкви, музей лісу і сплаву. У деяких селах були також реконструйовані цілі комплекси будівель старого села.

Слід також відмітити, що особливо активно та з залученням новітніх методів розвиваються приватні музеї-скансени. Одним з таких став етнографічний комплекс „Українське село”, що у селі Бузова Києво-Святошинського району Київської області. Цей приватний музей створив В. Бондаренко. На території комплексу він побудував церкву, а при ній діє недільна школа, здійснюються обряди вінчання, проводяться етновесілля, дівоч-вечори, хрещення тощо. Тут є шість аутентичних українських хат, перевезених із різних українських регіонів – Карпат, Полісся, Поділля, Середньої Наддніпрянщини, Слобожанщини. Найстарішу хату було збудовано у 1823 році. Хатинки є справжніми міні-музеями, в яких працюють україно-, російсько-, англо- й навіть франкомовні екскурсоводи, що вдягають в національні костюми. А хати виглядають так, немов у них і зараз живуть люди. Та саме головне, що гості можуть зайти у кожную хату, сісти за стіл, доторкнутися до кожного експонату. Також проводяться квести та заняття з народознавства. Великим плюсом є те, що вхід до музею – безкоштовний [2].

Перелік приватних музеїв-скансенів можуть продовжити музей архітектури і побуту „Старе село”, що у селі Колочава Міжгірського району Закарпатської області, етнографічний музей під відкритим небом „Українська Слобода”, розташований у селі Писарівка Золочівського району Харківської області та інші скансени – ці заклади користуються незмінним успіхом завдяки дбалому ставленню до експонатів та застосуванню нових форм музейної роботи для популяризації української народної культури серед якнайширшої аудиторії відвідувачів [4].

Є уже багато цікавих і необхідних для відтворення української історії проєктів. Майже неохопленими залишилися трипільська культура, період Київської Русі та козатчина. Гостро стоїть проблема створення історико-анімаційних скансенів на теренах України (таких як Національний заповідник «Хортиця»).

Отже, музей на сучасному етапі більш активно бере на себе освітню та розважальні функції. Унікальність музею-скансену полягає в тому, що він може одночасно впливати на інтелектуальну, емоційну та духовну сферу відвідувача, активуючи чуттєве сприйняття, актуалізуючи власний досвід та стимулюючи ціннісне відношення людини до своєї культурної спадщини.

Проте варто слідкувати аби не перетворити скансени в місця, в які ходять лише для забави. Необхідно зберігати цей крихкий баланс.

В Україні активно розвивається мережа локальних музеїв-скансенів. Особливо поширені вони на території Західної України. Більшість таких музеїв є приватними. Вони створені не лише з культурно-просвітницькою метою, а й для використання туристичного потенціалу місцевості. Приватні музеї-скансени на даний період часу є більш гнучкими, використовують нові ідеї і мають кошти на їх втілення. Власники залучають все нові і нові форми неформального спілкування з відвідувачами.

Тож можемо зробити висновок, що українські скансени мають великий потенціал і активно розвиваються. Проте є ще дуже багато неохоплених напрямів «живого» доручення відвідувачів до знайомства з українською культурною спадщиною. Необхідне почуття великої відповідальності всього суспільства за долю пам'яток українського народу, які невблаганно зникали і зникають. Бажання за всяку ціну зберегти для нащадків світ предків, красу рідної землі, пам'ять про давню Україну, яка, незважаючи на жорстокі удари долі, нищівні війни, етноциди та геноциди зуміла пронести крізь віки свої традиції, багату культуру, давши світові геніальних вчених, поетів, мalarів, архітекторів, музик, співаків, акторів, вишивальниць, різьбярів, гончарів.

Джерела та література:

1. Афанасьєв О.Є., Бурлака Є.В., Маркіна Ю.М. Туристична індустрія: сучасний стан та пріоритети розвитку: Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (м. Луганськ, 6–7 травня 2009 р.) – Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. – С.80–84.
2. Етнографічний комплекс «Українське село» [Електронний ресурс]: сайт етнографічного комплексу «Українське село». Режим доступу: <http://www.etno-selo.com.ua/index.php?lang=ua>
3. Маркіна Ю. М. Скансени – інноваційні об'єкти музейного туризму[Електронний ресурс] : сайт геолого-географічного факультету Дніпропетровського Національного університету імені Олеся Гончара. Режим доступу: <http://www.ggf-dnu.org.ua>.
4. Писарівський етнографічний музей під відкритим небом «Українська слобода» [Електронний ресурс]: сайт музеїв Харкова. Режим доступу: <http://museums.kh.ua/usloboda>.

Сергієнко Д.В.

м. Харків

ЕрміловЦентр як засіб ретрансляції сучасного мистецтва в Харкові

У статті автор досліджує діяльність харківського музею сучасного мистецтва - ЕрміловЦентру. Аналізує його роль у розвитку музейної середовища та популяризації сучасного вітчизняного та світового мистецтва в місті Харкові.

Ключові слова: ЕрміловЦентр, сучасне мистецтво, Харків.

Для сучасного мегаполісу, культурної та студентської столиці, як іноді називають наше місто, у Харкові мало музейних установ здатних привернути зовсім різні верстви суспільства до культури і мистецтва. Їх діяльність здійснюється або ентузіастами (в мало фінансованих державних установах), або приватною ініціативою. Найяскравішим представником поширення

сучасного мистецтва і культури з популяризацією міста та його творчих жителів є музей сучасного мистецтва ЕрміловЦентр.

Центр відкритий у березні 2012 р. за підтримки Асоціації випускників Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна в підвальних приміщеннях університету [3].

Організатори центру визначили його місію, яка включає в себе популяризацію сучасного мистецтва і культури, за допомогою створення поліфункціонального майданчика для демонстрації виставкових проєктів та

інновацій в просвітницькій та освітній діяльності. І поставили перед собою ряд завдань:

- активізація соціальної ролі сучасного мистецтва;
- створення умов для діалогу мистецтва і суспільства;
- підтримка культурних ініціатив.

Ім'я для такого поліфункціонального майданчика було обрано з особливою ретельністю. Василь Ермілов - харків'янин, піонер українського авангарду, який був учасником різних художніх течій 1910-х - 1920-х рр. ХХ ст. (кубізм, конструктивізм та ін) [1].

Особливості Центру полягають у цікавому багаторівневому плануванні, що дозволяє реалізовувати різні проєкти, розміщуючи їх на всіх поверхнях, будь-то стіни, стеля або підлога. Завдяки цьому плануванню кожен відвідувач створює свій власний індивідуальний план маршруту, що дозволяє оглянути експозицію з абсолютно різних сторін. Простота інтер'єру допомагає зосередити увагу на експонатах, а іноді окремі поверхні стін стають самими експонатами.

Так як сучасне мистецтво вирізняється своєю динамічністю художники використовують у своїй творчості інсталяції, перформанси та відеоарт, а ЕрміловЦентр дозволяє втілити всі ці ідеї на одному майданчику.

Реалізуючи свою місію, ЕрміловЦентр запрошує до співпраці різних художників і кураторів, що дозволяє вносити різноманітність не тільки у наповнення експозиції, але і в саму подачу експонованих предметів.

На сьогоднішній день ЕрміловЦентр розширює погляд харків'ян на мистецтво, так як є простором не тільки для виставок, а багатокультурним і комунікативним майданчиком для демонстрації найрізноманітніших жанрів мистецтва, де можуть виступати музиканти, де можна ставити спектаклі, проводити лекції та круглі столи [2].

Наприклад, театральний фреш-фестиваль «Я і Села Брук» залучив глядача до самого процесу за допомогою відкритих обговорень після кожного бліц-показу, залученням мистецтвознавців різних профілів, режисерів і критиків, а також проведенням майстер-класів та тренінгів [1].

Завдяки активній роботі самого Центру, а також його популярності серед творчих діячів Харкова та України, нові експозиції змінюють одна одну через кожні 2-3 тижні.

ЕрміловЦентр старається розширювати межі своїх інтересів, так, у лютому 2015 р. разом з благодійним фондом «Світ і порядок» організував аукціон «Лінія милосердя», який був спрямований на надання допомоги сім'ям загиблих в АТО харків'ян. Результати аукціону були вражаючими - вдалося зібрати 675 тисяч гривень [2].

ЕрміловЦентр тісно працює як з українськими культурними інституціями, так і з міжнародними. Серед них Французький альянс в Україні, який щорічно проводить фестиваль «Французька весна». Результатом цієї співпраці в 2015 р. стала виставка «The Parisianer» Обкладинки уявного журналу. Вона поєднала в собі два міфічних образи. Образ Парижа - як «міста-сонця», яке протягом століть змушує світ мріяти про себе. І образ уявного журналу «The Parisianer», навіяний виданням «The New-Yorker» - популярним оглядачем культурного життя в Нью-Йорку. Проект «The Parisianer» має підтримку асоціації «La Lettre P», що сприяє розвитку графічного мистецтва через створення спільних з художниками творчих проєктів та ознайомлення з ними широкої громадськості глядачів усього світу [1].

Найголовнішою особливістю ЕрміловЦентр – це вільний вхід. Коли музеї, галереї та виставки повинні вибирати аудиторію за віковими та соціальними критеріями, ЕрміловЦентр доступний для всіх, достатньо тільки вибрати цікаву тему виставки, перфомансу, події чи фестивалю.

Таким чином, результати діяльності ЕрміловЦентру підтверджують його позицію як першого центру сучасного мистецтва в Харкові. Зручне розташування в центрі міста, масштаби і багаторівневий інтер'єр дозволяють реалізувати найсміливіші ідеї. Співпраця з самими різними представниками культури Харкова, України та світу допомагають розширити географію відвідувачів, де кожен може знайти виставку за своїм смаком.

Початкова ідея організаторів ЕрміловЦентру і його позиціонування себе як стимул для створення нових галерей і майданчиків в Харкові мало помалу реалізується. Це ми бачимо по відкриттю художніх галерей «Бузок» (2013) і «COME IN» (2014). ЕрміловЦентр - це майданчик, який підтримує актуальне сучасне мистецтво і молодих художників, це простір для демонстрації масштабних вітчизняних та міжнародних виставкових проєктів. Це місце, яке приваблює не тільки харків'ян, але й гостей міста. Центр сприяє розвитку сучасного українського мистецтва, його інтегруванню у світовий мистецький контекст, підтримує молодих авторів, є комунікативною платформою для українських і зарубіжних фахівців у сфері сучасного мистецтва. Можна підсумувати, що ЕрміловЦентр – перший музей сучасного мистецтва в м. Харкові, який використовує у своїй діяльності сучасні комунікативні технології з метою зникнення межі між експонатом та відвідувачем.

Джерела та література:

1. ЕрміловЦентр – первый Центр современного искусства в Харькове [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://yermilovcentre.org/ermilovtsentr/>.
2. Ефанова М. ЕрміловЦентр стане театральною площадкою на несколько дней [Електронний ресурс] / М. Ефанова. — Режим доступу : <http://vecherniy.kharkov.ua/news/103087/>.
2. Макаренко А.. В Харькове открыли первый центр современного искусства «Ермілов-центр» / А.Макаренко А., Л.Хмара. — Режим доступу : <http://www.sq.com.ua/rus/news/kultura/22.03.2012>.

ПОСТАТІ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ

*Беркута О.К.
м.Хмельницький*

**Працівники Хмельницького обласного краєзнавчого музею –
заслужені працівники культури України**

Хмельницький обласний краєзнавчий музей завжди пишався своїм кадровим потенціалом, своїми співробітниками, серед яких чимало досягли високих звань та отримали почесні нагороди. Серед працівників, що нині працюють на благо музею та музейної справи, два заслужених працівника України: Брицька Олена Миколаївна та Єсюнін Сергій Миколайович.

Брицька Олена Миколаївна – директор Хмельницького обласного краєзнавчого музею з листопада 1997 року. Музейною справою почала займатись у 1984 році, коли прийшла працювати науковим співробітником Республіканського музею М.Островського в м.Шепетівка.

Повернувшись у 1993 році в Хмельницький, звідки родом, продовжила улюблену справу на посадах молодшого наукового співробітника, головного зберігача фондів, де проявила себе як відповідальна, ретельна людина. О.М.Брицька вміло організувала суворий облік фондів музею та збереження музейних предметів у головному музеї та його 12-ти філіалах по області.

До своїх службових обов'язків відноситься завжди відповідально та сумлінно. Маючи високий професійний рівень, забезпечує чіткий порядок роботи музею. Ініціативна, до роботи підходить творчо. До себе та підлеглих вимоглива, зберігає кадровий потенціал музею, вболіваючи не лише за професійну, але й за особисту долю кожного співробітника.

За роки керування музеєм збільшилися усі головні показники установи. Перед усім зростає фондова колекція музею. Зокрема, з 1997 р. кількість предметів основного фонду збільшилася на 14681 одиницю збереження.

Під керівництвом Брицької О.М. якісно зросла науково-видавнича діяльність музею. Під її редактуванням видано понад 30 краєзнавчих збірників, буклетів, каталогів, серед яких – чотири випуски «Літопис Хмельниччини: краєзнавчий збірник»; збірник «Хмельницький обласний краєзнавчий музей: історія і сучасність», пізнавально-розвиваючі та науково-популярні видання «Проскурів-Хмельницький: минуле-сучасне у головоломках», «Домівки пернатих», «Загадкові тварини минулого. Палеографічний нарис», «Подорож Хмельниччиною у головоломках», «Дивовижні звірятка», «Отруйна краса»; буклет «Життя, осяяне подвигом», популярні інформаційні серії «Червонокнижні птахи Хмельниччини», «Писанка – Всесвіт на долоні», «Скарби землі Подільської».

Лише за останні п'ять років під її керівництвом проведено реекспозицію залів «Природа рідного краю» (2013) та «Проскурів – романтика старовини» (2014); створено стаціонарну виставку «У полум'ї Великої війни» (2014), а також більше 100 тимчасових виставок; організовані пересувні виставки, які працювали в містах та районах області: «Історія демократії в Україні», «Степ та воля – козацька доля», «Щоб дзвони пам'яті не змовкли», «Азбука безпечного харчування», «Духовні скарби Поділля», «УНР на Поділлі»; підготовлено та проведено відкритий конкурс юних талантів «Світ Великого Кобзаря» (2014).

За період керівництва сума платних послуг зросла в десятки разів. Значно зміцнилася матеріально-технічна база музею: проведені капітальні та поточні ремонти службових приміщень та експозиційних залів музею, постійно втілюються в життя нові експозиційні проекти, придбані комп'ютери, нова аудіо та відеотехніка.

Крім організаторських здібностей, Олена Миколаївна має високий науковий потенціал: у 2010 році брала участь у VIII Культурологічних читаннях «Національний культурний простір України XXI ст.: стан і перспективи» (м.Київ); семінарі-практикумі «Організація консерваційно-реставраційної роботи в музейних закладах України» (м.Харків); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Педагогіка духовності: традиції та сучасність», присвяченій 75-річному ювілею Митрополита Київського і всієї України Блаженнішого Володимира (м. Хмельницький); у 2011 році – у Міжнародній конференції «Громадська реформа музейного менеджменту та маркетингу в Україні» (м.Київ); ХХ Всеукраїнській науково-практичній конференції «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (м. Київ); науковій конференції «Палацо-паркові ансамблі: простір життя й культури» (с.Самчики); V науково-краєзнавчий

конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: музейна справа і краєзнавство на теренах краю» (с.м.Меджибіж); Регіональній науково-практичній конференції «Природа Малополіського Погориння та її охорона в умовах зростаючого антропогенного впливу» (м. Славута); у роботі круглого столу «Урочиста академія», присвяченого Дню пам'яток історії та культури Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» (с.м. Меджибіж); Святокій академії «Переспоничке Євангеліє – духовне джерело українського православ'я» (м. Київ); у зустрічі в рамках головування Польщі в Раді ЄС, присвяченій історії польсько-українських відносин та перспективам їх розвитку (м.Вінниця); у семінарі директорів, заступників з наукової роботи державних музеїв та історико-культурних заповідників на тему «Науково-дослідницька та експозиційна робота в музейній галузі» (м.Хмельницький); у 2012 році – у науково-практичній конференції присвяченій героїчним подіям Великої війни 1409-1411 рр. (м.Львів); Міжнародній науково-теоретичній конференції «Інституційні засади культуротворення: історія та сучасність» (м.Київ), у науковій конференції «Палацово-паркове мистецтво – феномен європейської культури XVIII-XIX ст.» (с. Самчики); регіональному семінарі з обміну досвідом наукової та видавничої роботи за темою: «Каталогізація колекції – один з провідних напрямків музейної діяльності» (м.Хмельницький); у 2013 році – в обласному музейному форумі «Музейний простір Хмельниччини» (с.м.Меджибіж); у Всеукраїнському міжмузейному виставковому проєкті «Велике і Величне» до 1025-річчя Хрещення Київської Русі у Національному культурно-мистецькому та музейному комплексі «Мистецький Арсенал» (м.Київ); семінарі директорів, заступників директорів з наукової роботи державних музеїв, заповідників на тему: «Реалії та перспективи оновлення діяльності музеїв у нових соціокультурних умовах» (м.Хмельницький, м.Шепетівка); у X міжнародній науково-краєзнавчій конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» (с.м.Меджибіж); круглому столі «Проєкт Концепції Державної цільової національно-культурної програми розвитку музейної справи на період до 2018 року» (м.Хмельницький); в Ахматівських читаннях (с.Слобідка-Шелехівська); у круглому столі «Міжнаціональний діалог у культурній співпраці» (м.Хмельницькій); у 2014 році – у музейному проєкті «Як гартувалася сталь: територія міфів та реалій» (м.Шепетівка); круглому столі «До питання дослідження та увічнення місця битви під Зеленцями (Жилинцями) 1792 р.» (м.Шепетівка); у круглому столі «Музей М.Островського: реалії та перспективи розвитку» (м.Шепетівка).

Була співголовою оргкомітету різноманітних науково-краєзнавчих конференцій та інших наукових форумів, які проведені музеєм на виконання розпоряджень облдержадміністрації та обласної ради. Зокрема, виступила організатором проведення Хмельницьким обласним краєзнавчим музеєм трьох Всеукраїнських науково-практичних конференцій: «Хмельниччина в контексті історії України» (2012), «Козацька доба в історії Поділля та Південно-Східної Волині» (2013) та «Хмельниччина в роки Другої світової війни» (2014). Збірник, що були видані за результатами цих конференцій містять сотні матеріалів науковців не лише з Хмельниччини, а й з Києва, Харкова, Дніпропетровська, Чернівців, Вінниці, Тернополя та ін.

Брицька О.М. була організатором Міжнародної науково-практичної конференції «Ні – глобальній зміні клімату» щодо ратифікації Рамкової конвенції ООН про зміну клімату згідно з Кіотським протоколом 1999 року, обласної музейної конференції «Згадаймо героїчні та трагічні ті роки».

В якості члена експертної групи при Національному інституті стратегічних досліджень О.М.Брицька була залучена до робочих засідань «Державна політика в музейній справі», «Законодавство музейної справи», «Сучасний музейний менеджмент» (м.Київ).

Під керівництвом Брицької О.М. поживалася робота музею як методичного центру серед районних музеїв та музеїв комунальної власності громад області. На сьогодні їх працює 291.

Брицька О.М. постійно надає методичну та практичну допомогу з питань діяльності музейних закладів, виїжджаючи безпосередньо на місце в любий куточок області. Така допомога була надана Білогірському районному історико-краєзнавчому музею, районному літературно-краєзнавчому музею Л.Глібова (смт.Чорний Острів), Волочиському районному історичному музею, музею історії міста Хмельницького, Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж», Славутському історичному музею, Волочиському та Деражнянському районним історичним музеям та іншим.

Систематично організовує підвищення професійного рівня підлеглих. Бере участь у підготовці і проведенні семінарів директорів, головних зберігачів фондів музеїв та заповідників області, де ділиться своїм багаторічним досвідом.

За ініціативи О.М.Брицької доброю традицією стало в обласному краєзнавчому музеї з метою розвитку світогляду, оволодіння передовим досвідом, налагодження зв'язків з колегами, щорічно відвідувати кращі музеї України.

Багато років поспіль О.М.Брицька є членом колегії управління культури, національностей та релігій Хмельницької обласної державної адміністрації.

Користується заслуженим авторитетом та повагою у колективі.

За плідну працю Олена Миколаївна неодноразово нагороджена Грамотами Хмельницької міської ради та Хмельницької обласної Ради . У 2004 р. Указом Президента України вшанована почесним званням заслужений працівник культури України.

Єсюнін Сергій Миколайович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, дійсний член Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, член Національної спілки краєзнавців України, Національної Спілки журналістів України, Всеукраїнського геральдичного товариства, Подільського осередку Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України.

Роботу в музеї почав у 1995 році на посаді молодшого наукового співробітника. З перших днів роботи показав себе високо освіченою, з широким світоглядом людиною. Він швидко оволодів основами музезнавства,

що дало можливість призначити його у 1997 році на посаду завідувача відділу новітньої історії, а з 2007 року С.М.Єсюнін обіймає посаду провідного наукового співробітника.

Завдяки активній участі С.М.Єсюніна створено багато державних та недержавних музеїв області. Він є автором експозицій Музею-діорами «Пилявська битва» (сmt.Стара Синява); Музею банківської справи «Промінвестбанку» (м.Хмельницький); Музею Ю.Сіцінського (с.Мазники Деражнянського району); Музею історії Красилівського району (м.Красилів); Музею Південно-Західної залізниці та Б.Олійника (м.Деражня); Музею історії Податкової служби (м.Хмельницький); Музею історії та бойової слави І-ї Ракетної дивізії (м.Хмельницький); Музею історія Деражнянського району (м.Деражня); Музею історії села (с.Волоське Деражнянського району); Музею локомотивного депо Гречани (м.Хмельницький); Музею історії Православ'я (м.Хмельницький); Музею історії села (с.Копачівка Деражнянського району) та ін.

У Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї Єсюніним С.М. побудовані стаціонарні та пересувні виставки «Лихоліття ХХ століття», «Українська Народна Республіка», «Солдати війни», «Будуємо Україну», «Це – потрібно не мертвим, це – потрібно живим», «Подвигу жити у віках», «Зброя ХХ століття», «Проскурів – романтика старовини» та інші. Ряд тимчасових виставок було зроблено у Національному експоцентрі, в Українському народному домі, Палаці «Україна» в Києві, у районних центрах області та у м.Хмельницькому.

Єсюнін С.М. – талановитий науковець з надзвичайно високим науковим потенціалом. У 2011 році захистив дисертацію на здобуття наукового ступеню кандидат історичних наук. За період роботи в музеї опубліковано понад 160 його статей у наукових, краєзнавчих та науково-популярних збірниках, а також ряд статей до Енциклопедії історії України. Єсюнін С.М. автор 9 книг, серед них – науково-популярні монографії «Хмельницький: історія, події, факти» (2004) та «Історія міста Хмельницького: документи та матеріали» (2006), в яких на основі архівних джерел доведено, що перша письмова згадка про місто Хмельницький відноситься до 1431 року. Це надало можливість у 2006 році міській владі затвердити цю дату як найдавнішу згадку та відзначити 575-річний ювілей міста. У 2005 р. Єсюнін С.М. опублікував ще одне новаторське дослідження – «Вулиці міста Хмельницького», на сторінках якого охопив історію всіх вулиць обласного центру. Надзвичайно цікавими стали книги «Прогулянка Проскурівом» (2008) та «Незване Поділля» (2012). Всьому цьому посприяла неабияка кропітка праця в архівах та бібліотеках, аналітичне історичне сприйняття автором суспільного розвитку українського громадянства.

Брав участь у понад 70 наукових конференціях з історії та краєзнавства, серед яких міжнародні наукові конференції «Історія релігій в Україні» у Львові (1998, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2013, 2015), Всеукраїнські наукові військово-історичні конференції в Кам'янці-Подільському, Харкові, Дніпропетровську, Києві та Ужгороді (2009, 2010, 2011, 2012, 2014), Подільські історико-краєзнавчі конференції у Кам'янці-Подільському (2000, 2004, 2007, 2010, 2014), Всеукраїнські наукові історичні конференції «Сіверщина в історії України» у Глухові (2010, 2011, 2012, 2013, 2014), Могилів-Подільські краєзнавчі конференції (2006, 2009, 2012), Всеукраїнські наукові конференції «Історичне краєзнавство і культура» у Харкові, Дніпропетровську та Каневі (1997, 1999, 2014), міжнародна наукова конференція «Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року» у Києві (1998), Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Українська періодика: історія і сучасність» у Львові (2002),

Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція у Чернівцях (2005), Міжнародні наукові читання «Історія Українського традиційного млинарства» у Черкасах (2009) та ін.

Приємно і почесно, що ім'я нашого колеги відоме за межами України, адже він брав участь у наукових конференціях у Білорусії (2010, 2012, 2013), Болгарії (2012), Росії (2013), де гідно представляв не лише Подільський край, а й усю Україну. На кожному з наукових форумів хмельницьким істориком були представлені змістовні та цікаві доповіді.

Затвердившись серед історичної наукової еліти, Єсюнін С.М. став організатором I, II та III історико-краєзнавчих конференцій «Місто Хмельницький в контексті історії України» (2006, 2007, 2011), що були проведені в обласному центрі. За його активної участі Хмельницьким обласним краєзнавчим музеєм на надзвичайно високому рівні, що було засвідчено учасниками, проведені Всеукраїнські науково-практичні конференції «Хмельниччина в контексті історії України» (2012), «Козацька доба в історії Поділля та Південно-Східної Волині» (2013) та «Хмельниччина в роки Другої світової війни» (2014).

Поза увагою С.М.Єсюніна не залишається й участь у пошуково-дослідницькій роботі та археологічних експедиціях, багато зусиль він докладає для поповнення музейних фондів цінними музейними предметами. Брав участь у дослідженні пам'ятки природи державного значення – печери «Атлантиди», історичних пам'яток Вільковецького, Старосинявського, Теофіпольського, Деражнянського, Дунаєвського та інших районів, в Хмельницькій обласній археологічній експедиції 1998 р.; Подільській давньоруській археологічній експедиції 1998-2000 рр.; Подністрівській археологічній експедиції 2001 р.; починаючи з 2001 року – в постійно діючій експедиції «Меджибіж-2000».

Активно займається пам'яткоохоронною роботою на громадських засадах. Є членом консультативних рад з питань охорони пам'яток історії та культури міста та області; топонімічної комісії при Хмельницькому міськвиконкомі.

За період з 1999 до початку 2015 року надрукував понад 700 науково-популярних та пресвітницьких статей з історії краю та м.Хмельницького у періодичних виданнях міста, області, України, зокрема у газетах «Подільські вісті», «Проскурів», «Поділля», «Є», «Моя газета», «Місто», «Вести. Версии. События» (Київ), «Голос України» (Київ), журнал «Гербовед» (Москва) та інші.

Особливо хочеться зазначити, що Сергій Миколайович людина відкрита, доброзичлива, охоче ділиться відомостями, своїми науковими здобутками з усіма охочими доторкнутися до своїх подільських коренів, адже коло інтересів і знань цього науковця-історика широче та потужне.

Багатогранна робота на ниві історичного краєзнавства та музеєзнавства була гідно оцінена: Єсюнін С.М. – лауреат обласної премії ім. Ю.Сіцінського (2000), міської премії ім. Б.Хмельницького (2005), міської премії ім. М.Орловського (2007), регіональної премії «Скарби землі Болохівської» (2008); нагороджений Почесною відзнакою Хмельницького міського голови (2006), орденом Почаївської ікони Пресвятої Богородиці Української Православної Церкви (2012), відзнакою Хмельницької обласної державної адміністрації «75 років Хмельницькій області» (2012), грамотами Міністерства культури і туризму (2003 та 2008 рр.), Хмельницької облдержадміністрації (2009), Хмельницької міської Ради (2006) та інші. У 2009 р. Указом Президента України Єсюнін Сергій Миколайович удостоєний звання заслужений працівник культури України.

Ю. Сіцинський та М.Яворовський – засновники Кам'янець-Подільського музею

В статті розповідається про життєвий шлях визначних діячів, краєзнавців та фундаторів Кам'янець-Подільського музею Ю.Сіцинського та М.Яворовського

Ключові слова: *Давньосховище, експонати, твори*

Вагомий вклад в вивчення історії Поділля вніс відомий історик, краєзнавець, священник Ю.Сіцинський, який проводив величезну дослідницьку роботу з історії нашого краю та залишив понад 180 праць.

Народився Ю.Сіцинський 10 грудня 1859 р. в с.Мазники Летичівського повіту Подільської губернії, де батько його дід і прадід були священниками. Навчався Ю.Сіцинський у Кам'янець-Подільському духовному училищі, а потім у Подільській духовній семінарії і в Київській духовній академії, яку закінчив у 1885 р. із ступенем «кандидата в богослов'я». Після закінчення навчання працював вчителем в м. Бахмуті на Катеринославщині, а у 1889 р. переїхав до Кам'янець-Подільського. Тут, прийнявши сан служителя віри Юхим Йосипович мав можливість використовувати тодішні церковні видання та проводити науково-громадську роботу.

Звернення до опублікованих вченим праць переконає в широті його наукових інтересів. Це різні аспекти археології, історії, етнографії. Головне місце у всіх цих напрямках займало Поділля. Часто подорожуючи по рідному краю дослідник зібрав і узагальнив надзвичайно великий матеріал, який згодом ліг в основу підготовленої і виданої ним капітальної джерелознавчої бази «Археологическая карта Подольской губернии», де Ю.Сіцинський зібрав і систематизував біля 2 тисяч пам'яток кам'яного віку, доби міді і бронзи, раннього залізного віку і періоду Київської Русі. У період збирання матеріалів для археологічної карти Поділля, дослідник проводив стаціонарні археологічні дослідження [5, с.45].

Особливо важливу роль зіграли дослідження давньоруського Бакотського монастиря на Середньому Дністрі. Саме дослідження Бакотського скельного монастиря стали першою серйозною археологічною школою в житті Юхима Йосиповича Сіцинського. З цього часу і до кінця життя він завжди цікавився археологією, також важливі дослідження, проведені біля сс. Привороття, Кептенці, у м. Кам'янець-Подільському. У 1887 р., в часописі «Подільські єпархіальні відомості» з'явилися його етнографічні та історичні статті «До історії унії» та «Бакота, давня столиця Пониззя». Саме під час XI археологічного з'їзду, який проходив в Києві, в серпні 1899 р. дослідник виступив з доповіддю «Археологічна карта Подільської губернії та експонувались копії фресок з Бакотського монастиря».

В 1895 р. Ю.Сіцинський і М.Яворовський склали устав Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, давньосховища та єпархіальної бібліотеки, в якому визначали типи старожитностей, які мали зберігатися в фондах. Більше 40 років віддав Ю.Сіцинський музейній справі, працюючи завідувачем давньосховища до 1922 р., а потім науковим співробітником музею. Історичні праці Ю.Сіцинського відзначаються багатоплановістю, пов'язані з історією Поділля – вивчення історії церкви та історичної архітектури, збирання й систематизації

історичних рукописів та стародруків. Тому вивчаючи всю можливу інформацію з історії Поділля, Ю.Сіцинський видає перші праці: *Город «Каменец-Подольский», «Церкви и приходы Подольской епархии»*, яка виходить окремою книгою в 1901 р. Про цю книгу пізніше Володимир Січинський напише: «Це ціла енциклопедія Поділля. Праця... про всі оселі та історичні місцевості цілого Поділля. Про кожне село, містечко чи місто подано відомості географічні, етнографічні. Тепер ніякий історик і дослідник не може оминати цієї фундаментальної праці» [6, с.72].

В праці *«Материали для истории цехов на Подолии»* дослідник, збираючи протягом 40 років знаки різних цехів на Поділлі, вмістив всі свої дослідження з історії зародження та розвитку цехового ремесла нашого краю. Вивчаючи історію нашого музею неможливо не згадати одного з основних засновників нашого музею М.Яворовського.

Микола Іванович Яворовський – визначний історик-краєзнавець минулого, педагог, священик, журналіст, один із засновників музейної справи на Поділлі. Народився Микола Іванович 1842 р. Церковну освіту хлопець здобував спочатку в Подільській духовній семінарії, а потім – у Київській духовній академії, яку закінчив у 1867 р. [4, №2-3, с.44]. Після цього впродовж 1867-1886 рр. працює викладачем в Подільській духовній семінарії, а потім – наглядачем Кам'янецького духовного училища (1886-1917 рр.) [1, с.409]. На цих посадах Яворовський зарекомендував себе широко освіченою, лагідною та доброзичливою людиною, з якою було приємно поспілкуватися як викладачам, так і семінаристам. Та найяскравіше розкрилась творча натура Миколи Івановича на культурно-громадській ниві. Поряд із Ю.Сіцинським, І.Шиповичем, П.Вікулом, М.Яворським, П.Гліщинським він був одним із засновників Комітету для церковно-статистичного та історичного опису Подільської єпархії, реорганізованого в 1903 р. у Подільське церковне історико-археологічне товариство. Головою цього товариства, яке координувало усі краєзнавчі дослідження Поділля, було обрано Ю.Сіцинського, а товаришем голови та скарбником – М.Яворовського. Результати праці краєзнавців знаходили своє втілення у численних експонатах Кам'янець-Подільського Давньохосвища (історичного музею), публікаціях документальних матеріалів у *«Трудах»* товариства (всього вийшло 12 випусків). До речі, одним із редакторів цього часопису впродовж 8 років (1883-1891) був М.Яворовський [2, с.248]. З числа найзначніших його історико-краєзнавчих праць, що побачили світ, потрібно відзначити: *«Памятники униатской церковно-литературной деятельности в конце прошлого и начале настоящего столетия»* (1869), Окрім зазначених праць, М.Яворовський був також автором історико-статистичних описів багатьох подільських міст, містечок. Так, на сторінках *«Трудов Подольского епархиального историко-статистического комитета»* (був редактором перших 5-ти томів *«Трудов»*) він надрукував цілий ряд історичних документів (грамота Ягайла на володіння селом Лядовою, універсал Богдана Хмельницького, історико-парафіяльні документи села Голубечого та ін.).

Підсумком творчого життя Миколи Івановича стала узагальнююча праця з історії громадського і церковного життя на Поділлі, видана в Кам'янці-Подільському в 1912 р. (*«История гражданской и церковной жизни Подолии»*) [7, с.65]. Незважаючи на те, що з часу її появи проминуло майже 98 років, вона і досі є цінним джерелом з історії та етнографії нашого краю. Вагомий внесок зробив М.Яворовський і у становлення та розвиток музейної справи на Поділлі. Зокрема, саме з його ініціативи у Кам'янці-Подільському при Подільському єпархіальному

історико-статистичному комітеті було відкрито Давньосховище (саме так тоді називався історичний музей), що складалося з трьох відділів: бібліотеки, архіву і, самого, музею. Про необхідність відкриття цієї установи М.Яворовський говорив на зборах членів Комітету 29 жовтня 1889 р.

«Заведывающий делами Комитета Николай Иванович Яворовский, - писав пізніше протоєрей Сіцинський, - предложил устроить Епархиальное церковное Древнехранилище, где бы можно было собрать и сохранить предметы церковной древности и архивные материалы» [5, с.82].

Пропозиція М.Яворовського дістала схвальний відгук колег, які вирішили просити єпископа Подільського і Брацлавського Доната про влаштування Давньосховища при Кам'янецькому кафедральному соборі. Останнє в урочистій обстановці було відкрито 30 січня 1890 р., започаткувавши славні традиції музейництва у Подільському краї.

Із самого початку свого існування фонди Давньосховища поповнювались здебільшого за рахунок добровільних пожертвувань і дарунків членів Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, учителів, священиків, зрештою, усіх небайдужих до історії рідного краю людей. Природно, що серед числа цих людей був Микола Іванович Яворовський. Вивчаючи праці дослідника ми маємо можливість бачити історію нашого міста та краю.

Оцінюючи наукову діяльність Ю.Сіцинського та М.Яворовського їх праці засвідчують широкі, безкорисне служіння історичній науці та поширення на Поділлі історико-краєзнавчих знань. Потребує подальшої систематизації і вивчення багату творча спадщина вчених, а також видання і популяризація їх творів.

Джерела та література:

1. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст. / Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с.
2. Завальнюк К. Краєзнавець із Голубечого / К.Завальнюк // Всеукраїнська науково-практична конференція, присвячена 120-й річниці заснування кам'янець-Подільського музею- 247с
3. Музей Подольского Церковного Историко-Археологического Общества. Ч.2. Опись предметов старины / сост. прот. Е.Сецинский. – Каменец-Подольский, 1909. – 104 с.
4. Олесницький І. Исторические сведения о Каменецком и Барском духовных училищах // ПЕВ. – 1891. – № 7, ч. неоф. – С. 131-150; № 21, ч. неоф. – С. 419-434; № 22, ч. неоф. – С.437-453; 1892. – № 2/3, ч. неоф. – С. 42-55.
5. Сецинский Е. Заседания Подольского Епархиального Историко-Статистического Комитета и поступления в Епархиальное Древнехранилище / Е. Сецинский // ПЕВ. – 1890. – №11, ч. неоф. – С. 238-245; №18, ч. неоф. – С. 366-370; № 33, ч. неоф. – С.758-764; № 47, ч. неоф. – С.1072 – 1084; 1891. – № 4, ч. неоф. – С.69-70; № 23, ч. оф. – С.385-390; №39., ч. оф. – С.547-553; № 47, ч. оф. – С. 638-642.
6. Сецинский Е. Отчет Подольского Епархиального Историко-Статистического Комитета и учрежденного им церковного Древнехранилища за 1890 год / Е. Сецинский // ПЕВ. – 1891. – №11, ч. оф. – С. 181-206.
7. Яворовский Н. История гражданской и церковной жизни Подолии / Н. Явооврский. – Каменец-Подольский, 1912. – 88 с.

З любов'ю до рідного Поділля

(до 60-річчя від дня народження Анатолія Михайловича Трембіцького)

В статті розповідається про життєвий шлях та наукові здобутки Анатолія Михайловича Трембіцького, якому в квітні цього року виповнюється 60 років. Він відомий історик, музейник, є автором багатьох наукових праць з історії Поділля, організатор та активний учасник багатьох наукових форумів різного рівня.

Ключові слова: науковець, дослідник Поділля, музейник, Трембіцький Анатолій Михайлович.

Цього року гарної весняної пори святкує своє 60-річчя науковець, знаний дослідник Поділля, історик Анатолій Михайлович Трембіцький. Народився 15 квітня 1955 року в с. Скіпче Городоцького району на Хмельниччині. Ще з дитинства від батьків успадкував любов до рідної землі, до України, до української мови. Ця любов і почуття гордості за свій народ, за його героїчне минуле вплинули на вибір життєвого шляху, викликали бажання відкрити невідомі сторінки історичного минулого Подільського краю.

Тетяна та Михайло Трембіцькі намагалися виховувати своїх дітей в дусі християнської моралі, в повазі до людей, навчили їх шанувати рідне українське. В родині не затихала народна пісня, співали батько, мати і вся дружна родина. Тетяна Павлівна записувала зразки української народної творчості від людей, що її оточували. Під час перебування в Німеччині на примусових роботах записала майже півсотні «невільницьких пісень» українських «остарбайтерів», в яких відображені переживання й почуття людей: кохання, радість, туга за рідним краєм, прагнення свободи, добра, справедливості і сприяла збереженню, вивченню та систематизації цих надзвичайно цінних етнографічних матеріалів. Тож любов до народної пісні, закладена батьками, запала в дитячу душу назавжди [1, с. 86].

В 1962 році Анатолій Михайлович почав навчання в Скіпчанській восьмирічній школі. Вчився добре, був учасником районних олімпіад з математики, фізики, географії, історії, районних змагань з шахів (мав III дорослий розряд). Під час навчання в школі був головою учнівського драматичного гуртка, брав активну участь у військово-спортивній грі «Зірниця» як член шкільної команди. Цікавими також були заняття в історичному гуртку «Червоних слідопитів».

Після закінчення восьмирічної школи з 1970 по 1974 рр. навчався в Кам'янець-Подільському будівельному технікумі, далі 2 роки проходив строкову військову службу на Івано-Франківщині та в Семіпалатинській області (Казахстан) [2, с. 5].

В 1983 році закінчив Український інститут інженерів водного господарства у Рівному, став інженером-будівельником. В 1985 році – Вищі юридичні курси в Києві, 1987 р. – Другі Київські міські державні курси іноземних мов (німецька мова). Працював техніком-будівельником в селі, в колгоспі імені В. Чкалова, потім – в Хмельницькому облрембудтресті інженером групи підготовки та організації робіт, головним інженером ремонтно-будівельного управління, головою профкому тресту. З 1983 по 1999 рр. був військовослужбовцем; з 2000 по 2004 рр. – менеджером, керівником Хмельницького регіонального відділення Дочірнього транспортно-експедиційного

підприємства «ІСТ-Захід»(Львів); з 2004 по 2005 рр. працював викладачем історії України та політології, завідувачем відділом науково-методичної роботи та завідувачем заочного відділення Хмельницької філії Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»; з 2006 року – старший викладач, а з 2008 року – доцент кафедри комерційного та трудового права Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом [3, с. 5-6].

Де б не працював Анатолій Михайлович, він проявляв себе як добрий фахівець, вмів не просто керувати людьми, а згуртувати їх та створити для них можливість ефективно працювати і відчувати задоволення від улюбленої справи. Він людина, що має багатий життєвий досвід, може порадити, підтримати своїх близьких, друзів, колег, коли важко, до нього завжди можна звернутися за допомогою.

Вражають його енциклопедичні знання, напевно немає такого питання, на яке він не зміг би відповісти, спілкуватися з ним завжди цікаво. Як дослідник він намагається знайти щось нове, те, що ще не було відкрито науковим світом, тому його статті базуються на глибоких знаннях різноманітних джерел. Довгий час Анатолій Михайлович досліджує життєвий шлях, громадсько-просвітницьку діяльність видатного українського історика та краєзнавця, поділлєзнавця, протоієрея Євфимія Йосиповича Сіцинського. В 2006 році він успішно захистив кандидатську дисертацію на тему: «Наукова та громадська діяльність Євфимія Йосиповича Сіцинського (70-ті рр. XIX – 30-ті рр. XX ст.)» за спеціальністю історія України. Через три роки, в 2009 році вийшла в світ монографія «Євфимій Сіцинський (1859-1937): наукова та громадська діяльність», в якій були розкриті дослідження історії України, подільського регіону, мистецтвознавчі, народознавчі напрями його діяльності, участь в науково-краєзнавчому і громадсько-просвітницькому житті України.

Крім історії України та історичної регіоналістики в своїх статтях торкається тем, пов'язаних з історією друкарства, лірництва, кобзарства. Цікавиться етнографією, історичною біографією, просопографією, історією філософії, правовими аспектами в бізнесі.

У 2005 році Трембіцький став завідувачем Хмельницьким міським відділом Центру дослідження історії Поділля, з 2006 – дійсним членом Подільського осередку Інституту Української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; з 2008 – дійсним членом Хмельницького відділення Українського історичного Товариства, членом президії і правління обласної організації НСКУ [4, с. 6]. Він є автором понад 470 наукових праць, опублікованих у фахових та періодичних виданнях Бару, Бердичева, Білої Церкви, Вінниці, Володимира-Волинського, Дніпропетровська, Дунаївців, Житомира, Кам'янця-Подільського, Києва, Ковеля, Луцька, Львова, Меджибожа, Миколаєва, Могилів-Подільського, Новоград-Волинського, Одеси, Полтави, Старокостянтинова, Тернополя, Ужгорода, Хмельницького, Чернівців, Праги (Чехія), Пряшева (Словаччина), Гомеля, Міра (Беларусь). З 2002 по 2014 рік взяв участь у роботі більше 200 конференцій різного рівня: Міжнародних наукових, Всеукраїнських науково-методичних, регіональних науково-практичних, круглих столах.

З 2009 року Анатолій Михайлович працює заступником директора з наукової роботи Державного історико-культурного заповідника «Межибіж». Він був запрошений на цю посаду директором заповідника Олегом Григоровичем Погорільцем. З приходом Трембіцького, завдяки потужному тандему двох науковців, в заповіднику «завирувало» наукове життя. Відбуваються

дві наукові конференції в рік: в червні та жовтні, започатковані щорічні археологічні читання в грудні (проводилися тричі). Учасниками конференцій є науковці, краєзнавці, музейні працівники, освітяни з Києва, Хмельницького, Вінниці, Житомира, Чернівців, Одеси, Умані, Кам'янець-Подільського, Летичева, Меджибожа, Самчиків та інших міст і сіл України. Під час роботи присутні отримують матеріали конференцій, сертифікати, що засвідчують участь в роботі форумів. Дослідниками, науковцями подаються цікаві матеріали з історії містечка Меджибожа та перлини Поділля Меджибізької фортеці, археологічних досліджень на теренах Поділля.

Хочеться відзначити успішну діяльність Анатолія Михайловича як видавця. Видавнича справа вимагає вміння зібрати необхідний матеріал, скомпонувати його, перевірити достовірність вказаних фактів, зробити його цікавим для читача, оформити світлинами та ілюстраціями. Все це він робить сам і те, що виходить в кінцевому результаті – це завжди фундаментально, з гарним авторським коментарем.

За час роботи в заповіднику була перевидана праця Михайла Орловського «Историко-статистическое описание местечка Меджибожа Летичевского уезда» (2009 р.), Алоїзія Орановського «Исторический очерк местечка Меджибожа» (из посмертных записок генерала Орановского)» (2009 р.), книга Григорія Логвина «Замок в Меджибожі (Пам'ятник архітектури XVI ст.)» (2009 р.), праця відомого дослідника Поділля Євфимія Сіцінського «Муровані церкви на Поділлі» (2009 р.). Також в 2009 році була написана передмова до перевидання книги «Приходы и церкви Подольской епархии под редакцией Е. Сецинского». В 2010 році перевиданий історичний нарис Олени Апанович «Козацтво – збройні сили України (до 10-річчя від дня її смерті), виданий бібліографічний покажчик, присвячений науковій, викладацькій діяльності Анатолія Михайловича. В 2011 році – книга про дослідника історії Меджибожа, першого директора музею Ягодзінського М. Й. «Ягодзінський Михайло Йосипович (1923-2008): історик, археолог, музейник».

Завдяки Анатолію Михайловичу в 2012 році була створена праця «ДІКЗ «Межибіж»: десять років поступу. Історія, матеріали і документи». В ній розкривається історія створення та десятилітнього становлення Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», подано матеріали і документи, що висвітлюють основні напрямки діяльності установи, показано внесок колективу у справу дослідження, популяризації, збереження та охорони пам'яток національного значення, які входять до замкового комплексу і мають особливу культурну, історичну та наукову цінність.

В 2013 році до 5-річчя з часу відкриття на території Меджибізької фортеці Музею пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років на Хмельниччині, виданий науковий збірник, в якому можна знайти багато унікальних матеріалів про створення музею, авторський колектив, який втілює в життя ідею, відгуки преси про цю подію, статті наукових співробітників музею, запис екс-президента України Віктора Ющенка на 1-й сторінці книги відгуків та ознайомитися з враженнями гостей, які 4 жовтня 2008 року приїхали до старовинного Меджибожа з різних куточків Хмельниччини, щоб побачити нову експозицію.

В минулому 2014 році вийшло в світ видання спогадів Олени Корсовської «И вот я итожу то, что прожито. . .», що має відношення до історії с. Ставниці, містечка Меджибожа і його околиць та історико-біографічна повість Анатолія Григор'єва «Наша малая Родина на Хмельниччине», що охоплює історію життя кількох поколінь родини Григор'євих та Логой, жителів с. Ставниці.

Не залишилися поза увагою Анатолія Михайловича і ювілеї колег по роботі. В 2010 році до 20-ліття праці на музейній ниві в Меджибзькій фортеці В. Г. Візнюк виданий збірник «20 літ служіння Клію», у 2013 році з'явилося видання у 2-х книгах «Берегиня скарбів народних...» про 33-літню працю провідного наукового співробітника заповідника Г. К. Медведчук, а в 2014 році – збірник «Стежками історичного минулого рідного краю» до 60-річчя від дня народження головного зберігача фондів О. О. Гончар, в 2014 році – збірник «Стежками служіння Клію» до 50-річчя від дня народження провідного наукового співробітника В. Г. Візнюк. В цьому році готуються до друку, зібрані ним праці колишніх співробітників Меджибзького музею М. Й. Ягодзінського, М. В. Пінчака, М. І. Ястремського, О. А. Марущака, Я. А. Сторожука, В. В. Пономаря, вчителя історії Меджибзької школи І. С. Лазаренка.

Ще одна справа, якій присвятив себе Трембіцький – це викладацька робота. Він – талановитий педагог, його лекції відзначаються змістовністю, насиченістю багатим матеріалом, логічністю викладу. Студенти поважають свого викладача за ерудицію, інтелігентність, доброту і вимогливість. Багато років є членом комісії Хмельницького територіального відділення Малої академії наук України під час проведення конкурсів учнівських наукових робіт, надає консультаційну та методичну допомогу школярам для написання робіт з історії України та історичного краєзнавства. Опублікував курси лекцій «Правові основи захисту комерційної таємниці», «Організаційно-правові проблеми безпеки підприємництва», розробив навчальні курси з історії України і політології, є упорядником багатьох методичних рекомендацій з цих дисциплін, антимонопольного, комерційного, митного, транспортного права, порівняльного правознавства, організації самостійної і наукової роботи студентів [5, с. 8].

Свою мудрість і життєві цінності Анатолій Михайлович передає власним дітям і внукам. Разом з дружиною вони виростили двох чудових дітей і тішаються улюбленим внуком Юричком. Донька Лілія – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри Хмельницького інституту моделювання і конструювання швейних виробів, син Андрій – історик, закінчив Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка та інженерно-механічний факультет Хмельницького національного університету.

Любов до українського слова, до історії рідної землі, отримана від батьків, знаходить свій вияв в поетичних рядках, написаних ювіляром. В його віршах відображена громадянська позиція, патріотизм, гордість за те, що народився, виріс і живе в рідній Україні. Пише також про красу навколишнього світу, про світлі і ніжні людські почуття.

За створення циклу наукових статей про Є. Й. Сіцінського та В. Ю. Січинського, упорядкування та перевидання раритетних праць Є. Й. Сіцінського і М. Я. Орловського відзначений Грамотою Інституту історії України НАН України (2005 р.).

За наукові дослідження родини Сіцінських-Січинських та упорядкування і видання раритетних книг з історії Поділля нагороджений Грамотою Хмельницького обласного інституту післядипломної освіти (2005 р.).

За організацію наукової конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України», присвяченої 575-й річниці першої згадки про Хмельницький в історичних документах відзначений Почесною грамотою Хмельницького міського голови (2006 р.).

За активну участь та організацію Всеукраїнської конференції «Видатні діячі визвольних змагань українського народу (1917-1920 рр.)» нагороджений Грамотою Управління освіти виконавчого комітету Хмельницької міської ради (2007 р.).

За вагомий внесок у дослідження історії Дунаєвеччини, з нагоди 85-річчя з дня заснування Дунаєвцького району та 605-річчя м. Дунаївці відзначений Грамотою Дунаєвцької районної ради і районної державної адміністрації (2008 р.).

За багаторічну працю по дослідженню життєдіяльності і творчості Євфимія Січинського і Володимира Січинського та активну участь в організації і проведенні Міжнародних і Всеукраїнських науково-краєзнавчих конференцій на Хмельниччині нагороджений Почесною грамотою Хмельницької організації Національної спілки краєзнавців України (2009 р.) [6, с. 7-8].

Анатолій Михайлович – кандидат історичних наук, завідувач Хмельницьким міським відділом Центру дослідження історії Поділля, член НСКУ, лауреат Хмельницької обласної премії ім. Юхима Січинського в галузі історико-краєзнавчої роботи, збереження історико-культурної спадщини (2011 р.). За подвижництво у збереженні та популяризації історико-культурної спадщини Подільсько-Волинського регіону та вагомий внесок у дослідження творчості Юхима Січинського йому присуджено громадську премію Хмельниччини «Скарби землі Болохівської» благодійного фонду «Закон та справедливість» в номінації краєзнавство Подільсько-Волинського регіону (2012 р.). за багаторічну сумлінну працю, особистий внесок у реалізацію національної політики в галузі освіти, збереження історичної та культурної спадщини, наукові дослідження родини Січинських-Січинських та упорядкування і видання раритетних книг з історії Поділля отримав відомчу заохочувальну відзнаку «Почесний працівник Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» (2010 р.), нагороджений грамотами Летичівської районної державної адміністрації та районної ради (2011 р.), виконкому Меджибізької селищної ради (2011 р.).

Працівники заповідника щиро вітають ювіляра – нашого шановного колегу, фахівця музейної справи, людину талановиту, непересічну особистість. Бажаємо, щоб душа Ваша завжди була молодою, щоб наукова діяльність наповнювалася новими цікавими ідеями, щоб плідна робота завершилася здобуттям звання доктора історичних наук, здоров'я міцного, миру, щастя, злагоди в родині.

Джерела та література:

1. Трембіцький А. М. «Невільницькі пісні» українських «остарбайтерів» в записях Тетяни Трембіцької. // Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали Шостої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Межибіж в історико-культурній спадщині України» і Міжнародного наукового симпозиуму «Єврей Великого Князівства Литовського на теренах Литви й України». / Під ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького та ін. – Межибіж – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. – Ч. 2. – с. 86.
2. Трембіцький Анатолій Михайлович. Бібліографічний покажчик. / Передм. і упорядк. Л. А. Іваневич, А. А. Трембіцький. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2010. – с. 5.
3. Трембіцький Анатолій Михайлович... – с. 5-6.
4. Там само. – с. 6.
5. Там само. – с. 8.
6. Там само. – с. 7-8.

*Григоренко О.П.
м. Хмельницький*

**Олександр Матвійович Пажимський – український краєзнавець,
етнограф, науковець, історик та художник**

Народився 27 грудня 1937 року на хуторі Багва Жашківського району Черкащини. Батько Олександра Матвійовича Пажимського – Матеуш Пажимський, мати якого була з відомого місцевого шляхетського польського роду Буковських, народився у селі Самчики Решнівецької волості Старокостянтинівського повіту Волинської губернії (зараз село Самчики Старокостянтинівського району Хмельницької області), а дід Антоній – польський шляхтич, походженням із центральної Польщі, потрапив на Волинь як солдат армії Російської імперії де і одружився на польській дівчині з українських поляків Розалії Буковській. Шляхетський рід Пажимських записаний у польських гербовниках з 1498 року (із 1995 р. стоїть девіз «GENE POLONUS, NATIONE RUTENUS» – «ГЕНИ ПОЛЬСЬКІ, НАЦІОНАЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКА»). Мати Олександра – Марія Яківна Джура з шляхетського козацького роду; один із дядьків Олександра, брат матері, був репресований із виселенням до Сибіру, де й загинув – його вина: добрий господар й не визнання колгоспу – різновиду радянської панщини. Матеуш Пажимський із сім'єю, в часи радянських репресій 30-х років ХХ ст., коли виселялись польські села з прикордонних районів краю, перед небезпекою бути репресованим як поляк, вийшов у центральну Україну – Черкащину. В 1941 році, на початку Другої світової війни, Олександр разом із батьками повернувся в Самчики. Батько, Матеуш, влаштується на роботу в місцевий радгосп на посаду механіка: першим в селі ставить динамомашину, що освітила електрикою кілька помешкань робітників й контору місцевого радгоспу; виготовляє першого радіоприймача, слухати якого збиралось біля оселі Пажимських щоденно чимало селян; по війні із розбитою під селом німецької техніки складає першого вантажного автомобіля для радгоспу; вперше на трактора приладковує електричне освітлення, що дало змогу працювати в нічний час без допомоги людини, що йшла попереду трактора із смолоскипом в руці.

Олександр малювати розпочав в ранньому віці. У школі оформлював стінгазети, не розлучався з цим і в технічному училищі де здобував фах ливарника, й на військовій строковій службі. В школі його обирають головою первинної організації ДТСААФ – займався спортом у школі, в техучилищі у Львові, під час служби в Армії (Забайкалля, Російська Федерація). Був багаторазовим чемпіоном Хмельницької області з важкої атлетики товариства «Колос», учасником першості України та Російської Федерації від Алтайського краю. В Армії його обирають звільненим секретарем комсомольської організації інженерного підрозділу авіаційної частини, яка стала найкращою серед авіаційних частин СРСР. Звільнившись із Армії, деякий час працює на Алтайському тракторному заводі (м. Рубцовськ, Російська Федерація) в ливарному цеху. Займається спортом: член збірної Алтайського краю з важкої атлетики.

Повернувшись у Самчики включається в громадське життя села. Організовує секцію важкої атлетики – команда в 1960-х роках стає призером, переможцем першості області. В 1964 році Олександр ініціює створення творчого об'єднання любителів мистецтва «Факел» (що пізніше, з 1990 р. отримує назву «Просвіт»). Його підтримують: Геннадій Раковський, Володимир Поліщук, Михайло Юзвук, Михайло Панчук. Об'єднання видає рукописний альманах з творами

членів об'єднання – поетами-початківцями, фотохудожниками тощо. Студія існує досьгодні й має звання «Народна студія «Просвіт». Відтоді ж влаштовуються виставки робіт з образотворчого, прикладного, фото-мистецтв. На першій виставці Олександр виставив свої роботи на осуд глядача. Це були твори в техніці живопису, карбування, розпису. В 1972 році закінчує Всесоюзний народний університет мистецтв ім. Н. Крупської.

Олександр Пажимський постійний учасник районних, обласних, всесоюзних за часів СРСР, всеукраїнських, міжнародних виставок, фестивалів, симпозіумів.

В 1980 році стає одним із засновників (Андрій Соколов, Геннадій Раковський, Віктор Кучер, Михайло Юзвук) сувенірного цеху при місцевому лісництві, працює майстром-художником. В кінці 1980-х років засновує дитячий художній гурток від об'єднання «Просвіт», який в кінці 1980-х початку 1990-х започаткував дитячу художню школу традиційного народного мистецтва.

1990 року установчий з'їзд Спілки майстрів народного мистецтва України в Києві обирає Олександра Пажимського членом Великої ради. Того ж року у Києві на Першому міжнародному фестивалі фольклору він представив галерею портретів із 16-ти українських гетьманів. Це були кольорові портрети в рослинному обрамленні Самчиківського розпису.

Мав персональні виставки, є учасником Всеукраїнських симпозіумів народного малярства та декоративного розпису. Учасник Міжнародного етнофестивалю в Литві (м. Клайпеда) як народний майстер від України (2005).

Твори експонувалися у Силістрі (Болгарія), Москві (РФ), Мюнхені (Німеччина), Сеулі (південна Корея), Клайпеді (Литва), в Україні – Полтава, Канев, Київ, Львів, Запоріжжя, Луцьк, Кам'янець-Подільський, Остріг, Хмельницький, Чигирин, Нетішин, Шепетівка, Стара Синява ін.

Твори Олександра Пажимського знаходяться в музеях Києва (Український центр народної культури ім. Івана Гончара, Національний музей українського народного декоративного мистецтва, Музей гетьманства), Музеї народної архітектури та побуту у Львові, Національному заповіднику «Хортиця» (Запоріжжя), Канівському музеї Тараса Шевченка, Сумському художньому музеї імені Никанора Онацького, Нетішинському міському краєзнавчому музеї, Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї та Хмельницькому обласному художньому музеї. Також перебувають у приватних музеях, збірках, колекціях

України, США, Німеччини, Нідерландів, Великої Британії, Канади, Польщі, Франції.

Публікувалися роботи в журналах «Україна», «Народне мистецтво», «Народна творчість та етнографія», в календарі «В мире прекрасного», а робота «Землиця» прикрасила обкладинку книги «Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості. На українском языкє. Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки. Упоряд., передмова та примітки Н.Шумади. Худ. оформлення В.Вересюка. Упоряд. графічного матеріалу С.Музиченка. Київ: Веселка 1989г. 606 с.».

З 1960-х Олександр Пажимський розпочинає свою громадську діяльність як дослідник-краєзнавець. Записує спогади самчиківських старожилів, а для уточнення й збагачення знань про село, край, відвідує архіви, музеї, бібліотеки Києва, Житомира, Кам'янця-Подільського, Острога, Москви, зустрічається із відомими фахівцями.

Поєднання знань з історії, краєзнавства, архітектури та мистецтв дало змогу Олександрові Пажимському створити ряд музеїв, які в свій час були еталонними. Він автор

тематико-експозиційних планів (ТЕП) й художнього оформлення (архітектура експозиції тощо) музеїв історії в Самчиках (1974 р., присвоєно звання «Народний»), Пасічна (1976 р., Старосинявський район), Красносіліці (1990 р., Старокостянтинівський район), Пишках (1992 р., Старосинявський район), Левківці (1992 р., Старокостянтинівський район), Олександрівці (1990, Вінниччина) та меморіального музею Героя Радянського Союзу Миколи Прокоп'юка в Самчиках (1980 р., присвоєно звання «Народний»). А також багатьох тематичних постійно діючих та тимчасово діючих експозицій, пересувних виставок Державного історико-культурного заповідника «Самчики», зокрема: «Відомі поляки на терені Старокостянтинівщини ХІХ – ХХ ст.», «Ландшафтний архітект Діоніз МакКлер», «Мистецтво в побуті селян південної Волині ХІХ-поч.ХХ ст.», «Пам'ятки сакральної архітектури Старокостянтинівщини», «Маєток Самчики і гості ХІХ ст.», «Маєток Самчики: історія, архітектура, власники», «Письменник та громадський діяч Волині ХІХ ст. Юзеф Крашевський», «Символи України», «Маєтковий парк – садово-паркове мистецтво ХVІІІ-ХІХ ст.», «Репрезентаційні палацові зали – інтер'єри ХІХ ст.», «Японська кімната – взірець декоративного оформлення інтер'єру орієнталістичної течії мистецтва ХVІІІ-ХІХ сторіч», «Сад в мурах» – зразок ландшафтного мистецтва ХVІІІ-ХІХ століть», «Китайський будинок – будинок-холодильник ХVІІІ-ХІХ ст.», «Сутерени Старого палацу», інші.

Завдяки його ініціативі рішенням Хмельницької облдержадміністрації на початку 1990-х рр. створюється відділ Хмельницького обласного краєзнавчого музею «Музей-маєток Самчики». Завідувачем стає Олександр Пажимський.

Розпочинаються ретрореконструкційні роботи в парку та на архітектурних будівлях і спорудах. В цей час із палацу виводиться агрохімлабораторія Хмельницької державної сільськогосподарської дослідної станції, що завдала непоправної шкоди палацу. Але перед Пажимським постає проблемне питання – маєток «Самчики» потребує ліпшої охорони та заходів із збереження пам'ятки архітектури та містобудування – відтак за сприяння його однодумців, друзів, серед яких почесний доктор Науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудівництва (НДІТІАМ), лауреат премії імені Іполита Моргилевського, почесний академік Української Академії архітектури Євген Тиманович, краєзнавець, член Національної спілки краєзнавців України, лауреат Премії імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України (2012) Дмитро Малаков, у 1997 році Кабінет Міністрів, враховуючи історичну, архітектурну та природну цінність палацово-паркового ансамблю кінця ХVІІІ - початку ХІХ століття в с. Самчики Старокостянтинівського району Хмельницької області та з метою його збереження і раціонального використання ухвалює Постанову «Про Державний історико-культурний заповідник «Самчики». Директором призначається Олександр Пажимський. При охопленні посади директора заповідника (2006) його сином Богданом, Олександр на посаді заступника директора, а з 2007 року – старший науковий співробітник.

Займається відтворенням типологічних інтер'єрів ХІХ ст. палацу заповідника, створенням в маєтковому парку нових об'ємно-просторових мистецьких композицій.

За роки творчої науково-дослідницької праці в численних експедиціях на терені Старокостянтинівщини, в архівах, бібліотеках Олександр разом із науковцями відділу, заповідника, зібрав величезний матеріал з історії краю, традиційної народної культури, що проявився у праці «Матеріальна й духовна культура Старокостянтинівщини ХІХ початку ХХ

ст.». Також Олександр є автором статей цієї праці: «Народний одяг Старокостянтинівщини», «Декоративний розпис», «Художнє ткацтво й килимарство», «Писанкарство», «Витинанка».

Із створенням в 1960-ті роки Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК) стає його членом, головою первинної організації села Самчики. В 1990 році за вклад в пам'яткоохоронну справу обирається VI з'їздом УТОПІК в Чернігові членом Великої Ради товариства.

Як чин честі, був виступ Олександра на районній конференції товариства охорони пам'яток історії та культури на початку 1980-х років проти руйнування (знищення) російською окупаційною владою старовинних дерев'яних церков, серед яких була дуже гарна церква волинського типу, поставлена місцевим майстром в селі Решнівка – відомий український мистецтвознавець і архітектор Григорій Логвин про цю церкву писав Олександрові: «Це просто шедевр». Але танком її знизили. Загинули в цей період церкви на Старокостянтинівщині у селах Губині, Деркачах, Решнівці, Іршиках, Киселях. Це був нечуваний на той час протест – Олександром Пажимським зайнялося КДБ – але він вистояв та продовжив боротьбу за збереження пам'яток історико-культурної спадщини – так збереглась не тільки Святопараскевська церква у Самчиках, а й інші пам'ятки краю.

З 1971 по 1990 рік за завданням працівника університетської бібліотеки у Вроцвалі «Оссолінеум», архітектора за освітою п. Романа Афтаназі, Олександр Пажимський вивчає, досліджує, фіксує уцілілі палацово-паркові ансамблі Рівненської, Тернопільської, Хмельницької, Вінницької та Житомирської областей. Для цього самотужки студіює мистецтво архітектури, вивчає термінологію, аби його описи палаців, їх інтер'єрів, парків (ландшафтна архітектура) були професійні. Його світлини й описи маєтків мають високу оцінку Романа Афтаназі. В 11-ти томовій праці «Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej» вміщено біля 500 світлин і описів маєтків зроблених Пажимським, що дало привід для дарчого підпису на книгах Романом Афтаназі Олександрові, як співавторові цих книг. Це висока оцінка для Олександра від такого відомого дослідника маєтків. Праця Романа Афтаназі вже витримала п'ять видань в Польщі – стала вельми популярною й в Україні. Це внесок Олександра не тільки в польську культуру а й в українську. Тоді ж він мав також неприємності від влади та спецорганів – не рідкість було засвічування фотоплівки та давання пояснень у райвідділах міліції, заборонялась пересилка до Польщі.

Олександр Пажимський, перший дослідник палацово-паркового та садово-паркового мистецтва в Хмельницькій області, автор книг про маєтки краю (Пажимський О. Садибні ансамблі Подільської Волині. – Хмельницький, 1997) та в співтоваристві із сином Богданом, його наступником, директором Державного історико-культурного заповідника «Самчики» (Пажимський Б., Пажимський О. Маєтки (палацово-паркові ансамблі) Хмельниччини XVIII–XIX ст. – Хмельницький-К., 2006).

Цікавиться Олександр Матвійович також гербівництвом. Він автор герба села Самчики (ще в 1960-х), герба свого роду (поєднання гербів Буковських та Пажимських), в співавторстві із членом Національної спілки художників України, родом з Самчиків, Борисом Шнайдером – гербів міста Старокостянтинова, села Губин Старокостянтинівського району, проекту гербів Херсонської та Хмельницької областей. Також відомий в краї як сценарист та режисер. У 1960-ті рр ним були написані сценарії тематичних вечорів «Отчий дім», «Осінні серпанки», святкове

Kronika kresowa – Samczyki i Kisiele na Ukrainie

Jak pan Oleś muzeum Kraszewskiego zakładał...

Teresa Śledzik-Kalysha

W poprzedniej kronice obiecałam, że pojedziemy do świeżo otwartego muzeum Kraszewskiego w Kisielach na Ukrainie.

Tak więc z miliego domu państwa Jakuszkewskich ruszyłam wprost do Aleksandra Parzymyskiego, głównego inicjatora i twórcy tegoż muzeum oraz wielu wystaw poświęconych wielkim Polakom – synom tej ziemi.

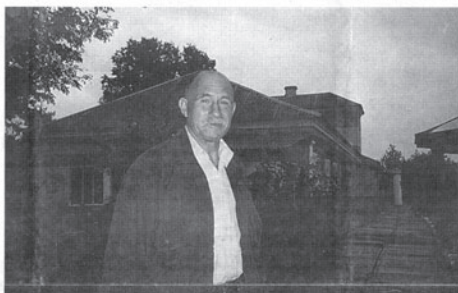
Oleś Parzymyski (tak o nim mówią przyjaciele) mieszka w czystym białym domu w niewielkiej wsi Samczyki. Mieszka i trwa na stały tamtejszego pałacu, któremu społeczeństwo nie custosuje, a który uratował od dewastacji i zniszczenia. Dom pana Aleksandra pełen jest książek ukraińskich, rosyjskich, ale przede wszystkim polskich. Najwięcej jest z dziedziny historii. Z prawdziwym zdumieniem zauważyłam na półce wiele tomów Antoniego Rollego – wspaniałego gawędziarza, bez którego Sienkiewicz nigdy nie napisałby "Ogniem i Mieczem" i "Pana Wołodyjowskiego". Rolle, potomek oficera napoleońskiego, Francuz, spoleczył się całkowicie. Był lekarzem w Kamieniu Podolskim. To zasłabły spolecznik, któremu wdziczyli mieszkacy z zagnanego potwiepeli tabliczkę umieszczonej na kamieniu-oladaj katedrze. Spycywał na historii Podkolia, spycywał też piękna staropolszczyznę anegdoty i dyktetyki – słowem dał barwny obraz tej przyrzekanej ziemi i jej rycerskich mieszkanców. Te książki, trudno dzisiaj do dostania, to prawdziwy rarytas. Ponadto nich, na poczemym miejscu, wdziczyj "Dzaje republiki kresowych na dawnych ziemach polskich" Afhenazego. W dedykacji od samego autora czytamy: *Pana Aleksandrowi Parzymyskiemu – WSPOLTWORCY tej książki – wdzieczny autor!*

Bo pan Oleś dostarczał Romanowi Afhenazemu wiadomości i zdjęcia. Pan Oleś jest też autorem trzydziestu kilku zdjęć w jednym tytule "moje! A te wciąż mi mało, więc właśnie ostatnio zorganizował wystawę we dworze w Kisielach, który należał do ciotki zony Kraszewskiego, pani Urbankowej, a po jej śmierci przeszedł w spadku na zone piarza.

Miejsce do dworu

Kraszewski w nim nie tylko przemieszkiwał, ale i gospodarzył. Stąd wyruszał na wędrowność do Wołynia i Podolia, tu także pisał. Dwór, w którym znajduje się teraz szkoła rolnicza, jest starannie odnowiony, a wystawa zajmuje cały długi korytarz ciągnący się wzdłuż dworu. Składają się na nią fotografie, niemało bardzo stare, fotokopie rękopisów, obrazy. Pan Oleś zadbał także o wmurowanie tablicy na frontowej ścianie dworu informującej, że w tym domu mieszkał wielki pisarz polski Kłofaj Ignacy Kraszewski. Tablica została uroczystie poświęcona przez księdza i odczytana przez władze powiatu.

Z tym muzeum mieliśmy trochę zamieszania. Kiedy podjechalismy na miejsce, nikogo już nie było, a dom stał zamknięty. Jedyne przed budynkiem na dawnym gazonie,

Aleksander Parzymyski "Oleś" przed swoim domem w Samczykach

dziś porośniętym soczystą trawą, stróż pasł krowy. Ale kluczy do dworu nie miał. Pan Oleś nie dał za wygraną i namówił go, aby wykaszał nam drogę do osoby, która te klucze posiada. Stróż się zgodził licząc na nagrodę i nie zawodził się. Altiści najpierw podrapał się w głowę: "Co będzie z krowy, kto ją będzie pasł, kto ją upłynie, żeby nie wyszła na drogę, żeby nie ukradli..."

Cóż było robić, trzeba mi było popać na krowę. I tak w ulowym deszczu, z przemokniętymi butami, bodząc zaciekawienie, a nawet emocje wśród przechodzących drogą mieszkanców wioski, mocno dźmierząc lodowato zimny łańcuch w dłoni, ale nie wypacim. Krowę oddaliśmy z ulgą właścicielowi.

I już wszyscy razem mogliśmy obejrzeć ciekawe muzeum wielkiego rodaka, zorganizowane przez dwóch entuzjastów kultury i tradycji polskiej: Olesia Parzymyskiego z Samczyki i Stasia Jakuszkewskiego

z Starokonstantynowa. O dalszych podroczach opowiem w następnym kolumnkach, bo najspycyżny czas na listy.

List od księdza Franciszka Majewskiego

Przyszedł już bardzo dawno i gdzieś się zawieszył w moim małym, zabłoconym prawie po suficie papierami, mieszkanku. Na szczęście odnalazłam go. Przepięknie książkę opisuje, ile zawieraliśmy swoim rodzinnym stronom i ile utracili Ci, którzy musieli odejść. Przepisuję go w całości.

Z wielką radością i ogromnym zainteresowaniem przeczytałam Pani wywiad z księdzem proboszczem Świętostawem o moim rodonym Hasiaturze, gdzie byłem ochrzczony w kościele św. Antoniego przez sp. ks. Władysława Manusa. Chodziłem do klasy I i 2, a Pierwszy Komunię Świętą udzielił mi w 1938 roku sp. ks. Rezcuch, ostatni proboszcz diecezjal-

ny. Po jego odejściu parafia hasiaturyńska wroczyła do oo. franciszkanów bernardynów.

W roku 1940, dokładnie 10 latęgo, Sowieci wywieźli moją rodzinę na rocznie: Stalina na Sybir, do Altajskiego Kraju. Stamtąd wydosłano tyli się z armią Andersa pod koniec 1942 roku. Dopiero w roku 1992, gdy Ukraina odzyskała niepodległość, pojechałem przez Polskę do Hasiatury, żeby odwiedzić pozostałych tam kresowych. Ze Stasiem Mateuszakiem chodziliśmy do szkoły w 1938 roku. Kościół w Hasiaturze nadal bardzo zniszczony. Podczas mego pobytu złożyłem skromną ofiarę na jego odbudowę, a teraz: że wydałem 500 dolarów przez Western Union. Wtem, że to niewiele, bo przywrócenie kościołowi wyglądu przedwojennego pochłonie za sobą ogromne koszty.

Chciałbym nadmienić też, sp. ks. biskup Marian Rebczowiec pochwodził z Hasiatury (późniejszy rektor KUL-u), o jego siostrę uczyla

mnie w drugiej klasie. Imi ciotki nazywały to sp. Stefanią i Zofia Falarzonie. Mielł córceczkę, która zmarła niedługo po urodzeniu, jej srebrny pramienięj wykradziono z grobowca, który stoi otworem. Gdy zwiedzałem cmentarz, rozchorowałem się, wdziczył tak wielkie zamieszanie historycznej jego części. Nowoczu jego część była zadana, ponieważ był tam pochowani ukraińscy komunisty. Przedwojenny Hasiatur był pięknym miasteczkiem z "troutarium" po obu stronach ulicy. Ostatni harnistrzym był hrabia Tarnowski, drugi mąż pani Rebczowiec. Moj dom rodzinny jeszcze stoi, a mieszka w nim jakiś milicjant. W szpitalu naczemym lekarzem był w 1992 roku dr. Bohdan Oryskiw, ożenił się z moją dalszą kuzynką Teresą Stojko, która bardzo udziczyła się przy kościele św. Antoniego. Nie wiem, czy kiedykolwiek pojadę jeszcze w tamte strony, ale byłoby wspaniale i przyjemnie się z Panią podzielić.

© Franciszek Manowski, kopycyza

W Hasiaturze zżyła mnie jako Zdzisława, zyon Stanisława i Józefy Bilanów.

Jeden list, a ile wspomnień na zawiesz utrwalonych w pamięci, ile wzruszeń... Ale dość gorczy i smutku, bo – uwaga – idę młodzi!

Tak, ida młodzi kresowacy

Ich rodzice dawno za Zbruczem zachowali memę i wiatę ogiów i przekazali ją swoim dzieciom. A wete nie tylko mówią po polsku, nie tylko czują się Polakami, ale i wierze się piana... Kilka dni temu przyszedł do mnie list z Lublina, a w nim przeczytałam:

Szanowna Pani Tereso, piszę do Pani z rekomendacji pani Janiny Zagorowskiej i Gródku Podolskiego (pisałem o pani Janinie nie raz w kolumnkach, o jej patriotyzmie i zaangażowaniu wete wyszło po polsku – przez TSK). Nazywam się Brona Saszko. Jestem studentką I roku Biologii polskiej na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. U nas w Gródku, gdzie się urodziłam i gdzie mieszkałam, jestem aktywną działaczką Dobroczynnego Towarzystwa "Polonia". Piszę wiersze, ale właśnie temla jeszcze nie wete nie mam. W lipcu tego roku byłem w Mragowie na Festiwalu Kultury Kresowej, gdzie uczestniczyłam w spotkaniach literackich. Otrzymałam ażeanie. Wiele osób interesowało się moją porczą. Poznawałam napisła do Pani, Gdyby moje wiersze ukazały się w jakiej gazecie, bardzo bym prosiła, żeby Pani wyślała mi egzemplarz tej gazety. Z poważaniem

Brona Saszko

Dwór Oleśa I. Kraszewskiego w Kisielach na Ukrainie

Fragment wystawy w Otwosze w Kłajdzie (autor Aleksander Pamiński)

Wierszy jest kilka. Wybrałem dwa. Pozostałe zostawiam na później. Inne dziękuję za jej – w trudzie i niebezpieczeństwach – zachowaną polskość, za odważne wkrócenie w krainę poezji polskiej. Życzę jej, aby stępiejąc po najlepszym wzroście polskiej poezji nie zamalała się, ale by twórczość naszych wielkich dawała jej "posrebranych", ale przecież anielskich...

Aniel
Odwiedził mnie Aniel
Śmiał się z jego
nieuczynnego skrzydła
Oczy miał takie mądre
aż smutne
aż trochę nie takie
aż włoży zamiatnik złotego odcienia
był lekko posrebrzane

Niby z doświadczenia
stępną ręką po czerst
admirując się,
zaczęły się wiersze
a potem krystalizowa
peptlem marsowat
pamięć
i odrzucił jak Mazo
począł tylko białym baldachim
Jego czworodziejści obecności

Przytulał człowieka
do chwili samotnej
uciekłemu jego
zauważne czyste

Był pocud że jest
niechędym jak piękno
jak igła którą muszę
znać ię w stogu życia.

Mam tam tyle przyjaciół...

Przytulała za kordonu za-
wsze pamiętając o moich imieni-
nach, i choć październik już dawno
miał, przecież warto przyto-
czyć miły list z Nowogródka, też
z tej okazji pisany.
Kochana Pani Tereso!
Dziś, w dniu św. Teresy,
składam Pani najłagodniejsze życzenia
zdrowia i wszelkiej pomyślności
na długie lata. Jestem niezmiernie
wdzięczna za pamięć. Przesyłam
podziwianie i Gdansk i Wilna,
jak również od patniwa Winnick-
ich, bo pani Alicja dzwoniła. Pani
Tereso, mam dawnych koleżanek,
koleżanki, przyjaciół, ale mi się
zmyły od lat, a tu nagle w moje
życie – za Pani pośrednictwem –
weszli młodzi ludzie, pełni energii,

humoru i serca... Codziennie
dziękuję Bogu za Panią, za nich
i w podobnych, bo w Polsce też
mam bardzo życiowych przyjaciół
i przyjaciółki. Tam i w Warszawie
juz nie mam nikogo. Teraz właśnie
czuję ciałami dniami w domu sama.
Gdy mogę trochę coś zrobić, to
czas mi przeleci miła. Czytać za
wiele nie mogę ze względu na
oczy. Mało wychodzę z domu.
Starłam się nie mówić o swoich
problemach, bo tak wszystkim jest
gorzej niż mnie. Trudno teraz roz-
zumiem, że kolchoz zabral wszyst-
ko, a Moskwę reżym Putiłow Win-
nicy przysłali mi "grójki" (obrze-
hlenie p. Krzyżani) na dyski i taśmy.
Włączam i słucham, leżąc z za-
mkniętymi oczyma. Włączam też
moje stare radio, ale tylko jak jest
coś ciekawego z Polski. Bo właści-
wie tylko z Dzikim i Lotem rozma-
wiamy po polsku. Moi znajomi Pol-
skę mówią albo bardzo łagodnie
poliszczony, albo "cyryli", co
mięczy. Wyjątek stanowi ro-
dzina Kierekowskich, Najczęściej
dzwonię do Heli Kierekowskiej.
Ona przeważnie leży, węc latwo o
kontakt, tylko że bardzo narzeka,
ale wzbudza, to traci coraz bar-
dziej siły i marwi się w Danusiu.
A Danusia też, niestety, często cho-
ruje po polsku. Moi znajomi w wieku 23
lat rozczarują sercem, teraz też le-
ży. Mam wrażenie, że omi się
przeżybia w kościele. Nie wiem
czemu, ale od ogłoszenia czasu tam,
gdzie ona ślepią przy organach, są
straszne przeciągi.

Dwoni czasem do mnie z Polski
jedytna moja cioteczka siostra, z któ-
rą niegdzi niekiedyś miałam prze-
mowę w naszym Brenciane. Siostra ma
męża, synów, wnuków w Warsza-
wie, ale tęskni do Nowogródka, do
niegdzińskiego domu cioteczko-

**KSIEGARNIA
NOWEGO
DZIENNIKA
POLECA**

**Władysław Kozaczuk
W kregu Enigmaty**

Oddając do Państwa ręk książkę, która jest
początkiem niezwykłej. Pragniem jednak zapa-
tać, że nie jest to nowość na rynku wyda-
waczym. W 1986 roku doktor nauk historycz-
nych Władysław Kozaczuk napisał książkę
pt. "W kregu Enigmaty". Jest to opowieść o
żołnierzu niemieckiego sztybu maszynowe-
go "Enigma", którego to zdarzenia i dążeń
wydarzeń przez wydawcy książki antykomu-
nistycznej w latach 1939-1945 wyartoło opisy
na stronie wojny. W związku z tym, że po-
zycja ta wydana została 16 lat temu, jej ja-
kość nie jest najlepsza ale cenna, za którą
najmiej niż Państwo ożmieli nie są wyciska.
W chwili obecnej jest to jedyna pozycja
na naszym rynku wydawniczym, jaskajęca
obchwytem o tym kontrowersyjnym epilo-
gu naszej historii.

**Władysław Kozaczuk
Bitwa o tajemnice**

stracił nogę. Pomysłam, że mo-
że dałoby się coś zrobić i napisa-
łam list do ojca proboszcza z Ro-
żanicy, który mieszka w Tarnowie.
Prosiłam, aby się zorientował, czy
się w ogóle protesty, ile kosztują itd.
List nadziei oczekiw, ale niestety
już prawie widać, że sprawa jest bez-
nadziejna bo – cytując list pana Fran-
ciszka Polaka. Z listem Pani zapo-
znawam syna Janusza (proboszcz) i
bezspretno, abyć ukarać był w
Polsce. Tak się składa, że już po-
znowałem się sprawa protesty dla
pana Edwarda Zakowkiego, kon-
suldując się z chrześcijem ze szpi-
tala ortopedycznego w Konstancji.
nie. Okazało się, że jestli miałoby
być proteza mechaniczna, samo-
czynnie sterowana (powyżej 1000
złoty) to pan Zakowski musiałby prze-
jechać do Konstancji na wyko-
nanie szczytowej dokumentacji i
zawartęcej potrzebne czynności do
wznowienia protezy. Proszę firmę
w Niemczech i/o kosztuje 10 tysięcy
dolarów!

Gdyby los i Państwa chciał się
ze mną porozumieć, przeżył zatele-
fonować lub napisać list pod adre-
sem:
452 S. Booth St., apt. 4
San Jose, Ca 95112
telefon: (408) 294-4008.
Pod koniec maja lub początek
czerwca wjeżdżam do Polski i da-
ję na zamie wchodząc Rzeczypos-
politej.

Wprowadzić następujący list od pa-
ni Lwa Chmielkowskiego nadstąpił
z New Jersey, ale dotyczy zam kre-
sowych i był bardzo interesujący.
Ono jego fragmenty:
Dziś jestem od Aleksandra Pa-
rzymskiego. Sama, która wspo-
mina tutaj dołny słowem. Prze-
syłam fragmenty tego listu: "Wre-
zercanie Samczyki (wspaniały
zachowaniem) palac i park – TSK)
odbyły się. Dziś Kultury Polskiej.
Staranie o to tego przyprowadzi-
liśmy się. Dłwi na imprezie sen-
satorowim, działacze kultury,
obswiat. Rzeczow odwiedził rbo-

Kultura w Odnosie

nic! Polacy z Francji. Jeden z Po-
lonekch powieścieli. "Troski"
Wiesz przecież, w jakim stanie są
takie siedziby na Ukrainie. W An-
tonowach, w Kierekowskich – 10
czar, może sobie wyobrazić, co
tam się dzieje. Prowadzę prawie
codziennie walkę o to "Rzeczpos-
polite". Nie wiem, może syn Bogdan
doprowadzi sprawę do końca. Te-
raz, on na czwartym roku univer-
sytetu w Ameryce. Podobałom.
Dobry chłopak, dobrze się uczy.
Tobie gratuluję zwycięstwa w
konkursie publicystyki w piśmie
"Borysten". Czytałem o tym w
"Dzienniku Literackim". Nie-
stety, nie mam tego piśmie w kiesz-
meczku. Widzę, że nie przerywasz
zwiećcia z krajem.
Mam jeszcze jeden problem,
jednak to mroczka. Chodzi o wy-
danie monografii "Siedzielnia Sam-
czyki". Jest mam tekst i ponad 100
kolorowych zdjęć. Myślę o wyda-
niu projektu kolorowego na 50
stron i 20 zdjęć. Jedną – byłam
w drukarniach we Łwowie: koszt

– 5000 dolarów!!! Niestety, nie
mam pieniędzy, szcłem sponso-
row. Czy widziałeś parę Roma-
na Albuskiego z Wrocławia "Dzie-
ni wczajniej w brytyjskich" – 10
milionów, dzieło jednej osoby! U nas
nie zrobiłoby tego nawet wielkie
czynniki. Tam jest ponad 300
zdjęć i obfitych podziałów i studiów,
wynik i moich podręczny studiów,
kieś odwoławsz na wiele nazwa-
wawiej machiny ideologicznej.
Chciałbym teraz jeszcze firma o
tym powiedzieć. Czy nie spory-
szesz pani Teresy Siedlak-Ro-
szko. Jestnik to wielkiej ukłoni!

Tyle Pani Tereso lista Olesia,
mam nadzieję, że coś z tego trafi
do pani "Kronik Kresowych".
Trafił i jest po temu wiele waż-
nych powodów. Po pierwsze – li-
cznie drugie list od pana Lwa
Chmielkowskiego, uznanego w
Polsce, wydawanego (po re-
zultatach nauki, wczajniej ojczy-
w domu dziecka w Kamieniu Podol-
skim, którego pozostaniem księdy w
Cerkwiach i w Dnieprze, myślę
ka masali być konieczna ta Rze-
-

pospolita Wielu Narodów, że prze-
kazał nam tak wspomnianych ludzi.
Ludzi cięgie ze świadomością
własnej Rzeczypospolitej. Pan Lew
możie pięknie po polsku, ale gło-
boko historyko Polski, jest więc –
by tak rzec – Ukraino-Polakim. To sa-
mo Oks Parzymyski, z marku Ukra-
inki, ojca Kresowego Polaka. Znow
Ukraino-Polak, zobacz tak wiele dla
ratowania śladów polskości, zabyt-
kości polskości, polskiej kultury.
Oni – synowie bujnej, przeszcze-
nej, pięknej ziemi ukraińskiej, oby-
watele Wielkiej Kresowej Rze-
czypospolitej i jej duchowni spad-
kobiercy.

Teraz już czas najwyższy na po-
badawstwo Kresy Rzeczypospolitej,
bo nadchodzi list, a w kaciewie dwa,
o Odesy i Odesy i data społecz-
ności polskiej i trzema katedra-
mi katolickimi i i wśladnie do ka-
tehrefko jaskajęca, księdzka Iga-
cowa. Pisanie pięknie kaligraficznie
pięknem, poczatkowo i długi przy-
pominający inicjały w 22

Władysław Kozaczuk, książka autorstwa dla historyki wojny Ukraino-Polski i jego
wystawa

дійство до 300-ліття Переяславської угоди. Він автор-переможець конкурсу на найкращий сценарій проведення свята «Старокостянтинову – 430», автор сценарію й режисер свята села «Самчикам – 450». Автор проекту, сценарію та режисер краєзнавчої гри для школярів «Це ви знаєте?!», яка проіснувала понад 10 років, режисер свята «Козацькому роду, нема переводу» в Старокостянтинову (1994), театралізованої екскурсії «Маєток Самчики» котра основана на достовірних історичних фактах із життя маєтку.

Ініціатор вшанування пам'яті письменника, художника та громадського діяча Волині ХХ ст. Юзефа Ігнація Крашевського й відкриття пропам'ятної дошки на будинку школи в с. Киселі, де проживав письменник, а також автор і виконавець постійно діючої виставки «Юзеф Ігнацій Крашевський» для палацу маєтку Крашевського.

Олександр Пажимський: член Національної спілки художників України (1990), член Національної спілки майстрів народного мистецтва України (1991), Заслужений майстер народної творчості України (1994); лауреат Всеукраїнської премії ім. Данила Щербаківського (2002), обласних премій ім. Петра Бучинського (2004), Розвадовського (2011), «Скарби Землі Болохівської» (2009). Нагороджений відзнакою Міністерства культури України «За досягнення в розвитку культури і мистецтв» (№ 254, 2007). Почесний член Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині (2006), почесний громадянин Старокостянтинівщини (2008). Номінант Премії імені Бориса Возницького «За вагомий особистий внесок у розвиток музейної справи» (2015).

Автор багатьох наукових праць та статей, краєзнавчих розвідок. Багато праць також пов'язаних із польською культурою – історією, збереженням польських пам'яток архітектури, відзначенням подій, особистостей тощо. Серед них, зокрема: «Український народний одяг терену Старокостянтинівщини (розвідка до монографії)», «Знамениті поляки на терені Старокостянтинівщини (XVIII–XX ст.)», Маєток Антоніни // Пам'ятки України, № 1, 1993, «Церква Параскеви П'ятниці в селі Самчики — пам'ятка національної культурної спадщини» (монографія), Садибні ансамблі подільської Волині.-Хмельницький, 1997, Маєтки (палацово-паркові ансамблі) Хмельниччини XVIII – XIX ст. Хмельницький – Київ 2006, «Маєток Самчики – палацово-парковий ансамбль» (монографія), «Кляштор маріанців – церква Параскеви П'ятниці в селі Самчики»,

«Діоніс МакКлер – паркобудівничий», «Синявські, Чарторійські», «Маєткові ансамблі Старосинявщини», «Палацово-паркові ансамблі XVIII-XIX ст. – осередки культури Хмельниччини», «Юзеф Ігнацій Крашевський – визначний польський письменник, художник, громадський діяч Волині», «Історичні шляхи Старокостянтинівщини», «Історико-культурна спадщина Старого Костянтинова: проблеми її охорони, збереження, використання», «Українська, польська маєткова культура XVIII – XIX ст.: сучасний стан, нагальні проблеми охорони, збереження й використання», «Проблеми регенерації історико-культурної спадщини містечка Антоніни», «Магнатський рід Потоцьких в історії Польщі, України: негативи й позитиви на прикладі деяких його репрезентантів», «Проблеми реабілітації Антонінського (маєткового) парку», «Дещо про сакральне архітектурне мистецтво, й не тільки, на прикладі його пам'яток Подільської Волині (Старокостянтинівщини)», «Туризм – романтична індустрія»,

«Проектування відтворення структури паркових пейзажів Самчиківського маєткового парку», «Доба просвітництва – тло на якому постало феноменальне європейське мистецтво – палацово-паркове XVIII – XIX ст.», «Маєтки (палацово-паркові ансамблі) й селянське питання: «маєток - село»; погляд історика Михайла Брайчевського», «Пулави – «польські Атени» - палацово-парковий ансамбль Синявських, Чорторійських», «Звичасве право українського народу в контексті Литовських статутів XVI ст.», «Видатні капуцини Старокостянтинівського кляштору», «Похований у Старокостянтинові» (про Северина Жевуського одного із творців Торговиці, при звідці поділу Польщі).

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Ветров В.С.
м.Хмельницький

Комплексне дослідження кварцитових місцезнаходжень доби раннього та середнього палеоліту на сході України (Піонерське-1, Піонерське-1А)

На базі досвіду досліджень нижньопалеолітичного місцезнаходження Меджибіж, експедицією ІА НАНУ вивчався Луганський палеолітичний мікрорегіон, який включає більше 40 місцезнаходжень середнього та нижнього палеоліту з кварцитовим інвентарем. Піонерське-1 та Піонерське-1А – одні з найцікавіших пам'яток мікрорегіону. Запропонована робота містить попередні дані щодо палеогеографічних особливостей урочища, стратиграфії відкладів, параметрів кварцитової сировини. Наводиться характеристика артефактів за типами використаної сировини, фізичним станом збереженості, техніко-типологічними особливостями.

Ключові слова: Луганський палеолітичний мікрорегіон, нижній палеоліт, середній палеоліт, кварцитова індустрія.

Одна із важливих характеристик сучасних досліджень раннього та середнього палеоліту полягає в комплексності та багатоплановості вивчення кожної конкретної пам'ятки. Окрім технологічного та типологічного аналізу артефактів безумовно важливим є вивчення стратиграфії, геоморфології місцевості, реконструкції давнього ландшафту та навколишнього середовища часів функціонування поселення. Прикладом такого багатопланового дослідження нижнього палеоліту є розкопки палеолітичних пам'яток Меджибіж 1 та Меджибіж А на Хмельниччині. Ця комплексна робота проводиться Нижньопалеолітичною експедицією ІА НАНУ під керівництвом В.М. Степанчука у співпраці з Київським національним університетом ім. Т. Шевченка (С.М. Рижов) за всебічної підтримки Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», який очолює О.Г. Погорілець. Під час розкопок були здійснені палеопедологічні дослідження, проведена реконструкція умов існування теріофауни, викопних остракод з давніх алювіальних відкладів місцезнаходження, геофізична та палеомагнітна розвідка, рентгенофлуорисцентний аналіз кам'яних артефактів і т.ін. Попередні результати цих досліджень викладені у науковій збірці «Місцезнаходження “Меджибіж” і проблеми вивчення нижнього палеоліту Східноєвропейської рівнини» [18]. З іншого напрямку цей археологічний мікрорегіон уважно досліджувався С.Ю. Демидко [10], який очолює відділ історії Хмельницького державного обласного музею. У відділі природи цього ж музею (керівник Н.Є. Мальована) також зберігається значна колекція решток плейстоценової фауни регіону.

В значному обсязі досвід робіт на Меджибожі був використаний під час досліджень, що проводилися Нижньопалеолітичною експедицією ІА НАНУ на сході України з метою виявлення

та обстеження палеолітичних місцезнаходжень на яких використовувалася кварцитова сировина. В процесі досліджень було розпочате системне стратиграфічне обстеження місцезнаходжень, реконструкції палеорельєфу, геологічне, петрографічне та спектральне дослідження кварцитової сировини, формування літотеки. Далі пропонуються попередні результати цих робіт на ділянках місцезнаходжень Піонерське-1 та Піонерське-1А.

Історія дослідження, рельєф і геологічний опис. Роботи, результати яких висвітлені в цій публікації, проводилися автором у відповідності з темою дисертаційного дослідження «Пам'ятки з кварцитовими виробами в палеоліті Середнього Подінців'я», затвердженої в 2012 р. в Інституті археології НАН України. Основна мета польових робіт – виявлення пам'яток з кварцитовим інвентарем, детальний аналіз топографічних умов їхнього розташування та стратиграфічних характеристик, з'ясування віддаленості від джерел сировини.

Оскільки досліджуваний район характеризується великим числом археологічних пам'яток, пов'язаних з природними виходами кварцитів, було поставлено питання про всебічне вивчення цього феномену. Так званий «кварцитовий палеоліт» є, безумовно, неординарним, однак лише позначеним і, фактично, абсолютно недослідженим явищем у палеоліті України [21, с. 105]. Потенційно важливими видаються численні джерела сходу України і, зокрема, Луганщини, які дають надію на появу нових даних, що проливають світло на генезис, динаміку і характер цього явища [9].

Перші знахідки кварцитового палеоліту на сході України були зроблені в 1924 р. П.П. Єфименком. Недалеко від впадіння р. Деркул в р. Сіверський Донець ним було виявлена стоянка середнього палеоліту, що отримала назву «Деркул» [11; 12]. До кінця ХХ ст. в Середньому Подінців'ї різними дослідниками було виявлено ще близько десяти місцезнаходжень [23].

З 2007 р. систематичними розвідками В.С. Ветрова¹ в Середньому Подінців'ї було виявлено і частково досліджено більше сорока місцезнаходжень з інвентарем палеолітичного вигляду [2–8; 19].

Матеріали всіх нововиявлених пам'яток представлені розщепленим кварцитом. Таким чином, стався якісний прорив в накопиченні джерел по археологічних місцезнаходженнях з кварцитовою індустрією на сході Луганської області, сконцентрованих у межах Луганського палеолітичного мікрорегіону. Умовна площа мікрорегіону (рис. 1), згідно виявлених до сьогодні місцезнаходжень, окреслюється прямокутником 15х50 км, витягнутим в напрямку Пнв-Пвд.

Коротка сторона ареалу відмежована течією Сіверського Дінця. На цій ділянці пам'ятники розташовані на високому правому березі Сіверського Дінця, на відстані 0,5-3 км від ріки. Найбільш потужна концентрація місцезнаходжень з кварцитами була виявлена в Пвд-Сх частині Станично-Луганського району в околицях с. Піонерське (рис. 2). Ця територія Середнього Подінців'я розташована в межах двох орографічних елементів: Донецького кряжу та Воронежської рівнини. Максимальні висоти локалізовані в південно-західній частині біля з.д.

¹ В різні роки в роботах брали участь В.А. Скориков, С.П. Кармазиненко, П.О. Левчук, В.І. Манічев. В 2013 р. в регіоні працював загін Нижньопалеолітичної експедиції НАН України (кер. В.М. Степанчук) у складі В.С. Ветрова, С.М. Рижова, С.П. Кармазиненка.

станції Светланове (+264,4 м); у північній частині на місцевих вододілах річок Айдар (+180-190 м) і Євсуг-Деркул (+212 м). Мінімальні висоти (+31 м) виявлені в заплаві Сіверського Дінця біля с. Паньківка. Перепад висот ярів і балок складає 100-130 м.

Місцевість в районі с. Піонерське представлена високим вододілом Сіверського Дінця з висотами 110-140 м, що плавно, протягом 10 км, підвищуються в східному напрямку до 160-180 м. У геологічній будові цієї ділянки беруть участь осадові утворення середнього карбону

(свити C_2^5 , C_2^4 , C_2^3), повсюдно перекриті крейдяними, палеогеновими, неогеновими та четвертинними відкладами. У процесі рекогносцировки місцевості автором були виявлені численні виходи кварцитів на поверхню, пов'язані з ними ділянки майстерень і стоянок з матеріалами палеолітичного вигляду.

Слід зазначити, що археологічні матеріали виявлені далеко не на всіх природних виходах кварцитів. У той же час на ділянці розташованій на південний схід від с. Піонерського, щільність місцезнаходжень особливо велика. В 2013 р., під час польових робіт загону НПЕ ІА НАНУ, були отримані дані, які дозволили висунути припущення про вірогідність існування тут давнього водоймища. З метою уточнення цього припущення, автором була проведена детальна топографічна зйомка. Було виявлено, що рельєф місцевості утворює велику чашу з високими бортами на північному і східному напрямках, що, з урахуванням гідроізоляційного прошарку, ймовірно забезпечувало збір талої та дощової води на площі близько 200 000 м² та її перетікання в Пвд-Зх частину улоговини, де на сьогодні спостерігається максимальне пониження рельєфу. Отже, реконструкція палеорельєфу може бути наступною. Талі і дощові води в періоди збільшення кількості опадів постійно стікали по північному і східному схилу улоговини та накопичувалися в її найбільш низькій західній та південній частині. Незважаючи на те, що висота північного і особливо східного схилу дуже значна, у нас немає підстав припускати існування великого дзеркала водоймища, що займало всю площу улоговини. Незначна висота західного краю улоговини слугувала регулятором глибини водойми. Звичайно, топографічна зйомка, проведена по поверхні сучасних ґрунтових відкладів, не може об'єктивно показати рельєф давньої улоговини. Також цілком ймовірно, що, наразі незначна, висота західного берега була більшою і зменшилася з часом через поступове сповзання в балку Суходіл або внаслідок катастрофічного змиву.

Не виключено, що систематичний скид води з водойми через західний борт в балку Суходіл або ж підземні інфільтраційні процеси просочування між плитами пісковики, призвели з часом до утворення яру в північному борту балки. З плином часу яр розширив ділянку початкового стоку, а потім і зовсім осушив водойму. Вода, ймовірно, була присутня і в тальвегу балки Суходіл, яка обводнена і сьогодні. Отже, можна припускати ймовірність прив'язки виявленої серії місцезнаходжень «Піонерське» до давнього водоймища на цій ділянці вододілу. Це припущення підтримується закономірностями просторового положення місцезнаходжень, що тяжіють до бортів (берегів) западини.

Кварцитова сировина. У процесі дослідження значну увагу було приділено прив'язці археологічних матеріалів до покладів сировини а також складанню регіональної літотеки кварцитів. На сьогодні вся колекція порід, в петрографічному аспекті вивчена геологом

В.Й. Манічевим, представлена палеогеновими пісковиками переважно кварцового складу. Згідно даним цього автора, головною особливістю вказаних пісковиків є характер цементації уламкових зерен і склад цементуючого матеріалу. Мінеральний склад і морфологія зерен в цілому не зазнали помітних змін оскільки літіфікація цих порід відбувалася в первинно намитих алювіальних пісках з подальшим гідрохімічним накладенням. У більшості випадків зерна уламкового матеріалу представлені овальними та на півовальними формами. Крім кварцу, в породі у вигляді поодиноких зерен зустрічається польовий шпат і рудні мінерали. В усіх зразках переважає цемент базального і плівкового типів кварцового складу, що надає породам міцності і твердості, а візуально нагадує кварцит, хоча останній є метаморфічною породою.

З точки зору цінності цих порід в якості сировини для виготовлення знярядь, особливої уваги заслуговують ті різновиди пісковиків, яким притаманна найбільша міцність. У колекції артефактів переважають пісковики, в яких кварцовий цемент є аналогічним за складом до того, що характеризує природний уламковий матеріал. У свою чергу по типу цементації кварцових зерен на думку В.І. Манічева можна розрізнити два різновиди: а) плівковий цемент кварцового складу оточує мінеральні зерна, а простір між ними складений цементом базального типу (в цих різновидах пісковиків обидва види цементації мають достатньо широкий розвиток); б) в породі базальний тип цементації переважає над плівковим. Окремими зразками представлені пісковики, що характеризуються розвиненою складовою глинистого цементу з включенням гідроліту, каолініту та інших мінералів; структура цих пісковиків зберігає початковий вигляд [6, с. 56-59].

Місцезнаходження Піонерське-1. Топографія, стратиграфія. Місцезнаходження було виявлено в 2011 р. В.С. Ветровим і В.А. Скориковим в 1,2 км на Пвд-Сх від с. Піонерське Миколаївської селищної ради Станично-Луганського району Луганської області (рис. 2) [3]. Координати N48°33'58,82», E39°35'30,79».

Місцезнаходження пов'язано з привододільним плато правого берега Сіверського Дінця. З південного заходу плато перерізає велика балка Суходіл. На цій ділянці правобережжя Дінця над відкладами верхньої крейди часто залягають палеогенові піски, що містять кварцити. Кварцити сірого, жовтого та коричневого кольорів зустрічаються у вигляді конкрецій, великих блоків і безперервних монолітних тіл значної протяжності. Детально вони описані геологом В.Й. Манічевим [6, с. 56-59]. Саме з виходами кварцитів на поверхню пов'язана значна частина археологічних знахідок у цьому районі, зокрема і Піонерське-1.

Місцезнаходження Піонерське-1 практично зруйноване кар'єром з видобутку піску. Виглядає на те, що розробка кар'єру була припинена, коли його дно вийшло на великі блоки, а потім і на величезні монолітні тіла кварцитів, що утворилися в палеогенових пісках.

При огляді кар'єра з'ясувалося, зокрема, що північною частиною кар'єра була розкрита давня балка. В борту чітко просліджувалася перемішане заповнення, що містило уламки вапняку і дрібну вапнякову крошку, пісок і невеличкі глинисті включення. В цьому конгломераті зустрічалися вироби з кварциту, що не мають окатаності і зовнішніх пошкоджень.

В південній стінці кар'єру в 2012 р. С.П. Кармазиненком була поставлена зачистка. Відібрані в ній зразки відкладів були опрацьовані ним з використанням мікроморфологічного аналізу [14]. За даними С.П. Кармазиненка, стратиграфічна послідовність може бути охарактеризована в наступний спосіб.

Голоценовий стратиграфічний горизонт (hl) – 0,0-0,70 м - представлений сучасним черноземоподібним ґрунтом з генетичними горизонтами.

H – 0,0-0,35 м - темно-сірий з бурим відтінком, у верхній частині пронизаний корінням трав, ущільнений, піщано-пилуватий легкий суглинок, з черворіинами, не реагує з 10% розчином соляної кислоти, перехід поступовий за кольором, межа рівна.

Hr – 0,35-0,55 м - коричнево-сірий, до низу світліший, ущільнений, піщано-пилуватий легкий суглинок, грудкуватий, без видимих форм карбонатів. Є одна кротовина овальної форми діаметром 15 см з темно-сірим заповненням. Перехід відносно різкий за кольором, межа хвиляста.

Phk – 0,55-0,70 м - світло-буро-палевий, опіщаний матеріал з ізольованої кротовини видовженої форми. Активно реагує з розчином соляної кислоти, карбонатний (міцелій, поодинокі кременисто-карбонатні конкреції до 2 см в діаметрі). Характеризується піщаним мікроскладом, з переважанням великих піщаних зерен, які щільно оточені органо-карбонатно-глинистою плазмою з рівномірним просоченням мікрокристалічним кальцитом.

Бузький (bg?) або дніпровський (dn?) стратиграфічний горизонт (Pк сучасного ґрунту) – 0,70-0,90 м - світло-палевий, опіщаний матеріал. Карбонати зустрічаються у формі міцелію і конкрецій до 3 см в діаметрі. Перехід поступовий за кольором і певним ущільненням, межа відносно рівна.

Кайдацький (kd?) або завадовський (zv?) стратиграфічний горизонт – 0,90-1,20 м - бурий, темно-бурий, ущільнений, піщано-пилуватий матеріал. Активно реагує на розчин соляної кислоти, що підтверджується наявністю карбонатних конкрецій. У нижній частині (1,10-1,20 м) багато камінчиків, лусочок. На цьому рівні зафіксований артефакт, виготовлений з кварцитової гальки (рис. 3). В цілому цей шар не можна однозначно назвати ґрунтом, це скоріше ініціальний (ембріональний) шар з ознаками ґрунтоутворення, що підтверджується й мікроморфологічними даними.

Палеогенові піски – 1,20-1,70 м (видно) товща пісків, серед яких можна виділити два інтервали. Світло-бурі піски (1,20-1,40 м), які реагують з розчином HCl і світліші за кольором. Світло-палеві з жовтуватим відтінком піски (1,40-1,70 м (видно)) які, навпаки, не киплять з 10% розчином соляної кислоти.

Нижче в кар'єрі піски переходять в пісковики, які формують дно кар'єру.

Поки що на ділянках Піонерських місцезнаходжень не знайдені пачки четвертинних відкладень потужністю більше 2-3 м. Звичайно, неповнота стратиграфічного профілю суттєво ускладнює геологічне датування. На жаль, така ситуація є загалом типовою для пам'яток кварцитового палеоліту Середнього і Нижнього Подінців'я. Зокерема, аналогічна стратиграфічна ситуація була відзначена А.Є. Матюхіним на Калитвенських майстернях [17] та О.В. Колесником в Чугинці [15, с. 252-261]. Раніше на проблемі вичленовування малопотужних верств лесів, що залягають на палеогенових відкладах в ареалах Сіверського Дінця та Деркула, наголошували Ю.Г. Чавунний і В.М. Шевкопляс [22, с. 187-204]. В подальших інтерпретаціях, при зведенні стратиграфічних розрізів відкритих під час наших робіт на правобережжі Сіверського Дінця, ми будемо керуватися матеріалами буріння четвертинних відкладів: на сході – по ділянці Піонерське [13], а на заході – по ділянці Луганська [1].

Технологічний аналіз, порівняльний аналіз індустрії Піонерського-1. Технологія виготовлення артефактів трьох умовних груп, виділених нами за ступенем збереженості, має свої відмінності.

До першої групи були віднесені артефакти, виготовлені з кварцитових та сіліцитових гальок. Це уламок невеликого чопера, поверхня якого в значній мірі зруйнована вивірюванням і частково покрита потужним вапняковим напливом. Наступний виріб був виявлений в зачистці С.П. Кармазиненка (рис.3). Цей предмет виготовлений на поздовжньому фрагменті видовженої овальної кварцитової гальки, опукла природна поверхня якої вкрита жовневою кіркою. Виріб оформлено серією невеликих регулярних крайових сколів, що сформували високий край по опуклій стороні і пригострений кінчик. Також кілька аналогічних сколів розташовані по протилежній стороні виробу. Кіркова поверхня і частина сколів артефакту вкрита потужним карбонатним напливом. До цієї умовної групи відноситься також розколота сіліцитова галька з двома заглаженими і корадованими негативами знять. Слід зазначити, що розколоті сіліцитові гальки і знаряддя на них – переважно чопери і чопінги – в достатній кількості виявлені на ділянці Піонерських місцезнаходжень. Однак, незважаючи на загальну подібність і безсумнівний архаїзм цих виробів, вони, ймовірно, є різновіковими (в рамках нижнього палеоліту). Більш докладно цей аспект висвітлений В.А. Скориковим в публікації, присвяченій гальковим знаряддям ранньопалеолітичних місцезнаходжень Середнього Подінців'я [20].

До другої групи віднесені вироби з сірих і жовто-коричневих кварцитів. Серед артефактів є первинний нуклеус на кварцитовому блоці розміром 1,5х2 м (рис. 4). Крайова частина блоку підправлена серією сколів, після чого з нього було знято кілька великих отщепов розміром до 40 см. Наступний артефакт являє собою радіальний нуклеус на окреомості кварцитової сировини (рис. 4). Представлені також два великих відщеп, огранка спинок яких свідчить про те, що вони, швидше за все, були зняті з радіальних нуклеусів (рис. 5). В колекції є великий отщеп з видаленим ударним майданчиком та горбиком, а також з нерегулярною крайовою оббивкою та ізованими виїмками (рис. 5). Трапилися також три відщепи з масивними гладкими ударними майданчиком і нерегулярною оббивкою країв .

Артефакти третьої групи, різноманітної за своїм складом, виготовлялися виключно з кварцитів світло-жовтого, жовтого, світло-коричневого кольору, однорідної структури. Велика чисельність (тисячі артефактів) унеможлиблює тотальне вивчення в камеральних умовах. Тому на місцезнаходженні були відібрані невеликі статистично значимі вибірки та проведена фотофіксація більшості великих виробів на місці їх виявлення.

Початкова стадія розщеплення представлена первинними нуклеусами на масивних кварцитових окреомостях. На цьому етапі отримували великі відщепи для подальшого виготовлення нуклеусів і макрознарядь. Вторинні нуклеуси, у більш портативному варіанті, представлені радіальними і полюсними (рис. 6) екземплярами.

Виявлені вторинні відщепи цілком відповідають нуклеусам. Як правило, вони мають виражений ударний горбок, грубо фасетований майданчик, тонкий перетин. Пластинчасті відщепи і пластини знімалися не тільки з нуклеусів, а й просто з торців кварцитових окреомостей. У деяких вони були зняті послідовно одна за одною близько двадцяти пластинчастих заготовок

довжиною близько 15 см. Після того, ймовірно з метою переоформлення ударного майданчика, двома сильними поперечними ударами було зроблено спробу зняття карнизу. Однак, через внутрішню тріщину, скол переоформлення виявився невдалим (відколосся карниз набагато більших розмірів) і заготовки з цього блоку кварциту повторно вже не знімалися. Отримувані в такий спосіб пластинчасті заготовки часто характеризуються незначною товщиною, тонкими і гострими ріжучими крайками і відсутністю огранення спинки.

Вироби із вторинною обробкою представлені атиповими гостроконечниками, ретушованими відщепами і пластинами, рубальними формами, скреблами, зубчастовіймчастими знаряддями.

Невелика серія атипових гостроконечників нараховує п'ять екземплярів. Робочі леза артефактів в одних випадках мають регулярну ретуш, виїмки, в інших - нерегулярну ретуш, поєднану з вищербинами краю (ймовірно слідами утилізації).

Виявлено чотири рубальні вироби типу січок і артефакт, виготовлений на масивному підтрикутному відщепі з частковою біфасіальною обробкою.

Група скребел представлена поперечними однолезовими і дволезовими скреблами на великих сколах, повздовжнім однолезовим скреблом на пластинчастій заготовці, поперечним скреблом з зубчато-віймчастим робочим краєм на пластинчатому сколі та кінцевим скребком на пластині.

До типологічно виразних виробів також відноситься вістря на пластині і три віймчасті знаряддя на відщепі. Інтерес становить велика (близько 15 см завдовжки) масивна пластина з видаленою або зламаною термінальною частиною, звивистим лезом, виконаним на брошко по лівому краю та ділянкою вентрально розташованої зубчастої ретуші по тому ж краю.

В колекції представлена також серія відщепів і пластин з ретушшю і слідами утилізації.

Оцінюючи в цілому наявні артефакти, комплекс артефактів третьої групи можна визначити як головню належний до майстерні початкової стадії утилізації сировини, розташованій безпосередньо на виходах кварциту. На користь цього вказують численність масивних сколів великих розмірів і різних пропорцій, масовість уламків з ознаками штучної обробки, наявність великих окремоостей сировини, ймовірно отриманих в результаті дроблення способом «*block on block*». Всі ці продукти каменеобробки можуть бути пов'язані з початковим етапом утилізації сировини, тобто з подрібненням великих природних окремоостей кварциту на менші, шляхом розщеплення або розбивання / дроблення. Наявність нуклеусів різного ступеня спрацьованості свідчить, що тут проводилося й операції з метою отримання заготовок менших («звичайних») розмірів. З цим етапом утилізації сировини вірогідно пов'язана певна частина стандартних в метричному сенсі продуктів розщеплення. Наявність невеликої кількості знарядь, часто незавершеного вигляду, не суперечить основному виробничому профілю ділянки.

В типологічному сенсі знахідки третьої групи цілком відповідають добре відомим кварцитовим середньопалеолітичним комплексам Подінців'я: Деркулу, Чугинці, Титівці. Для них характерна наявність радіальних полюсних нуклеусів, грубих пластин, атипових гостроконечників і скребел, переважання однобічних виробів. Ця група пам'яток з кварцитовими індустріями була названа О.В. Колесником «пам'ятками Деркульського типу» [15, с. 260]. Близькими до них є майстерні Калитвенка 1, 1а, 1б, 1в, 2 в Нижньому Подінців'ї [16].

Артефакти другої групи мають, очевидно, більш ранній вік. Однак незначний обсяг вибірки не дозволяє зробити однозначний висновок на рахунок цього.

Поодинокі знахідки першої групи, якщо припускати їх синхронність з артефактом, виявленим у відкладах кайдацького або завадівського часу в зачистці С.П. Кармазиненка очевидно відносяться до нижнього палеоліту. Втім, це питання теж поки що залишається відкритим.

Місцезнаходження Піонерське-1А. Стратиграфія, технологічний аналіз. Стоянка знайдена автором у 2013 р. в 2,5 км на Пів-Схід от с. Піонерське Луганської обл. Координати N48°33'23,00» E39°36'09,60». У тому ж році сумісно з В.М. Степанчуком був закладений рекогносцирувальний розкоп площею 2м².

Геологом С.П. Кармазиненко була досліджена наступна стратиграфія. В колонці відкладень було простежено сучасній чорнозем (Н), який «переробив» більш древня вірогідно кайдацький шар (R_{1,2}), сформований на палеогенових пісках (Pg). Таким чином, древній кайдацький шар є таким хронологічним репером, який може мати вік 240-200 тис. років. В низах голоцену, в кайдацькому шарі і під ним зафіксовані три культуро-вмісних горизонти. Товщина кожного з них близько 10 см. Вони відділені один від одного стерильними прошарками, які не містили на цій ділянці археологічних знахідок.

І культуро-вмісний горизонт. Залягав у нижньої частки сучасного і верхих кайдацького шару на рівне від -0,44 до -0,55 м. Значна концентрація знахідок (у тому числі і природних кварцитів) вимогла дуже детальної фіксації, яка була зроблена на чотирьох планах (чотирьох умовних горизонтах).

Характерною рисою І культуро-вмісного горизонту є знаходження артефактів на поверхні та в середині щільного прошарку природних уламків сірого та світло-коричневого кварциту. В процесі огляду місцевості було встановлено, що шлейф кварцитів тягнеться в напрямку Півн-Півд десь на протязі 80 м. Артефакти, що знайдені в прошарку природного кварциту, мають різний стан збереженості. В тому числі знайдені вироби вкриті густою білою та білувато-жовтою патиною. Поверхня таких знарядь часто має глянець. На заглиблених частках поверхні виробів є залишки ярко-красного пігменту, що міг бути у складі ґрунтів які контактували з ними. Такі залишки пігменту і така сама збереженість поверхні характерна для природних кварцитів, що знайдені у згаданому прошарку на площі розкопу, а також в бортах яру. Ці знахідки на даній ділянці, вірогідно, є найбільш давнішими.

Друга група виробів має більш легку білу або голубу патину, легкій глянець поверхні. До цієї групи також належать найбільш древні вироби з більш пізнішою (легко патинованою) підправкою.

Третя група виробів, на нашу думку найбільш молодша, має легеньку білувату патину, а в декількох випадках не має її зовсім. До неї також відносяться вироби двох попередніх груп з не патинованими, або слабо патинованими частками обробки чи підправки.

Значна частка знахідок (розщеплених та природних кварцитів) має механічні ушкодження і розломи. Деякі розломи патиновані, деякі більш свіжі. Вірогідно такі ушкодження могли статися в наслідок значних коливань температури або вологості, механічного тиску в наслідок переміщення водним (а найбільш можливо селєвим) потоком, а також із природної тріщинуватості мінералу. Також цілком вірогідно поєднання декількох факторів. Слід зазначити,

що вказані пересування древніх артефактів, вірогідно, мали разовий характер та проходили на незначній відстані. Про це говорить відсутність суттєво вираженої окатаності поверхні найбільш древніх виробів. Практично відсутні злами, вищерблені, та інші механічні ушкодження тонкого краю виробів. Зафіксовані декілька випадків ремонту як природних кварцитів, що лежали поруч, так і розщеплених кварцитів зафіксованих неподалік один від одного. Цій факт говорить о відсутності розтаскування та значного переміщення матеріалу.

У цілому, на наш погляд, умови розташування природних та оброблених кварцитів вказують вихід на деку денну поверхню, яка фіксується кількісним та якісним змістом розщеплених та природних кварцитів і відповідає 3 умовному горизонту I культуро-вмісного горизонту. Саме у ньому знайдена максимальна кількість артефактів I культуро-вмісного горизонту. Крім того, більшість крупних природних кварцитів лежить само на цьому рівні, виступаючи маркером денної поверхні. Також тут зафіксовані багаточисленні збірки ремонту природних та розщеплених кварцитів. Аналіз глибини розташування слабо патинованих кварцитів вказує, що 90% їх лежить на рівні -45 – -50. Сам прошарок кварцитів чітко маркує цю поверхню в усіх бортах розкопу. На рівні -55 – -60 прослідковується стерильний прошарок, що не містить артефактів.

Вірогідно культурно-хронологічний зміст I культуро-вмісного горизонту переважно відноситься до аналізу не патинованих та слабо патинованих кварцитів. Набір знярядь, що був отриманий під час розкопок кв. 1 та кв. 2 незначний. Звертають на себе увагу вістря на платівках та серія з чотирьох розверток, що були виготовлені на відщепях, та з'ясовуються практично ідентичними зняряддями. Також є два звичайних кутових різця та мініатюрний мікрорізець. Знайдена невелика група скребкових знярядь (9 екз.). Серед них невелике скребло, а також кінцеві та кінцеве-бокові скребки на відщепях. Інші зняряддя – переважно різноманітні відщепи з ретушшю. В цілому вказаний набір знярядь впоєне вірогідно може відповідати мезолітичному часу.

Що стосується серії сильно патинованих артефактів I культуро-вмісного горизонту (рис. 7, 8), серед яких рубляче зняряддя, атипичний гостроконечник, серединній різець, скребла, скребок, частка виімчастого зняряддя, то цілком вірогідно віднесення їх до середнього палеоліту. Однак сам факт перевідкладення матеріалу та змішування його з більш пізнішим, поки що не дозволяє дати його більш адекватну оцінку.

II культуро-вмісний горизонт залягав в верхній частині кайдакського шару на рівні від -0,6 до -0,7 м. Горизонт зафіксовано на чотирьох планах (чотирма умовними горизонтами) і має 30 артефактів дуже патинованого кварциту. З них – 13 відщепів і уламків з ретушшю, одно зубчасте-виімчасте та одно виімчасте зняряддя. Інші артефакти – відщепи. Стан збереженості знахідок та степінь їх патинування дає можливість припускати їх нижнепалеолітичний час.

Компактний вертикальний розподіл знахідок з деякої вірогідністю свідчить про те, що це окремий культурний горизонт. Його можливу денну поверхню, на наш погляд, можуть маркувати два великих коричневих кварцити с дуже кородованою поверхнею. Один з них зафіксований біля північного борту, другий безпосередньо у ньому. Нівелірна відмітка їх верха є -65,0, а низа – -70,0. Рівень -70 відповідає нижньої межі залягання знахідок цього культуро-вмісного горизонту.

III культуро-вмісний горизонт залягав у низу кайдацького шару на рівні від -0,8 до -0,9 м. Таким чином цей горизонт знахідок також відокремлене від вище залягаючого 10 см стерильним прошарком. Горизонт зафіксований на трьох планах (трьома умовними горизонтами), має 15 артефактів дуже патинованого кварциту. З них – 6 відщепів та уламків з ретушшю, уламок біфасіального знаряддя (рис. 8). Інші знахідки – відщепи. Стан збереженості знахідок та степінь їх патинування дає можливість припустити їх нижньопалеолітичний вік. Компактне вертикальне розподілення знахідок з деякою вірогідністю свідчить о том, що це окремий культуро-вмісний горизонт. Його імовірна денна поверхня, на наш погляд, маркується верхом палеогенових пісків, зафіксованих в контрольній прокопці.

Таким чином, на стоянці Піонерське-1А нами, вірогідно, зафіксовані культурні шари мезоліту, середнього та нижнього палеоліту.

Перспективи подальшого вивчення палеолітичного місцезнаходження Піонерське-1, на наш погляд, полягають в залученні нових великих вибірок артефактів підземного матеріалу, детальному вивченні технології утилізації кварцитів. Безумовно важливим є пошук стратифікованих ділянок культуро-вмісного шару на площі місцезнаходження та подальша синхронізація стратифікованих і підйомних матеріалів. Ще один напрямок досліджень: порівняння матеріалів Піонерського-1 із матеріалами стратифікованих ділянок територіально близьких місцезнаходжень Піонерське-1А, Піонерське-2 та Піонерське-3 за типами сировини, станом фізичної збереженості, техніко-типологічними особливостями.

Дослідження проведено за часткової підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень МОН України, проект Ф53.5/005-2013

Джерела та література:

1. Веклич М.Ф., Матвишина Ж.Н. Этапы развития природы и детальное стратиграфическое расчленение плейстоцена и плейстоцена территории г. Ворошиловграда. – Киев: Институт геофизики им. С.И. Субботина, 1984.
2. Ветров В.С. Изучение кварцитового палеолита на востоке Украины: Пионерское-1 // Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». 2015. № 1 (5). – 2015 – С. 76–89.
3. Ветров В.С. Нижнепалеолитические местонахождения с кварцитами в Среднем Подонцовье // Новые материалы и методы археологического исследования: Материалы II Международной конференции молодых ученых. – М: ИА РАН, 2013. – С. 10-12
4. Ветров В.С. Раннепалеолитические местонахождения с кварцитами Вишневы Дол, Макарово, Пионерское, Красный Деркул в Среднем Подонцовье // Научный вестник “Меджибож” – 1’2014: Местонахождение “Меджибож” и проблемы изучения нижнего палеолита Восточноевропейской равнины. Сборник научных статей. / под ред. В.Степанчука, Меджибож-Тернополь-Киев: Тернополь: ООО «Терно-граф», 2014. – С. 165-176.
5. Ветров В.С. Раннепалеолитические местонахождения Среднего Подінців’я // Материалы III Международной научной конференции «Кадырбаевские чтения – 2012». – Актобе: Актыбинский гос. ун-т, 2012. – С. 20-27.
6. Ветров В.С., Кармазиненко С.П., Маничев В.И. Предварительное комплексное георхеологическое исследование Луганского палеолитического микрорегиона // Евразия в кайнозое. Стратиграфия, палеоэкология, культуры. – Вып. 2: Материалы 2-й Всерос. науч. конф.: Фундаментальные проблемы формирования разнообразия палеосреды и палеокультур Евразии. Смена парадигм. – Иркутск: Изд-во ИГУ, 2013. – С. 51-59.

7. Ветров В.С., Скориков В.А. Местонахождение каменного века Вишневы Дол // Проблемы охраны и изучения памятников археологии степной зоны Восточной Европы. – Луганск: «Глобус», 2010. – С. 265-271.
8. Ветров В.С., Скориков В.А. Предварительные результаты исследования раннепалеолитического местонахождения Вишневы Дол // Материалы Международной научной конференции: «Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы», посвященной 20-летию независимости Республики Казахстан и 20-летию института археологии им. А.Х. Маргулана 12-15 декабря 2011 г., г. Алматы, 2011. – Т. 1 – С. 171-177.
9. Гладилін В.М. Кварцитові індустрії раннього палеоліту (до постановки проблеми) // Научный вестник “Меджибож” – 1’2014: Местонахождение “Меджибож” и проблемы изучения нижнего палеолита Восточноевропейской равнины. Сборник научных статей / под ред. В.Степанчука, Меджибож-Тернополь-Киев: Тернополь: ООО «Терно-граф», 2014. – Ч. 2.–С. 163-164.
10. Демидко С.Ю. Меджибізьський археологічний мікрорегіон (звод пам’яток) // Літопис Хмельниччини – 2007: краєзнавчий збірник. – Хмельницький, 2007. – С. 62-73
11. Ефименко П.П. Находки остатков мустьерского времени на р. Деркуле // Палеолит СССР / Известия ГАИМК. – М.–Л., 1935. – Вып. 118. – С. 13-25.
12. Ефименко П.П. Пам’ятки мустьєрської культури на сході Європи // Ювілейний збірник на пошану академіка Д.І. Багалія. – Т. 1 – К., 1927. – С. 286-301.
13. Загородний А.Н. Отчет о результатах геологической съемки масштаба 1:50000 в Суходольском геологическом районе Донецкого бассейна / А.Н. Загородний, А.Г. Коваленко; Гомгеолком УССР, трест «Луганскгеология», Луганская комплексная геологическая экспедиция. – 1965. – Т. 2. – Геоинформ, № 25782.
14. Кармазиненко С., Ветров В. Палеопедологічна характеристика плейстоценових відкладів на палеолітичному місцезнаходженні Піонерське-1 Луганської області // Географічна наука і практика: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-річчю географії у Львівському університеті (м. Лівів, 16-18 травня 2013 р.). У 3-ох томах. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – Т. 2. – С. 229-233.
15. Колесник А.В. Средний палеолит Донбасса. – Донецк: ООО «Лебедь», 2003.
16. Матюхин А.Е. Мустьерские комплексы долины Северского Донца // Археологические записки. – Ростов-на-Дону, 2003. – Вып. 3. – С. 5-27.
17. Матюхин А.Е. Палеолитическая мастерская Калитвенка 1 // КСИА. – № 189. – 1987. – С. 83-88.
18. Научный вестник “Меджибож” – 1’2014: Местонахождение “Меджибож” и проблемы изучения нижнего палеолита Восточноевропейской равнины. Сборник научных статей. / под ред. В.Степанчука, Меджибож-Тернополь-Киев: Тернополь: ООО «Терно-граф», 2014.
19. Пазинич В.Г., Ветров В.С. Геолого-геоморфологические условия нижнепалеолитических местонахождений Макарово 1-3 в Среднем Подонцовье // Евразия в кайнозое. Стратиграфия, палеоэкология, культуры. – Иркутск : Изд-во ИГУ, 2014. – Вып. 3. – 179 с. – С. 95-114.
20. Скориков В.А. Галечные орудия в раннепалеолитических местонахождениях Среднего Поднічч’я // Научный вестник “Меджибож” – 1’2014: Местонахождение “Меджибож” и проблемы изучения нижнего палеолита Восточноевропейской равнины. Сборник научных статей. / под ред. В.Степанчука, Меджибож-Тернополь-Киев: Тернополь: ООО «Терно-граф», 2014. – Ч. 2.–С. 177-189.
21. Степанчук В.Н. Нижний и средний палеолит Украины. – Черновцы: Зелена Буковина, 2006.
22. Чугунний Ю.Г. Поширення та умови залягання відкладів лесової формації / Ю. Г. Чунунний, В.М. Шевкопляс // Стратіграфія УССР Антропоген (четвертинні відклади). – Киев, 1969. – Т. 11.
23. Шестаков И.А. История и библиография археологических исследований палеолита Луганщины // Материалы та дослідження з археології Східної України. – №10. –Луганск, 2009. – С. 4-31.

Додатки:

Рис. 1. Луганський палеолітичний мікрорегіон.

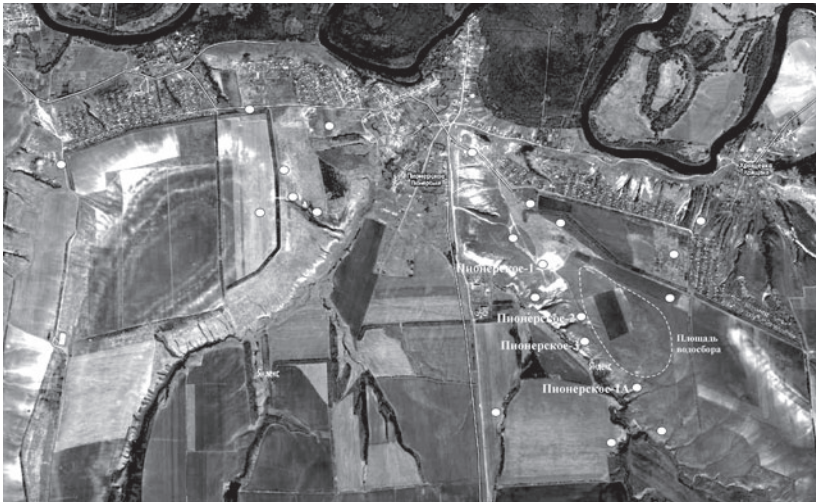

Рис. 2. Ділянка місцезнаходжень «Піонерське».

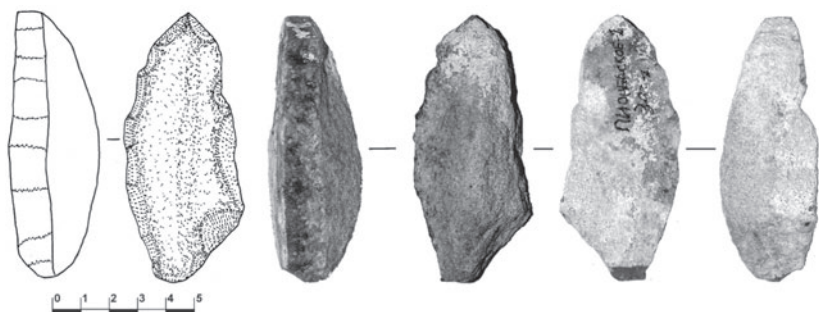

Рис. 3. Місцезнаходження Піомерське-1. Артефакт із зачистки.

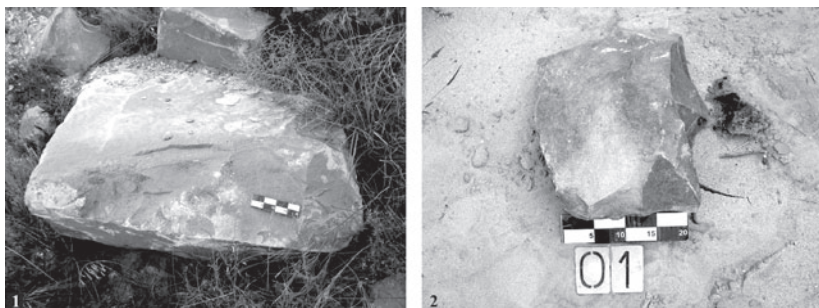

Рис. 4. Піомерське-1. Артефакти групи 2.

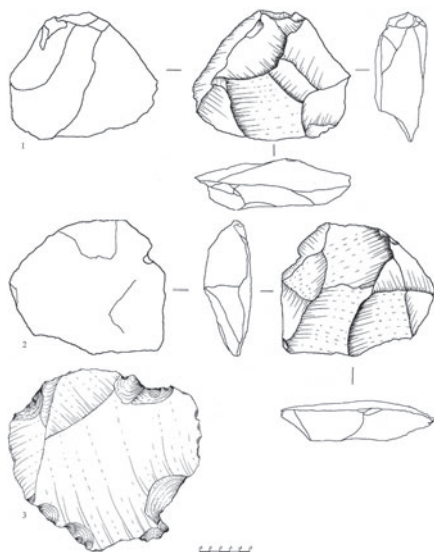

Рис. 5. Піомерське-1. Артефакти групи 2.

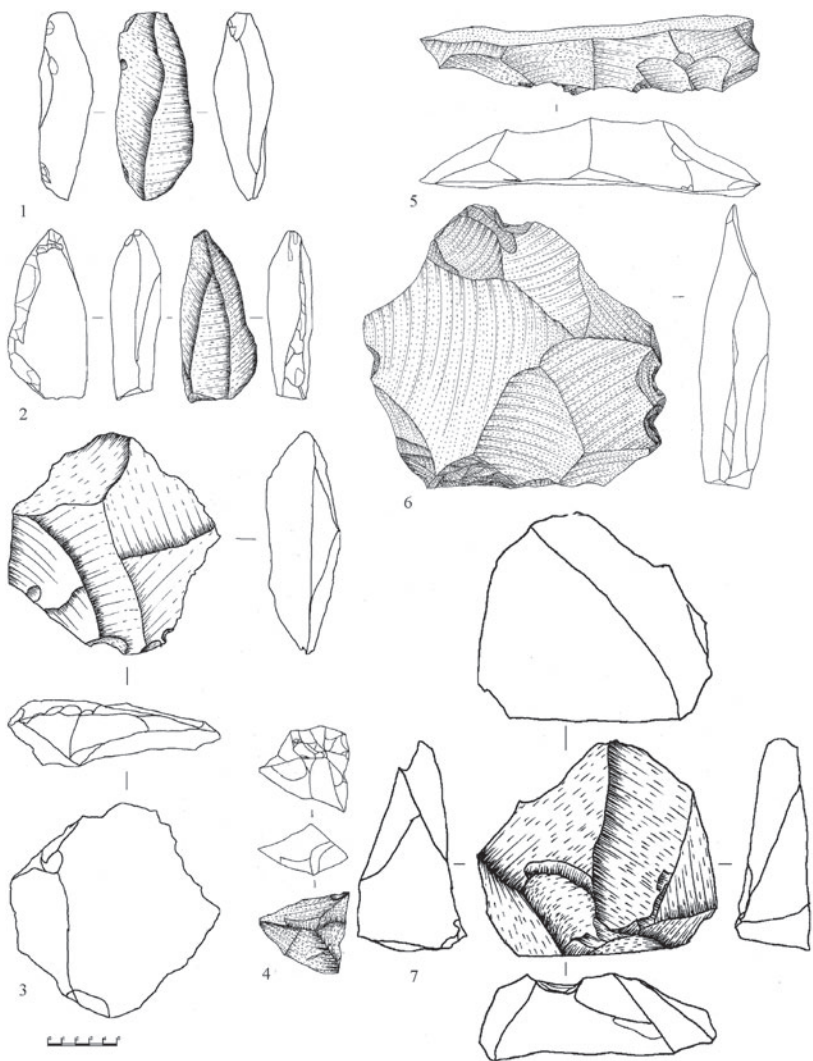

Рис. 6. Піонерське-1. Артефакти групи 3.

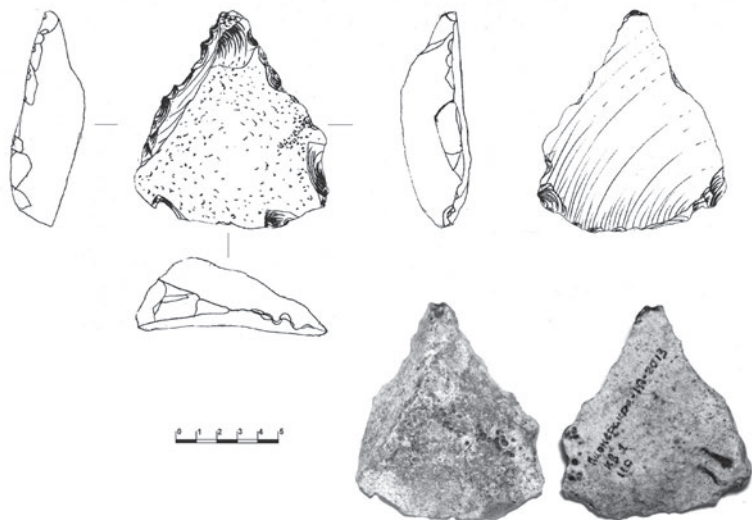

Рис. 7. Піонерське -1А. Артефакти II культуро-вісного горизонту.

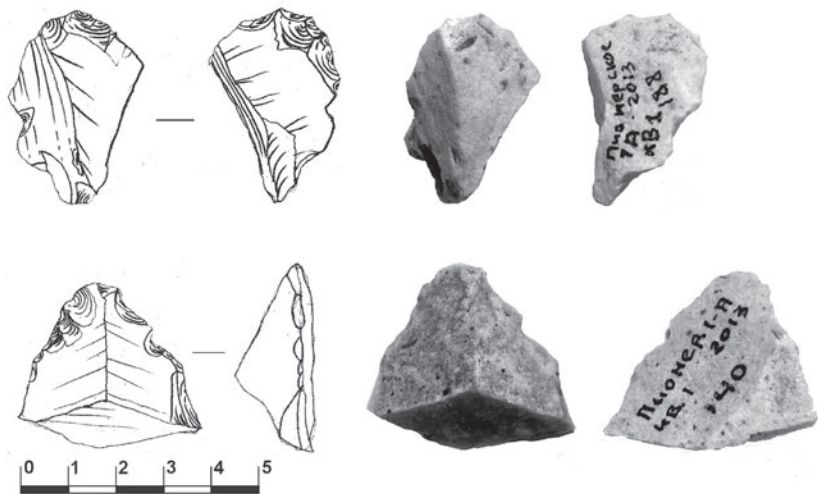

Рис. 8. Піонерське -1А. Артефакти III культуро-вісного горизонту.

Нові дані щодо Ружичанського могильника

У статті уточнюється місце розташування відомого пам'ятника черняхівської культури – Ружичанського могильника та синхронних йому поселень, до наукового обігу вводиться матеріал зруйнованих або невідомих поховань, який був переданий до нашого музею у 1959, 1963, 1964 рр.

Ключові слова: черняхівська культура, могильник, Ружичанка, кубок, глек, миска.

Дослідження черняхівського могильника, що був виявлений в урочищі Безодня поблизу с. Ружичанка Хмельницького р-ну Хмельницької обл., проводились Подільською археологічною експедицією під керівництвом І. С. Винокура протягом 1964-1965 рр. [1, 2]. Загалом у межах збереженої частини пам'ятника було розкрито 73 поховання (38 кремацій, 34 інгумації, 1 кенотаф) і 1 “жертвенное захоронение животного”. Матеріали розкопок неодноразово вводились до наукового обігу, щоправда, із різним ступенем конкретики [3; 4; 5; 6, с. 91.]. На сьогодні компоненти поховальних комплексів Ружичанки загальноновизнані як хронологічні індикатори певного періоду розвитку черняхівської культури [наприклад: 13, с. 151-154; 11; 7, с. 36-43].

Частина знахідок з Ружичанського могильника потрапила свого часу до фондів Хмельницького обласного краєзнавчого музею (далі – ХОКМ). Як згодом з'ясувалося, до складу цієї колекції входить 12 виробів, знайдених, ймовірно, на території могильника, але не введених дотепер у науковий обіг. У паспортах цієї частини експонатів зазначено дати їх виявлення або надходження: 1959, 1963 рр. Стаціонарні дослідження могильника у цей період не проводились, отже, до фондів музею були передані або випадкові знахідки зі зруйнованих (кар'єром?) поховань, або матеріали несанкціонованих розкопок. Крім того, у публікаціях не згадуються також 2 миски та голка з “дитячого поховання” 1964 р., що згодом надійшли до фондів ХОКМ.

Невідповідності між оприлюдненими та реальними даними простежено не тільки щодо кількості, характеристик та умов виявлення речових матеріалів. Доволі сумнівними, як з'ясувалось, є також наведені у польових звітах і публікаціях визначення місць розташування як самого могильника, так і супутніх йому поселень.

Вперше питання щодо уточнення розташування і меж Ружичанського могильника виникло наприкінці 80-х рр. XX ст., коли у зв'язку з необхідністю установки охоронних знаків на пам'ятках археології, що перебувають під охороною держави¹, були проведені повторні обстеження зазначеної у [5, с. 113] місцевості: “Песчаный карьер находится на юго-восточной окраине с. Ружичанки... Остатки могильника на карьере расположены на возвышении

¹ Ружичанський могильник як пам'ятка археології місцевого значення перебував на обліку державних органів охорони культурної спадщини до 1992 г. Виключений з переліку пам'яток як повністю досліджений.

лівого берега невеликої річки Волк, притока Южного Буга. Севернее, в нескольких километрах от места расположения могильника, начинаются истоки р. Смотрич, притока Днестра. Могильник занимает мысовидное возвышение. Возвышение мыса над уровнем реки – около 15 м. Урочище, в котором расположен могильник, местные жители называют Безодня. В непосредственной близости от могильника, как показали наши разведки, на обоих берегах р. Волк расположены остатки трех черняховских поселений. На одном из них (Ружичанка I) нами произведены раскопки. На двух остальных велись обследования разведывательного характера². Нашими розвідками ніяких слідів яких-небудь черняхівських об'єктів у позначеному в публікації районі виявлено не було. Виявилися істотні розбіжності між прив'язкою пам'ятки у описах та ситуацією “на місці”. Серед іншого – урочище Безодня, як з'ясувалось, розташоване зовсім в іншій місцевості, витік р. Смотрич знаходиться майже за 10 км на захід-південний захід від Ружичанки і т.д. У зв'язку з підготовкою цієї статті для уточнення раніше отриманих нами результатів проведено обстеження значно більшої за площею території на північ і схід від села. Аналіз одержаних при цьому даних, результатів раніше проведених розвідок, інформації, отриманої як від місцевого населення, так і від учасників розкопок, дозволили уточнити місце знаходження могильника і супутніх йому поселень.

Урочище Безодня розташоване за 0,6 км на північний захід від с. Ружичанка на мисоподібному виступі при злитті двох невеликих струмків, що утворюють безіменний лівий доплив р. Вовк (Вовк - Південний Буг). Слідів піщаного кар'єру на обстеженій нами площі не виявлено. Швидше за все, він був повністю перепланований під час будівництва окружної дороги. Її траса, ймовірно, проходить по території колишнього могильника: окремі дрібні фрагменти черняхівської кераміки виявлені як на північ, так і на південь від цього шосе. Однак будь-яких країно- або остеологічних матеріалів (в т.ч. кальцинованих) у процесі повторних обстежень нами не було виявлено. За 0,25 км на південь від передбачуваного місця розташування пам'ятки у нижній частині схилу мисоподібного виступу розташоване синхронне поселення, ще 2 аналогічних поселення знаходяться на протилежному (правому) березі допливу (рис. 1).

Окрему увагу слід звернути на ружичанські знахідки, які були передані до ХОКМ і до цього часу залишались “невідомими”. До складу цієї частини колекції входять ліпний (кубок) та гончарний (миски, глек) посуд, речі побутового (деталь гребеня) та виробничого (голка, прясло) призначення. Вони до певної міри можуть доповнити інформацію як щодо самої пам'ятки, так і щодо виявленого на ній матеріалу.

Кубок № 737: ліпний напівсферичний сіролощений зі злегка загнутим досередини вінцем з прямим краєм. Тісто – відмудлена глина. Орнамент геометричний: комбінація з 2 зигзагів. Верхній – пролощені смуги, оконтурені з обох сторін відбитками зубчастого штампу (колеса) по плічках і середній частині корпусу, нижній – подвійні відбитки зубчастого штампу (колеса) у придонній частині (рис. 2-1). Згідно даних паспорта А-737/КН 19673² посудину виявлено у “с. Ружичанка, могильник черняхівської культури”, передано до ХОКМ Ружичанською середньою школою у 1959 р. Не виключено, що це була випадкова знахідка.

² Згідно офіційної нумерації: А – інвентарний номер групи зберігання “Археологія”, КН – номер музейного предмета згідно книги надходжень до фондів ХОКМ.

Наступна група з 5 різнопрофільних мисок була оформлена як колекція одним паспортом № А-738/1-5/КН 19674/1-5, що може свідчити про їх походження з одного комплексу (поховання?). Передана до ХОКУ у 1963 р., місце виявлення: “с. Ружичанка, могильник к-ры полей погребений”. Джерело надходження в паспорті не зазначене.

Гончарна сіролощена миска № 738/1 – закритого типу з відігнутих вінцем із заокругленим краєм, високим (до ½ висоти посудини) плічком, різким переломом (ребром) до придонної частини, на плитчастому піддоні. Тісто – відмулена глина з окремими включеннями піску та подрібнених мінералів. Лощення збереглося фрагментарно. Орнаментована по плічках групами з 4 косих, відносно паралельних, пролощених ліній. Відстань між групами ліній коливається в межах 1,0 ... 1,5 см (рис. 2-1, 3). Особливості форми та орнаментатії, швидше за все, дозволяють шукати аналогії цьому виробу серед ліпних вельбарських посудин.

Миска № 738/2 – закритого типу, гончарна, сіролощена. Вінце високе, відігнуте, з косим зрізаним краєм. Піддон плитчастий. Тісто – відмулена глина з домішкою невеликої кількості піску різних фракцій (на поверхні посуду, особливо в нижній частині, збереглися характерні борозни). Орнамент рельєфний: 2 невеликих напівкруглих валика в нижній частині вінця і на плечу (рис. 2-3).

Миска № 738/3 – традиційна “черняхівська” – гончарна сіролощена “закрита”. Вінце невисоке відігнуте із заокругленим краєм. Перехід шийки до плічка підкреслено виступом, нижня частина корпусу опукла, на кільцевому піддоні. Тісто – відмулена глина. Лощення збереглося погано, переважно в нижній частині миски. На поверхні добре помітні численні сліди обробки сирого виробу гончарним ножом (бочаркою): переважно поздовжні смуги шириною до 1 см, на нижній 1/3 корпусу – поперечні “насічки”, погано заглажені лощенням. Орнаментатія відсутня (рис. 2-4).

Миска № 738/4, подібно до вище описаної, має численні аналогії серед серійного посуду черняхівського часу на нашій території: гончарна сіролощена закритого типу. Вінце відігнуте з заокругленим краєм, висотою до 1 см. Плічка прямі, з ребристим переходом до злегка опуклої придонної частини на кільцевому піддоні. Лощення збереглося частково. Орнаментатія комбінована: рельєфна та пролощена геометрична (зигзаг по незалощеній смузі плічка між валиком і поглибленням над ребром: рис. 2-5).

Миска № 738/5, як і дві попередні, однієї зі стандартних “черняхівських” форм: гончарна сіролощена “закрита” з відігнутих потовщеним вінцем з округлим краєм. Перехід шийки в плічко підкреслений рельєфним валиком. Піддон кільцевий (рис. 2-6). Тісто – відмулена глина. Лощіння недбале, збереглося частково.

Що стосується відмінностей профільно-типологічних параметрів посудин з цієї колекції – на даний момент (наскільки нам відомо) у жодному похованні черняхівського часу не виявлено хоча б пари однопрофільних мисок.

Наступні 2 миски, напевне, також походять з одного поховального комплексу: згідно із записами в паспортах №№ А-1026/КН 16375, А-1027/КН 16376 кожна з них виявлена в “детском погребении” у 1964 р.

Гончарна сіролощена миска № 1026 – закритого типу. Вінце відігнуте з округлим краєм, шийка висока (понад 3 см), вертикальна. Місце переходу шийки до плічка підкреслено рельєфним виступом. Придонна частина округла, на кільцевому піддоні. Тісто – відмулена

глина з окремими включеннями дрібних фракцій мінералів. Лощення збереглося частково, переважно у верхній частині корпусу. Орнамент рельєфний – по середній частині плічка (рис. 2-7). Профіліровка миски виводить її за межі кола традиційних черняхівських старожитностей. Не виключено, що аналоги цієї посудини (так само, як мисці № 738/1) доведеться шукати серед ліпної кераміки північно-західного походження.

Натомість миска № 1027 є зразком ще одного з “стандартів” того часу: гончарна сіролощена “закрита” з невисоким відігнутим вінцем із заокругленим краєм. Перехід плічка до придонної частини орнаментований напівкруглим в профілі жолобком над ребром, нижня частина корпусу опукла, на кільцевому піддоні (рис. 2-8). Тісто – відмулена глина з домішкою різного розміру фрагментів червоного мінералу. Лощення збереглося дуже погано.

Прив’язка цих двох посудин до конкретного “дитячого поховання” пов’язана з певними проблемами. Загалом на могильнику розчищено 2 “*подросткових*” та 7 дитячих поховань [5, с. 113-125]. З них лише одне (№ 1) було досліджене у 1964 р. У його заповненні виявлено супроводжувачий інвентар: дві гончарні миски, пряжка і фібула [5, с. 113, рис. 1-1-4]. Цей комплекс зберігається у фондах нашого музею і надійно ідентифікований. Спроби співставлення мисок №№ 1026 і 1027 з іншими подібними опублікованими знахідками з дитячих та інших поховань Ружичанки виявились безрезультатними.

Глечик № 1012 (рис. 2-9): гончарний чорнолощений дворучний. Вінце горизонтально відтягнуте, з заокругленим краєм, шийка висока зрізаноконічна, плічко округле, придонна частина опукла, на кільцевому піддоні. Тісто – відмулена глина, ймовірно, з домішкою незначної кількості піску. Лощення дуже недбале, особливо у нижній частині посудини. Орнамент комбінований: рельєфний (округлий валик в місці переходу шийки в плічко, поглиблена смуга приблизно посередині висоти плічка) і пролощений. Останній складається з двох ярусів: на шийці нанесено 6 окремих вертикальних смуг шириною кожна до 3,5 см, на плічку – зигзаг по незалощеній площині під валиком. Крім того, на поверхні нижньої частини посуду збереглися численні відбитки вузьких (не ширше 0,4 см) тканих стрічок. Так, на денці простежено відбиток складеної двічі тканини саржевого плетіння (рис. 4), на денці та придонній частині – тканини полотняного плетіння (рис. 5-а, б, в). На краю кільцевого піддона виявлено слід зернівки (рис. 6.). У місці переходу тулуба до піддону по всьому периметру корпусу – тріщина. Цей виріб (паспорт № А-1012/КН 16361) “*найдено в околицях с. Ружичанка Хмельницького р-на*”. Переданий до ХОКМ у 1959 р. Ружичанською середньою школою. Стан збереження форми та поверхні глека дозволяє припустити, що це така ж випадкова знахідка з одного із зруйнованих поховань, як і кубок № 737.

Прясло бітрапеціоїдне з округлим ребром. Діаметри: виробу – 4 см, отвору – 0,75 см (рис. 2-11). Поверхня заглажена. Тісто: глина з домішкою великої кількості подрібненого білого мінералу. Місце виявлення згідно даних паспорта А-741/КН 19677: “*с. Ружичанка, могильник к-ры полей погребений*”. Передано до фондів ХОКМ у 1963 р. Джерело надходження: “*найдено во время арх. исследований*”(?).

Кістяна пластина з частково збереженими 6 зубцями і бронзовою заклепкою – складова деталь багаточастинного гребеня (рис. 2-10). Знайдена в “*с. Ружичанка. Могильник культури полей погребений*”. Джерело: “*арх. исследования*”(?). Передано до ХОКМ у 1963 р. (паспорт А-742/КН 19678).

Бронзова голка (паспорт А-744/КН 19680: рис. 2-12) Знайдена в “с. Ружичанка, могильник полей погребений (детское погребение)”. Джерело: “археологические исследования” (?). Час надходження – 1963 р. Матеріали ружичанського поховання 24 засвідчують, що бронзові голки справді могли входити до складу інвентаря дитячої могили [5, с. 118, рис. 15-3, 4]. Тому цілком можливо, що у паспорті зафіксоване реальне місце виявлення голки, проте не вказано інші дані – стосовно поховального ритуалу, місця розташування об’єкта на могильнику та ін.

До вищевикладеного слід додати кілька коментарів.

На жаль, індивідуальні знахідки зі складу досліджуваної колекції виявились найменш інформативними. Прясла, подібні до нашого № 741, широко використовувались у межах всього ареалу і часу існування черняхівської культури. Деталь гребеня № 742 за відсутності інших частин корпусу не придатна для надійного типо- та хронологічного визначення. Що ж до голки № 744 – даний вид виробів до сьогодні, здається, взагалі не піддавався будь-яким спробам типологізації. Таким чином, ці знахідки не можуть бути використані у якості хронологічних індикаторів.

Кубок № 737 має досить велику кількість аналогів серед інвентаря інших могильників. Навісферичні кубки – найбільш поширена форма черняхівського ліпного сакрального посуду. Найближчі аналогії даному виробу виявлені у пох. 4 і 5 могильника Каборга 4 [8, с. 30, 35, табл. IV-10, VIII-10, 11], пох. 39 і 371 могильника Данчени [10, табл. LVII-20, XIX-10]. Датування цього типу посуду згідно детально розробленої хронології матеріалів Данчен, є досить широким: III-IV ст. [11, рис. 6, 10]. Подібні кубки виявлені також на некрополях Біленьке, Будешти, Дерев’яне, Журавка Ольшанська, Компанійці, Черкаси-Центр та багатьох інших.

Досить пізнім (у межах IV ст.) часом може бути датований глечик № 1012 за аналогією з типологічно (і територіально) близькою посудиною з Косаново [12, с. 264, 267, 310]. На думку Б. В. Магомедова, наявність кубків і глечиків у складі інвентаря поховань свідчить, з одного боку – про проведення спеціального обряду, з другого – про доволі високий соціальний статус небіжчика [9].

Гончарні миски, на відміну від решти матеріалу, дають більше можливостей для проведення суто технологічних спостережень. У 6 виробів на внутрішній поверхні простежується досить високий, чітко окреслений у профілі валик в місці переходу денця до тулуба. Крім того, у мисок №№ 738/1, 2, 5 і 1027 профілювання зовнішньої поверхні денця не дозволяє посудині стабільно, без коливань, стояти на горизонтальній площині. Аналіз аналогічних виробів з фондів КЗК ХОКМ, що походять як з Ружичанки, так і інших синхронних пам’яток, виявив подібну особливість тільки у глечика № 1012. Крім того, у всіх мисок ми спостерігаємо практично однакові дефекти стану поверхні, насамперед – лощення. Їх походження неможливо пояснити лише негативним впливом навколишнього ґрунту або наслідками камеральної обробки. Простежені особливості профілів форм, стану поверхні та інші деталі дозволяють припустити, що більша частина цієї кераміки була виготовлена одним майстром у складі серії (або серій) посуду цільового призначення. Миски зроблені наспіх, без належної обробки поверхні, тому що заздалегідь були призначені не для повсякденного вжитку, а для одноразового використання (поховальний інвентар). Решта спостережень, в принципі, менш суттєві: відмінності у складі тіста можна пояснити використанням під час виготовлення посуду різних шарів відмунленої глини, незначною різницею в часі виготовлення і т.д.

Запропоновані висновки не можна вважати незаперечними, оскільки до аналізу нами була залучена зовсім незначна частина ружичанського посуду. “Остаточний вирок” може бути винесений лише після повного (не тільки типологічного, але й технологічного) аналізу кераміки як самого могильника, так і поселення Ружичанка 1. Не виключено, що кореляція даних цих спостережень з даними поховальних комплексів дозволить визначити значно вузчі за традиційні “II-V ст.” хронологічні межі побутування окремих типів черняхівського посуду.

Джерела та література

1. Винокур И.С., Хотюн Г.Н., Бойко Ю.В. Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой обл. в 1963 г. / НА ИА НАНУ, 1963/29. – 12 с. + 15 табл.
2. Винокур И.С., Хотюн Г.Н., Приходнюк О.М. Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1964 году. / НА ИА НАНУ, 1964/41. – 13 с. + 10 табл.
3. Винокур И.С. Черняховский могильник и поселение у с. Ружичанка. // АО 1966 г. – М., 1967. – С. 228-230.
4. Винокур И.С. Історія та культура черняхівських племен Дністро–Дніпровського межиріччя II-V ст. н.е. – К., 1972. – 178 с.
5. Винокур И.С. Ружичанский могильник // Могильники черняховской культуры. – М., 1979. – С. 112-135.
6. Винокур И.С., Гуцал А.Ф., Пеняк С.І., Тимошук Б.О., Якубовський В.І. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – К., 1984. – 224 с.
7. Гороховский Е.Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. – К., 1988. – Т. 4. – Секция I. Древние славяне. – С. 34-46.
8. Магомедов Б.В. Каборга IV (раскопки 1973-1974 гг.) // Могильники черняховской культуры. – М., 1979. – С. 24-62.
9. Магомедов Б.В. Потойбічний бенкет у поховальному обряді черняхівської культури // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України / Збірка наукових праць. – К., 2003. – С. 83-88.
10. Рафалович И.А. Данчены. Могильник черняховской культуры III–IV вв. н.э. – Кишинев, 1986. – 224 с. : ил. + 4 л. схем.
11. Шукин М. Б., Щербакова Т. А. К хронологии могильника Данчены // Рафалович И. А. Данчены. Могильник черняховской культуры III–IV вв. н.э. – Кишинев, 1986. – С. 177-219.
12. Perauskas O. V. Die Gräberfelder der Černjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka – eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und etnokulturellen Besonderheiten. – Mainz am Rhein, 2003. – 364 s.
13. Szczukin M.B. Zabytki wielbarskie a kultura czerniachowska. // Problemy kultury wielbarskiej. – Slupsk, 1981. – S. 135-163.

РИСУНКИ

Рис. 1. Схема розташування черняхівських пам'яток поблизу с. Ружичанка.
1 – могильник Ружичанка; 2, 3, 4 – синхронні поселення.

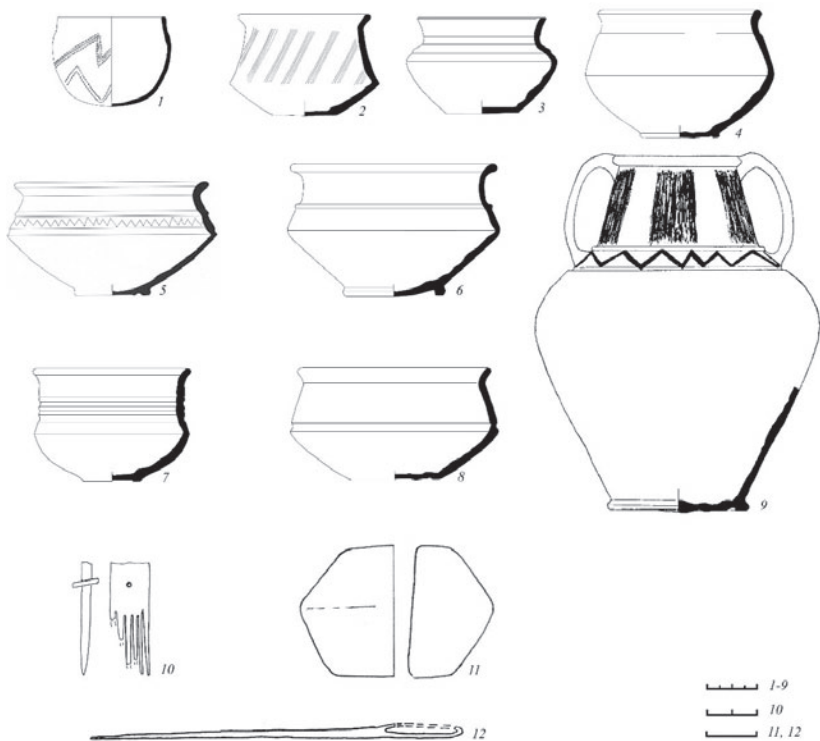

Рис. 2. Ружичанські знахідки 1959, 1963, 1964 гг.

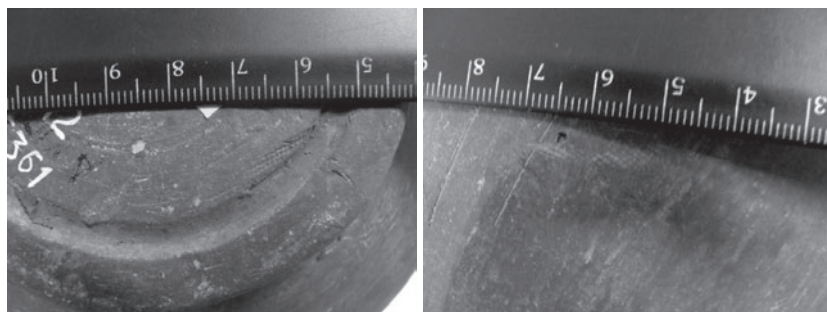
1 – ліпний кубок А-737, 2 – гончарна миска А-738/1, 3 – гончарна миска А-738/2, 4 – гончарна миска А-738/3, 5 – гончарна миска А-738/4, 6 – гончарна миска А-738/5, 7 – гончарна миска А-1026, 8 – гончарна миска А-1027, 9 – гончарний глек А-1012, 10 – деталь гребеня А-742, 11 – прясло А-741, 12 – голка А-744. 1...9, 11: глина, 10: кістка, 12: бронза.

Рис.3. Гончарна миска № 738/1.

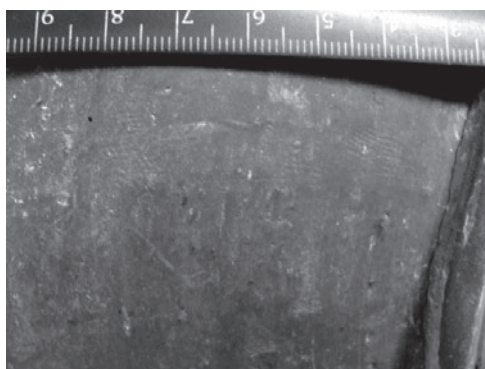

Рис. 4. Відбитки стрічки саржевого плетіння на денці глека № 1012.

а)

б)

в)

Рис. 5. Відбитки стрічок полотняного плетіння на корпусі глека № 1012
: а) – дно; б), в) – придонна частина.

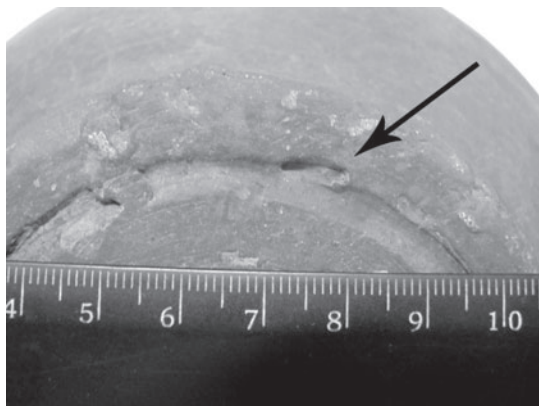

Рис. 6. Відбиток зернівки на денці глека № 1012.

Трембіцький А.М.
м.Хмельницький

Трипільське поселення в Крутобординцях

В статті розкрито історію археологічних досліджень трипільських поселень у Крутобординцях (нині с. Круті Броди Ярмолинецького району Хмельницької області) знім археологом Вікентієм В'ячеславовичем Хвойкою, а також подано короткий опис його життєвих шляхів, археологічних досліджень та наукової спадщини.

Ключові слова: археолог, Вікентій Хвойко, Трипілья, Крутобординці (Круті Броди), Поділля

Трипільська культура в українській і європейській праісторії давно зайняла особливе місце. З нею пов'язують процес створення підвалин сучасної цивілізації на території України: розвиток аграрних технологій, металургії, становлення певного світогляду та етнографічних рис тощо. Нині трипільська спадщина досліджується вченими з багатьох країн. Трипільська культура захоплює та привертає увагу все більше і більше в міру того, як ми знайомимося з нею. Вона, як і раніше, зберігає багато таємниць, проте одне нині стало цілком зрозуміло: підвалини цивілізації тут було закладено в ті часи, коли люди почали пекти хліб та плавити метал на землі, яку нині називають Україною.

Археологічні дослідження на Поділлі наприкінці XIX – на початку XX ст. пов'язані з розвідувальними працями Є. Сіцинського та створенням археологічної карти Поділля, де позначено 30 трипільських пам'яток. У 1891 р. відомий історик В. Антонович разом із Ч. Зборовським провели розкопки трипільського поселення біля села Кринички на Поділлі (нині село Балтського району Одеської області – авт.). «Подільська губернія вельми багата й цікава археологічним

матеріалом, який зберігається в її землі. Останній лежить майже незайманим та чекає того щасливого часу, коли особи, котрі займаються наукою, звернуть на нього належну увагу. Ця місцевість, окрім інших важливих питань, які підлягають археологічному дослідженню, особливо цікава у вирішенні питання про так звану трипільську культуру. Остання в ній дуже розповсюджена і зустрічається там в надзвичайно великій кількості» [1, с.115]. В 1909 р. трипільське поселення Крутобородинці (*нині с Круті Броди Ярмолинецького району – авт.*) дослідив В. Хвойко [1; 2], де виявив залишки жител, мальовану трипільську кераміку тощо.

Особистість, діяльність та наукова спадщина Вікентія В'ячеславовича Хвойки привертають увагу не лише науковців, але й широкої громадськості. Можливо тому, що вони є прикладом поєднання особистого зацікавлення справою, у даному випадку – археологією та давньою історією, із невтомною працею над поширенням здобутих знань у суспільстві. Хоча В. Хвойко не залишив нам значних теоретичних розробок, але своєю наполегливою та невтомною археологічною роботою він здобув відкриття, котрі прославили Україну. Написати особливо великих праць він не встиг, адже два десятиліття свого життя присвятив саме розкопкам, пошукам тих джерел, без яких неможливо як слід обґрунтувати жодну теорію. Він відкрив декілька археологічних культур, серед яких – трипільська. Та зацікавленість, котру нині викликає ця давня цивілізація, що існувала у нашому краї із другої половини VI по першу половину III тис. до н. е., робить актуальним звернення до першоджерел, історії та здобутків перших кроків у її дослідженні. У цьому відношенні наукова спадщина В. Хвойки є особливо вагомим та цінним [3, с.5]. На сьогодні його особистий архів зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України (фонд № 2) і нараховує 2645 справ за 1893-1914 роки. Фонд є комплексом документів наукового, громадського та особистого характеру. Картотека особистого фонду має короткий виклад кожного документу або комплексу матеріалів та їх характеристики: автентичність чи копія, кількість аркушів, розмір, ілюстративність, примітки [4, с.39].

Цінним джерелом для вивчення творчої спадщини В. Хвойки, в т. ч. у справі дослідження трипільських старожитностей, є документи фонду вченого, що зберігаються у в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, де всередині тематичного комплексу джерела скомпановані за змістом або за походженням, основна маса документів фонду є автентичними, тільки невелика їх кількість є копіями [5; 6; 7, с.362-363].

Цінною складовою частиною особистого фонду В. Хвойки є його епістолярій, де упорядковані в алфавітному порядку прізвищ кореспондентів збереглося 54 листи, де йдеться про археологічні експедиції, археологічні з'їзди, виставки, обмін колекціями та окремими предметами з розкопок, дозволи на розкопки, про фінансування археологічних досліджень тощо. Серед них лист Ф. Вовка з проханням надіслати фото статуетки, сповістити біля якої річки знайдена знахідка в Крутобородинцях (*нині с Круті Броди Ярмолинецького району – авт.*) та пропозиція співробітництва під час розкопів влітку [8]. А також лист графині П. Уварової щодо придбання колекції за 8 тис. і щодо видання статті Хвойки про трипільську культуру [4, с.43]. Зокрема, В. Хвойко пише, що йому «особливо приємно було отримати від пані голови Московського Археологічного Імператорського Товариства графині П. Уварової пропозицію провести розкопки у вказаній місцевості та дослідити площадки, які там розташовані». При виборі розкопу вчений «зупинився на місцевості с. Крутобородинці, Летичівського повіту, Подільської губернії, де увесь

час користувався дуже гречною гостинністю власника маєтку П. Бордакова, колишнього голови Летичівського з'їзду мирових суддів та його родини». Закінчити розпочатий ним розкоп, зважаючи на його хворобливий стан, він «»мав можливість тільки тому, що найдіяльнішими співробітниками були і постійно в ній брали участь член Російського Імператорського Археологічного Товариства К. Хилинський», який супроводжував ученого, «та син власника П. Бордаков, який був на той час студентом Київського Університету». В. Хвойко пише, що село Крутобородинці «розташоване в горбистій місцевості на річці Ушиць, яка впадає у Дністер. Ґрунт у цьому місці здебільшого кам'янистий, що складається переважно із суцільного шару кременю, поверхня якого, дивлячись за місцевістю, вкрита чи товстим, чи незначним шаром глейстого чорнозему». Археолог із своїми помічниками розпочали розкоп «на одному із пагорбів, розташованому за дві версти на південний захід» від села, «де були виявлені сліди трипільської культури, проте, оскільки це місце не було цілком вільним і на ньому в цей час ще проводилося збирання врожаю хліба, ми швидко його полишили та, знайшовши такі самі сліди тієї ж культури на протилежному до нього узвишші, перейшли туди продовжувати подальші розкопки» [1, с.115]. На жаль, матеріали епістолярної спадщини вченого, досі публікувалися в обмеженому обсязі.

В. Хвойко в 1901 р. досліджував трипільські землянки поблизу Ржищева (с. *Чучинка* – нині село *Балико-Щучинка Кагарлицького району Київської області*). Розкопки поселення, яке складалося з 25 жител, дали цікавий матеріал: колекцію виробів із рогу, цікаво орнаментовану кераміку, в т. ч. із зображенням людини [9]. 1903 р. В. Хвойко продовжував дослідження пам'яток трипільської культури біля с. Трипілля в басейні р. Красної. І цього разу дослідження дали значний матеріал, у тому числі велику кількість якісних орнаментованих посудин. Як і на інших пам'ятках, було знайдено біноклевидні посудини. В одній з великих посудин були виявлені зерна пшениці, що наповнювали її до країв. Результати розкопок В. Хвойки широко висвітлювалися в пресі. Нова яскрава культура привертала увагу дослідників незвичними керамічними формами, дивовижним розписом посудин, глиняною пластикою. Дискусії викликав характер призначення відкритих В. Хвойкою глинобитних споруд. Тому багато хто з науковців на власні очі бажав побачити розкопки трипільських площадок. 1905 р. розкопки В. Хвойки біля с. Трипілля відвідав чеський професор Й. Піч, що приїхав до Києва з Праги. Він оглянув дві розкриті площадки та місця попередніх розкопок. Відвідати місця розкопок мав намір і професор Новоросійського університету І. Лінніченко [10, с.16].

Першу публікацію результатів досліджень трипільської культури здійснив за інформацією, отриманою від В. Хвойки Х. Вовк [11]. Так відомий вчений став хрещеним батьком його археологічних досліджень і відтоді впродовж двох десятиліть В. Хвойко проводив чи організовував розкопки та розвідки на виявлених ним понад 35 поселеннях трипільської культури. Із них три поселення (*два із яких – багатощарові*) знаходяться на території Києва, близько 30 пам'яток розташовано в сучасних Обухівському та Кагарлицькому районах Київської області, а чотири поселення вчений відкрив і досліджував на території сучасного Канівського району Черкаської області (*територія колишньої Київської губернії*) [12, с.28].

За матеріалами з розкопок на околицях сс. Трипілля, Верем'я та Жуківців В. Хвойко виділяє «трипільські» пам'ятки. Опрацьовуючи цікавий і численний трипільський матеріал, він упродовж 1901-1913 рр. пише статті «Археологические исследования, произведенные в южной части Остерского уезда Черниговской губ. (села Бортнич, Гнедын)»; «Методы раскопок трипольских

точков»; «Раскопки в Киевской губернии осенью 1903 г. а) при с. Стретовке Киевского уезда; в) Раскопки над речкой Красной на полях, принадлежащих с. Щербаневке Киевского уезда; с) Раскопки при м. Триполье»; «Раскопки вблизи м. Ржищева»; «Раскопки при с. Конона Черкасского уезда Киевской губ.»; «Раскопки Трипольской (древне-арийской) культуры, произведенные в 1903 г. в Киевской губернии». Рукописи праць зберігаються в його особовому фонді в НА ІА НАН України. Доповіді В. Хвойки про відкриття трипільських поселень були заслухані на археологічних з'їздах: XI (1899, Київ), XIII (1905, Катеринослав) та XIV (1908, Чернігів) [4, с.39].

У 1909 р. В. Хвойко разом із своїм молодим учнем К. Хілінським з Петербурга (згодом, приват-доцентом Санкт-Петербурзького університету) досліджував пам'ятки трипільської культури на Поділлі, де вони розкопали два (можливо – три) поселення біля с. Крутобородинці (*Крутобороди, нині с. Круті Броди Яромлинецького району*) [10, с.16; 12, с.28; 13, с.10]. Зокрема, він досліджував поселення Крутобородинці-I – Трипілля VI, яке знаходиться на південний захід від села, на полі у верхів'ях глибокої балки, по дну якої протікає струмок. В. Хвойко дослідив тут три площадки. На поселенні Крутобородинці-I – Трипілля CI, що знаходиться на південний схід від села, на невисокому мису, обмеженому ярами, В. Хвойко дослідив дві площадки. А після його від'їзду, за його дорученням П. Бордаков провів розкопки на відстані 200 м від попередніх, де заклавши 15 шурфів, виявив декілька площадок [12, с.38]. Крім того, В. Хвойко раніше зробив пробні розкопки площадок біля с. Комарівці (*нині Літинський район, Вінницька область*), які переконали його в тому, що «площадки ідуть далі на захід у напрямку Галичини» [1, с.115].

Ці розкопки дали цікаві результати й багатий в археологічному відношенні матеріал – кераміку, кістяні та крем'яні знаряддя, антропоморфну та зооморфну пластику (статуетки) [10, с.16]. Про свої розкопки біля с. Крутобородинці В. Хвойко підготував та опублікував досить значну за обсягом працю «Раскопки площадок Трипольской культуры, произведенные В. Хвойкою по поручению и на средства Московского императорского Археологического общества в селе Крутобородинцах Летичевского уезда Подольской губ[ернии] и вблизи с. Веремье Киевского уезда» (М., 1909) [2], де не лише описав результати нових відкриттів, але уточнив деякі позиції стосовно трипільської культури, викладені у попередніх публікаціях [3, с.6].

Сучасним науковцям вдалося встановити місцезнаходження поселень трипільської культури, відомих як Крутобородинці-I та Крутобородинці-II. Вони розташовані в районі сучасного села Круті Броди Яромлинецького району Хмельницької області. Після перейменування у середині ХХ ст. села Крутобороди (*Крутобородинці*) на Круті Броди, постала проблема пошуку не те що поселень, але й самого села. З'явилася навіть легенда про те, що В. Хвойко наплутав із назвою села, записавши замість «броди» – «бороди» [11]. Однак, Є. Сіцінський в своїх працях зафіксував дві назви одного села – Крутобороди та Крутобородинці [14, с.524], що дало можливість ідентифікувати село, яке розташоване на відстані 54 км від обласного центру. Сучасні дослідники вважають, що продовження досліджень трипільських пам'яток біля села Круті Броди і досі є перспективним, адже привертає увагу значна кількість виходів кременю, відзначена ще В. Хвойкою [2, с.281]. Цілком можливо, що саме тут у трипільський час знаходиться майстерні з виготовлення кременевих знарядь [12, с.32].

Варто звернути увагу на те, що відношення до пам'яток старовини та знахідок, зроблених В. Хвойкою під час розкопок наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., як до предмету археологічної науки або до історичного джерела тільки формувалося. «Імператорська археологічна комісія видавала Відкриті

листи на проведення археологічних розкопок на державних землях, а їх отримувачі звітували про них після проведення робіт. Але це правило стосувалося виключно казенних земель». Проте, було чимало випадків, коли власники земель або просто шукачі скарбів проводили «розкопки» без будь-яких правил та дозволів руйнуючи трипільські площадки, про що неодноразово згадував В. Хвойко. «Відношення ІАК до отриманих під час польових археологічних досліджень знахідок характеризує стан тогочасної науки». Археологи, які вели розкопки на теренах України за Відкритими листами ІАК, по «завершенню робіт повинні були представити викопані речі комісії, яка відбирала з них найбільш яскраві знахідки до Імператорського Ермітажу». А решту археолог міг передати до місцевих музеїв. Саме тому чимало трипільських матеріалів з Поділля потрапили до музеїв імперських столиць чи до приватних колекцій і були назавжди втрачені для України, із землі якої були вийняті [13, с.13].

У фондах НА ІА НАН України також зберігаються цінні матеріали про археологічні дослідження в Крутобородинцях (*село Круті Броди*) [13, с.15]. Серед них: чернетка креслень та розрізу площадки в Крутобородинцях; фрагмент польового креслення В. Хвойки і зразки документування археологічних розкопок В. Хвойкою (малюнок розкопок площадки культури А; польове креслення на міліметровій розкопок поселення трипільської культури біля с. Крутобородинці 26-27 липня 1909 р. Наукова спадщина видатного українського археолога чеського походження В. Хвойки, який відкрив низку невідомих раніше археологічних культур, з плином часу не тільки не втрачає значення, але й у міру нагромадження нових археологічних матеріалів змістовно збагачується. Розроблена В. Хвойкою класифікація археологічних культур і досі зберігає свою цінність [15, с.176].

Археологічна спадщина В. Хвойки та його публікації, що сьогодні є рідкісними раритетами, як важлива невід'ємна частина української археологічної науки, повинна стати набутком широкої громадськості. Адже праці та публікації Вікентія В'ячеславовича за 1901-1913 рр., «відображають погляди вченого на давню історію краю та Європи», визначають місце трипільської культури в системі старожитностей України [15, с.177]. Сучасні науковці стверджують, що «відкриття В. Хвойкою двох десятків трипільських поселень і визначення їх у просторі й часі як пам'яток окремої великої оригінальної і самобутньої культури», безперечно, видатне наукове досягнення вченого, що за оцінку та пророцтвом часопису «Київська старовина», наведеними в статті Н. Бурдо «створить епоху в археології нашого краю». Водночас не варто оцінювати як досягнення розчищення вченим величезної кількості трипільських площадок (500), бо цього не досягнув ніхто з археологів (як його сучасників, так і наступників) до сьогодні. Проте гонитва за кількістю досліджених площадок, справжнє прицевізне розчищення яких, як відомо, потребує великої затрати часу, адже вона обов'язкова для їхньої правильної інтерпретації і розуміння, була «методичним недоглядом» дослідника. Він так і не збагнув, чим були споруди, що після пожежі й зберігання в землі декілька тисячоліть постали перед дослідниками як настили сильно випаленої глини з відбитками дерев'яних конструкцій – площадки. До речі, на потребу вдосконалення методики розчищень трипільських площадок звертали увагу В. Хвойки видатні українські вчені, як В. Антонович, М. Біляшівський, Х. Вовк, всесвітньо відомий чеський славіст Л. Нідерле, які сприяли його науковому зростанню та формуванню як археолога. Водночас вони визнавали, що В. Хвойко своїми науковими досягненнями піднімав українську археологію до європейського рівня [15, с.184]. А спроби класифікації кераміки привели його до розуміння хронологічних та локальних особливостей пам'яток трипільської культури на теренах України [15, с.180].

Цінну малознану працю Вікентія Хвойки «Раскопки площадок в с. Крутобородинцах Летичевского уезда Подольской губернии...» (1909) [2], з метою надання можливості сучасним науковцям, археологам, історикам і краєзнавцям використовувати її в своїх дослідженнях, переклав сучасний знаний український науковець М. Відейко [1]. Він також подав коментарі до праці В. Хвойки [16, с.129-136], що значно доповнило попередні публікації В. Хвойки як «новими пам'ятками трипільської культури, так і посиланням до інтерпретацій виявлених матеріалів, зокрема, щодо розмаїття форм керамічного посуду та його орнаментальних мотивів, а також територіального розширення досліджень» [15, с.180].

Широкі коментарі М. Відейко вдало пояснюють і доповнюють зміст праці В. Хвойки, щодо «походження трипільської культури і типологічних зв'язків з ранніми пам'ятками неоліту, такими як «культура лінійно-стрічкової кераміки, Боян, Кріш, Хаманджія та інші» [17, с.112]. У коментарях також зазначено, що В. Хвойко першим із дослідників трипільських пам'яток «... звернув увагу на локальні та хронологічні аспекти трипільської культури». На сьогодні виділено вже «кілька десятків локальних варіантів та типів в межах культурної спільності Трипілля-Кукутень» [17, с.113]. Водночас зауважено, що В. Хвойко в умовах царської Росії свідомо уникав уживання термінів «Україна» або похідних. Зокрема, він писав, що в Крутобородинцях на Поділлі виявлена кераміка із своєрідним розписом «який до того часу не був відомий у нас, в Росії» [17, с.102].

Знахідки із розкопок поселень трипільської культури в с. Крутобородинці (нині с. Круті Броди Ярмолинецького району Хмельницької області). Рисунки В. Хвойки.

Джерела та література:

1. Хвойка В. В. Розкопки площадок в с. Крутобородинці Летичівського повіту Подільської губернії та поблизу с. Верем'я Київського повіту та губернії / В. В. Хвойка // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки / М. Ю. Відейко, Н. Б. Бурдо, Н. С. Абашина. — Ч. I. — К., 2006. — С. 115-128.

2. Хвойка В. В. Раскопки площадок в с. Крутобородинцах Летичевского уезда Подольской губернии и вблизи с. Веремье Киевского у[ъезда] и губ[ернии] // Древности: ТМАО (Труды Московского археологического общества). – М., 1909. – Т. 21. – Вып. 2. – С. 281-309.
3. Відейко М. Ю. Вступ / М. Ю. Відейко // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки / М. Ю. Відейко, Н. Б. Бурдо, Н. С. Абашина. – Ч. I. – К., 2006. – С. 5-8.
4. Станіцина Г. О. Архівні матеріали про дослідження В. В. Хвойкою трипільських старожитностей у Науковому архіві Інституту археології НАН України / Г. О. Станіцина, Ж. О. Кононенко // Там само. – Ч. II. – К., 2006. – С. 39-44.
5. Архівні ресурси української археології та історії [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://www.kar.net/archaeol> (20.03.2015). – Назва з екрану.
6. Відейко М. Ю. Науковий архів Інституту археології НАНУ / М. Ю. Відейко // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. II. – С. 362-363.
7. 60 років Інституту археології НАН України. – К., 1994. – С. 102-105.
8. НА ІА НАНУ, ф. 2, № 809.
9. Раскопки В. В. Хвойки летом 1901 г. // АЛЮР. – 1901 – Т. III. – Ноябрь. – С. 181-185.
10. Колеснікова В. А. В. В. Хвойко (1850-1914) / В. А. Колеснікова // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки / М. Ю. Відейко, Н. Б. Бурдо, Н. С. Абашина. – Ч. I. – К., 2006. – С. 9-26.
11. Черняков І. Т. Вікентій Хвойка / І. Т. Черняков // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки / М. Ю. Відейко, Н. Б. Бурдо, Н. С. Абашина. – Ч. II. – К., 2006. – С. 60-62.
12. Відейко М. Ю. Місяця археологічних розкопок В. В. Хвойки на трипільських поселеннях / М. Ю. Відейко // Там само. – С. 28-38.
13. Бурдо Н.Б. В.В. Хвойко і дослідження трипільської цивілізації / Н. Б. Бурдо // Там само. – С.7-27.
14. Сицинский Е. Приходы и церкви Подольской епархии / Е. Сицинский // Труды Подольского епархиального статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1909. – Вып. 9. – С. 524.
15. Відейко М. Ю. Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. У 2 ч. / М. Ю. Відейко, Н. Б. Бурдо, Н. С. Абашина – К., 2006. – 282 с. [Рецензія] // Вісник Інституту археології. – 2007. – Вип. 2. – С. 176-184.
16. Відейко М. Ю. Коментарі до праці «Розкопки площадок в с. Крутобородинці Летичівського повіту Подільської губернії та поблизу с. Верем'я Київського повіту та губернії» / М. Ю. Відейко // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки / М. Ю. Відейко, Н. Б. Бурдо, Н. С. Абашина. – Ч. I. – К., 2006. – С. 129-136.
17. Відейко М. Ю. Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки / М. Ю. Відейко, Н. Б. Бурдо, Н. С. Абашина. – Ч. I. – К., 2006. – 208 с.
18. Відейко М. Ю. Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки / М. Ю. Відейко, Н. Б. Бурдо, Н. С. Абашина. – Ч. II. – Київ, 2006. – 76 с.

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Баранська Н. В.
м. Хмельницький

Перші писемні згадки про населені пункти Красилівського району

У статті наведено відомості про перші писемні згадки окремих населених пунктів сучасного Красилівського району Хмельницької області. Наведено дані про м. Красилів, смт Антоніни, сс. Закриниччя, Рублянка, Васьківчики, Зелена, Западинці, Баглайки, Котюржинці, Марківці, Севрюки, Кузьмин, Кульчини, Манівці, Росолівці.

Ключові слова: м. Красилів, смт Антоніни, Закриниччя, Рублянка, Васьківчики, Зелена, Западинці, Баглайки, Котюржинці, Марківці, Севрюки, Кузьмин, Кульчини, Манівці, Росолівці.

У рамках наукового дослідження за темою «Джерелознавча база щодо історії населених пунктів Хмельницької області» нами зібрано перші писемні згадки та варіанти назв деяких населених пунктів Красилівського району. Ми ставимо за мету заповнити прогалини з цього питання у існуючих на сьогодні друкованих джерелах, наприклад у багатотомній «Історії міст і сіл УРСР» [6] та інших подібних виданнях.

В роботі ми опиралися на: «Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie» – 1887. – т. 1; «Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie» – 1890. – т. 3; «Архив Юго-Западной России, издаваемый временною Коммиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в 15-18 веке (1498-1795)» – 1876. – ч. 6. – т. 1. Багато відомостей отримано з робіт М.І. Теодоровича «Волынь в описаниях городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом археологическом и др. отношениях. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – 1899. – т. IV. Староконстантиновский уезд»; «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – 1893. – т. III. Уезды Кременецкий и Заславский».

Прослідкувати зміни та варіанти назв населених пунктів нам допоміг «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich». – 1880. – у 15 т. Опрацьовано інформацію і з картографічних джерел.

Згідно з офіційним сайтом Хмельницької облради адміністративно-територіальний поділ на 1.03.2014 року зазначає, що ці населені пункти входять до складу Красилівської районної ради, Антонінської селищної ради та Васьківчицької, Западинської, Котюржинецької, Кузьминської, Кульчинівської, Кульчинківської, Манівецької, Росолівецької, Севрюківської сільських рад. Опрацьовуючи інформацію про кожен населений пункт, було зазначено: географічне розташування, статус, першоджерело з цитатою та варіанти назв.

Красилівський район утворено 7 березня 1923 року. Площа району становить 1181,22 кв. км – це 5,7 відсотка території області. Красилівський район розташований в центральній частині області. Від обласного центру місто Красилів знаходиться на відстані 36 км автошляхом і 41 км залізницею. По території району протікає понад 250 річок і струмків. Найбільші ріки – Случ (довжина в межах району - 38 км), Ікопоть, Понора. Район має 113 ставків, загальна площа поверхні яких становить 2982 га. Район межує з Ізяславським, Старокостянтинівським, Хмельницьким, Теофіпольським і Волочиським районами. Чисельність наявного населення району станом на 01.12.2013 року 53,6 тисяч чоловік, або 4,6 % від населення області. До складу району входить 1 місто районного значення, 1 селище міського типу та 93 села. Згідно адміністративно- територіального поділу Красилівський район має 1 міську раду, 1 – селищну та 35 сільських рад.

Місто **Красилів** – центр адміністративного району, розташоване за 36 км від обласного центру, на правому березі річки Случ (притоки Горині). На східній околиці міста знаходиться залізнична станція Красилів Південно-Західної залізниці. Перша згадка про Красилів – у грамоті великого князя Литовського Свидригайла, що видана у Луцьку 16 січня 1444 р., у преамбулі до якої подається: « *Wielki książę Świdrygaļo nadaje słudze swemu Michałowi Olechnowiczowi za jego wirne usługi następujące wsie w krzemienieckiej włości: Ceceniowce i Krasilów na Słuczy, Zacharowce na Bohu i Kotiużyńce na Bożku*» [17, 39]. У тексті документа зазначено: «*узревше есмо верност а службу всегды не омешканную нашего верного слуги Михайла Олехновича, и мы есмо ему и записали за его верную службу села у кременецкой волости на имя: . . . Красилов на Случи...со всем с тым, што к тым селам прислушает: съ селищи и з лесы и з дубровами и з борными землями и с пасаками и з нивами и с сеножатми и з реками и съ озеры и с потоки и ставы и с ставищи и з ловы и ловищи и со всем с тым, што к тым селом з века здавна слушало и тягло*» [17, 40].

Селище міського типу **Антоніни** (колишні назви – Голодьки, Холодки) розташоване за 35 км на північний захід від Красилова. Вперше згадується у донесенні возних Луцькому градському суду 7 грудня 1601 р. щодо результату обстеження земель, спустошених татарами у 1593 р. Серед іншого у переліку зазначене село **Голодиківці**: «*Року тысяча шестсотъ первого, месеца декабря сегого дня. На вряде кгородскомъ, въ замку господарскомъ, Луцкомъ, передо мною Адамомъ Олшамовскимъ, буркграбимъ и наместникомъ подъястароста Луцкого, постановившише очевидно военные енералные воеводства Волынского, шляхетные Криштофъ Щука а Станиславъ Янковский, ку записанью до книги кгородскихъ, Луцкихъ, тыми словы сознали: ижъ року теперешнего, шестсотъ первого, месеца августа двадцать четвертого дня, будучи намъ посланымъ отъ его милости пана Лаврина Древяньского, поборцы воеводства Волынского для огледанья и выведованья певнейшого имень и сель, съ которыхъ побору до него, яко до поборцы за рокъ теперешний, шестсотъ первый, не дано, поведаячи, же для спустошенья отъ поганьства, Татаръ, которое се стало въ року прошломъ девятедесятъ третемъ; . . . Въ селахъ спаленыхъ его милости пана воеводы Подляского у волости Жеславской: . . . **Голодиковцахъ***» [11, 432].

«Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich» (далі – «Słownik geograficzny...») так пояснює назву села: «**Antoniny**...w dawnej dzielnicy kniazia Juria

Ostrogskiego... лежала между тенистыми дубровами, над берегами реки Икопети. Осادا, котору от панующего ту холоду в лecie Rusini назвали «**Chołodki**». Осада та wraz z całem księstwem dostała się в дом ks. Lubomirskich, a по wyjściu zamąż ks. Maryi-Anny Lubomirskiej за ks. Pawła-Karola Sanguszkę całe księstwo przeszło в дом Sanguszków. Ks. Barbara z Duninów Sanguszkowa wypuściła Chołodki в dzierżawę Ignacemu Malczeskiemu, żонатemu з сiostrą księżnej Antoniną Duninówną, która ulubiwszy urocze położenie Chołodków i tu zamieszawszy, wyjednala u księżnej siostry, że на pamięć jej ту pobytu przezwali Chołodki, от jej imienia, Antoninami» [21, т.1, 42]. О.Цинкаловський зазначає про назву населеного пункту наступне: «Село перед тим звалось – **Холодки**» [15, 58].

Село **Закриниччя** входить до складу Антонінської селищної ради. У роботі О. Цинкаловського зустрічаємо два варіанти назви цього села: «**Закриниччя або Закриничче**... Антонінська вол., при р. Дружбі, 51 км. від Заслава... церква Троїцька з 1736 р., дерев'яна...» [15, 422]. За М.І. Теодоровичем церква в селі збудована на 20 років пізніше: «**Закриничье**... волости Антонинской... Церковь во имя Святыя Живоначальныя Троицы. Построена въ 1756 г. на средства прихожанъ. Деревянная, на каменномъ фундаменте, покрыта листовымъ железомъ, съ такою же колокольнею. Утварью и богослуж. книгами достаточна.» [11, 515]. Таким чином, перша писемна згадка про село Закриниччя датується 1736 роком. Хоча цей населений пункт може мати більш давню історію. У 70-х рр. ХХ ст. біля села Закриниччя випадково знайдено скарб, обставини виявлення якого та повний склад – невідомі. Це були 74 монети ХVІ ст. – напівгроші литовські Олександра Ягелло (Ягеллончика), карбовані між 1501–1506 рр. Факт виявлення скарбу є підставою для висновків щодо існування населеного пункту на місці сучасного Закриниччя вже на початку 16 ст. На цей час скарб зберігається у фондах Хмельницького обласного краєзнавчого музею [13]. «Słownik geograficzny...» зазначає такі назви села: «**Zakrenicze**» [21, т.14, 312], «**Zakrynicze**» [21, т.15, ч.2, 710].

У складі Антонінської сільради перебуває село **Рублянка**. В 1750 р. в селі збудовано церкву Архистратига Михаїла. «**Церковь во имя Архистратига Михаила. Построена въ 1750 г. на средства прихожанъ. Деревянная, на каменномъ фундаменте, съ такою же колокольнею, ветха. Утварью достаточна.**» [11, 532]. Будівництво церкви є підставою вважати, що на той час село вже існувало. «Słownik geograficzny...» подає назву села «**Rublanka**» [21, т.15, ч.2, 555].

Центром сільради є село **Васьківчики**, що розташоване за 50 км на північний захід від Красилова. У селі в 1749 році була побудована церква Покрова Пресвятої Богородиці. «...с. **Васьковчики при небольшомъ пруде, волости Новосельской, Церковь во имя Покрова Пресв. Богородицы. Построена въ 1749 году на средства помещика Людвига Керекеша. Деревянная, на кам. фунд., съ отдельною отъ нея каменною колокольнею.**» [11, 501]. «Słownik geograficzny...» подає назву села «**Waskowczyki**». [21, т.13, 133; т.15, ч.2, 681].

Перша письмова згадка про село **Зелена** – у донесенні возних Луцькому градському суду 7 грудня 1601 р., де вони звітують про результати обстеження земель, що спустошені татарами у 1593 р. Серед іншого у переліку – село **Зелена**: «...значатся «спаленныя села его милости воеводы Подляского, у волости Жеславской – ... **Зелена**...» [3, 292]. «Słownik geograficzny...» зазначає назву села «**Zielona**» [21, т.14, 597; т.15, ч.2, 719].

Центром сільради є село **Западинці**, що розташоване в південно-східній частині Красилівського району. Перша згадка про це село датується 9 вересня 1517 р. М.І. Теодорович, посилаючись на архів князів Сангушків, цитує: «Впервые оно, как входившее въ составъ Кузьминской волости князя Константина Ивановича Острожскаго, упоминается въ акте отъ 9 сентября 1517 года, – въ коемъ король Сигизмундъ 1 подтверждаетъ князю Константину Ивановичу Острожскому м. Красиловъ и всю волость Кузьминскую, которая надана была ему еще королемъ Александромъ и въ составъ которой входило и наше село **Западинцы (Zapadyncze)**». [9, 83; 18, 158]. Стосовно назви села М.І. Теодорович зазначає: «Въ селе находится очень много Западистыхъ ямъ, отъ которыхъ, по местному объясненію, это село получило названіе **Западинцы**» [9, 83]. «Słownik geograficzny...» подає назву села «**Zapadyńce**» [21, т.14, 396]. У «Генеральной Карті Волынской губерніи», датованій 1820 роком, зафіксовано назву населеного пункту «**Zapadincy**».

На чотирьох пагорбах Подільської височини (з висотами у 320-380 м над рівнем моря) розташоване невелике село **Баглайки**, що входить до складу Западинецької сільради. Перша згадка про нього – у донесенні возних Луцькому градському суду 7 грудня 1601 р. про наслідки спустошення земель татарами у 1593 р. Серед інших у переліку зазначено село «... волости Красной: ... селе **Багловъце** ...» [3, 291]; М.І. Теодорович, посилаючись на «АОЗР», вказує: «Въ составъ Красной волости тогда входили села: ... **Баглаевка** ...» [9, 84]. «Słownik geograficzny...» визначає назву населеного пункту «**Baġłajki**» [21, т.15, ч.1, 67].

Центром сільради є село **Котюржинці**, що розташоване за 24 км на південь від Красилова на лівому березі річки Бужок, лівої притоки Південного Бугу. Вперше село згадується у жалуваній грамоті 16 січня 1444 р. вел. князя Литовського Свидригайла. Згідно документа: «узревше есмо верност а службу всегда не омешканную нашего верного слуги Михайла Олехновича, и мы есмо ему и записали за его верную службу села у Кременецкой волости на имя: ... **Котюжинци** на Божку, со всем с тым, што к тым селам прислушает: с селищи и з леси и з дубравами и з борными землями и с пасаками и з нивами и с сеножатми и з реками и с озеры и с потоки и ставы и с ставищи и з ловы и ловищи и со всем с тым, што к тым селом з века здавна слушало и тягло» [9, 459, 470]. «Słownik geograficzny...» подає такі варіанти назви села: «**Kotiużyńce, wś nad rz. Bożkiem, pod Mikołajewem**...» [21, т.4, 493]; «**Kotiużyńce, Kotiurzyńce**» [21, т.15, ч.2, 140]. На польській карті 1931 року «**Kaczorzyńce**» [19].

До складу Котюржинецької сільради входить село **Марківці**. Перші згадки про село (без посилання на джерела) – у документах XVI ст., коли село належало князям Острозьким: «Село **Марковцы** некогда (въ 16 веке) входило въ составъ многочисленныхъ именій кн. Острожскихъ и, после угасанія сего княж. рода (1620 г.), разделяло историческую судьбу именій такъ называемой Острожской ординациі.» [9, 475]. «Słownik geograficzny...» зазначає назву села: «**Markowce**» [21, т.6, 127-128; т.15, ч.2, 303].

Село **Северюки**, центр сільради, розташоване за 38 км на північний захід від Красилова. Вперше про село згадується (без посилання на джерела) – у документах XVI ст., коли населений пункт належав князям Острозьким: «Некогда (въ 16 веке) село это принадлежало кн. Острожскимъ и, после угасанія ихъ (въ 1620 г.), разделяло историческую судьбу остальныхъ именій такъ называемой Острожской ординациі» [9, 725]. Пояснюючи назву села,

М.І. Теодорович зазначає: «... село Севруки названо первыми поселенцами потому, что окружающая местность – добрая почва, лесъ съ разными грибами, рыбные озера давали человеку все въ руки, – отсюда Всевррки, или Севруки. Но не лучше ли будетъ производить слово Севруки отъ имени перваго поселенца – Северіана, каковое въ устахъ народа переделано въ Севрука?» [9, 724]. «Słownik geograficzny...» містить такі відомості: «**Siewruki**... W r. 1618 spustoszona przez tatarów» [21, т.15, ч.2, 585].

Село **Кузьмин** – центр сільради, що розташований за 8 км на північний схід від Красилова. Перша згадка про село – у грамоті 1517 р. Сигізмунда I, де підтверджується право К. Острозького на Кузьминську волость: «*districtus ac comitatus Kuzminensis*» [9, 314; 18, 157-159]. «Słownik geograficzny...» подає назву села «**Kuźmin**» [21, т. 15, ч. 2, 205].

Центром сільради є село **Кульчини**, що розташоване в центрі Красилівського району, на березі річки Понори. Перша згадка про нього – у грамоті 1497 р. короля Польського і великого князя Литовського Олександра Ягелло (Ягеллончика), де у переліку пожалувань князю К. Острозькому серед інших сіл зазначено: «*Aleksander, wielki książę litewski, nadaje kniaziovi Konstantynowi Ostrogskiemu, hetmanowi wielkiemu litewskiemu, ... dwór Krasifów nad Słuczem z wsiami: ... Kolczyn*...», у тексті грамоти «... **Colczin**...» [17, 113]. «Słownik geograficzny...» так описує село: «**Kulczyny, mstko nad rzeką Ponorą, dopływ Ikopoci**...» [21, т.15, ч.2, 192].

Село **Кульчинки** – центр сільради. Вперше згадується у грамоті 1497 р. короля Польського і великого князя Литовського Олександра Ягелло (Ягеллончика), де у переліку пожалувань князю К. Острозькому зазначене серед іншого село «**Colczinzi**» [17, 113]. У акті від 9 вересня 1517 року, де король Сигізмунд I надає підтвердження прав К. Острозького на Кузьминську волость населений пункт згадується як «**Kulzeyowcze**» [18, 158]. В описі Кременецького замку від 1545 року село названо «**Кульчаевцы**» [9, 454]. «Słownik geograficzny...» зазначає про село наступне: «**Kulczynki, w dok. Kulczajowce, ws w pobliżu rzki Ponory, pow. starokonstantynowski, gm. Kulczyny**...» [21, т.15, ч.2, 192]. В донесенні возних Луцькому градському суду 7 грудня 1601 р. про результати обстеження земель, спустошених татарами у 1593 р. зазначено: «... въ селе велможного пана его милости княжати Костентина Острозского, воеводы Киевского, презъ Татаръ спустошеные и спаленые, люди зъ нихъ выбранные... **въ другомъ Кольчине**» [3, 290].

Село **Манівці**, центр сільради, розташоване за 17 км на північ від Красилова. Вперше згадується у донесенні возних Луцькому градському суду 7 грудня 1601 р., в якому названі земелі спустошення татарами у 1593 р. Серед іншого у переліку зазначено: «... въ селе велможного пана его милости княжати Костентина Острозского, воеводы Киевского презъ Татаръ спустошеные и спаленые, люди зъ нихъ выбранные, - у волости Костеньтиновской: ... **селе Моновцахъ**...» [3, 290]. «Słownik geograficzny...» фіксує таку назву села: «**Maniowce, ws nad rz. Ponorą, dopływem Ikopotu, pow. starokonstantynowski**...» [21, т.6, 98; т.15, ч.2, 300].

Село **Росолівці** – центр сільради, що розташований за 18,5 км на північний схід від Красилова. М.І. Теодорович зазначає, що село було відоме вже в кінці XV ст.: «*Король польскій и вел. князь Литовскій Казимиръ II Ягеллонъ (1447-1492 г.) отдалъ его за заслуги дворянину Петру Боговитиновичу. Сын его, Боговитинъ Петровичъ Шумбарскій вѣ 1523 году продалъ это село кн. Константину Ивановичу Острожскому за 50 копѣ грошей Литовскихъ*...» [9, 495].

Вперше згадується у продажному записі від 23 жовтня 1523 р. Б. Шумбарського: «...имение, на имя **Росоловцы** подле Красилова выслужил небожчик отец мой, пан Петр Боговитинович на господари нашом, святое памети Казимери, короли Его Милости» (мається на увазі Казимір II Ягелло, 1447–1492) [9, 495]. «Słownik geograficzny...» містить наступні відомості про населений пункт: «**Rosolowce**, wś przy ujściu rzeki Ponory do Ikopoti, pow. starokonstantynowski, par. Kulczyna...» [21, т.9, 767; т.15, ч.2, 549].

Треба зауважити, що ми опрацювали лише доступні нам друковані джерела. Наші висновки не слід вважати остаточними. Подальші опрацювання архівних документів в Україні та Польщі можуть виявити нові відомості стосовно перших писемних згадок названих населених пунктів та змінити їх датування або додати нові варіанти назв.

ДОДАТОК №1

№ П/П	НАЗВА НАСЕЛЕНОГО ПУНКТУ	КОЛИШНІ НАЗВИ	ПЕРША ЗГАДКА	ДЖЕРЕЛА
1.	Красилів	<i>Красилов</i>	16 січня 1444 р.	[17, 39]
2.	Антоніни	<i>Голодиковцахъ</i>	1593 р.	[3, 292]
		<i>Голодыковцы</i>		[11, 432]
		<i>Chołodki</i>		[21, т.1, 42]
		<i>Холодки</i>		[15, 58]
3.	Баглайки	<i>Багловѣцѣ</i>	1593 р.	[3, 291]
		<i>Ваґґайкі</i>		[21, т.15. ч.1, 67]
		<i>Баглаевка</i>		[9, 84]
4.	Васьківчики	<i>Васьковчики</i>	1749 р.	[11, 501]
		<i>Waśkowczyki</i>		[21, т.13, 133; т.15, ч.2, 681]
5.	Закриниччя	<i>Закриничье</i>	1756 р.	[11, т.3, 515]
		<i>Zakrynicze</i>		[21, т.15, ч.2, 710]; [20]
		<i>Zakrenicze</i>		[21, т.14, 312]

6.	Западинці	<i>Западинцы</i>		[9, 82]
		<i>Zaradyńce</i>		[21, т.14, 39]
		<i>Zaradyncze</i>	9 вересня 1517 р.	[18, 158]
		<i>Zaradyńce</i>		[18, 160]
		<i>Западинъцахъ</i>		[3, 291]
		<i>Zaradincy</i>		[4]
7.	Зелена	<i>Zielona</i>		[21, т.14, 597; т.15, ч.2 719]
		<i>Зеленой</i>	1593 р.	[3, 292]
8.	Котюржинці	<i>Котюжинци</i>	16 січня 1444 р.	[9, 459]
		<i>Kotjurzyńce</i>		[21, т.15, ч.2, 140]
		<i>Kotiuzyńce</i>		[21, т.4, 493]
		<i>Kaczorzyńce</i>		[19]
9.	Кузьмин	<i>Kuźmin</i>	9 вересня 1517 р.	[18, 160]
10.	Кульчини	<i>Colczin, Colczin</i>	1497 р.	[17, 113]
		<i>Kulczyny</i>		[21, т.15, ч.2, 192]
11.	Кульчинки	<i>Colczinzi</i>	1497р.	[17, 113]
		<i>Kulczyowcze</i>		[18, 158]
		<i>Кульчаевцы</i>		[9, 454]
		<i>другомъ Кольчине</i>		[3, 290]
		<i>Kulczynki, Kulczajowce</i>		[21, т.15, ч.2, 192]
12.	Манівці		1593 р.	[3, 290]
		<i>Maniowce</i>		[21, т.6, 98; т.15, ч.2, 300]

13.	Марківці	<i>Марковцы</i>	16 ст.	[9, 475]
		<i>Markowce</i>		[21, т.6, 127-128; т.15, ч.2, 303]; [20]
14.	Росолівці	<i>Росоловцы</i>	1523 р.	[9, 495]
		<i>Rosolowce</i>		[21, т.9, 767; т.15, ч.2, 549]
15.	Рублянка	<i>Rublanka</i>	1750 р.	[21, т.15, ч.2, 555]
16.	Севруки	<i>Севруки</i>	16 ст.	[9, 725]
		<i>Siewruki</i>		[21, т.15, ч.2, 585]

Джерела та література:

1. Адміністративно-територіальний устрій Поділля. Історія і сучасність. – Монографія. / Олуйко В.М., Слободянюк П.Я., Баяк М.І. / За загальною редакцією Смоля В.А., Слободянюк П.Я. – Хмельницький, 2005. – 398 с.
2. Антонінський край у просторі і часі / Голов. ред. М. Ю. Костиця. – У 2-х тт. – Т. І. – Житомир: В. Котвицький, 2008. – 340 с.: іл. – (Науковий збірник «Велика Волинь»).
3. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною Коммиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в 15-18 веке (1498-1795). – Киев, 1876. – ч. 6. – т. 1.
4. Генеральная карта Волынской губернии. – Санкт-Петербург, 1820.
5. Гжимайло Ю. Д. Походження назв містечок і сіл Красилівщини. – Красилів, 1992. – 22 с.
6. Історія міст та сіл УРСР в 26 томах. Хмельницька область. / Ред. кол. П.Т. Тронько (голова) та інші; ред. кол. тому М. І. (голова) та інші. – Київ, 1971. – 706 с.
7. Материали подворной переписи Волынской губернии в 1910 году. Изяславский уезд. – Житомир. – 1913. – 373 с.
8. Пажимський Б., Пажимський О. Маєтки (палацово-паркові ансамблі) Хмельниччини 19-19 ст. Наукове видання. – Хмельницький-Київ, 2006. – 158 с.
9. Теодорович Н.И. Волинь в описаниях городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом археологическом и др. отношениях. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1899. – т. IV. Старокопстантиновский уезд. – с. 436.
10. Теодорович Н.И. Город Заславль Волынской губернии. Исторический очерк. Почаев, 1891. – 50 с.
11. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1893. – т. III. Уезды Кременецкий и Заславский. – с. 526.
12. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ (на 1 січня 1972 року). – Київ, 1973.
13. Фонди Хмельницького обласного краєзнавчого музею. Нумізматика. Нм № 571.
14. Хмельницька область. Адміністративно-територіальний поділ на 1 квітня 1971 року. – Львів: Каменярь, 1971.
15. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. – Вінніпег: Волинь. – Т. 1. – 1984 – 600 с.

16. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. – Вінніпер: Волинь. – Т. 2. – 1984 – 600 с.
17. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Lwow.: z drukarni instytutu staurologiańskiego, 1887. – Т. 1. – 204 с.
18. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. – Lwow.: z drukarni zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1890. – Т. 3. – 556 с.
19. Książów [PAS 50 SLUP 44] / Wojskowy Instytut Geograficzny. 1:100000. – Warszawa, 1931.
20. Starokonstantynów [PAS 49 SLUP 44] / Wojskowy Instytut Geograficzny. 1:100000. – Warszawa, 1931.
21. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1880. – у 15 т.

Вихованець Г. В.

м. Нетішин

З історії волинського села XVI – середини XVII століть

(на прикладі Плужного в Луцькому повіті)

Його рання історія схожа до минувшини багатьох довколишніх поселень: найраніша писемна згадка сягає углиб до першої половини XVI ст.; першими відомими власниками були князі з роду Острозьких; разом із низкою сусідніх, як от: Борисовом [22], Білотиним [12], Нетішином [15], Кривиним [49], Вельбівном [13] воно відносилось до острозьких замкових сіл. Рільництво, ремесла, млини, ставки, православна церква... А ще тут, як і поряд, жили й живуть трудолюбиві люди. Навіть у назві їх маленької батьківщини бринить любов до землі, до зерна й запашної хлібини. У правічному колі минав день за днем, і роки разом із плином сусідньої Вілії відходили у вічність, мандруючи звідси ж, із Плужного на Ізяславщині.

На обрії історичних джерел, пов'язаних із нашим регіоном, село вперше виринає у зв'язку з господарськими перипетіями в родині князів Острозьких. Річ у тім, що після смерті кн. Іллі Острозького, яка трапилась 19 серпня 1539 року, між його вдовою, кн. Беатою Острозькою та звідним братом Іллі, Костянтином-Василем і його матір'ю, кн. Олександрою Слуцькою, розгорівся конфлікт за спадщину литовського гетьмана Костянтина Острозького — батька обох братів [див.: 46; 71, с.25-27; 56, с.351 й далі; про К.І. Острозького див.: 55]. Вирішення справи затягнулось на кілька років. Нарешті 6 лютого 1542 року в Острозі було споряджено важливий документ — акт введення у володіння Острозькою волостю Беати та Гальшки Острозьких [42, с.17-29]. Відповідно до нього Плужне відійшло до суперниць Костянтина-Василя — Беати та її малолітньої доньки.

Описані в цьому документі події мають власну внутрішню хронологію; під 30 січня тут перелічено низку сіл, в тому числі вперше згадано й досліджуваний нами населений пункт [42, с.19]. Щоправда, маєткові справи, пов'язані в тому числі й із Плужним, завершилися щойно 12 травня того самого року ще одним розподілом Острозької волості — цього разу вже поміж матір'ю та донькою: третя частина, до якої потрапило й Плужне, перейшла в дожиттєве користування Беати, інші дві третини стали власністю Гальшки Іллівни. Однак, із огляду на маленький вік дівчинки маєтки їй так і не були передані, а їх опікункою й головною розпорядницею стала мати [50, с.106,109,115].

На той час Острозька волость, яка перебувала у складі Луцького повіту, являла собою чималий адміністративно-господарський комплекс із центром у місті Острозі. До неї входило 23 замкові села (підпорядковувались замковій князівській адміністрації), 12 — церковних (прибутки із них відходили на утримання церков і монастирів) та 28 боярських сіл (знаходились у користуванні князівських слуг). Разом із тим, на теренах волості було 8 млинів та 8 лук. Плужне від початків своєї писемної історії і протягом десятиліть відносилось, як ми зазначили вище, до категорії замкових сіл [див.: 50, с.108,115; 42, с.376-377].

Кілька наступних років в історії цього волинського села проминули у контексті перманентного протистояння княгині Ілліної (так сучасники йменували Беату — вдову Іллі Острозького) із її сусідом і водночас чоловіковим родичем — кн. Кузьмою Заславським [порів.: 48; 47, с.161-174; 14, с.59-63]. Так, 29 серпня 1543 року великий литовський князь Сигізмунд I наказував Беаті Острозькій, щоб вона заборонила своїм борисівським, м'якотським і плужненським підданам відбирати землю, належну до Мислятина й Завадинець — маєтків князя Заславського [64, с.366].

Невдовзі, 20 червня 1546 року наступний великий князь, Сигізмунд Август, у своєму позові княгині Іллініні указував, що «чоловек дей твой Плужненский, Сергей Бозскевич из братею своею и з ыншими помочники своими украли овец влостного стада его (К. Заславського. — Т.В.) триста и пастухов, неволных паробков его побрали» [64, с.468]. Того ж дня в іншому монаршому позові згадується плужненський отаман зі спільниками, котрі здійснили наїзд на власність того ж таки князя — село Завадинці [64, с.474]. Нарешті, ще один позов, датований тим самим числом, стосувався участі плужненського отамана та інших осіб у нападі на Гнійницю — маєток Кузьми Заславського [64, с.479]. На жаль, імені цього очільника сільської громади джерела не конкретизують. . .

* * *

Особлива сторінка в історії Острозької волості опосередковано пов'язана з іменем вже відомої нам Гальшки Острозької (по-суті — з історією її нещасливого кохання [див.: 35, с.29-81; 80]) та матримоніальними пошуками її матері — княгині Беати. Не вдаючись до надміру деталей, розпочнемо з того, що в червні-липні 1559 року княгиня Беата записала своєму черговому зятеві, Семену Слуцькому, всі власні маєтки, серед яких було і Плужне, а також володіння Семенової дружини, а своєї доньки, Гальшки, залишаючи за собою право розпоряджатися ними до кінця життя [51, с.102; 76, к.18v]. Таку ж прерогативу застеріг для тещі й Слуцький [76, к.18v-19]. Обидва документи отримали королівське схвалення. Щоправда, вже наступного року Семен помер, і Беата знову стала власницею відписаних зятеві родинних маєтків [51, с.102].

12 квітня 1564 року княгиня Ілліна вийшла заміж вдруге, цього разу за Ольбрахта Ласького, в майбутньому — серадзького воєводу. В історії він «прославився» тим, що виношував план обійняти молдавський престол і задля цього підбурював європейських володарів до війни з Туреччиною. За рік, 6 квітня 1565 року, в Познані Беата записала всі володіння своєму другому чоловікові. Як зазначає Ігор Тесленко: «Обидві сторони переслідували у шлюбі певну мету: Лаському необхідно було знайти нове джерело фінансування чергової молдавської кампанії, а Беаті — помститися зятю Л. Гурці [про нього див.: 35, с.66-72. — Т.В.] і швагрові

кн. В.-К. Острозькому за події 1553-1559 років. Вирішальну роль у помсті відігравав, щоправда, не сам шлюб, а запис чоловікові всіх володінь». Історик акцентує на тому, що юридична правомірність такого запису викликає сумніви, «адже Беата з Костельця не могла вільно розпорядитися маєтками, зокрема дарувати чи продавати їх». [51, с.102; див. 76, к.19-19v].

Одержавши від дружини бажаний запис, Ласький ув'язнив її у своєму родовому замку Кезмарк. Протягом п'яти наступних років управління новоотриманими маєтками серадзькому воєводі вдалося зібрати необхідну суму для підготовки чергового походу в Молдавію. Задля покриття численних боргів й отримання готівки Ласький заставив значну частину своїх маєтків [51, с.102-103].

Невдовзі, 26 вересня 1570 року, у Варшаві, серадзький воєвода поступився отриманими від дружини маєтками й повнотою прав розпоряджатися ними на користь польського короля Сигізмунда Августа. Серед них була й Острожчина: «*Олбърыхтъ Лаский... дал, даровал и записал его королевское милости замок свой Острозский з местом и всеми своими (читай: замковими, відтак і Плужним. — Т.В.) и церковными селы, и теж боярскими, к нему належачими...*» [3, с.321]. Своєю чергою, монарх дозволив Лаському пожиттєво володіти деякими іншими маєтками [51, с.103; 44, с.229; 76, к.20v]. І. Тесленко говорить про те, що між воєводою й королем існував контракт, відповідно до якого в разі потреби володар мав повернути Лаському всі маєтки [51, с.102-103].

Після смерті в 1572 році польського короля Сигізмунда Августа, а також після відходу за межу на початку 1573 року Гальшчиного чергового чоловіка — познанського воєводи Лукаша Гурки у Костянтина-Василя Острозького зажеврїла надія зосередити у своїх руках поділені Острозькі маєтки. У вересні 1573 року в Луцькому гродському суді його племінниця Гальшка Острозька юридично визнала, що має борг перед дядьком. «*Тим же листом, — зазначає І. Тесленко, — Гальшка передавала себе в опіку дядькові і доручала йому вести справу про повернення своїх володінь, а також обіцяла відшкодувати всі витрати маєтками, які вдасться відсудити*» [51, с.106-107].

Під час судового процесу Костянтин-Василь доводив, що з правової точки зору запис маєтків (серед яких було і Плужне), зроблений Острозькою на користь О. Ласького, був неправомірним, відтак просив повернути маєтки Гальшці [51, с.107-108]. Новообраний король Генрик Валуа визнав прохання слухним і присудив, із деякими застереженнями, повернути маєтки Гальшці, котрі де-факто відходили новому опікунові в особі київського воєводи [докладніше див.: 51, с.108-109; 35, с.40-41; 76, к.9v-10,14-14v; 79, с.355]. Таким чином, по довгому часі, в 1574 році, абсолютна більшість розпорошеного Острозького князівства знову об'єдналась — тепер під орудою київського воєводи та маршалка Волинської землі, князя Костянтина-Василя Острозького.

* * *

Звичним і водночас трагічним та болючим явищем повсякдення XVI — XVII ст. були татарські набіги — «татарщина». В результаті руйнувалися міста й села, гинули чи потрапляли до ясиру люди [31]. Одним із доволі нищівних для маєтків К.-В. Острозького виявився напад навесні 1577 року, хоча для Волині вони ще продовжувалися й у цьому, і в наступному роках. Згідно з податковим документом за 1577 – 1578 роки, «міст князя Острозького спустошених

і спалених татарами 6, сіл 243, з котрих нічого не брано» [68, s.44; порів.: 71, s.78]. Наприкінці подимного (подвірного) реєстру Острозької волості від 1576 року (фактично 1576 - 1577 років [52, с.140-141]) уміщено перелік спустошених татарами сіл, до якого потрапили Білотин, Борисів, Плужне, М'якоти, Шекеринці, Вілія, Плоска, Сільце, Колимлі — загалом щонайменше 34 населених пункти [42, с.66; порів.: 6, с.140].

Девастація маєткових комплексів накладала негативний відбиток і на демографічно-господарську ситуацію [порів.: 24, с.222; 25], й на податкоспроможність підданих київського воєводи. Так, за 1576 рік із волинських (і, можливо — київських) маєтків князя Острозького до державного скарбу надійшло 620 флоринів [74, s.179], тоді як за 1577 — лише 100 [74, s.183]. В останньому випадку ситуацію певною мірою ілюструє вже згаданий фіскальний документ за 1577 – 1578 роки, у котрому з волинських та київських маєтностей Костянтина-Василя Костянтиновича податок було вибрано лише частково, бо наприкінці джерела у довідці про тих, хто не доплатив у 1578 році податку, ухваленого в попередньому році, говориться, що серед таких був і *«князь воєвода київський з міста свого головного Острога і зі всіх містечок на Поділлі, що належать до того міста, а також волостей, що належать до того міста й містечок»* [68, s.78].

Сучасник цього князя, геральдист Бартоломій Папроцький узагальнив трагедію наступним чином: *«Такою того [1577. — Т.В.] року великою була шкода від поган для князя [Острозького. — Т.В.], що її важко було оцінити, понад двісті сіл у його володіннях було спалено»* [75, s.452]. Відтак, київський воєвода зумів виклопотати у короля важливий привілей на кількарічне звільнення від податків із тих міст і сіл, котрі зазнали спустошення та пограбування. Виданий у Варшаві 27 березня 1578 року, документ гласив: *«дали есмы волность, яко жь и тымъ листомъ нашимъ даемъ тымъ всимъ подданымъ его, которые черезъ татаровъ спустошене и шкоды подняли, во всихъ именахъ его, въ поветехъ Киевскомъ, Луцкомъ и Кремянецкомъ лежачихъ, отъ поборовъ и податковъ вшелякихъ, [...] отъ того часу, яко ся тоє спустошене стало — до осми летъ»* [1, с.104-105; 7, с.286; 17, с.115].

Зрештою, принаймні на прикладі Острозької волості, можна припустити, що ситуація в багатьох населених пунктах у наступних роках покращилася. До таких міркувань спонукає факт, що в 1583 році із низки поруйнованих у 1577 році татарами підострозьких сіл, як от: Білашева, Бараня, Завидова, Уздець, Волбарова, Дерев'яного та інших уже сплачувався податок. Аналогічно виявилася ситуація і з Плужним, котре, як пам'ятаємо, теж потрапило до переліку спустошених [42, с.66]. У 1583 році в селі вже налічувалося 14 димів (дворів), крім того проживало 7 городників (осіб/родин, що володіли невеликими земельними ділянками — городами), 13 підсусідків (осіб/родин, котрі, за браком власного житла, проживали в помешканнях заможніших селян). До того ж згадується водяний млин, а також іменується «піп», з чого можна зробити висновок про існування в селі православної церкви [68, s.81].

Відбудову та залюднення села, схоже, перервала чергова «поганська» інкурсія, що трапилась у 1593 році. Згідно з відомостями Ірини Ворончук, ревізор маєтностей київського воєводи зазначав, що в Острозькій та багатьох інших волостях татарами було спустошено *«вси села... ни одного не вышмучи»*. Зазнали понищення й міста Острог, Дорогобуж, Берездів, Колодно, Чернехів, Шульжинці, Красилів, а також передмістя Дубна і Полонного [25, с.134]. При

цьому, як видається, сільське населення, особливо мешканці лісистих ділянок, мали унікальну можливість рятуватись утечею й, напевне, в цьому випадку страждала, здебільшого, їх нерухомість. Інакше важко пояснити подальший доволі стрімкий зріст людності у спустошених населених пунктах. Зрештою, може відомості, які потрапляли до податкових реєстрів, не завжди відбивали реальний стан речей?..

* * *

На схилі життя, в 1603 році, київський воєвода К.-В. Острозький поділив свої розлогі володіння між синами — краківським каштеляном Янушем [див.: 65; 77, с.60] та волинським воєводою Олександром [див.: 73; 78, с.152] Костянтиновичами [34]. Була розділена й Острожчина, щоправда з однією умовою — вона повинна була залишитись у користуванні батька аж до його смерті [52, с.141]. Зважаючи на це, не зовсім зрозуміло є обставина, що 27 квітня 1603 року, невдовзі після дільчої угоди, Олександр Острозький, попри домовленість, юридично таки ввійшов у володіння належною йому частиною волості, до якої потрапило й Плужне [42, с.103-104; див. також: 38, арк.25а зв.]. Наприкінці того ж року волинський воєвода помер [10, с.130; 43, с.106]. Острозька волость цілісною адміністративно-господарською одиницею, як і передбачалось, на короткий час залишилась у розпорядженні київського воєводи [42, с.105-184; 52, с.141].

В наступному, 1604 році, у зв'язку зі збором державного податку було споряджено поборовий реєстр сіл Острозької волості [42, с.141-145]. Вміщені у цьому історичному джерелі відомості дозволяють, нехай частково, з'ясувати соціально-економічне положення Плужного на початку XVII століття, а в сумі з іншим джерелом, від 1620 року, про яке йтиметься нижче, привидитися й до родинного укладу цього волинського села.

Розпочнемо тим, що на початку XVII ст. плужненці господарювали «дворищами». Загалом, поняття «дворище» включало в себе певну сукупність орних земель та інших угідь, якими користувалась селянська родина/рід, що проживали на одному дворі [40, с.453]. Площа таких господарств не була регламентованою й подеколи сягала багатьох десятків гектарів [26, с.218-219]. Траплялося, що селяни з певних причин послуговувалися не цілим двором, а його половиною або чвертю.

Шкода, але на 1604 рік, за винятком указівок, що піп і лісовий стрілець Макар Мартин(ович? — *Т.В.*) користувались половинами двором, ми практично не маємо жодних відомостей про кількість угідь у розпорядженні інших родин. Беручи до уваги, що в 1620 році у селі 65 тяглих (тих, що мали робочу худобу, тягло) родин користувалися 12 двороми [42, с.201,203-204], та припускаючи за інвентарем 1604 року, що на початку XVII ст. тяглих родин могло нараховуватись близько 100, а площа належних селянам угідь була приблизно такою самою, вважаємо, що у «сфері впливу» поодинокого господарства знаходилась пересічно невелика частка двороми.

В податковому документі окремо представлено селян підсусідків і комірників, яких налічувалось відповідно 40 і 19. Ними були селяни, які не мали власного помешкання, з тією різницею, що перші проживали разом із господарями в хатах, інші ж — у господарських приміщеннях — коморах [26, с.256]. На жаль, джерело не дозволяє зробити висновок про наявність у них своїх, хай і невеликих, земельних наділів, хоча така можливість не виключається. Понадто,

реєстр від 1604 року називає: 6 родин стрільців воєнних, серед яких поійменована вдова Кузьмиха — схоже, вдова стрільця Кузьми; 4 прізвиська стрільців лісових, котрі доглядали лісові угіддя, та 5 гайдуків — легкоозброєних князівських слуг. Сільську спільноту очолював отаман на ім'я/прізвисько Полуян.

Попри те, що детермінуючим заняттям для плужненців було сільське господарство, серед представників громади зустрічаємо й людей інших видів праці, як от: гуменника Левка, бортника Трохима, бондарів Хведора та Олешка, муляра Каспера, ковалів Іванка, Петра та Васька, шевців Мартина і Трохима; разом із тим згадується хата котляра Н. Цілоком імовірно, що, поряд із задоволенням господарських та побутових потреб односельців, вони відбували й повинності за дорученням замкової адміністрації.

В селі було два млини, в одному з яких було два камені: для борошна та перетирання круп, в іншому — лише борошномельний. Серед селян згадано мірошника Юска. До того ж, у селі стояла корчма, у якій шинкував якийсь Кроль; згадується арендар, певно, тієї ж таки корчми, на ім'я Борох.

* * *

В 1608 році помер князь Костянтин-Василь Острозький [71, с.232]. Теоретично належна колись Олександрові частина Острозької волості мала б відійти до його спадкоємців. Оскільки сини Костянтин і Януш на той час ще не досягли повноліття, маєтки залишилися під опікою їх дядька — краківського каштеляна, Януша Костянтиновича [69, с.47; 58, с.46; 76, к.323]. У володіння спадщиною старший син волинського воєводи, Костянтин-Адам, увійшов щойно в листопаді 1615 року [53, с.418]. Як зазначає І. Тесленко, «з того часу брати були разом і навіть після настання повноліття молодшого (1616), схоже, не поспішали з поділом батьківського спадку» [53, с.418]. Зрештою, не виключено, що якийсь поділ між ними таки відбувся — про це в історичних джерелах є повідомлення під 1623 роком [39, арк.129; 16, с.41, прим.53].

Наприкінці періоду опіки та протягом кількох наступних років плужненські терени зазнали чергових нещасть. Про одне з них занотував на своїх сторінках «Острозький літописець»: «1614. Буря була великая, йшла мимо Острог от Жаславля о полудні, яко ноч, в живна: пуці крушила, сади ломила по селах — в Борисові, в Плужном і по інших селах. В тих краях, куди йшла буря тая, пашня в копах княжая кілька сот коп рознесло не знати где, так теже і людська; навіть і людей, котрі в полю того часу робили, носило поверх дерева, інших мертвих познаходили, а інії за дерево ухватившися, і держалися mocno і так живими позоставалися. А інії на полі за стернь mocno взявшися і держалися, еслі не пустили вітру под себе, а которії пустили вітр под себе, то не сдержався, понесло, не знати где. І церкви ломило. В селі Борисові церков була з трима верхи; знесло верхи всі, стелею займаючи зрубу і позаношувало не знати где...» [10, с.132].

Ще одне лихо трапилося восени 1618 року, коли на Волинь уторглися перекопські татари під орудою Арка-мурзи. Внаслідок нападу постраждало чимало волостей, в тому числі й Острозька [26, с.600-601]. Відтак, 22 травня 1619 р. слуга волинського воєводи Януша Острозького, Андрій Фолюшевський, розповідав перед луцьким ґродським урядом, що в минулому році, 29-30 вересня, татари «вторгнувши, остатокъ маєтности княжати его милости, што было еше троха зостало хать, людей, добытка, отъ першого вторгнення

татарского, которое се въ року прошломъ, тисеча шестсотъ семнадцатомъ, стало, то въ остатнемъ въ томъ вторгненю попалили, люде и добытокъ побрали и внивечъ вси села обернули, а меновите: въ волости Острозкой: село и фольварокъ Борисовъ, село и фольваркъ Плужное, село Былчинъ, села Боровичи обедве, село Добринъ, село Долотець, село Радогосча, до местечка Суража сельъ три спалили. . .». Невтішний стан речей підтвердив і городський урядник Василь Колоденський, який, оглянувши ситуацію, охарактеризував її наступним чином: «въ волости Острозкой: село Борисовъ, Плужное, Былчинъ, Боровичи обедве, село Добринъ, село Долотечъ, село Радогосчу, — одны до сченту спалены, а другихъ по килку хатъ zostало, однакъ люде и добытокъ выбрано. . .» [1, с.418].

На завершення всіх попередніх сумних поворотів долі сталося так, що протягом 1618 — 1619 років за не зовсім зрозумілих обставин молоді князі Олександровичі — Костянтин і Януш пішли з життя. Належна їм частина Острозької волості, а відтак, і село Плужне постали на порозі чергових власницьких змін. Щоправда, перше ніж вони відбулись у 1621 році, частиною Острожчини протягом короткого часу розпоряджався коронний підचाший Станіслав Любомирський [58, с.47], який доводився чоловіком для рідної сестри покійних — Софії. По тому з 19 квітня 1620 року волость ненадовго відійшла у тримання київському воєводі Томашеві Замойському — чоловікові іншої їх сестри — Катерини [59, с.46].

* * *

Яка доля чекала на Плужне, Вельбівне, Нетішин, Кривин, Крупець, Мощаницю та багато інших поселень Острожчини, котрі свого часу відійшли Олександру Костянтиновичу, а згодом належали його спадкоємцям? Справу повинен був вирішити черговий маєтковий розподіл. Позаяк чоловічих нащадків у родині волинського воєводи на той час уже не було, претендентами на розлогі батьківські набутки стали три доньки: вже відомі нам Софія, Катерина, а також Анна-Алоїза, котра тої пори щойно побралась із великим литовським гетьманом, Яном-Каролем Ходкевичем. Для того, щоб частки виявились більш-менш рівними, потрібно було здійснити соціально-господарський опис маєтків та укласти їх інвентар.

Протягом 1620 року комісари ретельно нотували кількість підданих родин у тому чи іншому населеному пункті, характер і розміри податків та повинностей на користь власника. Оскільки поділу підлягали не тільки села поблизу Острога, а й інші терени, їх остаточний опис набув вражаючого об'єму — понад вісімсот сторінок скрупульозних, важливих для майбутніх власників нотаток. Загалом, поділу підпало 620 населених пунктів, 38 з яких були містами (не рахуючи частини Кракова) та 582 — селами; понад те додавались будинки в Луцьку й Мінську [21, с.74]. Сюди ж було включено й маєтки Олександрового брата Януша, що не підлягали т. зв. праву ординації [про неї див.: 63; 36; 69, s.216-238,270-280; 61, с.97]. В Острозькій волості розподілу підлягали частина Острога та 59 сіл [21, с.74], в тому числі й Плужне [його опис див.: 42, с.200-204; 21, с.140-145].

Про що ж ми довідуємось із цього історичного джерела? Насамперед, про те, що в селі продовжував функціонувати фільварок — князівське господарство, відоме ще з 1603 року [42, с.103; 5, с.302,304]. Ним порядкував князівський ставленик, імовірно, «Іванко, ковалів брат», про якого сказано: «урядником є у дворі». В документі розміщено детальний перелік фільваркової худоби — корів, волів, бичків, телят; овець, кіз, свиней; гусей, качок, курчат і

навіть павичів. Фільваркове господарство велося за трипільним принципом. Зазначається, що *«обшири у Плужному на три руки»*: від Добриня висівають жита 54 маці (маца — 128 кг [27, с.218]), від Гнійниці — 45 мац та від Борисова того ж таки жита — 45 мац. Урожай на фільварку становив «плюс-мінус» 1000 кіп озимини, що було одним із найбільших обсягів [8, с.67; 37, с.96]. До речі, сторожову повинність у плужненському фільварку відбували селяни з сусіднього села Борисова [22, с.68].

На 1620 рік у селі проживало 65 тяглих родин, у тому числі й отаман Мартин, 41 підсусідок, кілька так званих панцирних стрільців і гайдуків. До окремих категорій виділено 4 бортників, *«що в пуці панській бортей пильнують і доглядають»*; 2 пасічників, а також 3 лісових стрільців, *«що доглядають ліс»*. Серед останніх осібно названий пташник Данило; ще одного пташника, Павла, поійменовано в переліку гайдуків. Серед представників ремісничих спеціальностей та інших видів праці згадуються: лучник Федір, хмеляр Ілля, гуменник Гордій та плітник Левко, Н мельник, Н котляр, пастух Андрій. На певний рід занять натякають прізвиська у Васька Базара та Івана Дудки. У селян, як і в попередні роки, було популярним ковальське ремесло — згадуються ковалі Лук'ян, Петро, а також Іван *«коваль замковий острозький»*. Тут же приведемо кілька згадок про прибуле населення, як от: Іван Вельбойченя, Масюк Приходень, Стецько Прихожий.

Окремо зупинимось на тому, що серед плужненських підданих названо десятника Іванця та двох соцьких — Журава та Бориса, а інвентар від 1604 року згадував соцького Івана [42, с.144]. За словами Наталії Яковенко: *«Оборонні завдання сприяли й тому, що на Волині та Київщині набагато довше, ніж у Галичині, зберігався архаїчний поділ громади того чи того міста на десятки й сотні (саме ця обставина пояснює на подив швидке усталення сотенного адміністративного поділу в добу Хмельниччини, коли кожне містечко зі своєю округою блискавично витворювало власну сотню)»* [60, с.170]. В руслі цитати гадаємо, що присутність серед селян десятника та сотників були пов'язані з тією ж таки потребою захисту волості, коли поряд із Острогом (Нове місто якого, до речі, було значною мірою поділене на десятки та сотні [42, с.193-199; порів.: 21, с.223-229 (м. Хлапотин)]) й довколишні села, схоже, теж перетворювались на військові формування. Понад те, згідно з інвентарем 1620 року, плужненці повинні були *«осаджувати»*, тобто, споряджати трьох кіннотників, а також для потреб оборони сплачувати сторожовий та порохований податки.

В селі було чотири належні князеві (*«dworskich»*) ставки. Один знаходився в лісі. На цьому ставку стояв млин із двома жорновими каменями. До обов'язків мірошника належало відгодувати протягом 17 тижнів «вепра» для князівського столу, а також виконувати *«що потрібно»* при острозькому замку чи у дворі (можливо, фільварковому). Другий ставок був *«неподалік двору»*, ще один — *«їдучи до Борисова»*. Нарешті, був і ставок *«в кінці села, порожній»* — без води, з несправним млинком. Як і в попередні роки, у Плужному стояла корчма, яку арендував хтось із острозьких євреїв, а також згадується православний священик. Ігор Тесленко визначає Плужне як центр приходу, до якого гіпотетично додає також село М'якоти, яке знаходиться на відстані 4 км [54, с.211].

Селяни були змушені сплачувати низку податків та відбувати деякі повинності. Тяглі піддані, яких, як ми пам'ятаємо, було 65 родин, мали у своєму розпорядженні 12 дворич (пересічно по 0,18 дворича на родину, або ж приблизно 5,4 родини на 1 двориче) і з кожного

дворища мали вносити по 14 литовських грошів чиншу. (Для порівняння: у той час можна було купити вола за 4 копи або ж 240 литовських грошів [1, с. 425-426]). До того ж, за користування князівською землею селяни сплачували специфічний податок — воловщину [див.: 18]: від кожного вола по 8 литовських грошів [про характер селянського землеволодіння див.: 23]. При цьому зазначається, що на 1620 рік виходило 11 плугів по 8 волів. Підсусідки давали по 6 литовських грошів. Деякі податки були натуральними: від дворища селяни повинні були віддати мацу вівса та чверть маці т. зв. волового вівса; від кожного двору — 1 гусака, 2 півнів-каплунів, 4 курки та 15 яєць тощо.

Піддані були зобов'язані заплатити 20 литовських кіп плітникові до острозького замку. До обов'язків цієї людини входило виготовлення цегли. Крім того, селяни мали віддати зі своїх земель 12 відер «данного» меду. (В селі була і двірська пасіка з 16 бортями.) До важких селянських обов'язків відносилась подорожня («підводна») повинність: один раз улітку, а вдруге взимку плужненці повинні були відправляти воза до р. Буг, а у випадку відмови сплатити за фуру одну литовську копу. До всього іншого, селяни змушувались працювати на користь господаря три дні на тиждень, а влітку — кожний день, крім понеділка [порів.: 11, с.142-164; 33, с.147; 32, с.109-118].

* * *

Беручи до уваги відомості, представлені в поборовому реєстрі за 1604 рік та інвентарному описі від 1620 року, спробуємо поєднати згаданих тут представників плужненської громади у родинні групи. Звісно, для тогочасного селянства, котре не мало сталих прізвищ і «по-батькові», зробити це з високим ступенем вірогідності досить складно. Відтак, залишається оперувати ознаками зовнішньої подібності та інтуїцією. Не претендуючи на абсолютну достовірність та надійність кореляцій, наважимося зробити перший крок. Можливо, подальші дослідження та додаткові джерела підтвердять чи спростують представлені нижче результати. Тим часом, поряд з імовірними поєднаннями у джерелі від 1620 року присутні й прямі вказівки на спорідненість, як от: Левко, Микита, брат його; десятник Іванець, Семен, брат його; Самошко Поручикович, Ілля, син його; Ілля, Котлярів син; Васько, Тарасів зять; Кіндрат, Іванів зять.

Таблиця 1.

**Гіпотетичні родинні групи у Плужному
в першій чверті XVII ст.**

	1604	1620
1	Андричиц Мартин Андричиц Хведор	
2	Антонович Лец Антонович Онопрій Антонович Роман	Антонович Сенко
3	(Бесубковіч?) Роман Бесубковіч Антон	Безубік Роман Безубік Антон

4	Біруковіч Наум Баруковіч Конон	
5	Благутіч Артус Благутіч Степан	Благутіч Артиш Блахутіч Степан Благутіч Карп
6	Бохдановіч Курило	Богданеня Омелян
7		Бухаленя Ігнат Бухаленя Процик
8	Бутчиха вдова Бутченя Васко	
9	Васютіч Хілько Васютіч Мартин Васютіч Семушко	
10	Воробеня Гаврило Воробеня Лазко	Вробеня Гаврило Вробеня Степан
11	Демідич Сенко	Диміденя Іван
12	Доцутіч Хведор	Дацутіч Стецко
13	Живко (Zywko) Живковіч (Zywkowicz) Левко	Жинковіч (Zynkowicz) Кузма
14	Жданіч (Zdanicz) Ораш Жданіч (Zdanicz) Максім	Ждановіч (Zdanowicz) Максім
15	Іваніч Клім Іваніч Піліп	Іванініч Клім Іванініч Філіп
16		Івасченя Мішко Івасченя Рицко
17	Ігнашковіч Паххом (!) Ігнашковіч Ласко Ігнашковіч Сидор Ігнатіха вдова	Ігнашко(віч?) Пархом Ігнаціха вдова Ігнашковіч Клім Ігнатеня Федор

18	Карповіч Хведор Карпіновіч Макар	Карпеніч Семен
19	Кудло Йовтух Кудельчиц Міхно Куделін Гарасим Руделіч (Куделіч?) Сідор	Кудельчиц Сідор
20	Левковіч Яцко	Левковіч Яцко Левковіч Ридзко
21	Літвіненя Іван Літвіненя Юско	Літвіненя Іван
22		Лисеня Олешко Улисеня Яким
23	Локач Мікіта	Локач Мішко
24	Маркачиц (Макарчиц?) Ганко	Макарченя Васіль
25	Мартин/Мартиниха вдова Мартиновіч Мацко Мартин(овіч? – Т.В.) Макар	Мартиновіч Марко
26	Недальчиц Даніліха	Недзельчиц Юхім Недзельчиц Мойсей
27	Пашковіч Маско Пашковіч Панас Пашковіч Юско	Пашковіч Йоско Пашко(віч? – Т.В.) Мартин
28	Петрушко Петро Петушеня Даніло	Пітушко Даніло Пітушеня Іван Петрена Олешко
29	Покотіч Яцко Покотіч Мартін	Пекотич Яцко Пікітич Марцін
30	Полуян отаман	Полуян Ридско Полуян Гордей

31	Сидориха Сидореня Хведор Сидоровіч Іляш	Сідореня Семен Сідореня Степан
32	Синковіч Кузма Сенчиц Краско Сенков Гермас	
33	Сировачицц Олешко Сировачицц Семен	
34	Шавчиц Гацко Савчиц Юрко	Савчич Гацко Савчич Лучко
35	Сподарец Хведор	Сподариха вдова Сподарковіч Грицко
36	Шигонов Мелешко Шиконов Васко	
37	Цвік Яцко	Цвік Лаврин
38	Чепелінчин Карп	Чепелинка Пашутка

[На підставі: 42, с.141-145,200-203; уточнено (1620) за: 76, к.208v-210v]

В наступній таблиці, слідуючи за принципом абсолютної або наближеної подібності написання імен та прізвиць/«по-батькові», спробуємо представити осіб, котрі, на нашу думку, є ідентичними в обох згаданих джерелах. У деяких випадках прослідковується зміна їх соціального статусу.

Таблиця 2.

Плужненці, згадані в 1604 та 1620 роках

	1604	1620
1	Белебеля Хведор, лісовий стрілець	Билебіл Федор, тяглий
2	Бесубковіч Антон, тяглий	Безубік Антон, тяглий
3	Благутіч Артус, тяглий	Благутич Артиш, тяглий
4	Благутіч Степан, підсусідок	Блахутич Степан, підсусідок
5	Воробеня Гаврило, тяглий	Вробеня Гаврило, тяглий
6	Дінка Омелян, тяглий	Динка Омелян, тяглий

7	Іванініч Піліп, гайдук	Іванініч Філіп, гайдук
8	Іваніч Клім, гайдук	Іванініч Клім, гайдук
9	Іванко коваль	Іван коваль, вільний
10	Ігнатіха вдова, тягла	Ігнаціха вдова, тягла
11	Ігнашковіч Паххом (!), тяглий	Ігнашко Пархом, тяглий
12	Каура Роман, тяглий	Кавура Роман, тяглий
13	Левковіч Яцко, тяглий	Левковіч Яцко, тяглий?
14	Літвіненя Іван, підсусідок	Літвінсня Іван, тяглий?
15	Ліциха (Іван у Ліцихі), тягла?	Леціха вдова, тягла
16	Палунчиц Остап, тяглий	Палунчич Остап, тяглий
17	Пашковіч Юско, тяглий	Пашковіч Йоско, тяглий
18	Петро коваль, підсусідок	Петро коваль, підсусідок
19	Петушеня Даніло, тяглий	Пітушко Даніло, тяглий
20	Покотіч Яцко, воєнний стрілець	Пекотич Яцко, тяглий
21	Покотіч Мартін, воєнний стрілець	Пікітич Марцін, тяглий
22	Пухаченя Корній, підсусідок	Пугач Корней, підсусідок
23	Тишченя Грицко, лісовий стрілець	Тисченя Грицко, лісовий стрілець
24	Шавчиц Гацко, тяглий	Савчич Гацко, тяглий

[На підставі: 42, с.141-145,200-203; уточнено (1620) за: 76, к.208v-210v]

* * *

Остаточні перемовини щодо розподілу спадщини Олександра Острозького було призначено на початок 1621 року. Зацікавлені сторони прибули до польського міста Ярослава, маєтності Олександрової удови — Анни Костчанки Острозької. Дільчу справу, розпочату 6 січня, на католицьке свято Трьох Королів, здійснював старший зять, Станіслав Любомирський. При цьому Ян-Кароль Ходкевич, чоловік наймолодшої княжни, Анни-Алоізи, обирав першим [66; 70, с.134; 57; 61, с.98]. Відтак, до частки цього подружжя увійшли частина Острога, Звягель (тепер — Новоград-Волинський), Берездів та ін. — загалом 16 міст і 247 сіл [21, с.74]. Серед цієї хмари поселень було й Плужне із фільварком [21, с.140-145; 38, арк.23].

Упродовж кількох наступних десятиліть село зазнало суттєвого господарського перетворення: у Плужному було впроваджено волочну поміру селянських ґрунтів [про неї див.: 30; 28; 29; 72 та ін.]. З соціально-економічного опису села від 1654 року [42, с.376-377; 4, с.523-524] дізнаємося про те, що в Плужному налічувалося 90 осілих волок. Волока не була чітко окресленою одиницею площі [див.: 29, с.217-218], та, приймаючи за І. Ворончук її розмір у 23,89 га [26, с.226], отримуємо приблизну площу села на середину XVII ст. — 2 150,1 гектара.

В 1629 році осілість Плужного сягнула 146 дворів [9, с.39], а за наступне десятиліття налічувала вже 350! На нашу думку, в даному випадку позитивну роль відіграли і додатній демографічний показник, і, можливо, пов'язаний із запровадженням волочної поміри процес дроблення великих патріархальних родин. До того якоюсь мірою додалась і міграція населення: відомо, що в лютому — березні 1630 року відбулися втечі підданих від родини Турянських-Турських з с. Баймаки та від Павла-Криштофа Сенюти-Ляховецького з м. Ляхівці у Кременецькому повіті до маєтків Анни-Алоізи Ходкевич — в м. Острого і с. Плужне [45, с.457]. Виходячи із запропонованого нещодавно в історіографії коефіцієнту для тогочасного волинського диму (двору) у кількості 11 осіб [27, с.225-226], отримуємо кількість населення сільської громади у приблизно три з половиною тисячі осіб.

Позитивні процеси зійшли нанівець у зв'язку з подіями т. зв. визвольної війни або ж українсько-польського протистояння під проводом Богдана Хмельницького. Криваві перипетії не оминули і Волинь загалом [62], й Острожчину зокрема [41]. Як зазначив Олег Ярошинський: *«Надзвичайно високу ціну за участь в українських національно-визвольних змаганнях заплатили волинські селяни й міщани, втративши близько 90% свого дієздатного дореволюційного складу та податкоспроможних господарств, нерухоме майно, зняряддя праці, робочу худобу. . .»* [62, с.240]. Тутешні села Борисів, Кривин, Більчин, Плужне, Вельбівне, міста Старий і Новий Острого та ін. були поруйновані військовими загонами кн. Владислава-Домініка Заславського [20, с.86]. За статистикою, приведеною М. Владимирським-Будановим, Плужне та інші 30 сіл Анни-Алоізи Ходкевич у 1649 році налічували 879 димів, а в 1651 році — лише 567 [20, с.84], отже, втратили близько 35 % дворів.

Власне для Плужного загальна картина виявилась просто-таки катастрофічною. За описом села середини 1654 року (складеним вже після смерті Анни-Алоізи Ходкевич, яка трапилась у січні того ж року [19, с.327; 67]) з 350 довоєнних димів тут залишилося тільки 13, в тому числі й помешкання священика, швидше за все уніатського. Окремо приведено імена двох бояр-ярів, трьох стрільців та двох бортників. Згадане вище історичне джерело говорить про те, що в селі налічувалося 5 невеличких ставків та стільки ж *«млиноків»*, у тому числі два *«запустілі»*.

Крім того, у Плужному було два «двірських», тобто князівських, садки. Піддані змушені були працювати на господаря протягом цілого тижня. При цьому вони мали сплачувати і грошовий чинш у розмірі 1 зл. 20 гр. Віддавали власникові по маці вівса, а також 2 гусаки, 4 каплуни, 10 курок, півкопи (30 шт.) яєць тощо. Серед невідомих раніше повинностей була вимога щодо постачання «свіжих яєд на повідла».

Відродження села, як постає із подальших документальних відомостей, відбувалося дуже повільно. Очевидно, процес пригальмовували ті чи інші негативні суспільно-економічно-політичні фактори, яких у тогочасному повсякденні не бракувало. Згідно з податковим документом, у 1662 році в Плужному було всього-навсього 10 димів, у Борисові — 6, Гнійниці — 3; Білотин, Війтівці, Більчин стояли пустою... [2, с.120]. Історія Плужного другої половини XVII ст., як, зрештою, і пізнішого часу, ще очікуватиме на свого дослідника. Зрештою, автор не вважає і представлену вище розвідку вичерпною. Залучення додаткових історичних джерел дозволить з'ясувати чи переосмислити ті чи інші нюанси, пов'язані з минувиною цього стародавнього волинського поселення.

Джерела та література:

1. Архив Юго-Западной России. — Киев, 1876. — Ч. 6. — Т. 1.
2. Архив Юго-Западной России. — Киев, 1905. — Ч. 7. — Т. 3.
3. Архив Юго-Западной России. — Киев, 1911. — Ч. 8. — Т. 6.
4. Атаманенко В. Опис Острозької волості 1654 року // Український археографічний щорічник. Нова серія. — 2004. — Вип. 8-9. — С. 504-527.
5. Атаманенко В. Описи Острозької волості XVI — першої половини XVII ст. як джерело вивчення фільваркового господарства // Український історик. — 2003. — Т. 1-5. — С. 295-312.
6. Атаманенко В. Острозька волость в кінці XVI — першій половині XVII ст. // Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя. — Острого; Нью-Йорк, 1999. — С. 137-144.
7. Атаманенко В. Татарські напади на Волинь у 70-х роках XVI ст. // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ. — Луцьк, 2012. — Вип. 8. — С. 279-289.
8. Атаманенко В. Степурко Т. Документальні джерела вивчення фільваркового господарства Волині кінця XVI — початку XVII ст. (на прикладі володінь кн. Острозьких) // Старий Луцьк. Ювілейний науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ. — Луцьк, 2014. — Вип. 10. — С. 56-77.
9. Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. — Київ, 1930.
10. Бевзо О. Львівський літопис і острозький літописець. Джерелознавче дослідження. Видання друге. — Київ, 1971.
11. Бойко І. Селянство України у другій половині XVI — першій половині XVII ст. — К., 1963.
12. Вихованець Т. «... тільки з листами їздять, куди накажуть» [про с. Білотин] // Перспектива [газета Хмельницької АЕС]. — 2014. — № 18. — 9 травня. — С. 7.
13. Вихованець Т. «И к тому дей подданы имена твоей милости Велбова...» [про с. Вельбівно] // Перспектива [газета Хмельницької АЕС]. — 2014. — № 8. — 22 лютого. — С. 7.
14. Вихованець Т. Берездів у XVI — першій чверті XVII століття: історичні параграфи // Славутчина та Правобережна Україна в історії України. Збірник статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (18-19 вересня 2014 р., м. Славута). — Хмельницький, 2014. — С. 58-79.
15. Вихованець Т. Історія Нетішина. Посібник для середніх навчальних закладів. — Острого, 2006.
16. Вихованець Т. Костянтин і Януш Олександровичі Острозькі / Studia historica res gestas Ostrogoiae illustrantia. Vol. 2. — Острого, 2001.

17. Вихованець Т. Костянтин-Василь Острозький і татарське питання (середина — 2 половина 70-х рр. XVI ст.): причинки до проблеми // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ. — Луцьк, 2011. — Вип. 7. — С. 104-127.
18. Вихованець Т. Податок «волощина» в маєтках князів Острозьких у першій чверті XVII ст. // Острозький краєзнавчий збірник. — Острог, 2014. — Вип. 7. — С. 37-66.
19. Вихованець Т. Ян-Кароль та Анна-Алоїза з Острозьких Ходкевичі: кінець життя, початок вічності // Студії і матеріали з історії Волині / Ред. В. Собчук. — Кременець, 2012. — С. 317-339.
20. Владимирский-Буданов М. Передвижение южно-русского населения в эпоху Богдана Хмельницкого // Киевская старина. — Киев, 1888. — Т. 22. — Июль. — С. 79-116.
21. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Перекл., упорядк. і передм. І. Ворончук. — Київ; Старокостянтинів, 2001.
22. Ворончук І. Людність села Борисова за документальними джерелами першої чверті XVII ст. // Ізяславщина. Від давнини до сучасності / За ред. В. Берковського. — Ізяслав, 2013. — Вип. 1. — С. 66-69.
23. Ворончук І. Правовий статус українського пізньосередньовічного селянства. Історіографічний аспект // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1999. — Т. 238: Праці Історично-філософської секції. — С. 149-184.
24. Ворончук І. Історична демографія України XVI — першої половини XVII ст.: стан і проблеми // Українознавство. — 2005. — № 4. — С. 220-224.
25. Ворончук І. До проблеми чисельності людських втрат Волині внаслідок татарських нападів протягом XVI — першої половини XVII ст. // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ. — Луцьк, 2011. — Вип. 7. — С. 128-146.
26. Ворончук І. Населення Волині в XVI — першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. — Київ, 2012.
27. Ворончук І. Про коефіцієнт диму на Волині в другій половині XVI — середині XVII ст. // Український археографічний щорічник. Нова серія. — 1999. — Вип. 3-4. — С. 212-229.
28. Ворончук І. «Волочна поміра» 1557 року у Великому князівстві Литовському (до питання української метрології) // Збірник наукових праць НДІУ. — Київ, 2007. — Т. 14. — С. 362-379.
29. Гурбик А. Впровадження аграрної реформи на українських та білоруських землях у XVI ст.: регіональний та термінологічний аспекти проблеми // Славутчина та Правобережна Україна в історії України. Збірник статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (18-19 вересня 2014 р., м. Славута). — Хмельницький, 2014. — С. 211-220.
30. Гурбик А. Аграрна реформа в Україні XVI ст. — Київ, 1997.
31. Дашкевич Я. Ясир з України (XV — перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Український археографічний щорічник. Нова серія. — 1993. — Вип. 2. — С. 40-47.
32. Історія селянства Української РСР. Від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції / Відп. ред. В. Дядиченко. — Київ, 1967. — Т. 1.
33. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / Відп. ред. В. Смолій. — Київ, 2006. — Т. 1.
34. Ковальський Н. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. — Днепропетровск, 1975. — Вип. 2. — С. 113-137.
35. Ковальський М. Гальшка, княжна Острозька // М. Ковальський. Етюди з історії Острога. Нариси. — Острог, 1998.
36. Кулаковський П. Острозька ординація // Острозька академія XVI — XVII ст. Енциклопедія. — Острог, 2010. — С. 314-315.

37. Кучерук М. Фільваркове господарство Луцького повіту за інвентарем володінь князів Острозьких 1620 року // Старий Луцьк. Ювілейний науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ. — Луцьк, 2014. — Вип. 10. — С. 92-101.
38. Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Радз., 181/VI, 4. — ч. 1а.
39. Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Радз., 27/II, 3.
40. Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого литовского статута. — Москва, 1892.
41. Мицик Ю. Острог в роки Національно-визвольної війни українського народу 1648 — 1658 рр. — Острог, 2001.
42. Описи Острожчини другої половини XVI — першої половини XVII століття / Упор. В. Атаманенко. — Київ; Острог; Нью Йорк, 2004.
43. Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. — Киев, 1859. — Т. 4.
44. Руська (Волинська) Метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569 – 1673 / Передм. П. Кеннеді Грімстед. — Київ, 2002.
45. Селянський рух на Україні 1569 — 1647 рр. Збірник документів і матеріалів / Упор. Г. Боряк та ін. — Київ, 1993.
46. Соболев Л. Борьба за наследство кн. К. И. Острожского в 40-е гг. XVI века // Острогіана в Україні і Європі. Матеріали міжнародного наукового симпозіуму 29-30 червня 2001 р. — Старокосятинів, 2001. — С. 33-48.
47. Собчук В. Від коріння до крони. Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV — першої половини XVII ст. — Кременець, 2014.
48. Собчук В. Спори князів Острозьких і Жаславських за маєтки // Національний університет «Острозька академія». Наукові записки. Серія «Історичні науки». — Острог, 2008. — Вип. 13. — С. 363-377.
49. Старий Кривин. Дослідження та матеріали з історії Південно-Східної Волині / Вступ, нарис, упорядкування додатків: Т. Вихованець, І. Тесленко; тлумачний словничок: Г. Поліщук. — Білий Дунаєць; Остріг, 2005.
50. Тесленко І. Акт поділу володінь між кнг. Беатою з Костельця і кж. Гальшкою Острозькою 1542 року як джерело з соціально-економічної історії Острозької волості // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник / Редкол.: Р. Пиріг (голова) та ін. — Київ, 2001. — Вип. 3: Джерелознавчі дисципліни. — С. 102-123.
51. Тесленко І. Боротьба за Остріг: князь Острозький проти острозького старости // Соціум. Альманах соціальної історії. — 2003. — Вип. 3. — С. 99-120.
52. Тесленко І. Джерелознавчі клопоти з Острожчиною // Український гуманітарний огляд. — 2005. — Вип. 11. — С. 134-145.
53. Тесленко І. Двір Януша-Павла Острозького // Кризь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя. — Львів, 2012. — С. 417-448.
54. Тесленко І. Парафіяльний поділ та церковне землеволодіння в Острозькій волості за часів Василя-Костянтина Острозького (1574 — 1608) // Національний університет «Острозька академія». Наукові записки. Серія «Історичні науки». — Острог, 2008. — Вип. 13. — С. 205-211.
55. Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. — Острог, 2009.
56. Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. — Київ, 2012.

57. [Хроніка Острозької парафії.] Rok Pański 1621. Dział wieczny / Відч. Т. Вихованець // Wołanie z Wołynia — Воляння з Волині. — 1999. — Ч. 3 (28). — Травень-червень. — С. 46-47.
58. Хроніка Острозької парафії. [Rok Pański 1621]. Zbicie krucifixa od bachurów żydów ostrogskich / Відч. Т. Вихованець // Wołanie z Wołynia — Воляння з Волині. — 2000. — Ч. 2 (33). — Березень-квітень. — С. 46-47.
59. Хроніка Острозької парафії. Rok Pański 1620. Obieście Ostroga przez P. Zamoyskiego, wojewodę kiiowskiego / Відч. Т. Вихованець // Wołanie z Wołynia — Воляння з Волині. — 2003. — Ч. 3 (52). — Травень-червень. — С. 46.
60. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Видання друге, перероблене та розширене. — Київ, 2005.
61. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. — Київ, 2008.
62. Ярошинський О. Волинь у роки Української національної революції середини XVII ст. — Київ, 2005.
63. Akta publiczne do interessu Ordynacyi Ostrogskiej należące. — S. d., s. l.
64. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie / Wyd. B. Gorczak. — Lwów, 1890. — Т. 4.
65. Chynczewska-Hennel T. Ostrogski Janusz // Polski słownik biograficzny. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979. — Т. 24. — S. 481-486.
66. Długosz J. Podział latyfundiów Ostrogskich w roku 1621 // Acta universitatis Wratislaviensis: Historia XVI. — Wrocław, 1969. — № 108. — S. 3-15.
67. Dobrowolska W. Chodkiewiczowa z ks. Ostrogskich Anna Alojza // Polski słownik biograficzny. — Kraków, 1937. — Т. 3. — S. 370-371.
68. Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. — Warszawa, 1889. — Т. 8 // Źródła dziejowe. — Т. 19.
69. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga: Materyały do historyi Wołynia. — Warszawa; Kraków, 1913.
70. Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. — Toruń, 2002.
71. Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok.1524/1525 — 1608), wojewoda kijowski, marszałek ziemi Wołyńskiej. — Toruń, 1997.
72. Kolankowski L. «Pomiara włóczna» // Ateneum Wileńskie. — Wilno, 1927. — Rok 4. — Zeszyt 13. — S. 1-17.
73. Kowalska H. Ostrogski Aleksander // Polski słownik biograficzny. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979. — Т. 24. — S. 480.
74. Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego. 1576 – 1586 / Wyd. A. Pawiński. — Warszawa, 1877 // Źródła dziejowe. — Т. 9.
75. Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego / Wyd. K. J. Turowski. — Kraków, 1858.
76. Summaryusz spraw i przywilejów domu ks. Ostrogskich 1594. Inwentarz części dóbr ks. Ostrogskich 1620 // Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (Polska). Rękopis II / 3669.
77. Urzędnicy województwa krakowskiego XVI — XVIII wieku. Spisy / Opr. S. Cynarski, A. Fałniowska-Gradowska. — Kórnik, 1990.
78. Urzędnicy wołyńscy XIV — XVIII wieku. Spisy / Opr. M. Wolski. — Kórnik, 2007.
79. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. — Warszawa, 1895.
80. Zagórska S. Halszka z Ostroga: Między faktami a mitami. — Warszawa, 2006.

Походження роду та «український період» життя й діяльності І. Токаржевського-Карашевича

У статті йдеться про науковця, дипломата, громадського діяча, князя, уродженця села Чабанівка – Івана (Яна) Токаржевського-Карашевича, його походження, життя та діяльність в Україні.

Ключові слова: *І. Токаржевський-Карашевич, с. Чабанівка, Поділля, Україна.*

Хмельниччина багата на визначних діячів та особистостей культури, науки, мистецтва, учасників українського національного руху, що представляли та прославляли Україну за кордоном. Чільне місце серед таких людей безперечно займає Іван Токаржевський-Карашевич. Хоча він більшість життя провів за кордоном (Італія, Туреччина, Франція, Німеччина, Англія), проте перші десятки років припадають саме на життя і діяльність в Україні (Подільській губернії). Тому його життєвий шлях на нашу думку доцільно було б розділити на «український» та «зарубіжний» періоди діяльності. У 2015 р. виповнюється стотридцятилітній ювілей від дня народження видатного подолянина. Тому актуально та доцільно цього річ висвітлювати в різноманітних наукових виданнях його значний та вартий уваги вклад у дослідження історії України, становлення державності, розвиток української дипломатії, тощо.

На жаль дослідженню даної особистості зі сторони вчених приділялося мало уваги. Спроби висвітлення цікавого життєвого шляху І. Токаржевського-Карашевича робили Г. Курас [1], В. Ромарнюк [2], О. Білик [3], Б. Гошовський [4], А. Макуей [5]. Некрологи про нього розміщені в кількох періодичних виданнях [6]. Проте дані розвідки присвячені висвітленню здебільшого діяльності за кордоном, в той час про український період життя, тим паче про походження І. Токаржевського-Карашевича, є лише фрагментарні відомості.

Іван (Ян-Стефан-Мар'ян) Токаржевський-Карашевич (на польській – Jan Stefan Maria de Tokary Tokarzewski-Karaszewicz) – громадський і політичний діяч, дипломат, історик, геральдист, князь, почесний лицар Мальтійського ордену, радник українського посольства у Відні та Константинополі, редактор науково-публіцистичних журналів, генеральний секретар Французького товариства українознавства, голова наукової ради Міжнародного геральдичного інституту, голова Українського товариства фашизмознавства «Шлях майбутнього», публіцист, секретар щомісячника Мальтійського ордену, голова Римського відділу та заступник голови Міжнародного союзу чужоземних біженців, голова української делегації Антибільшовицького блоку народів у Великій Британії та відданий патріот України. Він склавши докладний родовід все життя пишався тим, що походив із давнього литовського роду Токарів, спорідненого з родом Радзивілів (старий і найбагатший литовській рід у Великому Князівстві Литовському, згодом у Речі Посполитій, а у XVIII-XX ст. у Російській Імперії й Пруссії, власники земельних латифундій, замків, міст та містечок, зокрема в Україні (Волинь, Київщина), Литві, Польщі, Білорусі), пов'язаного із Україною ще з XIV століття. Рід Токаржевських належав до шляхетського гербу

Труби (Trąbki, Tuba, Tres Tubae, Tria Cornua, Trzy Trąby, Tubae). Герб використовувався ще 188 родами. Після Городельської унії 1413 р. ряд гербів, в тому числі Труби були також закріплені за представниками литовсько-руської (української) шляхти, та відбулось зрівняння прав шляхти католицького віросповідання Королівства Польського та шляхти Великого князівства Литовського, Руського та Жемантійського. Герб вперше згадується в 1398 р. Поширена думка, що він є стилізованим зображенням одного з давніх солярних символів – трискеля. Опис гербу, його історію і перелік родин можна знайти в класичних польських гербовниках: «Bartosz Paprocki Herby rycerstwa polskiego (Kraków, 1584)», «Simon Okolski. Orbis Polonus (Krakow, 1642)», «Ks. Casper Niesiecki. Herby i familie rycerskie tak w Koronie jako y w W.X.L. (Lwów, 1728)» [7].

Родинні землі Токаржевських-Карашевичів знаходились на Поділлі [8]. Із справи про дворянство роду відомо, що предок Фома-Федір в 1703 р. купив нерухоме майно частини містечка Жванчик з селянами в Ушицькому повіті Подільської губернії. Його сини Іван та Стефан мали права на володіння цим маєтком. Стефан одружився на Ірині, в них 30 жовтня 1742 р. народився син Андрій, а 30 вересня 1749 р. – Михайло. Андрій одружився із Юстиною й продав у 1785 р. зі згоди Михайла й інших власників частину містечка Жванчик із селянами – Казимиру Липинському. В Андрія і Юстини народився син Стефан, охрещений в Кам'янецькому кафедральному костелі у 1767 р. і Мартин – в церкві Різдва Божої Матері в м. Проскурові у 1788 р. Стефан одружився із Анною-Кароліною Сковерською. В них 25 вересня 1813 р. народився, а 17 лютого 1816 р. охрещений в Вербовецькому приходському костелі – Кипріянін-Іннокентій. Він одружився на Юзефіні і володів маєтком у Вербовці, Ушицького повіту. В них було 3 сини: Анастасій-Щенний – 1855 року народження (хрещений в Кам'янецькому Домініканському костелі), Збігнев-Антон – 1850 р. н. (хрещений в Староушицькому костелі), Стефан – 1851 р. н. (хрещений в Староушицькому костелі) [9]. Будучи у чині колезького асесора (цивільний чин Російської імперії, до 1884 р. відповідав військовому чину майора) Кипріянін Стефанович Токаржевський-Карашевич у 1856 р. купив маєток в с. Лисківцях та Кривчанах Ушицького повіту у графині Камілі Матеушівні Іжицької за 60 тис. крб. сріблом (їй він дістався у спадок від покійного батька, продала через борги) [10]. Також в 1873 р. купив садибу в м. Кам'янці-Подільському, що у першій половині XIX ст. належала титулярному раднику Павлу Соболевському, який збудував в ній новий кам'яний одноповерховий будинок. У 1827 р. Соболевські продали садибу статському раднику, доктору медицини Францу Димеру. Як пише польський історик О. Прусевич, у будинку збиралася масонська ложа. Діяльність «ложі Озірися під полум'яною зіркою» пов'язують з ім'ям власника садиби, Франца Димера, добре відомого у місті. Пізніше, вдова Олександра Димер збудувала флігель у дворі будинку. Згодом новим власником був збудований ще один флігель, і садиба поступово набула характеру типового шляхетського «дворика» з одноповерховим головним будинком, двома флігельями, господарськими спорудами [11]. В кінцевому варіанті у дворі Кипріяна Стефановича знаходився великий кам'яний дім під № 547 з погірбом, 3 камені флігелі з погірбом, дерев'яна стодоля, конюшня, склади на дрова – загалом площею 345 сажнів) між провулком Тринітарським та міським будинком губернатора вартістю 8200 крб. сріблом [12]. Проте у 1875 р. Токаржевський-Карашевич продає садибу Ідалії Ролле, дружині доктора медицини Юзефа Ролле (тоді було прийнято купувати нерухоме майно на ім'я дружини) [13]. Після смерті батька маєток в селах

Лисківці та Кривчани дістався Стефану (батьку І. Токаржевського-Карашевича) в розмірі 1342 дес. 948 саж. (десятина – 1,09 га, сажень – 4,5 м²) [14].

Мати І. Токаржевського-Карашевича – Лаура-Марія-Ванда Янішевська походила з роду поміщиків, дворян Іжицьких. Вона народилася в сім'ї Євеліни Іжицької (доньки поміщика, голови Ушицького межового суду, Ушицького повітового предводителя дворянства – Матеуша Вікторовича Іжицького) та колезького секретаря (цивільний чин в Російській імперії, відповідав чинам в піхоті – капітан-поручнику, штабс-капітану) – Болеслава Фадейовича Янішевського. У 1879 р. Лаура отримала у спадок маєток в с. Чабанівка та присілку Раколуці [15].

Одружившись, Стефан та Лаура проживали в Чабанівському маєтку на той час Ушицького повіту Подільської губернії (нині село Кам'янець-Подільського району Хмельницької області). В ньому нараховувалось 1107 дес. 348 саж. землі [16]. Із плану складеного 1874 р. землеміром Дмухівським в маєтку Токаржевських-Карашевичів із загальної площі під будівлями, дворами і садибами було 39 дес. 1482 саж, землі орної – 569 дес. 2286 саж., під сінокосом – 7 дес. 896 саж., під лісом – 244 дес. 1529 саж., під чагарниками – 11 дес, 1320 саж., під виноградниками – 1 дес. 694 саж., не придатної для використання – 232 дес. 1741 саж. Маєток оцінювався в 80 тис. крб. сріблом [17].

В дворян Лаури та Стефана в 1875 р. у с. Чабанівка народилася донька Олена-Марія-Ядвіга (вийшла заміж за Громницького) [18]. 24 червня 1885 р. народився син – Іван-Степан-Мар'ян Токаржевський-Карашевич. Його охрестив 15 вересня того ж року в Соколецькому римо-католицькому приходському костелі ксьондз Рафаїл. Хрещеними батьками були дворянин, поміщик Людомир Зграновський із вдовою Євеліною Янішевською, присутні поміщик Мечислав Іжицький з Камілою – дружиною Людомира Зграновського, Фелікс Карашевич і Габрієла Граб'янка [19].

Зростав І. Токаржевський-Карашевич в маєтку батьків. Слід відмітити, що дитинство у нього було безтурботним і забезпеченим. Зі спогадів жителів села дізнаємося, що на «панському дворі», як його тривалий час називали мешканці, головною спорудою був двоповерховий кам'яний будинок у південно-західній частині маєтку. Це була досить ошатною будівля з елементами класичного стилю російської архітектури. В будинку нараховувалися більше 15 просторих кімнат, водопровід, коридори з кахельним покриттям, каміни. Своєю грандіозністю будинок перевершував поміщицькі споруди у селі Грушка та в селах Косиківці й Губарів Ушицького повіту. На території маєтку був чудовий сквер, де росли декоративні кущі і дерева, зокрема, різні види тополь і кленів. Стіни господарських будівель і бесідка оздоблювалися насадженнями дикого винограду та багатьма іншими декоративними рослинами. Досить пристойний вигляд мали дворові алеї та доріжки (кам'яна бруківка, декоративні насадження, паркові лавочки і т. д.). Мабуть там більшість часу і проводив малий Ян. Двір був обгороджений високим кам'яним парканом [20].

Маючи фінансові ресурси батьки намагались дати сину гарну освіту. Наприкінці XIX ст. він подався навчатися до Першої Житомирської гімназії – елітної школи для здобуття середньоосвітнього курсу. Це був середній восьмикласний навчальний заклад. Класи поділялись на підготовчі, нижчі та вищі. Навчання ділилось на два півріччя, а щороку в серпні проводилися іспити для бажаних вступити у гімназію. У даному навчальному закладі І.

Токаржевський-Карашевич вивчав: грецьку, латинську, французьку, російську та древні мови, історію, географію, алгебру, геометрію, тригонометрію, космографію, фізику, та ін. Метою навчання в гімназії було формування загального культурного рівня та фізичного розвитку учнів. У гімназії навчалися переважно обдаровані діти. Той, хто протягом навчального року досягав найвищих результатів, звільнявся від плати за навчання і від перевірних іспитів. Крім навчання, велика увага приділялась моральному та етичному вихованню. Учителі виконували обов'язки класних наставників, перед ними часто з'являлись перешкоди: недостатність часу, велика кількість учнів у класах, що іноді досягала 60 чоловік (у зв'язку із закриттям Кременецького ліцею та деяких інших учбових закладів Волинської губернії, кількість учнів у гімназії значно збільшилась). Більшість викладачів гімназії закінчили найкращі європейські університети та інші вищі навчальні заклади. У гімназії існували спеціальні журнали, де були записані відомості про викладачів, які викладали при Першій Житомирській чоловічій гімназії. Зокрема це: І. Сорокін – кандидат історико-філологічного факультету св. Володимира, вчитель латинської мови; Ф. Зентфлебен – доктор філософії, закінчив Ємський університет; Я. Гадзинський – магістр богослов'я по закінченню Київської духовної академії. Значна кількість викладачів мали нагороди, ордени та відзнаки. Загалом стан освіти і виховання в Першій чоловічій гімназії був на високому рівні. Запровадження суворого контролю відвідування занять, за отриманням відповідних знань і відповідних оцінок сприяли тому, що учні дійсно виходили з гімназії з глибокими знаннями, морально стійкими, людяними, з сформованими переконаннями. Вони не могли звернути на хибну життєву стежину, оскільки за період навчання в гімназії студенти багато чому навчились, загартувались від життєвих негараздів, це завдяки обов'язкам, що ретельно виконували класні наставники, які навіть відвідували учнів удома, надаючи їм індивідуальну допомогу [21].

Отримавши високі знання, закінчивши 13 червня 1906 р. гімназію І. Токаржевський-Карашевич на чотири роки покидає Україну для вивчення філософії, економіки і політичних наук в університетах Фрайбурга (один з найстаріших університетів Німеччини, заснований у 1457 р. ерцгерцогом Австрії Альбрехтом VI, в університеті навчались – І. Екк, Е. Роттердамський, Б. Губмайер, П. Ерліх і К. Аденауер, О. Аммон), Відня (австрійський університет заснований 1365 р. вважається одним із найстаріших та найбільших у Європі, в ньому навчались – Л. Курбас, З. Фрейд, І. Франко, І. Пулюй, Г. Ейхгорн, Є. Козак), Мюнхена (німецький університет заснований герцогом Людвігом IX в 1472 р.), і Тулузи (один з найстаріших університетів Франції, заснований 1229 р., заново започаткований у 1896 р.). Закінчив студії в 1910 р., отримавши ступінь доктора філософії і політичних наук [22, с. 115-116].

Після закінчення навчання, він повернувся до рідного села, де займався управлінням маєтками. Спочатку Чабанівський маєток з 7 грудня 1910 р. перейшов від Лаури-Марії-Ванди у спільну власність із сестрою Оленою, проте уже за ввідним листом від 21 травня 1911 р. – у виключно володіння Івана-Степана-Мар'яна. На той час в маєтку нараховувалось землі 985 дес. 889 саж, 5 водяних млинів, орної землі 1 розряду 541 дес. 51 саж, лісу 2 розряду – 256 дес. 19 саж., загалом придатних земель – 797 дес. 70 саж. [23]. У маєтку під городину і сад була виділена також частина території долини річки Ушиця (урочище «Червоний берег»). Це був своєрідний оазис різноманітних городніх і садових культур. Окремі односельчани вже в той

час набували неабияких навиків господарювання «по-європейськи». Власник маєтку поважав людей сумлінної праці, допомагав мало імущим. Так, наприклад, Яремі Сливчуку за багаторічну добросовісну службу в поміщицькій економії була надана ділянка під забудову в урочищі «Площа», пастуху економії – допомога для будівництва оселі. Токаржевські підтримували і надавали допомогу в будівництві приміщення сільської школи [24]. В 1913 р. І. Токаржевський володів також маєтком в с. Лисківці. У ньому нараховувалось 1051 дес. землі, випасання худоби дозволялось селянам на обочах і полях після збору урожаю, дворів під час наділу землі було 50, а в 1913 р. – 108 [25].

19 липня (1 серпня) 1914 р. Німеччина оголосила війну Росії. Оскільки Україна перебувала у складі Російської імперії, її населення також відчувало негативні наслідки війни: багато загиблих, поранених та скалічених, занепад господарства. Розпочалась мобілізація українського населення до війська. Нестачу робітників у сільському господарстві які були призвані на фронті влада намагалася компенсувати малопродуктивною роботою військовополонених. У свою чергу, великі та дрібні господарства повинні були здійснювати повний збір урожаю та обробку полів до посіву озимими зерновими, виплачувати військовополоненим та найманим робітникам плату грошовими знаками, а не натуроплатою (зерновими). За працю військовополонених у кількості 2 осіб в дрібних господарствах нараховувалась оплата у розмірі 30 крб. на місяць, а в господарствах, у яких працювало понад 2 особи – 60 крб. на місяць, причому виплачувалось тільки 15 крб., решта коштів перераховувалась у казну земської управи [26].

В Чабанівському маєтку Токаржевського на сільськогосподарських роботах працювали направлені земською управою військовополонені: Войцех Морщик, Павел Пехнив, Петро Ірле, Юзеф Вітек, Юзеф Козачек, Юзеф Плебіло, Томаш Будек, Войцех Завода, Юзеф Коза, Франк Лізе, Станіслав Кельтек, Міхась Кеч, Владислав, Ян Беробош, Григор Потач, Ян Дунаній, Адам Сухоцький, Юзеф Павловський, Ян Павловський (втекли 9 вересня), Ян Кемец, Чеслав Дудек, Іван Ворган, Петро Ріба, Петро Медич, Іван Абрам, Владислав Шклячек, Міхель Лебан 1, Міхель Лебан 2, Антон Матеюц, Франц Рутер, Антон Живец – загалом 31 чол. [27].

Під час Першої світової війни І. Токаржевський-Карашевич не залишався осторонь її жахливих наслідків. 21 травня 1915 р. було введено в дію циркуляр міністра внутрішніх справ з управління військової повинності про «видачу продовольствених пособий семействам нижних чинов до возвращения со службы к семейству или к месту трудовой либо иной оседлости, на коем лежит обязанность содержания его семейства в течении месяца со дня увольнения от службы; до назначения нижему чину, возвращенному на родину по неспособности или вдове либо сиротам нижнего чина убитого, умершего, или без вести пропавшего». Волосними правліннями організовувався догляд за родинами «нижніх військових чинів» та призначалась щомісячна допомога з розрахунку на одного дорослого: 2 крб. 50 коп. та 1 пуд 28 фунтів муки, 10 фунтів крупи, 4 фунта солі, 1 фунт масла. Крім того, повітовими, волосними, сільськими піклувальними радами було організовано виділення посадкового насіння зернових культур та матеріальна і грошова допомога сиротам, сім'ям загиблих та працездатним інвалідам, які повернулись із фронту. Різноманітні товариства і комітети для допомоги постраждалим військовим виникали на місцевому рівні. Комітети «по наданню допомоги пораненим та сім'ям військових» організовували збір і доставку допомоги у діючу армію від різних закладів

губернії: чай, цукор, шоколад, цукерки, печиво, рибні консерви, сало сир, яйця, сіль, тютюн, сірники, папір, конверти, поштові листівки, олівці, мило, гребінці, одяг та ін. В тилу була розгорнута система територіальних органів, які організовували створення лікувальних установ для військових, збір засобів для забезпечення хворих і поранених усім необхідним. Активно розгорнули діяльність місцеві осередки згаданих комітетів на Поділлі. Волосні та сільські товариства організовували забезпечення лазаретів продуктами харчування [28]. І. Токаржевський-Карашевич спочатку очолив Грушецький волосний комітет (Ушицького повіту) допомоги сім'ям військових, а згодом став головним контролером Подільського земського комітету допомоги пораненим [29, с. 115].

Події 1914-1918 рр. поставили уряд та громадськість Російської імперії перед вирішенням ще одного вкрай важливого наслідку війни – проблеми біженства. Розпочавши рух у кінці червня 1915 р. біженці вимагали термінових заходів, не залишаючи часу на вироблення якого-небудь загального плану діяльності. До справи допомоги мирному населенню, що потерпало від жахів війни долучився і Російський Червоний Хрест – громадська благодійна організація, що була учасником Міжнародного руху Червоного Хреста. Заходи Російського Червоного Хреста були направлені на допомогу біженцям, організації продовольчої допомоги через відкриття спеціальних харчових пунктів, боротьбу з інфекційними хворобами за допомогою спеціально обладнаних бараків та пропускних пунктів, постачання біженців, у міру можливостей, білизною та верхнім одягом [30]. Земські громадські управи повинні були надавати адміністративні приміщення для організації в них лікувальних установ, які відкривались під патронатом Товариства Червоного Хреста. Діяльність І. Токаржевського-Карашевича також була направлена на надання допомоги населенню через участь в різних організаціях Товариства Червоного Хреста.

В період війни селяни займалися хліборобством, діти потребували освіти й виховання, хворі – лікування, між селами та містами потрібне було якісне сполучення. Цими потребами займалися земства, губернські та повітові земські управи, міські управи. Роботою, що була направлена на благоустрій населення займалися земські зібрання – куди члени обирались населенням. До прикладу, Ушицьке повітове земське зібрання, що складалося із 60 обраних гласних збиралося 2-3 рази на рік, ухвалювали план і програму дій, необхідні податки і обирали виконавчий орган – управу – 5-7 членів, які реалізували цю роботу. В земствах працювали ідейні люди, що безкорисно служили простому народові. В м. Кам'янець-Подільському відбувались губернські земські зібрання, Ушицький повіт представляли 7 гласних. Зібрання здійснювали загальне керівництво господарськими справами губернії [31, с. 119, 120, 123]. 21 травня 1917 р. Тимчасовий уряд ухвалив закон «Про волосне земське управління», «Про здійснення виборів губернських і повітових земських гласних», а 9 червня 1917 р. – «Про зміну діючого положення про губернські і повітові земські установи». Протягом весни-осені 1917 р. земства доклали чимало зусиль щодо забезпечення сільського населення необхідними інвентарем, матеріалами та дорогими сільськогосподарськими машинами, незважаючи на галопуючу інфляцію. Продовжували захищати соціальні права постраждалих від військових дій: допомагали біженцям, сприяли реабілітації поранених та інвалідів, займалися питаннями компенсації матеріальних збитків потерпілим від війни, надавали технічну, матеріальну та трудову допомогу родинам мобілізованих до армії, тощо [32].

Восени 1917 р. відбулись вибори до органів самоврядування, І. Токаржевський був обраний членом Подільського губернського та Ушицького повітового земств, таким чином долучившись до українського державного будівництва [33, с. 18].

Відчуваючи приналежність до українського народу він підтримав українські національні змагання. З приходом до влади П. Скоропадського І. Токаржевського-Карашевича у червні 1918 р. призначили радником українського посольства у Відні (друге після Берліну по важливості). Із зміною влади, Головний Отаман Директорії С. Петлюра залишив на посаді Токаржевського-Карашевича, переконавшись у його високій професійності. Він працював у Відні до літа 1919 р., потім був переведений до посольства в Константинополі, пізніше був віце-міністром закордонних справ і керівником міністерства закордонних справ УНР в екзилі, віддано працюючи для України [34]. Із цього часу розпочинається період життя та діяльності поза межами України, що був не менш плідним.

Таким чином, уродженець подільського села Чабанівки, нині Хмельниччини – І. Токаржевський-Карашевич походив із давнього шляхетського роду, родинні землі якого знаходились на Поділлі. Володіючи значними статками і фінансовими ресурсами, батьки змогли надати йому якісну вітчизняну та закордонну освіту. Після навчання повернувшись у рідне село активно займався господарською, громадською, благодійницькою та державницькою роботою. По завершенню національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. – очолив одне із міністерств в екзилі, не полишаючи ідеї української державності. Під час життя та діяльності в Україні, а саме на Подільських землях, він отримав необхідні навички, якості (людяність, справедливість, комунікативність, моральну стійкість, патріотизм), та, в решті, цінний досвід, що допоміг знайти себе, розкритися та працювати на благо України.

Джерела та література:

1. Курас Г. Дипломат, історик, патріот (Іван Токаржевський-Карашевич) / Г. Курас // Наукові записки Національного університету "Острозька академія": Історичні науки. – Вип.9: Матеріали Другої міжнародної наукової конференції "Українська діаспора: проблеми дослідження" / Національний університет "Острозька академія", Українське історичне товариство, Світова наукова рада при СКУ, Українська американська асоціація університетських професорів. Відп. редактори: І. Пасічник, Л. Винар, ред. А. Атаманенко. – Острог: РВВ Національного університету "Острозька академія", 2007. – С. 194-190; Курас Г. Князь – з Україною в серці: [І.Токаржевський – Карашевич] / Г. Курас // Свобода (Нью-Джерсі). – 2005. – 23 грудня. – С. 22.
2. Ромарнюк В. Чабанівка / В. Ромарнюк. – Кам'янець-Подільський: ПП «ХВМ», 1997. – 142 с.
3. Білик О. Ще про князя І. Токаржевського-Карашевича / О. Білик // Свобода (Нью-Джерсі). – 2006. – 20 січня. – С. 16.
4. Гошовський Б. Лицар української книги / Б. Гошовський // Лицар праці і обов'язку: Збірник, присвячений пам'яті професора Олександра Лотоцького-Білоусенка. - Торонто: Нью - Йорк, 1983.
5. Макуей А. Свята Столиця й Україна. Дипломатичне посередництво Князя Токаржевського Карашевича / А. Макуей // Поступ. – Вінніпер, 2008. – 9 березня. – С. 7, 12, 14.
6. Токаржевський-Карашевич Іван : [Некролог] // Ukr. Quart. - Vol. XI. - 1954. - P. 73; Велика втрата : [Некролог] // Визв. шлях. - 1954. - Кн. 12.
7. Герб Труби [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://www.jurzak.pl/gd/szablony/herb.php?lang=pl&id=0183>. – Назва з екрану.
8. Маквей А. Вказана праця / А. Макуей // Поступ. . . . – С. 7, 12, 14.

9. Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької області), ф. 230, оп. 1, спр. 6604, арк. 459.
10. Там само, ф. 3, оп. 1, спр. 2004, арк. 1-2.
11. Осетрова Г. Будинок Йосипа Ролле у Кам'янці-Подільському [Текст] : [діяльність масонської «ложі Озіріса під полум'яною зіркою»] / Г. Осетрова // Молода нація. – К., 2004. – № 4(33). – С. 28–33.
12. Держархів Хмельницької області, ф. 135, оп. 1, спр. 735, арк. 2.
13. Осетрова Г. Садиба Юзефа Ролле у м. Кам'янці-Подільському / Г. Осетрова // [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: http://niazkamenec.org.ua/doslidgena/stata_18.shtml. – Назва з екрану.
14. Держархів Хмельницької області, ф. 113, оп. 36, спр. 1685, арк. 1.
15. Там само, спр. 1684, арк. 1.
16. Там само, спр. 3917, арк. 2.
17. Там само, спр. 135, арк. 3 зв., 11-11зв.
18. Там само, ф. 230, оп. 1, спр. 6604, арк. 459.
19. Там само, ф. 17, оп. 1, спр. 77, арк. 58 зв.-59.
20. Зі слів Степана Федоровича Тимчука та Петра Володимировича Ткачука записано вірно в 1980 р. вчителем історії Чабанівської ЗОШ А. В. Севастьяновим.
21. Павленко В. Діяльність іноземних педагогів у чоловічих і жіночих гімназіях Волині (XIX – поч. XX ст.) / В. Павленко // Вісник Житомирського державного університету. – Вип. 44. Педагогічні науки, 2009. – С. 138.
22. Швидкий В. Токаржевський-Карашевич / В. Швидкий // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. - К.: Наук, думка, 2013. - Т. 10 : Т-Я. - 2013. - 784 с.
23. Держархів Хмельницької області, ф. 113, оп. 36, спр. 3869, арк. 6.
24. Зі слів Степана Федоровича Тимчука та Петра Володимировича Ткачука записано вірно в 1980 р. вчителем історії Чабанівської ЗОШ А. В. Севастьяновим.
25. Центральний державний історичний архів України (у місті Києві, далі ЦДА України), ф. 442, оп. 708, спр. 139, ч. 1, арк. 128.
26. Клименко Т. Черкащина в роки Першої світової війни / Т. Клименко // Вісник Черкаського університету. – Вип. 29 (322), 2014. – С. 92-95.
27. ЦДА України, ф. 301, оп. 1, спр. 1836, арк. 5.
28. Клименко Т. Черкащина в роки Першої світової війни / Т. Клименко // Архіви України. – 2014. – № 4-5. – С. 11-19.
29. Швидкий В. Вказана праця / В. Швидкий // Енциклопедія . . . - 784 с.
30. Ореховський В. Міжнародна діяльність Російського Товариства Червоного Хреста у роки Першої світової війни [Текст] : 1914–1918 рр. / В. Ореховський // Україна–Європа–Світ : міжнародний збірник наукових праць / Вадим ; редкол.: Ю. М. Алексєєв, Л. М. Алексєєв, М. М. Алексєєв [та ін.]. – Тернопіль : ТНПУ, 2011. – Вип. 6/7 : 20-й річниця Незалежності України присвячується. – С. 178–181.
31. Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. / Віктор Приходько; упорядники і автори Ю. Легун, О. Кравчук. – Вінниця : ТОВ «Консоль», 2011. – 416 с.
32. Гвоздик В. Земства України в умовах революційних потрясінь 1917 року / В. Гвоздик // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. - Вип. XXIX, 2010. – С. 98-103.
33. «Я думав які теми були б цікаві. . .» Праці Григорія Кураса, спогади і матеріали про українського історика / Черніг. Центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів держ. влади, органів місц. самоврядування, державних п-в, установ і орг. / упорядники: В. Бойко та ін. – Чернігів: Лозовий В.М., 2010. – 80 с.
34. Маквей А. Вказана праця / А. Маквей // Поступ. . . . – С. 7, 12, 14.

Історія Хмельницької кондитерської фабрики

За свідченням “Пам’ятної книжки Подільської губернії на 1911 рік”, укладеної В.В.Філімоновим та виданої у Кам’янці-Подільському 1911 року, на той час у Проскуріві вже існувало кондитерське виробництво. На жаль, цей статистичний збірник не подає окремих відомостей про проскурівських кондитерів, а лише згадує про їх існування (хлібопекарні, булочники, кондитери, квасники та ін.).

Що ж до території, котру тепер займає ЗАТ “Кондфіл”, то вона була позначена на плані міста Проскурова, укладеного Рожальським ще 1900 року. За свідченням Д.Білавинцева, який записав свої спогади про старий Проскурів (від 1886 до 1919 року) у 1905 році, біля шосе, що веде на Старокостянтинів, було побудовано очисний склад. Той спиртоочисний склад до 1917 року належав Акцизному управлінню, а станом на 1 жовтня 1924 року називався Проскурівським вино складом Укрдержспирту. На ньому було тоді, як свідчить видання Подільського губернського статистичного бюро “Промислові заклади Поділля” (укладачі: Д.І.Букштейн та Л.В.Петров), 5 фільтрувальних батарей, потужністю 600 відер. Видання газети “Экономическая жизнь”, 1923-1924 рр. вказувало на те, що Проскурівський вино склад Укрспиртотресту не працює.

Архітектурні особливості будівлі адміністративного корпусу фабрики дають підстави стверджувати, що вона зведена на початку ХХ століття, тобто була адмінкорпусом спиртоочисного складу Акцизного управління. Відомо також, що саме контора та ще декілька приміщень вціліло під час ІІ світової війни, коли решта корпусів довоєнної механізованої фабрики злетіла у повітря влітку 1941 року.

Про час заснування цукеркової фабрики у Проскуріві маємо спогади ветерана підприємства, опубліковані у книжці Броніслава Грищука “Творці солодкого дива” [1, стр.7], котрий вказує як дату заснування фабрики 1928 рік. (Тоді, у 1928 році, то було перше такого роду підприємство в Подільській губернії. Вінницька кондитерська створена значно пізніше.) Розташовувалася вона спочатку у невеличкому будинку, що знаходився на вулиці Аптечній (нині Проскурівського Підпілля), а 1929-го була перенесена на вулицю Вокзальну, що нині носить ім’я Тараса Шевченка. Але архівні документи вказують іншу дату – 1927 рік. Це – заповнені бланки Центрального управління народногосподарського обліку Держплану СРСР, відділ обліку промисловості. [2, стр.7] Є у цих справах і дата введення в експлуатацію макаронної фабрики, що діяла на території кондитери від 1930 року. [3, стр.7] Бланки заповнювалися 1936 та 1937 років. Існує також повоєнний документ (за 1949 рік), котрий вказує на дату введення в експлуатацію Проскурівської фабрики за адресою: вул. Шевченка, 61 – 1930 року.

При усій повазі до спогадів ветерана, мусимо надати перевагу офіційним документам та визнати, що Кондитерська фабрика у Проскуріві заснована 1927 року, а почала працювати на площах колишнього спиртоочисного складу Акцизного управління (збудованого 1905 року) разом з макаронною фабрикою – 1930 року.

Про стан кондитерської, або цукрової фабрики у 30-ті роки маємо низку архівних документів. Ось цитата одного з них: “Кондитерська і макаронна фабрики Вінницького облхарчотресту є підприємством місцевого значення, розміщується на Вокзальній, 55. Обидві фабрики розміщені на одній ділянці (вулиці Велика Вокзальна, Вокзальна – це нині вулиця Тараса Шевченка).

Кондитерська фабрика виробляє карамель, цукерки, пряники та інші кондитерські вироби. Виготовлення продукції за планом 1935 року – 2670 тонн. Працівників – 267.

Інша архівна справа [4,стр.7] подає такі відомості: “Всі підприємства міста Проскурова складаються з 15 державних підприємств, з них обласного підпорядкування – 7: цукеркова фабрика, макаронна фабрика, хлібозавод, цегельний завод, вагoremонтна майстерня, хлібозавод, друкарня та граверна майстерня. У цьому документі вказано, що 1935 року на цукерковій фабриці трудилося 200 робітників; 1936-го 224; 1973-го 212, а в першому півріччі 1939-го працювало 227 робітників.”

Народилася у непоказному будиночку на вулиці Котовського і, власне, з одного-однісінського цеху, в якому працювало до 30 чоловік. Інформація ота ніде, ні в яких документах не зафіксована (точніш буде сказати – не винайдена, десь загубилися в роках ті документи), вона взята з уст першого робітника фабрики дев’яносторічного Ферда Елі Симховича. З його ж оповіді знаємо, що продукцію фабрика випускала кустарним способом. Вручну. І дуже обмеженим асортиментом.

Вона була заснована у Проскуріві в 1927 році, а вже за якесь десятиліття тут виготовляли солодощі 284 працівники.

З вулиці Котовського фабрику згодом перевели на вулицю Шевченка, де, власне, вона й зараз розташована під №69.

На той час її територія мала 1695 кв.м. О тій далекій порі, то була околиця Проскурова, своєрідна його периферія. Периферійним, так би мовити, було й обладнання. Бо й тут, власне кажучи, працювали вручну, виробляючи протягом року до 100 тонн різної солодкої продукції. А тільки-но почали налагоджувати більш-менш нормальну роботу – почалася війна, яка не обминула своїм чорним крилом і будівлі фабрики. Чоловіки пішли на фронт, жінки zostалися в окупованому фашистами Проскуріві, аби три довжезних трагічних роки чекати своїх визволителів. І, нарешті, дочекалися. Сторожили пам’ятають, як тоді, у сорок четвертому, виглядала напівзруйнована фабрика (вцілів тільки адмінкорпус) та як узагалі виглядав повоєнний Проскурів.

Детальніше про довоєнний стан Проскурівської кондитерської фабрики [5,стр.7], про те, якою була довоєнна цукерня свідчить інша архівна справа - ФР-6158, оп.1, спр.1 “Вступний баланс Проскурівської кондитерської фабрики на 12 липня 1944 року”. З акта, укладеного директором фабрики Іваном Даниловичем Дябелем, старшим бухгалтером Євгенією Петрівною Ковальковою та старшим робітником Володимиром Довгалюком, про збитки завдані “немецько-фашистськими захватчиками і их сообщниками кондитерської фабрике, находящейся в городе Проскурове на улице Шевченко”, довідуємося, що фабрика не була, як досі вважалося, “кустарною”, бо мала три двигуни: газогенератор потужністю 140 кінських сил, паровий двигун - 25 кінських сил та двигун “Коммунар” - 12 кінських сил. Було на фабриці два автомобілі, чотири парокінних саней, вісім парокінних возів та 18 коней. Обладнання цехів складалося

із різноманітних машин (забивна, пластикон, лінійна, для різання ірису, вакуумна), апаратів (для варіння мармеладу, виготовлення халви), печей (американські двоярусні), різноманітних вальців тощо. Під час війни було знищено: двоповерхову будівлю з підвальним приміщенням цукеркового цеху; двоповерхове приміщення (з підвалом) карамельно-мармеладного цеху; одноповерховий карамельно-пряниковий цех; цегляний одноповерховий макаронний цех; одноповерхову цегляну фруктоварку; механічний цех; тарний цех; склади сировини і готової продукції, а також свердлувальний та столярний верстати.

Довоєнна продуктивність фабрики становила 20 тонн за зміну. Усе це та багато чого ще - меблі, тару, паливо, сировину та готову продукцію - поглинула війна.

Під час окупації фабрика не працювала, а при відступі радянських військ були підірвані і поруйновані майже всі важливі промислові об'єкти міста. Є, не підтвержені документально, відомості, що саме тоді - в 1941-му й злетіли в повітря цехи колишньої цукеркової фабрики.

Хто знищив фабрику, - чи справді німецько-фашистські загарбники і їх спільники, як сказано в документі, а чи радянські війська при відступі - питання до кінця нез'ясоване. Українські газети, що виходили на Поділлі під час німецької окупації, про кондитерську фабрику не згадували. З них відомо, що при відступі Червоної Армії було зруйновано більшість промислових підприємств міста і області. Так, наприклад, газета "Український голос" 19 жовтня 1941 року [6, стр.7] повідомляла: "Досить сказати, що з 13 цукрозаводів нашої області не пошкоджено було лише один Городоцький, але склепи його як цукрові, так і виробничих матеріалів, були розбиті й розграбовані, як і на всіх останніх заводах". Конкретніше про Проскурівський цукрозавод повідомляла ця газета (№96 (122) за 1942 рік: "Під час панічного відступу іудо-більшовиків, жодна промисловість не зазнала такого руйнування, як цукрова. Так було із Проскурівським цукрозаводом, де залишено жакливі руїни паровичні, поламано цінні приладдя хімічної лабораторії, як, наприклад, важливий німецький поляриметр, аналітична хімічна вага та інше необхідне устаткування".

Очевидно, що кондитерську фабрику не оминула доля сусідніх підприємств. Про те, що фабрика була зруйнована під час відступу Червоної армії, пише і Броніслав Гришук, але, на жаль, не вказує джерел інформації.

За даними архіву управління Служби безпеки України у Хмельницькій області, ніяких документів щодо діяльності фабрики під час окупації чи про постачання для неї сировини - нема. А це - ще одне непряме свідчення проте, що фабрика була зруйнована при відступі радянських військ.

10 травня 1944 року було складено список про загальну суму збитків по промислових підприємствах м. Проскурова, у якому про кондитерську фабрику сказано наступне: "На фабрике по выпуску валовой продукции до военного времени 2,5 млн. р. в неизменных ценах 26-27 годов полностью разрушена".

Не дорахувалися після війни також сировини: цукру - 70 тонн; м'яси картопляної - 50 - тонн; есенції різних - 3 тонни; барвників - 500 кг; спирту - 400 кг; олії - 1 тонни; масла - 2 тонни; маргарину - 5 тонн; борошна - 30 тонн; ваніліну - 2 кг; меду - 300 кг; молочного порошку - 1045 кг; яєць - 3 тисячі штук ті ін. Відновлювальна вартість повністю знищеного, зруйнованого та розграбованого майна становила: чотири мільйони, п'ятсот чотирнадцять тисяч, сорок чотири рублі, 72 копійки.

Тоді, в 1944-у, коли ще курилися димом згрища і чулася канонада війни, жителі Проскурова взялися за відбудову осель, підприємств, шкіл, лікарень. Відбудовна хвиля захопила й кондитерську фабрику. Але оскільки країна в той тяжкий час потребувала в першу чергу не ласощів, а хліба, металу, цегли, то ще не один рік фабрика мала собі за притулок лише те приміщення, де розташований нині її адміністративний корпус.

Вціліли після війни лише двоповерхова контора, склад (з підвалом) готової продукції та ще один підвал і глинобитна сушарка, на якій 12 липня 1944 року було взято на облік дві сушильні печі, чотири столи, дерев'яний чан, яблукорізка і бурякорізка, а також двоє ваг, п'ять дерев'яних бочок для слив, дві залізні бочки, 200 рам для сушарки і 720 кубометрів дров. Вціліле приміщення контори, яке існує й досі, побудоване ймовірно теж не 1928-го року, а ще 1905-го, коли біля стратегічного шосе Волочиськ-Старокостянтинів було побудовано спиртоочисний склад. Про те, що будинок дорадянського походження свідчать і його архітектурні особливості.

Про те, якою була фабрика 1947 року, довідуємося з пояснювальної записки до техпромфінплану. Є три цехи: карамельний, площею 44 кв. м., цукерковий – 61, пряниковий – 48. Решта площі зайнята під складські приміщення та квартири.

Обладнання та саме виробництво фабрики кустарне. Вся робота виконується примітивним способом у казанках і на конфорках. Середньодобова потужність фабрики 600-700 кг. Після звільнення м. Проскурова від тимчасової окупації фабрика почала працювати у вцілілій колишній конторі довоєнної механізованої фабрики, загальної потужності в середньому за зміну 20 тонн.

Перших три роки фабрика мала дуже малу потужність, з одержанням плану на 1948 рік – 450 тонн, фабрика почала працювати у дві зміни, а перед робітниками було поставлено завдання збільшення продуктивності праці.

А літа летіли, мов листя осіннє за вітром. Час повоєнний був непевний, тривожний. Ніхто не знав, що чекає його завтра. В тому числі й директори фабрики. Їх призначали, карали, знімали з роботи. За цей час директори мінялися, мов візерунки в калейдоскопі.

Гортаєш поживклі аркуші паперу, списані від руки, читаєш не завжди грамотно сформульовані накази по Проскурівській кондфабриці, - й наче в історичному романі відстежуєш долі, директорів та працівників фабрики. Отже, керівники, хоч і не так часто, як у минулому, але все-таки змінювалися. А фабрика зоставалася такою ж, як і десять, двадцять літ тому. Не модернізувалося обладнання, не розширювалися виробничі площі – не було коштів. Ось так, у неймовірній тісноті, перебивалися кондитери аж до . . . 1964 року. Двадцять повоєнних літ! І яке ж було свято, коли того знаменного року трудівники фабрики перебралися у новозбудований двоповерховий корпус!

“Хмельницька кондитерська фабрика за 1959 рік виконала виробничий план на 102,2%. За планом було передбачено виготовлення валової продукції на суму 18 060 тис.руб. Фактично виготовлено на 18 456 тис.руб. Виготовлено понад план кондитерських виробів на суму 396 тис.руб.”

У 1960-ті роки добудовано нові цехи кондитерської фабрики, і у радянський період підприємство, що входило до складу Хмельницького пиво-об'єднання Укрхрарчпрому, стало одним з провідних у області та країні. Взагалі, у різні роки підприємство переходило з одного в

інше підпорядкування. Облхарчопром, Укркондтрест, облуправління промпродтоварів, управління харчової промисловості, Укрголовкондитер. . .

Фабрика уже не тільки видавала продукцію, а й розбудовувалася. У 1976 році стали до ладу повністю реконструйовані цехи з виробничою потужністю 9200 тонн кондитерських виробів на рік.

У 1990-х роках відбулися зміни у формі власності підприємства, викликані переходом на ринкові форми функціонування. Попри економічні негаразди, кондитерська фабрика в Хмельницькому навіть у 1990-ті намагалася нарощувати обсяги виробництва. Так, у 1996 році було вироблено 6736 тонн кондвиробів, у 1997 вже 8014 тон, а 1998-го — 8304 тони, 1999-го — 9528 тон, 2000-го — 10832 тони. Потому темпи виробництва коливалися: 10505 тон (2001), 7123 тони (2002), 6400 тон (2003), 7816 тон (2004), 7232 тон (2005) кондвиробів. Часткове зниження обсягів виробництва у 2002 році сталося через скорочення експорту кондитерських виробів, що в свою чергу було результатом запровадження урядом Російської Федерації економічних санкцій щодо кондитерських виробів, зокрема карамелі, вироблених в Україні.

У теперішній час (кін. 2000-х років) ЗАТ ХКФ «Кондфіл» є закритим акціонерним товариством — підприємство з харчової промисловості України, зайняте у галузі виробництва кондитерських виробів, у теперішній час переважно цукерок.

Працює стабільно і з прибутком; це міцна команда спеціалістів, що постійно підвищує свій технічний і професійний рівень. Колектив підприємства налічує понад 800 працюючих, основна частина якого — молодь. В умовах жорсткої конкуренції та насичення внутрішнього ринку України імпортною продукцією, в ряд першочергових поставлено завдання по підвищенню якості продукції фабрики, задля чого у виробничій сфері ведуться роботи із впровадження енергозберігаючих технологій, застосуванню нових видів сировини та матеріалів.

За останній час наряду з обладнанням минулого покоління на Хмельницькій кондитерській встановлено сучасні лінії, зокрема: лінії з виготовлення шоколадної глазури, автоматизована лінія з випуску шоколадних цукерок з начинкою типу «Стріла», вафельних цукерок та печива; оновлюється і вдосконалюється обладнання, встановлено декілька горизонтально-пакувальних машин типу «FLOWPAC»; реконструйовано із заміною обладнання відділення обсмажування горіхів, створено окреме відділення виробництва збивних сортів цукерок, дільницю виготовлення корексів, проведено реконструкцію асортиментного цеху з метою розширення технологічних можливостей, реконструйовано та вдосконалено лінію з випуску карамелі. Також створено власний автомобільний парк, який повністю задовольняє потреби виробництва і надає послуги населенню.

Від 1998 року на підприємстві проводиться сертифікація продукції. На сьогодні в системі УкрСЕПРО, в системі сертифікації Держстандарту Росії сертифіковано 100% продукції з терміном зберігання понад 30 діб. Одержані сертифікати на серійне виробництво на всі групи продукції, що випускаються фабрикою. У 1999 році проведена атестація карамельного виробництва. Розпочата робота з розробки та впровадження системи якості згідно з міжнародними стандартами ISO серії 9000 версії 2000 року.

Виробничі потужності Хмельницької кондитерської фабрика «Кондфіл» (2000-ні) — до 12 тисяч тонн солодошів на рік. На підприємстві використовуються місцеві види сировини: волоський горіх, ядро соняшника, мед, цикорій, пюре горобинове, вишневе, сливове, яблучне,

моркв'яне. Продукція хмельницький кондитерів добре зарекомендувала себе в Україні та за її межами, адже значна її доля відправляється на експорт.

На підприємстві, зокрема, налагоджено виробництво карамелі льодяникової та з начинкою; драже цукрового, горіхового, фруктового; цукерок, глазуrowаних кондитерською, шоколадною глазур'ю; неглазуrowаних вафель п'яти- та дев'ятишарових, асортимент яких задовольнить найвибагливішого споживача і нараховує понад 200 найменувань.

Останнім часом (2-а пол. 2000-х) підприємство спеціалізується саме на виготовленні шоколадних і помадкових цукерок, зокрема у коробках.

Зараз на жаль, підприємство випускає досить обмежений асортимент, лише цукерки та вафлі. Нинішня адреса підприємства: вул. Шевченка, буд. 69, м. Хмельницький—29000, Україна.

В фондах Хмельницького краєзнавчого музею зберігаються зразки етикеток та коробок різних видів цукерок, також книги, брошури, старі фотокартки.

Джерела та література:

1. Творці солодкого дива. Б.Гришук. Хмельницький, 1998р.
2. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год - Камянец-Подольский, 1911г.
3. Промышленные заведения Подолии. – Винница – 1925 г.
4. Заметки по истории г. Проскурова Д.Бельвинцева. – Проскуров, 1940 г.
5. Хмельницька область за 40 років радянської влади. Облполітвидав, 1957 р.
6. Український голос за 1941-1944рр. (підокупаційна газета).—Проскурів, 1941-1944рр.

Гудима В.В.

м. Кам'янець-Подільський

Фонди Державного архіву Хмельницької області як джерело до вивчення проблем формування та діяльності місцевих самоврядувань на Поділлі в добу Директорії УНР

У статті на основі аналізу документів окремих фондів Державного архіву Хмельницької області висвітлюється процес формування та діяльності місцевих самоврядувань на Поділлі в добу Директорії Української Народної Республіки. Показано значення документальних матеріалів з фондів архіву як важливої джерельної бази в дослідженні проблеми.

Ключові слова: архівні документи, Державний архів Хмельницької області, місцеві самоврядування, Поділля, Директорія, Українська Народна Республіка

Період Української революції 1917-1920 рр. залишається в центрі уваги вітчизняних науковців, які отримали можливість користуватись документами, що тривалий час перебували на спеціальному зберіганні. Відкриття спецфондів для наукового використання зумовили появу значної кількості праць, присвячених цьому періоду нашої історії, і нині очевидна стійка тенденція до постійного поглиблення тематики досліджень. Однією з проблем, якій досі у вітчизняній науці не було приділено належної уваги, є процес формування та діяльності місцевих самоврядувань на Поділлі в період Директорії Української Народної Республіки (УНР).

Джерелознавчі аспекти формування та діяльності місцевих самоврядувань в період Директорії Української Народної Республіки спеціально не досліджувалися. У сучасному українському джерелознавстві узагальнюючих чи спеціальних праць такого характеру поки що не створено, окремих аспектів цієї теми торкалися в своїх роботах такі дослідники: В.П. Капелюшний [18], Я.С. Калакура [17], В.Ф. Солдатенко [20], В.С. Лозовий [19], О.М. Завальнюк [16], В.Б. Стецюк [21], І.Г. Верховцева [15]. Окремі сюжети конкретно історичних досліджень засвідчують зростання інтересу до пошуку, виявлення і вивчення джерел з історії Української революції 1917-1920 рр., зокрема доби Директорії УНР. Крім того, вивчення джерел з історії даної проблеми дозволяє неупереджено з'ясувати складні й суперечливі процеси соціально-економічного, суспільно-політичного, національно-культурного та зовнішньополітичного характеру, які мали визначальний вплив на процес формування та діяльності місцевих органів влади.

Мета даної статті полягає у тому, щоб відтворити процес формування та діяльності місцевих самоврядувань Поділля у добу Директорії УНР (листопад 1918 – листопад 1920 рр.) на основі аналізу документів окремих фондів Державного архіву Хмельницької області.

Вагому джерельну базу для дослідження місцевого самоврядування на Поділлі в період Директорії УНР становлять фонди Державного архіву Хмельницької області (ДАХм.О), які містять документи губернського, повітових та волосних народних самоврядувань. Відзначимо особливу цінність документів Подільської губернської земської управи, оскільки вона єдина серед губернських земств проіснувала до кінця Визвольних змагань 1917-1920 рр. У фонді ф. Р-260 Подільська губернська народна управа зберігаються матеріали, які дають можливість з'ясувати діяльність Подільської народної управи в освітній, економічно-фінансовій, медичній, правоохоронній та оборонній сферах, її стосунки з українськими, польськими та австро-угорськими органами влади. Фактичний матеріал фонду дає можливість виділити межі компетенції органів місцевого самоврядування в 1918-1920 рр., основні сфери губернської народної ради та її виконавчого органу – управи, а саме: організацію повітових та волосних самоврядувань [8, арк. 1; 7, арк. 14; 6, 19] допомогу повітовим самоврядуванням [3, арк. 1], контроль за санітарним станом, заходи по скотарству та його галузям [3, арк. 1], асигнування коштів на утримання адміністративних установ [2, арк. 7], збирання податків з місцевого населення [9, арк. 1, 2, 11; 4, арк. 21], нагляд за діяльністю учбових закладів [5, арк. 75, 79], медичних установ [8, арк. 38; 6, арк. 5], асигнування коштів на них, культурно-просвітню діяльність [5, арк. 128; 131, 150] постачання армії харчами та фуражем [4, арк. 11], організацію повітових селянських курсів [5, арк. 152-154.] тощо. Ці документи надають можливість оцінити ефективність роботи народних рад та управ, виявити її недоліки. Документи фонду дозволяють простежити зміни у юридичному статусі [6, арк. 16, 17; 8, арк. 1], відношення уряду [4, арк. 24 зв.] та місцевих державних адміністрацій [4, арк. 23.] до самоврядувань, а також окремі сторони економічного життя – фінансове становище: [4, арк. 20, 21], основні статті наповнення бюджетів самоврядувань, надання самоврядуванням державних кредитів та допомоги [5, арк. 165]. Особливе значення має дослідження організаційно-розпорядчих документів Подільської губернської народної управи, яка є типовим об'єктом системи місцевого самоврядування в Україні за своїми повноваженнями та принципами діяльності, кількісним складом апарату, матеріально-технічним забезпеченням. Дослідження їх дало можливість сформулювати уявлення про основні

аспекти діяльності зазначеного органу, а результати вивчення розцінювати як характерні для губернських народних управ.

Значно менше відображено в ДАХм.О матеріали повітових земств Поділля. У фонді ф.Р-1153 Кам'янецька народна управа зосереджено документи, які переважно стосуються діяльності народної управи у медичній сфері, зокрема: про пошесть тифу в районі с. Жванця і відкриття бараку в с. Гаврилівця [13, арк.38], клопотання Бережанської народної управи про відкриття медико-фельшарського пункту [13, арк.39-39 зв.], статистичні відомості про поширення пошестей в Кам'янецькому повіті та кількість лікарів [13, арк.95.], забезпечення перев'язочними матеріалами [13, арк.132], доповідь Кам'янецького повітового комісара про санітарне становище та які заходи вживає управа до поліпшення санітарного стану в повіті [13, арк.145], кошториси на утримання лікарських інституцій Кам'янецького повіту в 1920 р. [14, арк.2-2 зв.]

Вагомим інформаційним джерелом, щодо становлення та діяльності найнижчої ланки у вертикалі місцевого самоврядування є фонди волосних народних управ: Балинська (ф.Р-262), Бережанська (ф.Р-3494), Кузьминська (ф.Р-2937), Лянцкорунська (ф.Р-263), Лянцкорунська (ф.Р-3047), Маківська (ф.Р-261), Рахновецька (ф.Р-264), Рихтецька (ф.Р-2959), Рихтецька (ф.Р-2953), Смотрицька (ф.Р-845). За документальним наповненням ці фонди не є рівноцінними. В матеріалах фондів зосереджені журнали засідань і протоколи засідань волосних народних рад та управ: Балинської від 3 лютого 1919 р. [11, арк.1, 2], 7 березня 1919 р. [11, арк.8 зв., 9, 10], 2 серпня 1919 р. [11, арк.14] 14 травня 1920 р. [11, арк.21-21 зв.], протоколи сільських сходів: Михайлівського Рахновецької волості [12, арк.7], Слобідко-Балинської Балинської волості [10, арк.9, 9 зв., 10] які містять статистичні відомості про кількість населення; проведення виборів до органів місцевого самоврядування, про бюджет, заходи боротьби з епідеміями та стихійним лихом, утримання військових частин та міліції, накази та обіжники повітових комісарів, листування з волосними земельними управами про земельну реформу, охорону лісів, постачання населення насінням, про обмолот хліба сільськими громадами; список гласних, листування з волостями.

Більшість архівних документів, що знаходяться у фондах волосних управ, належать до 1919 р., тому можна припустити, що саме тоді волосні народні управи змогли дійсно виконувати покладені на них завдання. Тим не менш, і в той час, за висловами представників МВС УНР, волосні самоврядування "майже не існують" [1, арк. 28], "нічого спільного з повітовим земством не мають і зовсім не виявляють ніяких ознак життя" [1, арк.19.] і т.д. Зумовлювалось це рядом причин: наслідки бойових дій, відсутність підготовлених фахівців тощо.

Таким чином, аналіз наявних документів і матеріалів про формування та діяльність місцевих органів влади, що зберігаються у фондах Державного архіву Хмельницької області, дають можливість зробити об'єктивне наукове дослідження історії формування, розвитку, створення та діяльності місцевих самоврядувань на Поділлі в добу Директорії УНР.

Джерела та література

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – ф.9, оп.1, спр.85. – 112 арк.
2. Держархів Хмельницької обл., ф. Р-262, оп.1, спр.2, 36 арк.
3. Держархів Хмельницької обл., ф. Р-260, оп.1, спр.3, 160 арк.

4. Держархів Хмельницької обл., ф. Р.-260, оп.1, спр.4, 36 арк.
5. Держархів Хмельницької обл., ф. Р.-260, оп.1, спр.5, 348 арк.
6. Держархів Хмельницької обл., ф. Р.-260, оп.1, спр.7, 112 арк.
7. Держархів Хмельницької обл., ф. Р.-260, оп.1, спр.9, 45 арк.
8. Держархів Хмельницької обл., ф. Р.-260, оп.1, спр.16, 50 арк.
9. Держархів Хмельницької обл., ф. Р.-260, оп.1, спр.108, 73 арк.
10. Держархів Хмельницької обл., ф. Р.-262, оп.1, спр.1, 24 арк.
11. Держархів Хмельницької обл., ф. Р.-262, оп.1, спр.2, 30 арк.
12. Держархів Хмельницької обл., ф. Р.-264, оп.1, спр.6, 25 арк.
13. Держархів Хмельницької обл., ф. Р.-1153, оп.1, спр.5, 51 арк.
14. Держархів Хмельницької обл., ф. Р.-1153, оп.1, спр.8, 86 арк.
15. Верховцева І.Г. Діяльність земств Правобережної України (1911-1920 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ірина Геннадіївна Верховцева. – Ізмаїл, 2004. – 237 с.
16. Завальнюк О.М. Земства і Кам'янець-Подільський державний університет (1918-1919) / О.М. Завальнюк. // Матер. XII Подільської іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т.2. – С. 163-174.
17. Калакура Я.С. Директорія УНР в Українській історіографії: від негативізму до глорифікації / Я.С. Калакура. // Кам'янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки: матер. всеукр. наук. конф. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – С. 12-19.
18. Капелюшний В.П. Українська національна державність доби визвольних змагань (1917-1921 рр.): історіографія: дис. ... д-ра іст. наук 07.00.06. / Валерій Петрович Капелюшний. – К., 2004. – 511 с.
19. Лозовий В.С. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба) / Віталій Лозовий. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2005. – 224 с.
20. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис / В.Ф.Солдатенко. – К., 1999. – 976 с.
21. Стецюк В.Б. Земства Правобережної України в період національно-демократичної революції 1917-1920 рр. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Вадим Борисович Стецюк. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 240 с.

Долінська Л.Й.
м. Деражня

Відбудова шкільної справи на Деражнянщині у перші повоєнні роки

У статті висвітлюються труднощі відбудови навчальних закладів у Деражнянському районі: організаційний, навчально-виховний, кадровий аспект, матеріальне становище вчителів та учнівства.

Ключові слова: Деражнянський район, освіта, вчитель, учень, школа.

Важливим у вивченні питання відбудови повоєнної освіти в Україні є її регіональний аспект. Що стосується Деражнянського району, то зазначена проблематика лише епізодично висвітлювалася у працях В.І. Горбатюк та П.Я. Слободянюка [2], О. Кохановського [7], С. Литвин [8], тому в основі статті лягли матеріали Державного архіву Хмельницької області.

За мету пропонованої публікації автор ставить детальний аналіз питання відновлення народної освіти у Деражнянському районі у 1944-1953 рр., матеріально-технічне, кадрове забезпечення навчальних закладів в умовах повоєнної розрухи.

Після визволення Деражнянщини від німецько-фашистських окупантів у березні 1944 року, перш за все, слід було вирішити питання відновлення навчальних закладів. Адже станом на 12 квітня 1944 року із 34 шкіл, які діяли у районі до війни, 2 школи були повністю зруйновані, 9 – зруйновані частково, ще 20 шкіл – потребували капітального ремонту [2, с.121].

Тому перед районним керівництвом гостро постало завдання відбудови шкіл та поліпшення їх матеріально-технічної бази. Цей процес вимагав чималих як матеріальних, так і людських ресурсів, яких у повоєнну розруху було обмаль. Отож увесь тягар відбудови навчально-виховних закладів ліг на плечі вчителів, учнів, батьків, колективних господарств. Як свідчать звітні відомості райвиконкому, більшість шкільних приміщень були підготовлені до нового 1944-45 навчального року. Однак відомості офіційних органів влади не завжди відповідали дійсності. Приміром, у школі с. Криничного (як свідчить шкільна звітна документація), коли вже тривав навчальний процес, із 8 кімнат були відремонтовані лише 3 (вчительська та 2 класних), частина вікон залишалась не засклена. Весь шкільний інвентар нараховував 29 парт, 3 стільці, 2 столи, 2 дошки та шафу. На шкільному подвір'ї була лише одна спільна вбиральня для хлопчиків та дівчаток [3, арк. 8]. Подібна ситуація простежувалась у навчальних закладах сіл Зяньковець, Кальні-Деражні, Слобідки-Шелехівської.

У 1944/45 навчальному році у Деражнянському районі налічувалось 32 школи: 1 середня, 10 неповних середніх та 21 початкова. Всього у районі налічувалось 159 класів (1-4 кл. – 121, 5-8 кл. – 34, 8-10 кл. – 4), де навчався 5091 учень, із них: 3937 учнів – у 1-4 класах, 1064 учня – у 5-7 класах, 90 учнів – у 8-10 класах [3, арк. 2].

На початку першого повоєнного навчального року катастрофічно бракувало підручників та шкільного приладдя. Завезені протягом року 170 нових навчальних посібників не могли забезпечити повноцінний навчальний процес. На клас було лише по 2-3 примірники. Не вистачало підручників і для вчителів. Так, педагоги початкової школи с. Шелехово для підготовки уроків змушені були ходити за підручниками до своїх колег у сусідню Слобідку-Шелехівську. У початковій школі с. Криничного на 76 учнів було 3 підручники з математики, 1 – з української мови, 1 – з трудового навчання й атлас з географії. У неповній середній школі с. Яблунівки на два перші класи був лише один буквар, у другому класі – 2 читанки, в третьому – 2 підручника з природи та 2 з математики, в інших класах по два навчальних посібника [3, арк. 10-11]. Більше того, майже у всіх школах спостерігалась нестача найнеобхіднішого шкільного приладдя: зошитів, олівців, пера до ручки.

Олексій Францович Бондар, 1930 р.н., житель с. Буцневи, ділиться дитячими спогадами: «Зошит на той час коштував 15 крб., хімічний олівець, з якого робили чорнило – 40 крб. А оскільки на той час це були немалі гроші, то викручувались, як могли, – зошитами слугували мішки від цементу, чорнило робили із бузини, чорнильницю до школи носили в руках» [6]. Колишній учень Деражнянської середньої школи Володимир Францович Ясінський згадує: «Школа залишалась в пам'яті яскравим променем, який зігрівав та вселяв нам надію на майбутнє. Яка велика тяга була до знань! Писати не було на чому та й не було чим. Чорнило з бузини, палички для рахунку, клаптики паперу газетного чи іншого. Кожен з нас знав, що лише знання докорінно поліпшать наше життя» [8, с. 428].

Ще складнішою у перші повоєнні роки постала проблема кадрової забезпеченості. У школах навчальний рік розпочався без 46 вчителів: не вистачало 20 вчителів 1-4 класів, 9

мовників 5–7 класів, 8 математиків, 5 істориків, 4 вчителів природничих наук [3, арк. 3]. Така ситуація призвела до надмірного навантаження. Вчителі початкових класів змушені були працювати у дві зміни. У початковій школі с. Криничного 76 учнів навчало дві вчительки, які мали середню педагогічну освіту. Подібна ситуація склалась у неповній середній школі с. Гатни-Деражні. Учителів молодших класів замість 6 було тільки 3, а у старших класах не вистачало вчителів української, російської та німецької мови. Тому педагоги у цій школі були перевантажені годинами і змушені працювати по 36 годин на тиждень, а вчителі молодших класів взагалі працювали у дві зміни [3, арк. 16]. Окрім цього, на освітан покладалися обов'язки проведення шкільних олімпіад, створення різноманітних гуртків, військових кабінетів, збір коштів на допомогу фронту та для дітей сиріт (на обліку в райвно перебувало 124 дитини-сироти, які були на утриманні окремих колгоспників або родичів) [7].

Негативно на відбудову повоєнної освіти впливало важке матеріальне становище вчителів. Освітяни часто працювали впроголодь, заробітну плату їм виплачували із затримками. Функції із забезпечення освітан житлом перекладались на місцеві органи влади, для яких соціально-побутові труднощі вчительства були не першочерговими. Матеріальна скрута накладала відбиток на навчально-виховний процес. Голодний та холодний вчитель не мав можливості у достатній мірі підвищувати свій професійний рівень. Все ж, незважаючи на скруту, чимало вчителів проявили неабияку педагогічну майстерність, домоглися високих показників успішності учнів.

Вчителі та учні шкіл були зобов'язані виконувати численні партійні постанови, директиви та розпорядження. Кожна школа інформувала про опрацювання книги Сталіна «Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу», проведення конференцій, семінарів, що прославляли комуністичну партію та «вождя всіх народів». 1947 р., у розпал голоду, райвно була видана директива, згідно із якою завідуючі шкіл, вчителі мали «широко популяризувати серед трудящих рішення партії й уряду і взяти найактивнішу участь у збиранні врожаю». У школах району з цього приводу створювалися бригади із збирання колосків, а з кращих піонерів та комсомольців формували сторожові пости для охорони врожаю на колгоспних полях [7].

Невирішеною залишалась проблема опалення навчальних закладів. При плані 1189 тонн торфу було завезено лише 625 тонн. Повністю забезпечені паливом на той час були тільки 2 сільські школи – Богдановецька та Літецька. Завезений торф часто був гнилий, мокрий та не хотів горіти. Класні кімнати в основному опалювались бадиллям, хмизом, качанами, соломою. Але навіть такого палива було обмаль. Температура у класах залишалась настільки низькою, що замерзала вода та саморобне чорнило. Діти сиділи на уроках у верхньому одязі й шапках [6].

Деражнянський РВНО станом на 7 жовтня 1944 р. повідомляє, що відвідування по школах району складає 82,4%. Проте звіти низки сільських шкіл району свідчать про зовсім іншу ситуацію. До прикладу, у неповній середній школі с. Яблунівки 5 вересня 1944 р. із 164 учнів до школи прийшла 101 дитина. 7 жовтня 1944 р. у с. Криничному з 76 учнів до школи прийшло лише 40. Із 36 учнів, які не відвідали школу, 10 хворіли, 3 – не мали одягу та взуття, 23 допомагали по господарству [3, арк. 8–11]. Серед причин низької відвідуваності були не лише хвороби, нестача взуття та одягу у дітей, а й праця у колгоспі... У доповідній записці райвно Деражнянському РК КП(б)У зазначається, що учні Яблунівської школи працювали у колгоспі: пасли худобу, збирали городину та ін., а «бригадири О.Вергелюк та А. Шинкарук не відпускали

їх з роботи». З настанням зими кількість дітей, які не відвідували школу, суттєво збільшувалась. До школи не ходили 40-50% учнів.

Антон Дмитрович Варгатиї, нині покійний, який довгий час працював заступником районної газети «Вісник Деражнянщини», згадував: «Ви, певно, не знаєте, то щоб і не знали, як воно бігти по підмерзаючих гострих грудках, припорошених снігом. Уявіть собі: ноги не відчувають ні холоду, ні болю. Ніби їх у мене нема, і ти летиш. Ніби ти на крилах, а ногами зовсім землі не торкаєшся. А дома чекала радість. Дядько Багрій, сусід наш, не витримав моєї «босоногої школи» (так сказав мамі) і приніс новісінькі чоботи. Дарма, що резинові та ще й без підкладки. Дарма, що довгі й широкі, «як хліви». Дарма, що від морозів і глибоких снігів (зима була кріпка, не те, що нині) у них солом'яні устілки примерзали до підшоши, а мої ноги з ганчірками – до устілків. Дарма. Я проходив у тих чоботах до весни і, як і босим, так і «взути», не знав, що таке нежиті, чи кашель. Про якісь там грип чи всяке ГРЗ навіть не чув. Не те, що тепер» [1, с.65-66].

Повоєнна розруха, злиденне матеріальне становище освітянської галузі негативно позначились на успішності учнів. У 1947 р. завідуючий РВНО Дубілей у своїй доповіді констатував, що результати першої чверті були незадовільні, зокрема порушувався облік знань учнів, недовиконувався програмний матеріал, нікудишнім залишались каліграфія і грамотність. У зв'язку з цим завраївно пропонував керівникам навчальних закладів повернути всіх дітей шкільного віку до навчання, а до кінця півріччя ліквідувати відставання у виконанні програмного матеріалу.

У 1949 р. партійним керівництвом району було поставлено завдання зразкової підготовки шкіл до нового навчального року. Зокрема, виконати закон про загальне обов'язкове навчання; створити фонд всеобучу в сумі 100 тис. крб. для матеріальної допомоги дітям, батьки яких загинули на фронті, а також забезпечити їх одягом та взуттям, безкоштовним харчуванням; відкрити при школах 17 буфетів; організувати 6 майстерень із виготовлення й ремонту одягу та взуття для учнів; при 8 школах організувати підвіз дітей; відремонтувати 53 шкільні приміщення та 47 вчительських квартир до 1 липня 1949 р.; забезпечити школи і вчителів паливом; радіофікувати 15 шкіл, електрифікувати 5 шкіл, організувати фізкультурні майданчики та поповнити шкільні бібліотеки [4, арк.95]. Однак через недостатнє фінансування вирішити заплановане не вдалося.

Інтенсивний розвиток шкільної освіти розпочинається з початком 50-х років. У 1951 році на освітянську галузь району було виділено величезні кошти – 23 844 800 крб. Для порівняння: на розвиток медицини надійшло 1 328 540 крб., а на розвиток культури ще менше – 305 200 крб. [5, арк. 26].

У 1953 р. працювало 33 школи, з них 4 середні, 15 семирічних, 14 початкових, які охоплювали навчанням 5961 дитину. По школах району створений фонд всеобучу, на рахунок якого було 27273 крб. 279 учням була надана допомога одягом, взуттям, харчуванням. У трьох школах працювали шкільні інтернати, де навчалися 60 учнів 8-10 класів. Порівняно з минулим роком матеріальна база освіти зросла на 44300 крб. У школи району було завезено лише унаочнення на суму 35400 крб. Розпочали роботу гуртки юних фізиків, техніків, хіміків, моделістів. Зростала якість навчання. У 1950 р. успішність учнів складала 84,4%, у 1952 році – 85,8%, а в 1953 році – 90,3% [7].

Таким чином, відновлення освіти на Деражнянщині у перші повоєнні роки проходило досить повільно. Повоєнна розруха, недостатнє фінансування навчальних закладів, тяжке матеріальне становище вчителів негативно позначилися на навчально-виховному процесі. Лише на початку 50-х спостерігаються позитивні зрушення в освітянській галузі.

Джерела та література:

1. Варгатий А.Д. Люди хороші мої. Авторська редакція. – ФОП Крисюк С.Г., - Хмельницький, 2012 – 184 с.
2. Горбатюк В.І., Слободянюк П.Я. Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Деражнянського району. – Хмельницький: Поділля, 2003. – 768 с.
3. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХМО). – Ф.П. 112. – Оп.2. – Спр.31.
4. ДАХМО. – Ф. П. 112. – Оп.2. – Спр.174.
5. ДАХМО. – Ф.П. 112. – Оп.2. – Спр.215.
6. Долінська Л.Й. З чистого аркуша... Відновлення освіти в краї у перші повоєнні роки / Вісник Деражнянщини. – 2015. – 26 березня.
7. Кохановський О. Б. Освіта та вчителство Деражнянщини наприкінці ХІХ – у середині ХХ ст. / Вісник Деражнянщини. – 2013. – 4 жовтня.
8. Литвин С.І., Жураківська І.І. Освітні заклади міста Деражні: роки становлення та поступу // Деражнянщина: минуле і сучасне: Матеріали Всеукраїнської науково-красназвочі конференції / Ред. кол. Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С.М. (співголова) та ін. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2013. – С. 425- 440.

Єсюнін С. М.
м. Хмельницький

Плоскирів під гербом Єліта (друга половина XVII – XVIII ст.)

Минуле міста Хмельницького (Плоскирова, Проскурова) у другій половині XVII – XVIII ст. так й залишається темою малодослідженою. Існує лише декілька праць, у яких висвітлюються окремі аспекти цього періоду в історії міста. Серед них можна назвати дослідження Михайла Орловського, Василя Тхора, Миколи Петрова, Сергія Трубочанінова, автора цієї статті.

Спробуємо відновити хід історії Плоскирова від середини XVII до кінця XVIII ст. – період, коли власниками-державцями були представники шляхетського роду Замойських, простежити зміну державців, з'ясувати соціально-економічний стан міста.

Другу половину XVII ст. в історії Плоскирова можна охарактеризувати одним словом – руїна. Під час козацьких воєн 1648–1657 років місто було вщент зруйновано. Про цей факт красномовно засвідчує Реєстр димів Летичівського повіту 1661 року [6, с.419], за даними якого Плоскирів був повністю спустошений. У цей скрутний час історики фіксують такий факт: у документах від середини XVII ст. Плоскирів вже не зветься містом, а іменується містечком. Й хоча про втрату міських прав на самоврядування не йдеться (Плоскирів залишався на обмеженому магдебурзькому праві, яке отримав 1566 року, та був адміністративним центром старства), але називати містом поселення, в якому були зруйновані замок та міщанські оселі, занепали торгівля й ремесла, тодішні сучасники якось не могли.

Взятись за відновлення Пłosкирова вирішив новий пłosкирівський староста Ян-Кароль Белецький¹, який отримав посесію на ці землі у 1659 році після раптової смерті від хвороби великого хорунжого коронного Олександра Конєцпольського. Аби відродити життя у спустошеному старостві, польський король Ян Казимир 5 червня 1661 року надав Я-К. Белецькому привілей «на поселення заново містечка Пłosкирова зовсім спустошеного ... на тому самому місці, де воно було або де названий Белецький найкраще призначить, під тією саме назвою, з тими саме правами, привілеями, вільностями та звичаями, які воно мало перед спустошенням» [3, арк.38].

Поволі життя у Пłosкирові та його околицях почало відроджуватись. Й хоча Люстрація Подільського воєводства 1665 року знову стверджує про значний стан руїни у Пłosкирівському старостві, але інформує, що у Пłosкирові існувало вже 12 садиб, але його жителі податків не сплачували, «оскільки недавно тут осіли». З цієї ж люстрації дізнаємося про нового старосту пłosкирівської «держави» – Мартина Замойського², представника молодшої гілки цього відомого шляхетського роду гербу Єліта. Документ також засвідчує, що Пłosкирів, незважаючи на руїну, продовжував залишатися адміністративним осередком значної округи, до якої належали села Голишин, Лєзнів, Мацьківці, Волиця та Заріччя. Правда села ті, як і місто, були зруйновані. Люстратори у тому році відмічали, що «пан державця не може осаджати ті села через неприятеля коронного, опишків та лєвенців». Отож, з Пłosкирівського староства було вирішено збирати податку лише 5 флоринів «старої» та 5 флоринів «нової» кварта [10, S.1006].

Не встиг М. Замойський взяти у «держання» Пłosкирів, як у 1667 році містечко знову було спустошене. Цей факт зафіксував «Облік димів у Лєтичівському повіті за 1668 рік». Джерело засвідчує, що Пłosкирів було зруйноване татарами і козаками під час спільного походу під керівництвом П. Дорошенка проти поляків. Містечко тоді вщент спалили, а чоловіків із жінками, дітьми та з усіма пожитками забрали до татарського полону. Отож, на 1668 рік у Пłosкирові виявили лише 2 халупи, а податки було зібрано тільки з 1 диму [4, с.419].

У 1671 році знаходимо коротенький опис Пłosкирова в щоденнику фризського мандрівника Ульріха фон Вердума. Він зокрема пише про те, що у Пłosкирові серед озера був «чотирикутний острів, на якому, оточений валами й частоколами, стоїть місцевий замок», а само місто перебувало у напівспустошеному стані. Мандрівник зазначив, що колись місто тяглося по обидва боки озера і було досить великим, а на 1671 рік тут було лише близько 30 будинків і православний храм [2, с.35]. Як зазначав фон Вердум – Пłosкирів залишався у володінні Замойських й за нього велася суперечка між чоловічими спадкоємцями цієї

¹ Ян-Кароль Белецький гербу Яніна (бл.1630-?) – панцерний товариш, староста пłosкирівський, син підстарости кременецького.

² Мартин Замойський (1637-1689) – ротмістр королівського війська, підстолій львівський (з 1659), каштелян львівський (з 1677), воєвода брацлавський (з 1678), подільський та любельський (з 1682), великий коронний підскарбій (з 1685), староста белзький, пłosкирівський, болемівський та ростецький. Був одружений із Анною-Францішкою Гнінською, мав чотирьох синів та доньку.

родини та княгинею Грізельдою Замойською – матір'ю польського короля Міхала Корибута Вишневецького.

Новий плоскирівський староста Мартин Замойський так й він не встиг щось змінити на краще. Спочатку набіги козаків та опришків, а згодом 27-річна турецька окупація (1672-1699) залишили Плоскирів занедбаним спустошеним поселенням, де були зруйновані замок і міські укріплення, не проводились ярмарки та не було ремісників, мешкало буквально декілька родин. Й хоча під владою Османської імперії (1672-1699) Плоскирів був центром окремої нахії, що підпорядковувалася Меджибізькому санджаку Кам'янецького ейялету, але ця нахія, як й саме місто були малонаселеними. Так, у 1681 році в нахії числилось 35 поселень, із яких лише 17 були заселеними. В нахії зафіксовано усього 1542 мешканців, нараховувалось 252 християнських та 5 єврейських господарств [11].

У 1699 році турки залишили Поділля. Плоскирівське староство знову повернувся до Речі Посполитої, й знову у володіння Замойських. На цей раз державцем став Томаш-Юзеф Замойський³ – син Мартина Замойського, який успадкував плоскирівську «державу» після смерті батька у 1689 році. Вступивши близько 1703 року у володіння староством, Томаш-Юзеф побачив, що його землі та само містечко Плоскирів повністю спустошені. Державця вирішив замок та укріплення не відновлювати, натомість зосередитись на відродженні торгівлі та господарської діяльності, у зв'язку з чим на початку XVII ст. переселив сюди селян із польської Мазовії і мазурського Поозер'я. Так у Плоскирові та навколишніх селах (Гречана, Заріччя, Шаравечка, Мацьківці) з'явилися «мазури», нащадки яких склали основу католицького населення згаданих пунктів⁴. Також отримали певні привілеї на поселення євреї⁵, на яких Замойські покладали розвиток торгівлі та ремесел. Щоб ще більше активізувати життєдіяльність Плоскирова, власник оголосив всім його мешканцям «слободу». Але, таке вільне життя плоскирівчан довго не протрималось. Вже у 1707 році невідомий нам А. Віжхоцький (ймовірно управитель) писав до Т.-Ю. Замойського: «Вже досить тієї слободи, а більше сваволі. Бо хоч би ти їм дав слободу на 100 літ, то вір мені ясновельможний пане, що пожитку жодного до скарбу не буде, лише їм самим».

Проте, незважаючи на всі зусилля Т.-Ю. Замойського процес відродження Плоскирова та староства у першій половині XVIII ст. проходив повільно. Не сприяли швидкому піднесенню містечка й різноманітні суспільно-соціальні конфлікти, що часто спалахували у першій половині XVIII ст. Так, Плоскирів опинився в районі подій селянських воєн 1702-1704 років, що вели повсталі селянсько-козацькі загони під керівництвом Семена Палія та інших ватажків.

³ Томаш-Юзеф Замойський (1678-1725) – полковник королівського війська, староста плоскирівський та городоцький. Був одружений першим шлюбом із Терезою із Потоцьких (донька брацлавського воєводи Яна Потоцького), другим – із Антоніною Загуровською. Нащадків не мав.

⁴ Число польських переселенців була доволі суттєвою, про що свідчить заснування у 1715 році у Плоскирові римо-католицької парафії.

⁵ Першу згадку про існування у Плоскирові єврейського населення зустрічаємо у документах 1627 року.

На Поділлі діями повсталих козаків і селян керував брацлавський полковник Андрій Абазин. Наприкінці листопада 1702 року козаки оволоділи Пłosкировим та тримались тут близько трьох місяців. У січні 1703 року для придушення цього повстання на Поділля вступила майже 10-ти тисячна польська армія під командуванням польного гетьмана Адама Сенявського. Поблизу Пłosкирова військо стало табором і через деякий час захопили містечко. Після перемоги над козаками частина шляхти, увірвавшись в Пłosкирів, «вже спустошений козаками, зруйнували гуральню і загарбали з неї начиння та худобу» [1, с.551].

Крім селянських заворушень, на Пłosкирівщині було неспокойно й від постійних суперечок із шляхтичами сусідніх землеволодінь, що виникали від нечітких кордонів між їх землями. Про такі факти свідчать листи до Т.-Ю. Замойського від управителя А. Глоуера. З них дізнаємось, що у 1718 році на місцевість Вольку претендували пани Блещинські, у 1720 році адміністратор с. Зеленця, яке знаходилось у ключі князя Збарзького, захопив у лісі 5 коней та кілька десятків возів пłosкирівських жителів, коли ті випасали худобу, звинувативши їх у порушенні кордонів, у 1722 році пłosкирівські міщани на чолі з війтом відбили хлопа Мазура в Дубках, коли його вела через ліс пані Назарська [6, с.425].

Причиною такого неспокою та безладу у регіонах була затяжна суспільно-політична криза, що охопила Річ Посполиту від початку XVIII ст., поглибилась у його другій половині та завершилась трьома поділами польської держави та зникненням її з карти Європи.

У 1725 році Томаш-Юзеф Замойський помер не залишивши нащадків. Пłosкирів і староство перейшли до молодшого брата – Міхала-Здіслава⁶. Він на відміну від старшого брата зовсім не опікувався Пłosкирівським староством, адже був зосереджений на відновленні своїх прусських та сандомирських маєтків, що постраждали під час Північної війни 1700-1721 років. Проте, вже за десять років Міхал-Здіслав Замойський помер, залишивши Пłosкирів у спадок старшому синові Томашу-Антонію⁷. Той, поки розібрався з усіма батьковими фінансовими боргами та претензіями своїх родичів, теж залишив цей світ. В результаті Пłosкирівське староство у 1751 році дісталось у спадок чотирирічному синові Клеменсу Замойському⁸. До його повноліття справами маєтку займався дядько Ян-Якуб Замойський⁹. Коли юнаку виповнилось сімнадцять, він одружився із двадцятидворічною княжною Констанцією Чарторийською та

⁶ Міхал-Здіслав Замойський (1679-1735) – великий коронний ловчий, воєвода смоленський (1732-1735), староста гневський, братянський та лемборкський (всі – у прусських землях). Був одружений першим шлюбом із Анною Дзялинською (померла 1719), другим – із Ельжбетою Вишневецькою. Нашадків по чоловічій лінії (трьох синів) мав від першого шлюбу.

⁷ Томаш-Антоній Замойський (1707-1751) – воєвода люблінський. Був одружений першим шлюбом із Маріанною Любенською (померла 1737 р.), другим – із Анелією-Терезою Міховською. Від останнього шлюбу мав єдиного сина Клеменса.

⁸ Клеменс Замойський (1747-1767) – староста пłosкирівський та тарнувський. Був одружений із княжною Констанцією Чарторийською. Нашадків не мав.

⁹ Ян-Якуб Замойський (1716-1790) – воєвода подільський, староста любельський. Був одружений із Людвікою Понятовською, сестрою польського короля Станіслава Августа Понятовського. Мав доньку Урсулу.

вступив у володіння Пłosкирівським староством. Констанції сподобався Пłosкирів та околиці, отож саме вона вирішила опікуватись містечком. Але, вже за три роки (у 1767 р.) її ще юний чоловік, який був надто хворобливим, помер. У молодих не було дітей, отож керування староством знову повернулось до Яна-Якуба Замойського. Але тут відбулась певна несподіванка – у 1768 році Клеменсова вдова Констанція вийшла заміж за Анджея Замойського¹⁰ – брата Яна-Якуба, й умовила останнього передати її улюблене Пłosкирівське староство Анджейові (фактично – у своє володіння).

Постійна зміна «державців» не сприяла ефективному господарюванню та призвела до того, що протягом XVIII ст. Пłosкирів розвивався доволі повільно. Так, із люстрації 1765 року, проведеної у Пłosкирівському старостві, дізнаємося, що хоча у містечку функціонували кушнірський, кравецький, шевський, ткацький, ковальський і бондарський ремісничі цехи, але більшість населення займалося сільгоспвиробництвом і відповідно платило такі податки: возове, серпове, ставове, котлове (від винокурень), бджолину десятину, очкове від пнів і т.п. На зазначений рік було зібрано податки в сумі 20363 злотих і 6 грошей [5, с.181]. Характерним явищем для Пłosкирова XVIII ст. залишався той факт, що в ньому поселялася значна кількість єврейського населення, яке поступово прибирало до своїх рук майже все економічне життя містечка, і головним чином, – ремесла й торгівлю. На 1765 рік кількість єврейських мешканців Пłosкирова сягала більше 300 осіб, а всього населення було зафіксовано понад тисячу. Досить негативно на демографії містечка відбивались періодичні спалахи епідемій. Так, 1770 року у Пłosкирові від чуми померло 500 жителів, із яких 200 дітей [9, с.11]. Щоб підняти містечко економічно, король Станіслав Август Понятовський 22 грудня 1775 року видав Пłosкирову привілей на проведення двох щорічних ярмарок. Один із них відбувався на Новий рік, а другий – на свято Анни, обидва тривали протягом двох тижнів. Названий привілей дозволяв також проводити щотижневі торги [10, с.1006-1007].

Загальну характеристику міста подає нам й Інвентар Пłosкирівського староства 1775 року. З нього дізнаємося, що Пłosкирів і староство належало коронному канцлеру Анджею Замойському та його дружині Констанції з Чарторийських. Населення Пłosкирова складалось з євреїв та християн – православних та католиків. Число будинків – 366. Архітектурними домінантами у формуванні центральної частини міста виступали костел на острові та православний храм. Головною частиною міста на ті часи був ринковий майдан, на якому знаходилось 36 будинків, включаючи скарбницю та ратушу. Тут проживали найбільш заможні євреї, які займалися торгівлею. В 76 «тильних» будинках проживали євреї-ремісники, серед яких були: 14 кравців, 4 пекарі, 2 кантери (служителі синагоги), 2 різники, 2 скляра, швець, кушнір, конвісар, мірошник, воскобійник та пивовар. До того ж у Пłosкирові мешкало 55 ремісників-християн, серед яких: 12 ткачів, 19 шевців, 10 кушнірів, а решта – ковалі, бондарі, теслі, рибалки та ін. Окрім ремесел і торгівлі, жителі Пłosкирова займалися ще

¹⁰ Анджей Замойський (1716-1792) – великий канцлер коронний (1764-1767), сенатор, маршалок коронного трибуналу (з 1761), воєвода іновроцлавський (1757-1764), староста галицький, любельський, бродницький, росточський. Був одружений із княжною Констанцією Чарторийською, мав двох синів та доньку.

сільськогосподарським виробництвом. Більше третини дворів у місті були землеробськими і їх число у 1775 році досягало понад 80 родин [7, с.13-14].

Самоврядування в Пłosкирові здійснювалось на основі магдебурзького права. До складу діючого міського уряду входили війт, який його очолював, два бурмистри, два лавники, писар, лісничий, ставничий та возний. В Інвентарі 1775 року так і зазначається, що в місті числилось 9 будинків (садиб) урядовців: війта, двох бурмистрів, двох лавників, писаря, лісничого, ставничого та возного [8, с.122]. Із протоколів декрету Ординації Замоїських від 1785 року з'ясуємо, що вибори урядовців повинні були проводитися щорічно перед Новим роком у приміщенні ратуші. Після обрання на посади, члени міського уряду приймали присягу, стоячи на колінах. Засідання уряду проводилися два рази на тиждень: у вівторок і суботу. Міський уряд виступав першою судовою інстанцією, але тяжкі кримінальні злочини розглядалися тільки громадським судом, призначеним власниками містечка. Крім того, урядовці зобов'язувалися стежити за дотриманням правил торгівлі, спостерігати, щоб ніхто не наважувався торгувати за межами ринку, не фальшував ремісничих виробів. Так, на одному із засідань у січні 1782 року застерігалися цехмістри ткацького цеху, що, продаючи тканини, вони повинні були відміряти їх королівським аршином, зразок якого находився в уряді [6, с.426]. Додамо, що рішення міських судових документів фіксували печаткою із зображенням родового гербу Замоїських – Єліта¹¹.

Актіві документи Пłosкирова кінця XVIII ст. засвідчують про постійне втручання власників міста та орендарів у його економічне й правове життя і дають підстави стверджувати, що їх недалекоглядна політика була спрямована на збільшення власних прибутків всупереч міським інтересам. Крім сплати загальноміських і державних податків, міщани та передміщани «згідно зі старими звичаями» виконували ще й різноманітні повинності: «заорки, оборки, зажинки, обжинки, заграблі, обграблі, закоси, обкоси, толоки» і т.д. [7, с.13]. З усього Пłosкирівського староства всі міщани й селяни давали річного чиншу 1000 злотих. Ще в 300 злотих обраховувалось «серпове», у 230 – «ставщизна», в 43 – данина курми й каплунами. Міщани несли і нічну варту. Сторожа пропорційно складалася з українського, польського та єврейського населення. Наприкінці XVIII ст. за чисельністю переважала єврейська громада – за документами 1784 року із понад 300 будинків в Пłosкирові більшість (170) належало євреям [6, с.427], кількість яких сягала близько однієї тисячі. Відповідно переважав й відсоток єврейських купців і торгівців у ряді ремесел і дрібній торгівлі в лавках. Друге місце щодо кількості населення становили поляки-католики і третє – православні українці.

Наприкінці XVIII ст. Пłosкирів продовжував виконувати роль адміністративного осередку – центра староства, до якого входили села Заріччя, Мацьківці, Шаровечка, Лезнево, Олешин, Іванківці і Гречани. Серед різних верств населення цих сіл найбільшу групу становили селяни

¹¹ Головні елементи цього гербу – три схрещені списи, правда у вигляді стріл, в 1796 році були використані для складання гербу повітового міста Проскурів: «В голубом поле три стрели крестообразно положенные, средняя острием вниз, а другия оным вверх. Употребление сего там герба видно по актам судебных мест» (див. *Полное собрание законов Российской империи. – Собрание первое. – Т.XXIII. – №17435*).

«поєдинники», на другому місці були «піші», потім «парові». Люстрація 1789 року вказує, що Пłosкирівське староство входило до Замойської ординації та перебувало у держанні Констанції із Чарторийських (Замойської), загальний дохід з усіх прибуткових джерел у Пłosкирові становив 24138 злотих і 6 грошей, у старостві – 54023 злотих і 14 грошей. У містечку нараховувалось будинків єврейських – 184, міщан тяглих – 96, халупників та піших – 126 [10, 1007]. Отож, чисельність населення Пłosкирова того року була близько 2,5 тис. осіб.

Писемні джерела кінця XVIII ст. фіксують також певні особливості та події життя у Пłosкирові. Так, купити будинок у містечку у ті часи можна було лише з дозволу старости. Запис про цей факт обов'язково заносився до міських книг. Як і в інших містах Поділля, мешканці Пłosкирова у 80-90-ті роки XVIII ст. утримували шпиталь для убогих, калік та безпритульних. Крім того, з 1786 року вони організували трьохрічне навчання медицини у Кракові учневі Войцеху Плецковському, для чого зібрали 400 польських злотих. Цю суму пłosкирівчани заплатили за одяг і підводу. Окрім цих грошей, учневі було видано ще 126 злотих на руки і по 120 платили щорічно за навчання [5, с.185]. Уривчасті записи в актових книгах міста зберігають відомості й про прибутки і поточні витрати міського уряду та про розміри надходжень від податків. Цікавим є той факт, що на оплату писарю передбачалася відповідна сума за кожен запис до міських книг. На службі в уряді перебували й міські слуги-пахолки. У Пłosкирові наймали переважно лише одного пахолка [9, с.13]. Є відомості й про особовий склад міського уряду. У магістратських документах 1780-х років зустрічаємо такі імена: бурмістри Яцек Завадський та Якуб Випишко, лавники Адам Урода, Мартин Маркон та Антоній Лиско, міський писар Якуб Видацький [10, с.1007-1008]. Є відомості про існування у Пłosкирові наприкінці XVIII ст. броварні, двох млинів та двох гуралень.

У 1792 році помер Анджей Замойський. Спадкоємцями ординації Замойських були два його сини (Олександр та Станіслав-Костка), але тут знову втрутилась Констанція. Вона не бажала віддавати усе керівництво ординацією синам, вимагаючи для себе залишити пожиттєво володіння деякими маєтками. Серед них було й Пłosкирівське староство.

Вирішення родинної суперечки настало після другого поділу Польщі та приєднання Поділля у 1793 році до Російської імперії. Царська влада перевела королівщину у власність російської держави, отож Пłosкирів та староство стали державними (казенними) маєтностями. Але, була зроблена тимчасова поступка – визнані права Констанції Чарторийської (Замойської) на пожиттєве тримання Пłosкирівського староства, але без права передачі його нащадкам¹². Додамо, що це право розповсюджувалось лише на села староства, але не на Пłosкирів. Старостинське містечко Пłosкирів 5 липня 1795 року Указом імператриці Катерини II отримало статус повітового міста новоствореної Подільської губернії. У цьому Указі Пłosкирів був названий Проскурівим. Отже, в історії міста була відкрита нова сторінка.

Джерела та література:

1. Архив Юго-Западной России. – Ч.III. – Т.II. – К., 1868.

¹² Констанція Чарторийська (Замойська) померла 1797 року. Пłosкирівське староство як єдиний маєтковий комплекс було ліквідоване. Імператриця Катерина II віддала села колишнього староства у володіння графа Івана Гудовича.

2. Вердум фон Ульріх. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 рр. // Жовтень, 1983. – № 10.
3. Держархів Хмельницької обл. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.3.
4. Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти. – Хмельницький, 2008.
5. Орловський М. Историческое описание уездного г. Проскурова Подольской губернии // Подольские Епархиальные Ведомости, 1863. – №5.
6. Петров М.Б. Яков'юк О.П. Плоскирів – старовинне містечко Поділля XV – XVIII ст. //Матеріали XI-Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004.
7. Трубочанінов С.В. Плоскирівське староство в другій половині XVII-XVIII ст. // Культура Поділля: історія і сучасність. – Хмельницький, 1993.
8. Трубочанінов С. Развитие господарства Поділля у XVIII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Т.2(4). – Кам'янець-Подільський, 1998.
9. Тхор В. Деякі питання розвитку м.Проскурова у XVIII ст. Хмельницькому - 500. Тези науково-теоретичної конференції. – Хмельницький, 1991.
10. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym. – Warszawa, 1845. – Т.2. – Cz.2.
11. Kolodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672-1699. – Warszawa, 1994.

Западенко І. В.
Стрельбицька Н.І.
м. Хмельницький

Місто Хмельницький на ілюстрованих маркованих конвертах пошти СРСР

Поштовий конверт (за словниковим визначенням – конверт листа) – це прямокутна паперова оболонка, зазвичай стандартизованого формату, із запечатуванням для вкладання листа та його збереження. Уперше в історії поштові конверти продавалися власником книжково-канцелярського магазину Брюером в Брайтоні (Великобританія, 1820 р.). На ньому пишуться адреси отримувача та відправника, наклеюються поштові марки в якості знаків оплати за пересилання, іноді наклеюються ярлики та проставляються штемпелі. У 1840 р, в обіг було випущено так звані “конверти Малреді” – конверти з вже вдрукованими на них зображеннями поштових марок [1, с. 70]. Такі конверти самі по собі, поряд з функціями забезпечення цілісності та конфіденційності вкладення, є знаками поштової оплати та в філателії іменуються “цільною річчю” [1, с. 22]. Такі конверти випускаються спеціалізованими державними підприємствами з випуску цінних паперів.

Конверти ілюстровані (або як їх ще називають – художні) являють собою цільну річ, тобто конверт з вдрукованим знаком поштової оплати, на лицевій (адресній) стороні якого додруковано зображення ландшафту, пам'ятного, рекламного або іншого малюнку. Такі конверти були поширені в СРСР та деяких інших країнах, і зараз залишаються поширеним засобом поштових відправлень в Україні і на пострадянських теренах. Окрім того, як тими ж спеціалізованими підприємствами, так і іншими поліграфічними виробництвами випускалися і випускаються немарковані ілюстровані конверти. З розвитком недержавного поліграфічного виробництва і вдосконаленням технологій оперативної поліграфії ілюстровані немарковані конверти почали

випускатися масово, до різних нагод і приводів, зокрема рекламних акцій, та стали поширеним елементом корпоративного стилю.

Однак саме ілюстровані конверти як цільні речі, які випускалися й випускаються в якості знаків поштової оплати, мають вищу колекційну цінність. Адже їх випуск хоч є масовим, але доступний не кожному. І, особливо в радянський період, графічні зображення перед тим, як бути зображеними на конверті, проходять відбір і певну конкуренцію.

Серед усього розмаїття сюжетних груп, які зображуються на конвертах листів, особливою темою є зображення краєвидів і пам'яток населених пунктів. Через меншу порівняно з поштовими картками кількість таких сюжетів та через те, що на постачання конвертів з "місцевими" сюжетами звертали менше уваги, місцевий відправник дуже нечасто міг порадувати адресата листом у конверті з місцевим колоритом. Але через те, що конверти в період СРСР друкувалися масово, мільйонними накладками і такими ж партіями поширювалися просторами "необъятной родины", завдяки їм така ж кількість відправників і адресатів мала шанс мимоволі познайомитися з іншими містами та їхніми пам'ятками. Каталоги маркованих конвертів свідчать, що конверти з новими зображеннями у 1960-70-ті рр. випускалися в обіг мало не через день. Друкувалися вони на кількох фабриках Держзнаку, що обов'язково зазначалося у вихідних даних із зворотної сторони. Там же на кожному конверті вказувалася коротка інформація про сюжет та про художника, який підготував дизайн конверту.

Хоч ілюстровані конверти виготовлялися масово, місту Хмельницькому не часто щастило бути зображеним на цьому наймасовішому предметі поштового вжитку. У радянський період, тобто від повоєнного часу, коли вони набули поширення, до 1991 р. каталогізовано всього лише 13 конвертів з зображенням хмельницьких будинків і пам'ятників. 10 із них видано з 1959 по 1971 р., і лише 3 - у наступне двадцятиріччя.

Найпершим у 1959 р. у поштових відділеннях з'явився конверт із зображенням Будинку Рад у Хмельницькому (див. фото 1), який точно у такому ж оформленні було перевидано наступного 1960 р. і ще раз видано у 1962 р. Конверти 1959 і 1960 рр. випускалися із вдрукованою стандартною маркою номіналом 40 коп. (згідно тарифу на звичайний поштовий лист), а у 1962 р. - з вдрукованою новою стандартною маркою номіналом 4 коп., які було введено в обіг після грошової реформи 1961 р. Самі ж марковані конверти продавалися відповідно за 50 коп. і за 5 коп. Головна адмінбудівля обласного центру, будівництво якої було завершено у 1954 р., очевидно, вважалася найпримітнішою та ідеологічно найвагомішою пам'яткою міста. У подальшому зображення на конвертах також цілковито підпорядковувалися ідеології.

Окрім Будинку Рад, який нині набув статусу пам'ятки архітектури місцевого значення, лише ще одна архітектурна споруда з переліку пам'яток присутня на хмельницькому циклі конвертів - це будинок Соломона Маранца. На поштовому конверті у наступному 1964 р. він був зображений також з ідеологізованих міркувань, оскільки на той час у ньому знаходився місцевий Палац піонерів. Саме цю назву й зазначено на малюнку. А навіть поза тим, цей старовинний будинок у стилі класицизму, пов'язаний з багатьма сторінками міської історії, цілком пристойно представив наше місто клієнтам пошти СРСР.

Останнім зображенням на маркованому конверті, яке було пов'язане з старим Проскуровом, була у тому ж 1964 р. вулиця 25-го Жовтня (колишня Олександрівська), якої на той час ще не надто

торкнулися знесення і перебудови, що незабаром докорінно змінили її автентичний вигляд. Такою, сформованою наприкінці XIX - початку XX ст., її бачили відправники та адресати листів.

Далі на художніх маркованих конвертах зображувалися лише нові споруди міста Хмельницького, стверджуючи, що місто росте, будується і розвивається тільки в часи радянської влади і завдяки їй. Пам'ятки, що залишилися від повітового Проскурова, були архітекторами приречені на знесення, а художниками - на забуття. Історія також існувала лише нова, радянська, яка писалася та фіксувалася наново. Хмельницький мав у всіх куточках Радянського Союзу поставати у вигляді міста молоді та спорту, в якому все в ім'я людини, все для блага людини.

У 1966 р. на черговому поштовому конверті зображується водна станція добровільного спортивного товариства "Спартак", яку сьогодні важко впізнати у зруйнованій часом набережній Південного Бугу. У 1969 р. виходить конверт з малюнком Хмельницького кооперативного технікуму (нині це Хмельницький кооперативний торговельно-економічний інститут), а у 1970 р. - головний міський стадіон "Динамо". Друк останнього вже був різнокольоровим, а не одноколірним, як на конвертах попередніх випусків, а зображення - більш стилізованим (фото 2). Конверт із стадіоном "Динамо" вийшов до 10-річчя перебудови останнього у велику спортивну споруду з трибунами на 10 тис. місць [4, с. 64].

Зображені на поштових маркованих конвертах і найбільші на свій час хмельницькі готелі "Поділля" (1970 р., нині "Центральний", фото 3) та "Жовтневий" (1971 р.). Конверт з готелем "Поділля" надруковано у 2 кольори. Окрім самого готелю, зображено фрагмент бульвару посеред вул. Гагаріна, ще з огорожею, якої тепер нема. Готель "Жовтневий" зображено у кольорі.

Далі місто Хмельницький надовго зникає з конвертів пошти СРСР. Таке враження, що старі мальовничі куточки, які вціліли перед наступом бетону, скла і металу радянських новобудов, вважалися старим мотлохом, а нові споруди, що прийшли на їхнє місце, виявилися великими та нецікавими. Наступні два маркованих конверти пошта СРСР з великими перервами присвятила хмельницьким пам'ятникам.

На одному (1975 р., фото 4) зображується пам'ятник Богдану Хмельницькому на Привокзальній площі, від встановлення якого того року минуло 20 років. Цей конверт відрізняється тим, що у інформації на зворотній стороні помилково вказано скульптора - автора пам'ятника. Авторами хмельницької скульптури є А. Олійник і М. Вронський [4, с. 62], а не І. Кавалеридзе, як зазначено у вихідних даних. І. Кавалеридзе ж створив інший, схожий за композицією, пам'ятник Богдану Хмельницькому, який встановлено у м. Чернігові. Маркований конверт з його зображенням було видано у 1967 р.

Лише через 8 років по тому, у 1983 р., виходить з друку ще один маркований конверт з зображенням хмельницької пам'ятки - меморіалу Вічної Слави (Вічний Вогонь у сквері на перехресті вулиць Проскурівської та Івана Франка). Вихід цього конверту також приурочено до ювілею - 10-річчя реконструкції меморіалу та встановлення тут нового пам'ятника.

А ще через 6 років, наприкінці 1989 р., виходить останній "хмельницький" маркований художній конверт радянського періоду. На ньому зображено багатопверхову будівлю видавництва "Поділля", що на проспекті Миру. Сіро-прямокутна будівля в утилітарному напрямку архітектури 1980-х рр. відома не своїми естетичними принадами, а тим, що у цьому

видавництві було встановлено одну з найпотужніших в СРСР лінію для масового друку книжок з просто фантастичною продуктивністю, розраховану на мільйонні накладки. Через кризу 1980 років, яка розпочалась невдовзі, та розпад СРСР у 1991 р. ця лінія майже ніколи не використовувалася. Одне з небагатьох відомих видань, частину накладу якого було віддруковано у Хмельницькому видавництві "Поділля" - це перше масове передплатне видання творів О. С. Пушкіна у 3 томах (1983-1986 рр.) загальним накладом 10 млн. 700 тис. (!) примірників.

Цей останній конверт вийшов вже з маркою у 5 коп., оскільки на той час вартість поштових послуг було підвищено.

Далі з розпадом Радянського Союзу пошта СРСР припинила своє існування, і місто Хмельницький з'являлося вже на поштових маркованих конвертах пошти України.

Таблиця 1

**Ілюстровані марковані конверти пошти СРСР
з зображенням краєвидів м. Хмельницького**

№ п/п	Дата випуску	Сюжет зображення	Примітки
1.	26.11.1959	Хмельницький. Будинок Рад	Марка 40 коп.
2.	20.05.1960	Хмельницький. Будинок Рад	Марка 40 коп.
3.	29.05.1962	Хмельницький. Будинок Рад	
4.	24.08.1964	Хмельницький. Палац піонерів	
5.	10.12.1964	Хмельницький. Вулиця 25-го Жовтня	
6.	06.01.1966	Хмельницький. Водна станція «Спартак»	
7.	13.06.1969	Хмельницький. Кооперативний технікум	
8.	26.07.1970	Хмельницький. Стадіон «Динамо»	
9.	09.10.1970	Хмельницький. Готель «Поділля»	
10.	18.05.1971	Хмельницький. Готель «Жовтневий»	
11.	23.12.1975	Хмельницький. Пам'ятник Богдану Хмельницькому	Автором скульптури помилково вказаний І. Кавалеридзе
12.	27.06.1983	Хмельницький. Монумент Вічної Слави	
13.	30.11.1989	Хмельницький. Видавництво "Поділля"	Марка 5 коп.

Ілюстрації

Фото 1.

Фото 2.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Гостиница „Подольє”
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Готель „Поділля”

■■■■■

/	/	/	/	/	/

ИНДЕКС АДРЕСА ПОДПЧАТЕЛИ

ПОЧТА СССР 4 руб.

Куда _____

Кому _____

Индекс и адрес отправителя _____

Фото 3.

г. Житомирский
Памятник Богдану Хмельницкому

■■■■■

/	/	/	/	/	/

Инддекс підприємства зв'язи и адрес відправителя

ПОЧТА СССР 4 руб.

Куда _____

Кому _____

Индекс підприємства зв'язи и адрес
отправителя _____

Фото 4.

Джерела та література:

1. Граллерт В. Филателистический словарь. [Сокр. пер. с нем. Ю. Соколова и Е. Сашенкова] / В. Граллерт, В. Грушке // М.: Связь, 1977. - 272 с. с ил.
2. Каталог конвертов [Електронний ресурс] // Каталог конвертов СССР, ХМК. - Режим доступу: <http://konvert.web.ur.ru/>
3. ХМК СССР [Електронний ресурс] // Stampost.com. - Режим доступу: <http://www.stampost.com/?section=5>
4. Есюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти. - Хмельницький, 2004. - 112 с.

Йолтуховський Р. В.
м. Кам'янець-Подільський

Консервативно-монархічні партії та організації в Проскурівському повіті у 1906-1917 рр.

У статті характеризується ідеологія та діяльність консервативно-монархічних організацій на території Проскурівського повіту у 1906-1917 рр. Автором з'ясовується кількість, соціальний склад та їх чисельність чорносотенних осередків.

Ключові слова: консервативно-монархічний рух, Проскурівський повіт, «Союз русского народа», «Общество активной борьбы с революцией и анархией».

Історія виникнення і діяльності політичних партій та організацій на території Проскурівського повіту на початку ХХ ст. залишається ще недостатньо вивченою. До таких невисвітлених тем належить питання виникнення та діяльності консервативно-монархічних партій у регіональному розрізі, зокрема у Проскурівському повіті 1906-1917 рр.

Мета нашого дослідження – висвітлення обставин виникнення місцевих структур консервативно-монархічних організацій та їхня діяльність в межах Проскурівського повіту.

Історіографія, що стосується зазначеної теми, досить обмежена. Питанню висвітлення діяльності консервативно-монархічних партій та організацій на території Проскурівського повіту й їхній кількості та чисельності осередків у 1906-1917 рр. присвятили свої розвідки О. Федьков [1], Д. Решетченко [2] та В. Бондар [3].

Джерельною базою для написання статті слугували матеріали державних архівів України: Центрального державного історичного архіву України в м. Києві: фонд 301 (Жандармські установи Подільської губернії); Державного архіву Хмельницької області: фонд 228 (Канцелярія Подільського губернатора). Для показу практичної роботи осередків консервативно-монархічних партій та організацій ми використали також публікації у газеті «Подолія».

На межі ХІХ – ХХ ст. почав формуватися партійний консервативно-монархічний напрям в суспільно-політичному житті Російської імперії. Це обумовлювалося низкою причин. По-перше, виникнення чорносотенних організацій було захисною реакцією самодержавства та певних верст суспільства на піднесення революційного руху в країні. Вони виступили за

збереження традиційних інститутів, насамперед, монархії, в якій вбачали запоруку соціальної стабільності. По-друге, криза самодержавства призвела до того, що воно вже не могло самостійно протистояти революційному рухові. Царизм відчував потребу в організації правих сил.

Подібно до всіх політичних партій, чорносотенці на шляху свого організаційного становлення пройшли певну еволюцію. Один із перших виник аристократичний гурток «Русское Собрание», ідея створення якого виникла в жовтні 1900 р. Тоді певне коло осіб побачило загрозу для російської справи у космополітичності вищого прошарку привілейованих станів і визнало бажаним організувати націоналістичний гурток [4, с.33]. Хоча в статуті йшлося про суто культурницькі завдання організації, проте вона ставила за мету впровадження принципів «самодержавства, православ'я, народності». Пізніше ці принципи буде покладено в програми майже всіх монархічних організацій. Саме члени цього гуртка в період революції 1905-1907 рр. утворили кістяк керівництва різних чорносотенних організацій.

Переломним моментом у процесі становлення консервативно-монархічних партій були події першої російської революції. Тоді швидко зростання революційного руху змусило монархістів прискорити процес партійного будівництва. Ця проблема ще гостріше постала після видання царського Маніфесту 17 жовтня 1905 р., який демократичні кола сприйняли за сигнал до посилення тиску на самодержавство. Однак, услід за демонстраціями під революційними гаслами, у наступні дні країною прокотилася хвиля єврейських погромів. Тому перед монархістами поставало завдання спрямувати цю стихію в потрібний напрям. Лідери чорносотенців вважали свій рух єдиним по-справжньому народним, що, на відміну від штучно принесених на російський ґрунт західноєвропейських доктрин, має історичні корені. Навіть назва «чорна сотня» була запозичена з історії допетровської Росії, коли «чорною сотнею» називали податне населення, і саме нижгородська «чорна сотня» згуртувавшись навколо Кузьми Мініна, врятувала престол і Московію.

Після погромів розпочався процес різкого зростання консервативно-монархічних організацій. Чорносотенцям вдалося створити політичну організацію, розраховану на залучення до своїх лав широких прошарків населення. Нею став «Союз русского народа» (далі – СРН), заснований 8 листопада 1905 р. у Петербурзі з ініціативи членів «Русского собрания» [5, с. 86].

СРН швидко розширював сферу свого впливу і незабаром в Подільській губернії в червні 1906 р. у м. Балті, виник перший відділ. Його очолив Балтський повітовий предводитель дворянства відставний штабс-ротмістр С. Всеводський [6, арк 22.; 7, арк. 188]. У цей же період, за повідомленням Проскурівського повітового справника, а саме 27 грудня 1906 р., у с. Соломна Проскурівського повіту був організований відділ СРН [8, арк.4]. На початку 1907 р., за даними газети «Подолія», відкрилися нові відділи СРН у селах Калитинці, Курівка, Лехнівці та Тростянці Проскурівського повіту [9].

У цей період чорносотенні організації, спекуючи на скрутному соціально-економічному становищі населення, здійснювали шалену монархічну пропаганду серед різних верств населення з метою залучення його до консервативно-монархічних партій та організацій.

Важливими причинами успішного організаційного становлення та чисельного зростання чорносотенців було сприяння державних адміністрацій, місцевих органів самоврядування, а також правоохоронних структур. Працівники зазначених установ зі співчуттям ставились до консервативно-монархічного руху, що боровся з революційними виступами.

Активну підтримку надавало також духівництво Російської православної церкви. Так, про це йшлося у повідомленні дописувача газети «Подоля» селянина, який сховався за ініціалами Г. К. Повідомляючи про відкриття 3 лютого 1907 р. у селах Курівка та Мала-Бубнівка відділення СРН, він зазначав, що на урочистостях з цього приводу були присутні волосний старшина та дільничний урядник. Під час дійства відбувся хресний хід від школи с. Малої-Бубнівки до школи с. Курівки очолений двома місцевими священиками. Селяни в процесії несли портрет царя і хором співали «Спаси Господи», а оркестр виконував гімн «Боже, царя храни». По завершенні хресного ходу було відслужено молебень за здоров'я царствуючої родини. Наприкінці молебня місцевий священик звернувся з промовою, в якій пояснив мету і значення СРН. На завершення молебня було проголошено многолітня царствуючому дому, священному Синоду, преосвященному Парфенію та всім учасникам цього дійства. До новоутвореного відділу СРН записалось 122 домогосподарі [10,с.3]. За подібним сценарієм відбувалось відкриття більшості відділів СРН.

Особливе місце в планах консервативно-монархічних партій посідало село. І хоча чорносотенці дотримувались пропоміщицької позиції в аграрному питанні, в їх лавах було багато селян. Поміщики, служителі церкви, поліцейські чини, які здебільшого очолювали сільські відділення СРН, використовували різні способи масового залучення до консервативно-монархічних організацій: від матеріальної зацікавленості аж до сліпої віри в доброго Царя й Бога.

Про певні успіхи чорносотенної пропаганди у цьому напрямку може слугувати лист селян с. Зеленого Проскурівського повіту. Він був надісланий у серпні 1907 р. до редакції газети «Русское знамя» на ім'я одного з лідерів СРН – В. Пуришкевича. У листі, підписаному двадцятьма трьома селянами, йшлося про конфлікт між ними й орендаром євреєм Б. Шпіртом. Останній під чужим іменем в їхньому селі орендував масток. При цьому орендовану землю, на якій раніше селяни випасали свою худобу, він розбив на 9 частин і засіяв. Таким чином, Б. Шпірт не залишив землі під випас селянської худоби та вимагав від селян, на їхню думку, «неможливу платню за випас по 5 крб. за кожну штуку». Під впливом чорносотенної пропаганди селяни звертались до В. Пуришкевича з проханням «просити захисту заступництва від нашого Монарха про огороження нас беззахисних від єврея Бейріша Шпірта, а також видання розпорядження про висилку його як шкідливого експлуататора з с. Зеленого з огляду на те, що він належить до громади євреїв Волинської губернії» [11,арк. 209-211 (зв.)].

Про організаційні успіхи монархістів свідчить рапорт Проскурівського повітового справника, в якому він повідомляв, що станом на жовтень 1907 р. в повіті існувало 12 відділів і 5 підвідділів СРН.

Таблиця 1.

**Кількість та чисельність чорносотенних організацій
у Проскурівському повіті (жовтень 1907 р.)**

№	Відділи	Кількість членів
1.	м. Кузьмин	96
2.	с. Слобідка-Кузьминська	60

3.	с. Бедриківці	110
4.	с. Остапківці	100
5.	с. Шишківці	100
6.	с. Радківці, д. Боршівка	250
7.	с. Хмелівка	160
8.	с. Соломна	155
9.	с. Вигнанка	115
10.	с. Куманів	174
11.	с. Гречани	150
12.	с. Куровечка	122
	Підвідділи	
1.	м. Ярмолинці	134
2.	м. Шарівка	150
3.	с. Новосілки	40
4.	с. Журавлинці	50
5.	с. Калитинці	50

При цьому він зазначав, що в районі четвертого стану було до 50 осіб членів, які приєдналися до Почаївського СРН й 3 особи – до Балтського відділу союзу [12, арк. 304]. У наступні роки, за повідомленням газети «Подолія», було відкрито чорносотенні відділи у таких населених пунктах, як: м. Фельштин, у селах Кислиця [13, с.4], Орлинці [14, с.3], Варівці [15].

Окрім відділів СРН, на території Проскурівського повіту в с. Бедриківці у серпні 1907 р. було дано дозвіл на відкриття осередку «Общества активной борьбы с революцией и анархией». Його головою був – А. Долгов, а членами: А. Яворощук та Н. Фонда [16, арк. 460-461, 473-473 (зв.)]. Однак, надалі цей відділ будь-якої активної діяльності не проявив.

З метою заспокоєння населення та покращення добробуту членів консервативно-монархічних організацій керівники цих структур розширювали напрямки своєї діяльності, охоплюючи, крім політичної, ще й економічну сферу. За повідомленням газети «Подолія», у Проскурівському повіті членами СРН було відкрито споживчі товариства та кооперативні крамниці в таких населених пунктах: м. Шарівка, села Татаринці, Вовче, Соломна, Бедриківці, Орлинці [17].

Український національний рух був органічно ворожий консервативно-монархічним організаціям. Українська преса, незалежно від партійної належності, викривала антинародну суть СРН, який, сіючи міжнаціональну ворожнечу, прагнув залишити непорушними старі порядки. У дописі з м. Проскурова, надрукованому в українській газеті «Рада», повідомлялось, що «прогресивні (поступові) партії рішучо борються з чорносотенним рухом, який ведеться «членами истинно-русских людей» в місцевостях серед селян» [18, с.441].

Не гребували політичні опоненти в боротьбі з прихильниками консервативно-монархічних партій і використанням фізичної сили. Так, у м. Проскуріві міщанин Ш. Бекер, що належав до організації анархістів-комуністів, побив місцевого жителя Домбровського, члена СРН [19, с. 129; 20, с. 162].

У період столипінської реакції відбувалось кількісне зростання консервативно-монархічних партій та організацій. У ході нового революційного піднесення відбувався спад у консервативно-монархічному русі. Він зумовлювався низкою причин. По-перше, розчаруванням населення в їхній ідеології та діяльності. Про це, зокрема, свідчать спогади М. Мельника, який проживав у с. Буйлівці. Він згадував, як до їхнього села з м. Проскурова приїжджав агітатор СРН, який зажадав негайно скликати мітинг. До корчми зійшло багато людей. Під час свого виступу агітатор закликав вступати до лав «Союзу архангела Михаїла», обіцяючи при цьому, що хто запишеться і зробить внесок 1 карбованець, той отримає нагрудний знак. Однак, під час дискусії агітатору не вдалось переконати селян і більшість тих, хто зібралися, дійсно пішли геть. «Так, що приїжджий «союзник» вхопив облизня», – згадував очевидець. [21, с. 10-11]. По-друге, увесь консервативно-монархічний рух у Російській імперії переживав внутрішню кризу. Про це, зокрема, свідчать дані Проскурівського повітового справника за 1913 р. (Таблиця), з яких ми бачимо, що в повіті існувало лише вісім осередків СРН, при цьому шість з них були представлені осередком Почаївський СРН [22, арк. 4].

Таблиця 2.

Кількість, чисельність та час створення консервативно-монархічних організацій у Проскурівському повіті (1913 р.)

№	Назва осередку	Назва населеного пункту	Час створення
1.	Соломнянський відділ Почаївського «СРН»	с. Соломна	27 грудня 1906 р.
2.	Рипнянський відділ Почаївського СРН	с. Рипна	1 листопада 1907 р.
3.	Куровський відділ Почаївського «СРН»	с. Курівка	3 лютого 1907 р.
4.	Гречанський відділ Почаївського «СРН»	с. Гречани	25 лютого 1907 р.
5.	Вигнанський відділ Почаївського «СРН»	с. Вигнанка	27 травня 1907 р.
6.	Куманівський відділ Почаївського «СРН»	с. Куманів	27 липня 1907 р.
7.	Підлісно-Олексинецький підвідділ «СРН»	с. Підлісний-Олексинець	25 вересня 1908 р.
8.	м. Ярмолинецький підвідділ «СРН»	м. Ярмолинці	1 жовтня 1907 р.

Вступ Росії в Першу світову війну викликав патріотичне піднесення в країні. Це породило надію на подолання розбіжностей у консервативно-монархічному русі. Однак подальша діяльність чорносотенських партій та організацій на території Проскурівського повіту занепадає. Зокрема, про це свідчать рапорти Проскурівського повітового справника за 1915 та 1916 рр., в яких він, інформуючи Подільського губернатора про суспільно-політичну ситуацію в повіті, не згадує про будь-яку діяльність партій правого спрямування [23, арк. 85, 92, 111, 149, 171, 217].

Отже, консервативно-монархічний рух, який виник на початку ХХ ст., був невід'ємною частиною соціальних і суспільно-політичних процесів, які відбувалися в Російській імперії. Чорносотенні організації виникли у Проскурівському повіті в період спаду революційного руху у 1906-1907 рр. Їхнє кількісне та чисельне зростання було досягнуто завдяки підтримці органів державної влади та Російської православної церкви. Надалі, в ході нового революційного піднесення, праві партії втратили свій вплив. Під час Першої світової війни консервативно-монархічний рух у Проскурівському повіті остаточно занепав.

Джерела та література

1. Федьков О. М. Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій вселаш Правобережної України): Монографія / О. М. Федьков. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2007. – 248 с.; Федьков О. М. Чорносотенці і чутки на Поділлі (з історії суспільно-політичного життя та ментальності на поч. ХХ ст. / О. М. Федьков, О. М. Казмірчук // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т.6 (8). – С.435-450.
2. Решетченко Д. В. Методи роботи політичних партій напередодні та в період першої російської революції (на матеріалах Проскурівського повіту) / Д. В. Решетченко. Матеріали ІІІ науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / ред. кол. Баженов Л. В. (голова), Блажевич Ю. І. (співголова), Єсюнін С. М. (співголова, відповідальний редактор) та ін. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2011. – С.158 – 164.
3. Бондар В. В. Політичні партії в Проскуріві напередодні і в період Першої російської революції / В. В. Бондар // Місто Хмельницький в контексті історії України. – Хмельницький, Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – С.81– 86.
4. Степанов С.А. Чёрная сотня в России. 1905-1914 гг. / С. А. Степанов.– М.:ВЗПИ, А/о "Розвузнаука", 1992. – 330с.
5. Политические партии России: история и современность / Под ред. А. И. Зевелева, Ю. П. Свириденко, В. В.Шелохаева.– М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 631с.
6. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 2693. – 41 арк.
7. ЦДІАУ м. Києві. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр.715. – 358 арк.
8. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.228. – Оп.1. – Спр.7686. – 382 арк.
9. Местная хроника // Подолия. – 23 января. – 1907. – № 18. – С. 3; Местнаяхроника // Подолия. – 9 марта. – 1907. – № 55. – С. 4;
10. К – рь. Г. Корреспонденции / Г. К – рь. // Подолия. – 27 февраля. – 1908. – № 25. – С. 3.
11. ДАХО. – Ф.228. – Оп.2. – Спр.152. – 925 арк.
12. ДАХО. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.7686. – 382 арк.
13. Местнаяхроника // Подолия. – 25 января. – 1908. – № 11. – С. 4.
14. Местная хроника // Подолия. – 17 сентября. – 1908. – № 111. – С. 3.
15. Кречковский В. М. Открытиеподотделас.р.н. в селеВаровцах, Проскуровскогоуезда / В. М. Кречковский // Подолия. – 5 августа. – 1909. – № 92. – С. 3.; Ш. С. Ф. Открытие подотдела с.р.н. / Ф. С. Ш. // Подолия. – 29 июля. – 1909. – № 89. – С. 3.
16. ДАХО. – Ф.228. – Оп.2. – Спр.152. – 925 арк.
17. Местная хроника. // Подолия. – 24 июля. – 1907. – № 164. – С. 3.; Местнаяхроника. // Подолия. – 22 декабря. – 1907. – № 283. – С. 3.; Местнаяхроника. // Подолия. – 27 февраля. – 1908. – № 25. – С. 4.; Местнаяхроника // Подолия. – 17 декабря. – 1908. – № 150. – С. 4.

18. Федьков О. М. Чорносотенці і чутки на Поділлі (з історії суспільно-політичного життя та ментальності на поч. ХХ ст. / О. М. Федьков, О. М. Казмірчук // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2001. — Т.6 (8). – С.435-450.
19. Федьков О. М. Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій вселю Правобережної України): Монографія / О. М. Федьков. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2007. – 248 с.
20. Решетченко Д. В. Методи роботи політичних партій напередодні та в період першої російської революції (на матеріалах Проскурівського повіту) / Д. В. Решетченко // Матеріали ІІІ науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / ред. кол. Л. В. Баженов (голова), Ю. І. Блажевич (співголова), С. М. Єсюнін (співголова, відповідальний редактор) та ін. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2011. – С.158 – 164.
21. Мельник М. І. Життя, віддане народу. Спогади старого більшовика / М. І. Мельник. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2003. – 288 с. + 16 с.
22. ДАХО. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.8277. – 279 арк.
23. ДАХО. – Ф.228. – Оп.2. – Спр.215. – 224 арк.

Кохановський О.Б.

м. Деражня

Культурно-освітній розвиток Деражнянщини у 40-80-ті роки ХХ століття

У статті на основі документальних та історичних матеріалів висвітлюється процес становлення та розвитку мережі культосвітніх закладів Деражнянського району у 40-80-ті роки ХХ ст.

Ключові слова: *культосвітні заклади, клуби, бібліотеки, музеї, Деражнянський район.*

В історії розвитку української культури на селі у період 40-80-х років ХХ ст. важливе місце посідає регіональний аспект. Питання культурно-освітніх процесів на Поділлі неодноразово обговорювались на наукових та краєзнавчих форумах, ставали предметом досліджень сучасних істориків, краєзнавців, культурологів.

Але попри здобутки вітчизняної історіографії проблематика розвитку культури на Деражнянщині й досі залишається малодослідженою. Чимала кількість наявних публікацій, які висвітлюють історію галузі культури Деражнянського району у 40-80-ті роки ХХ ст. присвячені в основному розбудові мережі культурно-просвітницьких закладів краю, проведенню заходів художньої самодіяльності, різноманітних читачьких конференцій, гурткової та лекторської роботи. Критика у газетних матеріалах стосувалась лише кадрової проблеми галузі. «Ледачий та безвідповідальний» завклуб став улюбленим об'єктом для написання фейлетонів, публікацій критичного характеру, а клуб на замку – негативним символом культосвітньої роботи у сільській місцевості.

Однак, щоб глибше зрозуміти усі процеси, причини негараздів (при всій очевидності здобутків) у галузі культури, автор ставить за мету на основі виявлених архівних матеріалів по новому проаналізувати діяльність культосвітніх закладів Деражнянського району у 40-80-ті

роки ХХ ст. в умовах пануючої комуністичної партійної ідеології та командно-адміністративної системи управління.

Перші повоєнні роки у культурній галузі краю позначились інтенсивною відбудовою клубних установ, бібліотек, хат-читалень. Якщо у жовтні 1944 року у Деражнянському районі відновили роботу 37 культосвітніх закладів, то у 1949 році – 42 [3, арк. 9; 4, арк. 14].

У 50-60-ті роки спостерігається подальша тенденція до збільшення кількості культосвітніх установ. У 1956 році у Деражнянському районі працювало 25 сільських клубів, 13 сільських самостійних бібліотек, 14 приклубних бібліотек, районна бібліотека для дорослих, районна бібліотека для дітей та юнацтва, районний будинок культури, 20 сільських лекторіїв. У сільських клубах району нараховувалось 105 гуртків художньої самодіяльності, з них хорових – 25, музичних – 18, драматичних – 27, танцювальних – 10 [13, арк. 54]. 1960 року, після приєднання території Вовковинецького району, мережа закладів культури на Деражнянщині зросла до 98. Тоді в об'єднаному районі працювали 2 районних будинки культури, 4 районних бібліотеки, 44 сільських клуби, 31 сільська бібліотека, 17 приклубних бібліотек, 35 кіноустановок [8, арк. 33].

Однак незадовільною залишалась матеріально-технічна база та зовнішній вигляд закладів культури. Чимало клубів та бібліотек розміщувалися у непристосованих глинобитних приміщеннях, у куркульських або попівських хатах, панських будинках, колишніх церквах, взимку не опалювались, були в аварійному стані. Це заважало проведенню культурно-масових заходів.

У протоколах райпартконференції за 1950 рік зазначається, що у селах Шелехово, Осикове, Криничне, Слобідка-Кальнянська гуртки художньої самодіяльності майже не працювали, не проводилися лекції, художні читання, оскільки клубні установи мали «убогий вигляд», були не відремонтованими, не забезпечені паливом. У селах Новострівка, Нижнє, Шпичинці, Городище будівництво і ремонт культосвітніх закладів не проводились. У клубах були відсутні меблі, сценічні костюми, клубне обладнання [5, арк. 54]. Становище культосвітніх закладів не поліпшувалося і в наступні роки. Це яскраво ілюструє звіт першого секретаря райкому Компартії України Б.С. Машевського за 1965 рік: «Клубів, де б робота була ключем, дуже мало. Чомусь в багатьох клубах гуртки працюють від свята до свята, а останній час сплять або крутять кіно, яке не завжди хорошо демонструють. В багатьох селах клуби мали непривабливий вигляд, знадвору обшарпані, не побілені. Не краще і всередині» [9, арк. 30].

У селах Згарок, Красносілка, Городище та ін. клуби знаходилися в аварійному стані. У них не тільки учасники художньої самодіяльності не могли працювати, але й кіно рідко демонстрували. У клубі с. Марківка було холодно, брудно, а саме приміщення трималося «на курячих лапках» [9, арк. 30].

У перші повоєнні роки книжкові фонди бібліотек поповнювалися здебільшого політично-пропагандистською літературою та художніми творами, що прославляли Сталіна та комуністичну партію. На 1 жовтня 1946 року книжковий фонд районної бібліотеки для дорослих становив лише 1254 екз., у 1948 році він зріс до 4460 екз. [25, с. 454]. У 1950 році книжковий фонд бібліотек району поповнився на 9200 книг й на кінець року він нараховував 26320 примірників [5, арк. 54].

Водночас не припинявся процес руйнації і нищення національної книги: сотні назв наукових та художніх творів вилучалися цензурою. Доводилося обслуговувати читачів у

неприспособлених напівзруйнованих приміщеннях. Приміром, працівники районної бібліотеки змушені були популяризувати книги у приміщенні колишньої яйцебази, де через стіну знаходились тварини [4, арк. 16].

Труднощі у роботі галузі культури були зумовлені «залишковим» принципом розподілу коштів на соціально-культурну сферу, недостатністю бюджетних асигнувань. Наприклад, у 1951 році на проведення культурно-просвітницьких заходів закладами культури району було використано 305200 крб, тоді, як освітою, за цей же час зреалізовано 23844800 крб., охороною здоров'я – 1328540 крб. [6, арк. 26].

Проте на тлі небувалої розрухи, важкої демографічної ситуації, голоду 1946-1947 рр., ідеологічного тиску здійснені відбудовчі заходи у сфері виглядають дійсно вагомими. Діяльність клубних закладів у повоєнний період сприяла піднесенню освітнього і культурного рівня населення району. Водночас серйозним недоліком роботи була її заідеологізованість, утвердження в свідомості людей ідеологічних стереотипів радянського часу, спотвореного уявлення про внутрішньополітичне і міжнародне становище країни, про діяльність вищого партійного і державного керівництва.

Усе це вело до забуття і відмови від багатьох прогресивних народних традицій і досягнень національної культури, яка усе більше розглядалась як додаток до ідеології, а не як спосіб розуміння реального життя.

Аматорські концерти, вистави, інші творчі заходи, що проводилися культпрацівниками, викликали справжню зацікавленість і схвалення у людей. Проте більшість політичних акцій, всілякі викривальні кампанії сприймалися ними переважно стримано, вимушено, а будь-які спроби атеїстичної пропаганди викликали неприйняття.

Із середини 60-х рр. матеріально-технічне забезпечення культосвітніх закладів значно поліпшилось. До 100-ліття з дня народження В.І. Леніна і 50-річчя утворення СРСР у 1966-1970 рр. у Деражні побудовано нове приміщення районного Будинку культури, яке було введено в експлуатацію 1973 року [20], широкоформатний кінотеатр «Аврора» (1968 р.) [18], триповерхове приміщення Деражнянської музичної школи (1969р.), у десятиох селах споруджено будинки культури і клуби, 3 бібліотеки [10, арк. 40]. Окремі сільські новобудови вражали своєю помпезністю. Наприклад, новозбудована цегляна споруда будинку культури у селі Волоському (1968 р.) нагадувала справжній палац, де розмістилися великий глядацький зал на 500 місць, фойє, на другому поверсі – бібліотека з читальним залом [17].

Зазначимо, що будівництво культурно-освітніх закладів на селі здійснювалось переважно коштом колгоспів, а відтак, самих колгоспників. Тому в силу об'єктивних обставин будівництво клубів могли дозволити лише економічно-міцні господарства. Крім того, не всі керівники колгоспів всю енергію, ініціативу спрямовували на поліпшення культурно-освітньої сфери. Питання культури, як правило, розглядалось на засіданнях правлень колгоспів в останню чергу. Враховуючи матеріальні труднощі, поширення набув і метод так званої толоки – народного будівництва приміщень закладів культури [2, с. 335].

Внаслідок недостатнього державного фінансування найбільше постраждали «бригадні» села, де на розвиток соціально-культурних об'єктів увага майже не зверталася. А тому матеріально-технічна забезпеченість закладів культури у таких невеличких населених пунктах

упродовж усього часу стояла досить гостро. Прикладом може слугувати с. Буцнева, де у 1988 році проживало 510 колгоспників і членів їхніх сімей, а клуб і бібліотека розміщувались у пристосованому приміщенні [11, арк. 79].

Гальмувала розвиток сільських закладів культури проблема кваліфікованих кадрів. На 1948 р. з 41-го клубного працівника середню освіту мали лише 4, неповну середню – 16, початкову – 21 [4, арк. 16]. Мізерна заробітна платня сільського культпрацівника (у 70-х вона коливалася в межах 60–65 крб), відсутність комфортабельного житла, виконання доручень, які були не пов'язані з основною роботою (заготівля сіна, яєць, картоплі, просапка буряків тощо) спричинили постійну плінність кваліфікованих спеціалістів. У 1972 р. у п'ятьох Будинках культури не було художніх керівників. У зв'язку з нестачею працівників завідуючий районним відділом культури С. Колодій нарікав, що окремі правління колгоспів, виконкоми сільських рад і первинні комсомольські організації не направляють на курси чи в культосвітні училища здібних юнаків та дівчат, що керівники окремих сіл використовують культосвітніх працівників на інших роботах, які аж ніяк не пов'язані з розвитком художньої самодіяльності, організації культурного дозвілля трудящих [19].

Недооцінка професії культпрацівника партійними органами, керівниками господарств (доплата 30% до основного заробітку культпрацівника, яка була передбачена державною директивою колгоспам і радгоспам, виконувалася не усюди), безвідповідальність багатьох керівників закладів культури, постійні приписки, що особливо проявлялося наприкінці 80-х, лише поглиблювали кризові явища у культосвітній сфері села, досить часто живу справу губили формалізм, намагання видавати бажане за дійсне.

Зсередини 60-х років настав час, коли посилюється й без того надмірна ідеологізація суспільної свідомості та тоталітарні тенденції в адміністративно-державному управлінні. Влада намагається суворо контролювати будь-які інакомислення, здійснюючи через мережу культосвітніх установ масовий вплив на суспільну свідомість населення. Отож, діяльність усіх закладів культури була спрямована на виховання у молоді почуття патріотизму до всього радянського, пропаганду ідей марксизму-ленізму, положень та директив комуністичної партії, водночас, піддавалася нищівній критиці та викривленню історія боротьби українського народу за незалежність [24, с. 312].

Для працівників культури системно проводили навчання з ідеологічного виховання та політосвіти. У 1973 р. в районному університеті культури для працівників бібліотечних та клубних установ читались лекції на теми: «Боротьба КПРС і Радянської держави за реалізацію програми миру», «XXIV з'їзд КПРС про національні відносини в період комуністичного будівництва», «Естетичне виховання трудящих в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС», «Радянська художня література – засіб естетичного виховання трудящих», «Про культуру поведінки радянської людини» тощо [21].

У 70–80-х роках за культпрацівником уже міцно закріпилася приставка – ідеологічний. Підготовлені культорганізатори читали цикл лекцій, проводили читачькі конференції на фермах, у полі на посівній, під час збору урожаю з метою переконання трудящих у правильності та непохитності лінії комуністичної партії у побудові світлого соціалістичного майбутнього. Так, у 1972 році культармійці району взяли зобов'язання «надати посильну допомогу партійним організаціям промислових підприємств і колгоспів у мобілізації трудящих на успішне виконання

соцзобов'язань, взятих на другий рік п'ятирічки» [19]. Проте і ця важлива ідеологічна функція не додавала престижу професії сільського «культармійця», якого все більше навантажували невластивими функціями.

Задля посилення комуністичної пропаганди у другій половині 70-х рр. у бібліотечній справі була проведена централізація [15, с.504]. На Деражнянщині створюється централізована бібліотечна система. Ці роки культурної розбудови краю характеризуються неоднозначно: з одного боку, виділяються значні кошти на придбання костюмів, технічного обладнання, капітальних ремонтів приміщень, закупівлю книг, з іншого посилюється ідеологічний тиск, формалізм, а умови та якість праці культпрацівника бажать кращого. Скажімо, лише у 1987 р. до бібліотек централізованої системи надійшло 57156 примірників. Водночас з бібліотечних фондів вилучалась усіляка «неугодна» література. Того ж року лише по бібліотеках Деражнянського району було необдумано списано 81115 книг [1, с. 181].

Незважаючи на труднощі, Деражнянщина завжди славилася талановитими людьми. Неабияким успіхом користувалися з-поміж глядачів виступи аматорів Вовковинецького, Галузинського будинків культури. У 1969 р. у Радівцях створили прекрасних хор тваринників, який виконував як українські народні пісні, так і пісні радянських композиторів. Організувала хор доярка Надія Максимівна Демчук. У спогадах вона згадує: «Робота доярки була дуже важка, виснажлива і займала багато часу. Подоївши худобу, після обіду або ввечері, ми збирались разом з дівчатами, щоб поспівати, адже саме пісня надавала людям сил та снаги. Наш спів почув голова колгоспу Шиндер і запропонував створити хор доярок. Він закупив українську форму, в якій нам довелося побувати на сценах багатьох сіл району». Хор доярок колгоспу «Жовтень» неодноразово займав призові місця на фестивалях районних та обласних, навіть зумів вибороти право бути учасником республіканського огляду. Однак, виступити на київській сцені радівчанам не судилось, оскільки замінити 18 вправних доярок-хористів не було ким [22].

Великою популярністю у жителів району наприкінці 60-х років користувався драматичний гурток районного Будинку культури, яким керував Круліковський. Із п'єсою «Сватання на Гончарівці» гуртківці об'їздили всі села Деражнянщини та сусідні райони. Знаними також були хор П.М. П'яла, духовий оркестр у складі 40 осіб під керівництвом О.І. Лукащука, тріоїсти музики під керівництвом А. Луговця. Близько 5000 учасників художньої самодіяльності району виборювали право брати участь у заключному концерті Першого Всесоюзного фестивалю самодіяльності художньої творчості, якій проходив у 1975-1977 рр. За вагомих внесок у самодіяльне мистецтво керівник Деражнянського народного колективу М.М. Смагитель у 1988 р. був удостоєний звання «Заслужений працівник культури України» [1, с. 180-181].

Змістовну й багатогранну культосвітню роботу у 80-х рр. організовували Вовковинецький, Новосілецький, Яблунівський, Загінецький сільські культурні комплекси [23, с. 183].

У 60-80 рр. активізувалася робота над створенням громадських музеїв. 20 червня 1967 року за ініціативою вчителя історії Ф.Г. Вараниці відкрився народний краєзнавчий музей в с. Коржівцях, 6 жовтня цього ж року – народний історичний музей у с. Загіньцях (директор М.О. Колодій), у 1977 р. - народний краєзнавчий музей у Деражні. Загалом наприкінці 80-х рр. у Деражнянському районі функціонувало більше десятка музеїв та краєзнавчих кімнат [14, с. 142-143].

Наприкінці 80-х на початку 90-х років XX ст. у Деражнянському районі налічувалось 60 клубних установ, 51 масова бібліотека, книжкових фонд нараховував 588 тис. примірників (1990 р.) [16, с. 170]. Тоді поступово й активно відбувається відродження народної творчості, звичаїв, традицій. Так, більше десятка років з ініціативи П.Ф. Гриника у Загінецькому Будинку культури творчо працював фольклорний ансамбль «Щедрик» [12, арк. 19].

Поширеною і дієвою формою культурно-освітньої роботи колективів художньої самодіяльності серед колгоспників в період сільськогосподарських робіт і під час проведення політичних кампаній залишалися агіткультбригади.

Таким чином, 40-80-ті роки XX ст. у галузі культури Деражнянщини позначились інтенсивною розбудовою та завершенням формування мережі культосвітніх установ району. Однак «залишковий» принцип фінансування закладів культури, застарілі форми та методи роботи, окупаємиювання, формалізм, а також старіння і вимирання сіл (з 1979 р. по 1989 р. населення Деражнянського району скоротилося на 4,7 тис. чоловік) спричинили кризові явища у соціально-культурній сфері краю.

Джерела та література:

1. Горбатюк В.І., Слободянюк П.Я. Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Деражнянського району. – Хмельницький: Поділля, 2003. – 768 с.
2. Григорчук П.С., Романюк І.М. Сільські культурно-освітні заклади на Поділлі у 50-60 роки XX ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2004. – Т.4. – С. 333-339.
3. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХМО). – Ф.П. 112– Оп. 2. – Спр. 3631. – 21 арк.
4. ДАХМО. – Ф.П. 112– Оп. 2. – Спр.174. – 109 арк.
5. ДАХМО. – Ф.П. 112– Оп. 2. – Спр.176. – 150 арк.
6. ДАХМО. – Ф.П. 112– Оп. 2. – Спр.215. –279 арк.
7. ДАХМО. – Ф.П. 112– Оп. 2. – Спр.285. – 172 арк.
8. ДАХМО. – Ф.П. 112– Оп. 2. – Спр.356. – 120 арк.
9. ДАХМО. – Ф.П. 112– Оп. 3. – Спр.1. – 71 арк.
10. ДАХМО. – Ф.П. 112– Оп. 3. – Спр.111. – 221 арк.
11. ДАХМО. – Ф.П. 112– Оп. 7. – Спр.1. – 136 арк.
12. ДАХМО. – Ф.П. 112– Оп. 9. – Спр.12. – 126 арк.
13. ДАХМО. – Ф.Р. 4146– Оп. 2. – Спр.10. – 71 арк.
14. Долінська Л.Й., Мартинюк Н.В. Громадські музеї Деражнянщини: історія та сучасність // Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку». – Київ-Бар, 2014. – С.141-146.
15. Історія українського селянства. Т.2. / Авторський колектив: Андрущак О.В., Баран В.К., Блануца А.В. та ін. – Київ: Наукова думка, 2006. – 652 с.
16. Народне господарство Хмельницької області у 1992 році. – Хмельницький, 1993.
17. Прапор ленінізму. – 1968. – 1 травня
18. Прапор ленінізму. – 1968. – 3 вересня
19. Прапор ленінізму. – 1972. – 19 лютого
20. Прапор ленінізму. – 1973. – 15 травня
21. Прапор ленінізму. – 1973. – 23 жовтня
22. Спогади Демчук Надії Максимівни, с. Радівці / Фонд Деражнянського районного історичного музею

23. Слободянюк П.Я. Культурний і культурно-спортивний комплекс в системі ідеологізації духовно-культурного життя України у 80-х роках ХХ століття (на матеріалах Хмельниччини) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т.10: Матеріали шостого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі» – С. 178-186.
24. Слободянюк П.Я. Культурно-освітня робота в системі пануючої ідеологізації 1950-1980-х років (На матеріалах Хмельницької області) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т.9: Матеріали п'ятого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі» – С. 312-317.
25. Яковлева Л.Є. Розвиток бібліотечної справи на Деражнянщині у ХІХ-ХХ ст. // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Деражнянщина: минуле і сучасне». – Хмельницький: ПП. Мельник А.А., 2013. – С. 448 – 457.

Лукашук О.В.
м. Шепетівка

Шепетівський округ у роки НЕПу (1921-1928рр)

У статті досліджується соціально-економічний, політичний та культурний розвиток Шепетівщини у роки НЕПу 1921-1928 рр.

Ключові слова: *Шепетівщина, Шепетівський округ, НЕП, артіль, трест, сільське господарство, українізація, ліквідація неписьменності, заклади охорони здоров'я.*

У другій половині листопада 1920 р. Червона Армія остаточно встановила радянську владу на Шепетівщині [1, с.33]. На той час територія сучасного Шепетівського району входила до Ізяславського повіту Волинської губернії. До Ізяславського повіту входило 23 волості [2, с.165]. Внутрішнє становище краю було надзвичайно складним. Восенні дії, які точилися близько чотирьох років, завдали економіці краю величезних збитків і шкоди. Розруха вразила всі галузі промисловості, обсяг її продукції зменшився майже в 7 разів. Не працювали основні підприємства, було зруйновано залізничні шляхи. Не вистачало нафтопродуктів, вугілля, дров, сировини для функціонування підприємств. Скажімо, якщо до війни Шепетівський цукровий завод виробляв 300000 пудів цукру-піску і 1000000 пудів рафінаду, то на 1923 р. тут вироблялося лише 28750 пудів цукру-піску, а виробництво рафінаду взагалі припинилось. Довоєнного рівня цукрова промисловість досягла лише в 30-х роках [3, с.94]. Чисельність робітників зменшилася наполовину порівняно з довоєнною. Вартість карбованця порівняно з 1913р. знизилась в 13 тис. разів [3]. У скрутному становищі опинилось і сільське господарство. Через незабезпеченість селян реманентом, робочою худобою призвели до скорочення посівних площ та погіршення обробітку землі. Валовий збір зернових становив лише 25% довоєнного [4]. Важке становище було і у торгівлі. Продаж населенню товарів і речей передбачалося проводити лише через створені радянською владою кооперативи. До них громадяни повинні були подавати спеціальні дані про свій матеріальний стан, інакше вони не могли отримати продукти чи промислові товари. Торговцям м'ясом, салом категорично забороняли проводити забір худоби, яку вони повинні були зареєструвати у місцевих органах влади. Через таку політику

чимало багатих торгівельників емігрували, а дрібні та середні крамарі перебували у дуже важкому стані. Однак причини катастрофічного стану економіки полягали не лише у воєнній руйні. Значною мірою це був наслідок політики «воєнного комунізму» та продрозкладки, яка підірвала матеріальну зацікавленість виробників у результатах своєї праці.

Всі ці причини вилилися у невдоволення селянства. Селяни, обурені діями продзагонів, не тільки відмовлялися здавати хліб, але і піднялися на збройну боротьбу. Проти більшовиків на Шепетівщині боролися селянські повстанські загони Антоноука, Соколовського [1, с.36] та інші. Селяни вимагали зміни аграрної політики, ліквідації диктату РКП(б), скликання Установчих зборів на основі загального виборчого права. На придушення цих виступів були кинуті частини Червоної армії, хоча і солдати також були незадоволені владою. Армія потерпала від голоду, бійці скаржилися на відсутність обмундирування та взуття. В частинах посилюється епідемія тифу [5, с.177-178].

Піком невдоволення солдат стало повстання матросів і робітників Кронштадта, яке почалося 28 лютого 1921 р. і проходило під гаслами відновлення вільної торгівлі та скасування режиму комісарської диктатури [5,с.179]. Більшовицька влада опинилася перед перспективою нової громадянської війни – тепер уже з російським і українським селянством.

З метою збереження влади більшовики вдалися до політичних методів подолання кризи. У березні 1921р. X з'їзд РКП(б) проголосив курс на проведення нової економічної політики (НЕП) [5,с.180]. Всеукраїнський центральний виконавчий комітет Раднарком УРСР прийняли низку розпоряджень, спрямованих на конкретизацію завдань НЕПу в Україні. Їхня суть полягала в заміні продовольчої розкладки продовольчим податком, який зменшився майже вдвічі. Селяни продавали державі за низькими цінами частину продукції, а решту мали право продати на ринку. Уряд тимчасово відмовився від створення колективних господарств. Крім того передбачалося відновлення під контролем держави товарно-грошових відносин формування ринку. Проводиться політика по денационалізації (приватизації) середніх і дрібних підприємств. Важка промисловість, банки, транспорт, зовнішня торгівля – залишалися в руках держави. Визнавалися такі форми власності як приватна, орендна, кооперативна. Вводився у промисловості продаж надпланової продукції за ринковими цінами[6].

Здійснювались ряд інших реформ. У травні 1921р. Раднарком України прийняв постанову про ліквідацію неписьменності. У 1922 р. відбулася перебудова системи планування, вдосконалення організаційних форм управління промисловістю та її концентрація, створення трестів. У жовтні була проведена грошова реформа, до обігу введено червінці (10 руб.) [2,с.175]. У листопаді ВУЦВК затвердив земельний кодекс, що визначав основні принципи земельних відносин, форм землекористування (общинна, індивідуальна, колективна – товариства спільного обробітку землі (ТСОЗи)). В грудні VII Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив Декларацію про створення Союзу РСР. У 1923р. починається відновлювальний період, час втілення в життя плану ГОЕРЛО; виникають комітети взаємодопомоги, відновлення сільського господарства [5,с.175].

Проведено адміністративно – територіальну реформу. Постановою ВУЦВК від 12.04.1923 р. повіти об'єднано в округи, а волості в райони[2,с.166]. За цією постановою у Волинській губернії створено 3 округи, серед яких був Шепетівський з центром у м. Шепетівка [5,с.166]. До Шепетівського округу входило 14 районів з населенням 589112 чоловік. У Шепетівському районі проживало 38614 чол. Головою окрвиконкому був Микола Семенович Осадчий,

заступниками – Хома Іванович Ананченко і Віктор Демидович Суліма, секретарем – Петро Федорович Савчук. Населення окружного центру складала – 4100 чол. Територія округу – 80295 кв. верств. До складу округу увійшла територія Ізяславського, Старокостянтинівського і частин Новоград – Волинського і Полонського повітів [5, с.168-169].

30 травня 1923 р. президія окрвиконкому приймає рішення про переведення містечка Шепетівка у розряд міст[1, с.36].

Ліквідація губерній була завершена у другій половині 1925 р., і з цього моменту в УСРР найвищою адміністративно-територіальною одиницею став округ [5, с.177].

У 20-х роках досить активно здійснювалась політика українізації радянських органів і установ. Цей крок був викликаний тим, що значна частина радянських та партійних функціонерів, розмовляючи російською мовою, не змогла здобути авторитету серед селянства. Цей офіційний курс здійснювався за такими основними напрямками: оволодіння службовцями української мови, вивчення ними історії, географії, літератури України, переведення на українську мову діловодства, листування, офіційних документів. Контроль за проведенням цієї роботи покладався на губернські, окружні, районні комісії з українізації держапарату. Шепетівська окружна комісія розпочала свою діяльність в кінці серпня 1923 р. Вона перевірила ряд установ округу і відзначила, що більшість працівників відділів ОВК, сільрад, КНС не були готові до переходу на українську мову. Керівництво Волинського ГВК наказало всім організаціям і установам Шепетівщини, а в першу чергу відділам ОВК, РВК, сільрадам перевести діловодство на українську мову до січня 1924 р. З цього часу пропонувалось не приймати на роботу службовців, які не володіли мовою місцевого населення. Нажаль ідея українізації не прижилась на Шепетівщині. Службовці не відвідували курси, або відвідували їх раз на місяць. Схожа ситуація спостерігалась і в інших округах України. Вона пояснювалась тим, що в цей період в самому керівництві республіки не всі функціонери підтримували цей курс. Крім того гостро відчувалася нестача вчителів, кваліфікованих кадрів, підручників, посібників, обладнання. До того ж лекторам курсів по кілька місяців не платили зарплати. Починаючи з 1925 р. темпи українізації в Україні пришвидшилися. Це пов'язано з діяльністю Л. Кагановича, який почав старанно проводити офіційний курс. В грудні 1925 р. Шепетівський ОВК наказав негайно організувати курси в усіх районних центрах округу. В 1926-1929 рр. урядницькі комісії працювали майже в усіх районах округу і щорічно здійснювали перевірку установ, організацій. Після закінчення навчання службовці здавали іспити. Використовувались різні методи: усні розмови, перекази, твори, перекладали з російської мови на українську і навпаки. Проте, часто екзамени проходили формально. Починаючи з 1930 року Шепетівська окружна комісія припинила свою діяльність. В червні 1930 р. вона провела своє останнє засідання. В 1933 р. політика українізації була остаточно згорнута [15, с.166-169].

Керівництвом округу значна увага приділялася створенню рад, колгоспів, артілей, культурно-просвітницьких закладів та інших установ для представників національних меншин – євреїв, поляків, чехів. Здійснювалась широка кампанія по залученню євреїв до землеробства через створення єврейських сільськогосподарських артілей і колгоспів в більшості районів. З 25 національних сільрад Шепетівського округу, наприклад, було 4 єврейських, 2 чеських, 4 німецьких, 15 польських[5, с.178]. Крім того відчинено в м. Полонному польську, а в м. Шепетівці єврейську Судові камери, яких ще безумовно було досить мало для обслуговування вимог нацменшостей, але умови місцевого бюджету не давали змоги більше їх розширити [7, с. 35].

З метою розвитку індустріального будівництва у промисловості створювались нові центральні і місцеві органи управління промисловими галузями – трести, розвивалася промислова та сільськогосподарська кооперація, дрібні підприємства орендувалися приватними особами. Для здійснення торговельних операцій, закупівель сировини, збуту однорідної продукції були утворені синдикати [5, с.175].

Комуністична партія намагалася використати для відбудови народного господарства трудовий ентузіазм робітників і селян. Набули популярності суботники і недільники, дні ударної праці тощо. Так, у квітні 1921 р. в Шепетівці вперше відбувся комуністичний суботник присвячений дню народження В.І. Леніна [1, с.35].

Проголошений у 1925 р. XIV з'їздом ВКП(б) курс на індустріалізацію країни здійснювався за рахунок жорсткої експлуатації селянства, його масової мобілізації на будівництво міст і промислових гігантів, шахт, залізниць, електростанцій. За рахунок цього розвивалася місцева промисловість, будувались заводи і фабрики, створювались різноманітні артілі, майстерні, кустарно-ремісничі промисли, млини, олійні комбінати.

Шепетівський округ був одним з найбільших індустріально-промислових регіонів не тільки Волинської губернії, але й України, що мав на 10 жовтня 1927р. тяжіючих до Шепетівки 6 цукрових заводів (5 діючих і 1-Новоселицький, що його підготовлено до пуску в 1928р.), 3 паперових фабрики, 2 фаянсово-фарфорових і 2 склозаводів, 177 млинів, 24 шкіряних, 10 цегельно-черепичних, 3 броварні, 7 лісопильних, 3 скипидарних і смолокурних заводів, 1 суконну і 2 толевих фабрик, 7 кам'янолемень, 2 друкарні [8, с.25-26]. Майже всі дрібні підприємства перебували в оренді у приватних осіб. Великі - у кооперативних та державних організаціях[8, с.26]. З цих даних ми бачимо, що домінуюче місце в промисловості Шепетівського округу належить млинарству. Але більшість млинів були сільсько-господарського типу. Вони обслуговувались водяними колесами від одного до 3-х, а в деяких млинах – турбіною. Парового і теплового обладнання на млинах дуже мало. На млинах перероблювалося виключно селянське зерно. Випуск продукції на млинах був майже на 30% нижчий за передвоєнний. Причина полягає в тому, що ціла низка млинарських підприємств опинилась на кордоні і втратила свій територіальний район; по-друге – значна зношеність устаткування і по-третє – скорочення самого перемолу (раніш з округу вивозилась лише мука, а в середині 20-х – переважно зерно)[7, с.86-87].

До війни на другому місці по показниках у сільському господарстві і для населення округи стояли гуральні і частково броварні. Перших було у 1924 р. - 23 [7, с.86]. Однак у 1927 р. їх, через різні причини, залишилося фактично лише дві, і ті були на консервації[8, с.26]. Стан броварень через низьку якість продукції також був в поганому стані. Потрібно було вводити нове устаткування, однак коштів на це не виділялось [7, с.87].

Шкіряні підприємства були без машинного устаткування. Шкіряні вироби виготовлялися примітивним способом. До війни на території округу було 15 таких «заводів», решта ж виникла в роки революції, коли за відсутності фабричного краму, ринок відчував гостру потребу в такому фабрикаті. У 1925 р. на шкіряних підприємствах вироблялася велика кількість сировини, однак вона використовувалася недоцільно і фактично заповнювала сільський ринок крамом хоч дешевим, але дуже низької якості [7, с.87].

В непоганому стані були тартаки та смолокурні. Лісові масиви та добрий технічний стан забезпечує їм постійну роботу та великий попит на продукцію [7, с.87].

Вживались заходи Вищою Радою Народного Господарства по відродженню місцевої промисловості. Так, у 1925 р. було вирішено виділити 290000 крб. на відбудову Плужнянської та Аннопільської гуралень, цегельні в Кривині, Плужному, Заславі, Білогородці, Купині та в Шепетівці та одного млина в Путринцях[7, с.89].

Значна робота проводилась по електрифікації Шепетівського округу. Так, за час відбудовного періоду збудовано Старокостянтинівську електростанцію потужністю 120 кіловат і вартістю 70 тис. крб., а також улаштовано у Теофіполі, Ямполі, Ляхівцях при млинах електроустановки потужністю 10-13 кіловат. Загальна вартість виконаних робіт становить близько 20 тис.крб.[8,с.37-38].

У 1924 році було побудовано невелику електростанцію і в Шепетівці. Потужність її становила 29 кіловат. Пізніше було встановлено електролінію Ізяслав – Шепетівка[1, с.37].

Також було заплановано у 1929 р. перебудувати Ізяславську гідроелектростанцію. На ці цілі було виділено з місцевого бюджету 232 тис. крб. Загальна ж вартість перебудови електростанції становила 531 тис. крб. Після перебудови електростанція мала охопити м. Ізяслав, Шепетівку та 8 навколишніх сіл[8,с.38].

Однією з відсталих галузей господарства Шепетівщини були шляхи. Про це свідчать деякі дані. Так, на кінець 1927-1928 рр. по округу було забруковано районних шляхів - 6,9%, окружних - 16,6%, міжокружних – 32,3%, загально-союзних - 2,5%, міжсоюзних – 29,3%, під'їзди - 26,8%. А ось сільські шляхи взагалі не були забруковані [8, с.40].

Не менш відсталою галуззю господарства в окрузі був телеграфний і телефонний зв'язок. Телеграфом було зв'язано 15 населених пунктів, з них 5 не в районних центрах. Телефонном було зв'язано 23 населених пункти. Загальна протяжність телефонної лінії 1332,3 км.[8, с.41].

Умови праці і життя робітників були складними. Вже на початку 1923 року заробітна плата робітників легкої та харчової промисловості майже досягла довоєнного рівня. Якщо в 1924 році середньомісячна зарплата робітників на підприємствах Шепетівського округу становила 30,78 крб., то в 1925 році вона збільшилася до 41,14 крб., тобто на 33,6%. Поступово зменшувалося число безробітних, які залучалися до виконання громадських робіт. Їм надавалася продовольча і грошова допомога. Робітники краю одержували пільги через виплати по соціальному страхуванню, безплатне медичне обслуговування[9,с.227-228]. А ось цікаві дані оплати праці селянина за 1925 рік. Під час засіву ранніх ярових робітнику з конем зі своєю їжею платили 2,05 крб. в день. Без коня 1 крб., а жінці ще менше - 74 копійки. За оранку 1 десятини під час засіву ранніх зернових платили 6,18 крб., а якщо ще засіє та заскородить доплачували 3,59 крб. Змолотити та провіяти 1 скирду: руками – 90 коп., машиною – 52 коп.[7, с.82]. Звичайно на той час це було дуже мало.

Становище торгівлі в Шепетівському окрузі дещо відрізнялося від загальної ситуації в УСРР. Це було зв'язано з прикордонним станом регіону, наявністю розвинутої контрабанди, спекуляцією валютними ресурсами. Оскільки державної торгівлі практично не було, переважну більшість товарів можна було купити лише на ринку в приватних торговців. Чисельність торгових закладів на Шепетівщині у 1925 р. була така: державних – 4, кооперативних – 77, приватних – 2041[7,с.94]. Як бачимо приватна торгівля значно переважала державну і кооперативну разом узяті. Через велику інфляцію, ціни на продукти харчування, промислові товари

були дуже великими. Так, у серпні 1922 р. один пуд жита на базарах міст коштував близько 2 млн. крб, пшениці - 5,5 млн крб, вівса - 3,2 млн крб, пляшка сонячної олії - 900 тис. крб за пляшку.

Щоправда, після проведення грошової реформи 1922-1924 р. ціни значно знизились. Так, у серпні 1924 р. ціни на продукти були такі: пуд жита, ячменю, вівса коштував 1 крб 20 коп., пшениці - 1 крб 70 коп. Буханка житнього хліба коштувала 4 коп., фунт (близько 400 г) масла - 40 коп., цукру-піску - 24 коп. і т.д. Для того, щоб зрозуміти, якою була купівельна спроможність населення, відзначимо, що у 1925-1926 рр. середня зарплата робітників і службовців у місті була 20-30 крб. [10].

Важливим завданням рад було піднесення культурно-освітнього рівня населення.

Розгорнулася масова робота по ліквідації неписьменності. В містах і районах були створені добровільні товариства «Геть неписьменність!». Створюються пункти ліквідації неписьменності, де дітей і дорослих вчили читати, писати і рахувати. У 1925р. їх було 430, в яких навчалось 13831 чоловіків та 6638 жінок[7, с. 61].

Однак робота пунктів ліквідації неписьменності проходила досить повільно. Так, на 1 жовтня 1928 р. неписьменними залишалось 115102 чоловік (з них 85-90 тис. жінок) віком від 10 до 35 років. Остаточний термін ліквідації неписьменності потрібно було виконати до 1932 р.[8, с.56].

Серед навчальних закладів на Шепетівщині у 1926-1927 р. діяло 300 початкових (чотирирічні) та 34 семирічних трудових школи[8,с.51]. За кожною школою закріплювалось 5-10 десятин землі[2,с.181].

В школах дуже невивстачало вчителів. В 396 школах було лише по одному вчителю. Багато дітей лишилося по-за школою тому, що вони були надзвичайно переповнені. В деяких школах на одного вчителя приходилося по 80 й більше учнів[7,с.57]. Навчалися діти з вересня по червень, але в сільських школах розпочинали навчання в жовтні і закінчували в квітні[7,с.58]. Мережа установ профосвіти на Шепетівщині була дуже обмежена і тому могла охопити лише 15-20% дітей, що закінчили семилітки. В самих установах учбова програма гальмувалася відсутністю потрібної кількості підручників і учбових приладів. Особливо відчувався брак підручників по спеціальних дисциплінах[7, с.59]. В таких обставинах на Шепетівщині в 1925 році існувало всього дві індустріально-технічні профшколи. Одна з механічним і хімічними відділами у Славуті і друга з електро-технічним, механічним та хімічним відділами в Шепетівці. Крім того на Шепетівщині було ще 3 сільсько-господарські школи (Полонне, Жизниківці, Старо-Костянтинів)[7,с. 60], 1 педтехнікум в с. Городище[11,с.3]. Зростає мережа культурно-освітніх установ. У 1925 р. існувало 15 кіноустановок, 20 клубів і 65 сільбудів, 308 хат-читальень [8,с.51], 388 бібліотек[7,с.61]. Значна частина бібліотек була при сільбуддах та хатах-читальнях.

Важливе місце належало системі охорони здоров'я. Робота закладів охорони здоров'я розгорталася в надзвичайно складних умовах. Загальна розруха в країні, голод, антисанітарія призвели до масових епідемій. Впорядкування лікарської мережі Шепетівщини розпочато в 1922 р. До кінця 1923 р. на Шепетівщині було 21 лікарень та 26 лікарських амбулаторій. Це в два рази більше ніж у передвоєнні роки. Однак обслуговування значної частини всієї мережі некваліфікованим медичним персоналом примусили владу у 1924 р. зменшити її до 14-ти

лікарень і 21 амбулаторій[7,с.65-66]. Пізніше у 1927р. число медичних закладів збільшилось. Санітарно-епідеміологічних закладів було 21, закладів по охороні материнства та дитинства – 50, в тому числі консультацій – 8, молочних кухонь – 3, ясел – 24, дитмайданчиків і садків – 13, лікувально-профілактичних закладів 44, в тому числі лікарень 16. Амбулаторій на підприємстві – 7, туберкульозних установ – 1, венеричних – 3[8,с.61]. Фінансування місцевого бюджету будівництва лікарень було недостатнім. Однак все ж таки до кінця 1928 р. вдалося відбудувати Ляховецьку та Аннопільську лікарні, добудовано Антонінську та Полонську лікарні та розпочато будівництво хірургічного корпусу Шепетівської окружної лікарні[8,с.62]. Аптечна мережа була замала для повного обслуговування населення. На 1 січня 1926 р. на Шепетівщині діяло 25 господарчих аптек, 5 при районних лікарнях, 1 при профілактичній дільниці, 17 при амбулаторіях, 2 при установах робітничої медицини і 2 при робітничо-селянській поліклініці[7,с.69]. Не дивлячись на деякі недоліки все ж таки медичне обслуговування було дещо кращою порівняно з довоєнним.

Сталися зміни і в сільському господарстві. З початку НЕПу і впродовж 1922 р. українське селянство припинило організовану збройну боротьбу проти радянської влади. Різними методами і засобами, як репресивними, так і економічними, радянська влада зуміла домогтися ліквідації бунтівного потенціалу селянства. Важливою ланкою в цьому процесі виступали комнезами. Завдяки їм село було штучно поділено за майновою ознакою і створено резерв для формування нижчих ланок партійно-державного апарату. В Шепетівці комітет незаможних селян очолював А.Г. Громовий. Комітет розподіляв церковну та поміщицьку землю поміж безземельними, сприяв виконанню продрозверстки, проводив розкуркулення – вилучав у заможних селян землю, реманент, лишки хліба, будівлі. Також комітет проводив роботу по боротьбі з неписьменністю[1,с.35]. В червні 1925 року за дорученням ЦК КП(б)У центральне статистичне управління обстежило понад сорок сіл на предмет діяльності комітетів незаможних селян. Серед обстежених були с. Нова Гута Плужнянського району Шепетівського округу Волинської губернії. В результаті обстеження було підсумовано, що комнезами відігравали певну роль в період громадянської війни, проте в умовах мирного розвитку вони зайві[2,с.177].

НЕП ліквідував ревізії продукції. Селянське господарство вже знало, які податки мало сплатити впродовж року і яка частина продукції залишиться в його розпорядженні. З'явилася матеріальна зацікавленість у збільшенні виробництва. За здану державі продукцію селяни вже отримували не квитанції, а стійку валюту – червонець. У 1923 р. внаслідок завершення основних робіт у галузі аграрної реформи основною фігурою на селі утвердився селянин-власник. Бідняцько-середняцькі господарства за рахунок передання їм земель поміщиків збільшили свої наділи в півтора рази. Землею наділяли стільки, скільки могла обробити сім'я без наймитів. У травні 1923 р. всі податки із селянських господарств були зведені до єдиного сільськогосподарського податку в грошовій формі. За ці гроші держава купувала у селян зерно на ринку. Чим успішніше йшли справи у сільському господарстві, тим більше податкових грошей одержувала держава. Проте тенденція до розвитку ринкових відносин була нестабільною. Справа в тому, що з року в рік дедалі більше незаможних селян звільнялася від податків. Водночас заможні господарства переоподатковувалися і не були зацікавлені в нарощуванні виробництва продукції на продаж[5,с.200].

Система радянської кооперації послідовно підводила селянство до організації колективних господарств. На 1 жовтня 1927р. у Шепетівському окрузі було 4 комуни, 44 артілі, 34 товариств спільного обробітку землі[8,с.13].

В 1921р. виникають перші постачально-збутові і кредитні товариства. На 1 січня 1926р. в системі споживчої кооперації Шепетівського округу нараховувалось 145 кооперативів, до яких входило 22052 пайовиків. Крім універсальних товариств діяли і спеціальні товариства: бурякові, молочарні, садово-городні, бджільничі, хмільничі, меліоративні. Так, в окрузі у 1926 році нараховувалось 15 кредитних, 13 пасічницьких, 2 садово-городніх, 13 машинних, 2 молочарських, 20 рибоводних[12].

Склад перших колгоспів був в основному бідняцьким. В артілі і комуни першими вступали сільські комуністи, колишні червоноармійці, люди, ідейно підготовлені до колективної праці. В комунах усупільнювались не тільки всі засоби виробництва, а й особисті господарства селян.

В Шепетівці поряд з одноосібниками діяв колгосп «Червоний орач», який був створений шістьма бідняцькими родинами у липні 1922 році. Колгосп мав 34 десятини колишньої церковної землі. Перше колективне господарство мало всього-на-всього п'ять коней, п'ять корів, двоє телят, два вози, два плуги та шість борін. Очоловав артіль Б.А. Гуменюк[1,с.35-36].

Переважна більшість колективних господарств була економічно слабкою. В 1925 р. 34% господарств округу взагалі не мали робочої худоби[7,с.11]. Важка ситуація була з наявністю реманенту, яким було забезпечено 60% господарств[7,с.11]. Що ж торкається розмірів селянських наділів, то тут ситуація дещо змінилась, порівняно з 1910 роком. Якщо у 1910 р. безземельних господарств було 3,5%, то в 1924 р. – 0%, з наділом в 2 десятини відповідно – 16,8% і 8,5%, з наділом від 2 до 4 десятин – 31,1% і 41,0%, з наділом від 4 до 6 десятин – 22,0% і 84,6%, більше 9 десятин – 8,4% і 2,9%. Таким чином, влада збільшила загальну площу селянського землекористування по окрузі на 54%, цілковито скасувала групу безземельних хліборобів[7,с.9]. Посівні площі зменшилися в порівнянні з довоєнним рівнем. Якщо у 1910 р. було засіяно 38% жита, то у 1925 р. 36%, пшениці відповідно 11,3% і 7,2%, ячмінь – 12,7% і 9,8%, овес – 24,3% і 21,6%. [7,таблиця №8]. Низька якість посівного матеріалу, агрокультури і техніки рільництва, а також посуха, особливо в 1924-1925 рр., призвела до того, що в цілому по врожайності і валових зборах сільськогосподарської продукції довоєнний рівень в роки НЕПу не був досягнутий. В той же час нерівномірно відбувалося відновлення поголів'я окремих видів тваринництва. По Шепетівському окрузі в 1925 р. кількість коней по господарствах порівняно до 1916 р. зменшилося з 37,2% до 33,7%, корів збільшилося відповідно з 23,63% до 25,64%, свиней у 1925 році мали 42,53% господарств[7,с.13].

Для проведення посівної кампанії 1925 р. влада почала видавати селянам зерно зі своїх запасів. Так, у 1925 році селянам було видано як позику 18629 пудів насіння. Крім того, в зв'язку з неврожаєм минулих років біднішому населенню округи Наркомземом було видано, як позику, 20577 пудів проса, а Губсельбанком 6256 пудів вівса. Для репродукції гатункового матеріалу, з метою дальшого постачання ним населення, в господарствах цукроварень, агробаз і Раддержтрестів було засіяно 996 десятин десятини ярових культур і 1988 – озимих[7,с.22]. Надалі для допомоги селянам організовувались пункти прокату сільгоспінвентаря та

сільгоспмашин, бідняцькі господарства були звільнені від сільгосподатку. За п'ять років зменшилася питома вага слабких господарств за рахунок збільшення середніх груп.

Тепер наведемо приклад життя та побуту доколгоспного села нашого краю. Малоземельні селяни отримали землю. Серед них і Іван Матвієшин, сім'я якого складалася з 5 душ. Для обробітку землі не вистачало тягової сили, тому вступали в супругу із сусідом. В господарстві Матвієшина був віз, старий плуг, дві дерев'яні борони із залізними зубами, рало-тризубець та один кінь. Сім'я жила в глиняній старій хаті під солом'яною стріхою. На подвір'ї хлівець та клуна. У хаті з глиняною долівкою стояло двоє дерев'яних ліжок, вкритих домотканими ряднами. На причілковій стіні – стіл, впродовж передньої стіни – дерев'яна широка лава, мисник для посуду. Мати і сестра прями за зиму на кужелі 35 аршин полотна, якого ледве вистачало на сорочки для всієї сім'ї. Чобіт мали 4 пари, на одного члена сім'ї не вистачало взуття. Щоденно їжею був чорний хліб, борщ, картопля та капуста, олія та частково, на час жнив, сало. Дуже рідко на столі була риба та цукор. Піріжки з пил'вованого борошна пекли тільки на великі свята[13]. Як правило снідали о 6-7 годині, обідали о 12-13 годині та вечеряли о 20-21 годині. Під час обіду та вечері вживали гарячу страву. Протягом дня на одного дорослого припадало 2-4 фунти хліба. М'ясо (переважно свинину та баранину) споживали дуже рідко, як правило у святкові дні, й не частіше 2-3 разів на місяць. Великою рідкістю в раціоні харчування було тваринне масло. В середньому селянська сім'я споживала його не більше 5-6 фунтів на рік. Яйця вважалися делікатесом і їх споживали, в основному, діти, хворі, а інші члени сім'ї – у великі свята. Влітку селяни більше споживали молока, овочів, а взимку жирів, картоплі, круп, хліба[13].

Незадовільними були житлово-побутові умови життя сільського населення. Так, із санітарно-демографічного обстеження, проведеного в 1927 році на Шепетівщині Всеукраїнською Академією наук видно, що переважна частина селянських хат були дерев'яними (81,4%), глинобитними (18%) та лише 0,6% цегляними. 99,4% селянських хат було вкрито солом'яною, очеретом, драпкою і тільки 0,6 залізом та черепицею[14,с.71]. Тільки 43,4% хат було побудовано на фундаменті. Головним санітарно-гігієнічним недоліком селянської хати була земляна або глиняна долівка. Лише в 10,7% обстежених хат було виявлено дерев'яну підлогу[14,с.3]. Розподіл хат за кількістю кімнат був такий: 39,7% з них мали лише одну кімнату. В таких однокімнатних хатах селянські родини проводили більшу частину доби: спали, працювали, готували їжу, прали білизну. 41,8% обстежених хат складалось з окремої кімнати та кухні і лише 18,5% мали дві кімнати та кухню. В 10,7% обстежених селянських осель разом з людьми утримувалась худоба. Майже половина хат освітлювалась за допомогою каганця та газової лампи без скла[14, с.7]. Отже, якість селянського житла за роки НЕПу істотно не поліпшилось. «Ножиці цін», при яких зберігалися досить високі ціни на промислові товари та низькі на сільськогосподарську продукцію не могли сприяти істотному піднесенню селянських господарств, поліпшенню добробуту сільських трудівників. Так, центнер пшеничного борошна в 1926 році на ринках Шепетівщини коштував 5, а житнього – 4 крб., корова – 30 крб., кілограм цукру обходився селянину – 62 коп., метр ситцю – 56 коп., а чоботи – 18 крб. От і виходило, що за корову селянин заледве міг придбати дві пари чобіт, а за центнер борошна декілька метрів недорогого ситцю[13]. В той же час, щомісячний

заробіток вчителя 1 категорії на жовтень 1927 р. становив – 40, лікаря амбулаторії – 75, міліціонера – 30, діловода – 23, голови сільради – 22,50 крб.[8, с. 75].

З цього видно, що НЕП, як свідчать сучасні публікації, породив досить складну та суперечливу обстановку на селі. З одного боку, пробудився інтерес селян до праці, а з іншого, НЕП, в силу своєї половинчастості, не зміг відкрити простір для розвитку продуктивних сил. Механізм гальмування, зумовлений товарним голодом, неузгодженістю відносин з кооперацією, недооцінкою приватного підприємництва, а головне незадоволення селян політикою цін на селі привели до кризи НЕПу, початкова стадія якої виникла ще у 1923 році на базі «ножиць цін, а кінцева окреслилась в 1927 на початку 1928 року. Справа в тому, що у відповідності з рішенням квітневого (1926 року) Пленуму ЦК ВКП(б) було вирішено запропонувати радянським організаціям забезпечити побудову такої системи оподаткування селян, яка б полегшила податковий тягар для незаможних верств, посиливши або переключивши його на плечі заможних та середняцьких господарств. Такі заходи мали успіх і стимулювали створення нових колгоспів. Якщо в Шепетівському окрузі у жовтні 1925 р. було 59 колгоспів, то в 1929 р. їх кількість становила 157 [8, с. 13]. У відповідності з цим Законом про сільськогосподарський податок запроваджував підвищене оподаткування прибутків не тільки від землі та худоби, а й від занять городництвом, садівництвом, неземлеробських заробітків. Все це змусило селянство, насамперед заможне, різко згортати свою господарчу діяльність, збувати худобу, реманент, рятуючись від непосильних податків. Восени 1927 року в краї, як в цілому в країні, виникли серйозні труднощі із хлібозаготівлями. Селяни відмовлялись здавати хліб за низькими заготівельними цінами. Тоді було вирішено хліб взяти силою.

Джерела та література:

1. Гула А. Шепетівка. Історико-краєзнавчий нарис. – Львів, 1973. – с. 33.
2. Адміністративно-територіальний устрій Поділля. Історія і сучасність. Хмельницький, 2005.
3. <http://klasnaocinka.com.ua/ru/article/nova-ekonomichna-politika-nep.html>
4. pda.tr200.biz/referat_istorija/?referat=423458&page=1
5. Історія України. Нове бачення. - Т.2. – Київ, 1996.
6. [Uk.wikipedia.org/wiki/Нова_економічна_політика](http://uk.wikipedia.org/wiki/Нова_економічна_політика)
7. Відчит округового виконавчого комітету за 1924/1925 рік. III-му округовому зїзду рад Шепетівщини. – Шепетівка, 1925.
8. Відчит окружного виконавчого комітету за два роки роботи (1925/26 – 1927/28) V-му окружному зїзду рад Шепетівщини. – Видання Шепетівського окрвиконком, 1929.
9. Нариси історії Поділля. – Хмельницький, 1990.
10. klyuch.com.ua/articles/history/torgivlya-na-kamyanechcheni-v-period-nepu/
11. Матеріали до опису округ УССР. Шепетівська округа. – Харків, 1926.
12. muzey.vn.ua/node/68.htm
13. http://www.museum.vn.ua/articles/pod3/ribak_v_kolektivzatsya_na_.html
14. Куликовський М.А. Характеристика селянського житлового будівництва на Шепетівщині. – Шепетівка, 1929.
15. Нестеренко В.А. Українізація на Шепетівщині (20-ті роки ХХ ст.)//Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура. – Хмельницький-Шепетівка, 1995.

ПАМ'ЯТНИКИ ТВАРИНАМ В УКРАЇНІ

За тлумачним словником, **пам'ятник** – архітектурна або скульптурна споруда в пам'яті чи на честь кого або чого-небудь; монумент, фігура, обеліск [39].

Дана робота не претендує на повний обзір та опис пам'ятників та скульптурних композицій, що присвячені тваринам в Україні. Їх велика безліч по містам та селам нашої країни. Композиції, що описані в роботі, згруповані по класам тварин: звірі, птахи, земноводні, риби, комахи тощо.

Багато пам'ятників зображують тварину і людину разом. Особливо це стосується такої тварини, як кінь, хоча увічніюється, як правило, історична постать людини на ньому. Ми же зупинились на пам'ятниках, присвячених лише тваринам. Тому про коня не згадували, хоча йому в такому випадку могла б належати пальма першості.

Ще є одна група пам'ятників, які практично не описані в роботі – це алегоричні пам'ятники у вигляді різних тварин (наприклад, пам'ятник жадібності у вигляді жаби і т. п.). Дуже багато численних композицій присвячені тваринам – героям казок, мультфільмів. Про них також майже не згадується (виключення – «Їжачок в тумані»). Різноманітні композиції з дерева, металу та інших сучасних і легких підручних матеріалів, яких просто неможливо порахувати по нашим паркам і скверам, також не увійшли до даної роботи. Слід відмітити і про традиційних оленів, мавп, ведмедів та інших представників фауни, чії фігури з різних матеріалів прикрашають входи до зоологічних парків та куточків, дельфінаріїв, заповідних територій, лісництво або є окрасою певних зон відпочинку, санаторіїв, курортів тощо.

Неоціненною є роль тварин у житті людини. Багато з них - важливе джерело харчування і сировина для промислового виробництва (сільськогосподарські тварини, риба, хутрові звірі, різноманітна дичина). Фауна диких тварин є невичерпним джерелом для одомашнення. У наш час інтенсивно одомашнюються хутрові звірі (соболь, норка, лисиця та ін.), проводяться дослідження з приручення лося, страуса, білої куріпки, глухаря та інших. При виведенні нових порід з метою поліпшення якості існуючих використовуються для схрещування їх близькі дикі родичі.

Багато тварин є продуцентами корисних речовин (мед, віск, шовк, лак, спермацет, зміїна та бджолина отрута та ін.), які знайшли широке застосування в народній та офіційній медицині. Безхребетні тварини мають особливе значення як фільтратори для очищення води - вони вилучають частки органіки та дрібних організмів із води, тим самим очищаючи її (губки, коралові поліпи, сидячі поліпи, ракоподібні, молюски та ін.).

Чимало видів тварин завдають шкоди сільському господарству, переносять збудників і викликають захворювання людини та сільськогосподарських тварин (найпростіші, гельмінти, комахи, гризуни та ін.). Водночас багато видів є винищувачами вказаних шкідників, в чому полягає їх велика користь. Усім відоме також й естетичне значення тварин. Крім того, тварини є об'єктами наукових досліджень, у тому числі медико-біологічних, використовуються як моделі в біоніці.

Оцінюючи значення окремих видів тварин для людини, слід відзначити, що абсолютно шкідливих, як і абсолютно корисних, тварин у природі немає. Значення кожного з них у природі різнобічне і часто суттєво змінюється залежно від його місцеперебування, сезону, чисельності та характеру господарської діяльності людини. Нейтральні або корисні види можуть стати шкідливими, а шкідливі – корисними [1].

Вдячне людство за ці всі заслуги тварин встановило Міжнародний день захисту тварин, який відзначається 4 жовтня. Крім того, у багатьох країнах світу тваринам встановлюють пам'ятники. Є пам'ятники крокодилам, коням, левам, в Якутії існує пам'ятник мамонту. На Алясці стоїть єдиний у світі пам'ятник китам, які до цього дня годують її корінних жителів – ескімосів. Також на Алясці стоїть пам'ятник комару. А в місті Бунарга (Австралія), за кошти фермерів поставили пам'ятник на честь гусениць, які врятували місто від заростей кактусів. Споруджуючи пам'ятники, люди увічнюють певні події або заслуги окремих осіб перед суспільством. Відзначають також й заслуги тварин. Адже пам'ятники так просто не зводяться, за ними завжди стоїть якась цікава історія чи подія.

Про деякі з пам'ятників тваринам в Україні ми сьогодні вам розповімо.

ПАМ'ЯТНИКИ ЗВІРЯМ **ПАМ'ЯТНИК МАМОНТОВІ**

Оригінальний пам'ятник на честь вимерлої тварини - мамонта розташований у селі **Кулішівка Недригайлівського району Сумської області**. Це перший (і тривалий час був єдиним) пам'ятник мамонтові у світі. Монумент увічнює знахідку в цьому місці добре збереженого кістяка мамонта. Крім того, саме в цій місцевості проходить кордон між Московським царством і Польсько-Литовською Річчю Посполитою.

Пам'ятник мамонтові - чотиригранна металева стела, встановлена у теперішній час на невеликому кам'янистому постаменті, на гранях якої згори вказаний рік «1841», зображено барельєф мамонта й викарбувана різноманітна інформація про цінність і важливість палеонтологічної знахідки, а також про те, що в цьому місці проходить кордон між Росією і Річчю Посполитою. Зокрема, на гранях є такі надписи: *«Место сие было границею меж Польшею и Россиею»; «Сия чрезвычайная редкость отискана в присутствии владельца оберкамергера графа Ю.А.Головкина»; «Кости мамонта оставлены Харьковскому Университету и хранятся в Зоологическом кабинете».*

У першій половині XIX ст. село належало представникові знатного роду Юрію Головкину, який був попечителем Харківського університету. Його маєток розташовувався неподалік (за 3 км) від с. Кулішівки в тодішньому містечку Костянтинові.

Восени 1839 р. граф розпочав будівництво гуральні. Копаючи яму під фундамент, робітники наштовхнулися на величезні кістки і, злякавшись, відразу повідомили про це графа. Рештки невідомих тварин знайшли саме в період, коли науковці тільки-но починали вивчати доісторичних істот. Ю. Головкин, як освічена й забезпечена для свого часу людина, збагнув, що йшлося про справжню палеонтологічну знахідку й відразу ж повідомив про це свого друга професора медицини Харківського університету Івана Йосиповича Калиниченка. Видатний вечний-натураліст зацікавився знахідкою і особисто прибув у Кулішівку з експедицією. Розкопки

поблизу Кулішівки на березі річки Хусь тривали де-сять днів поспіль. Повністю закінчити роботу не вдалося. На заваді стали ґрунтові води. Проте археологам пощастило зібрати два повних скелети мамонтів. Знайдені кістяки вивозили з Кулішівки кіньми, однак подальша доля всієї знахідки наразі не відома.

Відтак, на території України рештки мамонта були знайдені вперше. Крім скелетів мамонтів, було виявлено багато кісток інших ссавців льодовикового періоду - волохатого носорога, великого оленя, диких коней тощо. Науковці таку велику кількість кісток пояснили тим, що близько 15 тисяч років тому, імовірно, тут знаходилася стоянка первісних людей доби пізнього палеоліту. Знайдені тут рештки мамонта ідентифіковані як *Mammuthus trogontherii* (степовий мамонт), найкрупнішого - дорослий самець цього виду сягав 4,5 м заввишки і до 18 тон вагою, мав бивні до 5 м завдовжки.

У 1841 р. на відзначення наукового відкриття було встановлено один з найоригінальніших у світовій історії пам'ятник мамонтові (див. фото). Автором проекту пам'ятника був сам Іван Калениченко. Кошти на його вилітку на одному із заводів Харкова надав власник маєтку Ю. Головкін.

Решта пам'ятників мамонтам установлені в декількох містах російського Сибіру: у Якутську - перед будинком Інституту мерзлотознавства імені академіка П.І. Мельникова Сибірського відділення РАН; теж на відзначення місця археологічної знахідки; у Салехарді - фігура мамонта при в'їзді до міста; у Ханті-Мансійську - у вересні 2007 р. на честь святкування Дня міста були встановлені виліти з бронзи сім фігур мамонтів загальною вагою 70 тонн, найменшою з яких є мамонтеня заввишки 3 метри [2].

ПАМ'ЯТНИКИ СОБАКАМ

Собака - друг людині. Собачій відданості, терплячості, кмітливості можна позаздрити. Протягом багатьох століть ці четвероногі тварини йшли бік о бік з людиною, слугуючи їй вірою і правдою.

У місті Тольятті (Росія) протягом багатьох років на очах всього міста німецька вівчарка, господарі якої загинули в автокатастрофі, будь-якої погоди чекала їх на узбіччі дороги. Через два роки після смерті собаки люди вирішили поставити йому пам'ятник за вірність. А у Шотландії в місті Единбурзі, скайтер'ер Бобі, відвідував могилу свого господаря 14 років, доки й сам не знайшов притулок на цьому ж місті. Непоодинокі випадки, коли собака рятувала життя людині. Прикладом тому є пам'ятник у Москві з написом «За спасение утопающих». Неоціниму допомогу собаки зробили різним наукам, перш за все - медицині. Ще зі шкільної програми ми знаємо про академіка І.П. Павлова. Його дослідницькі роботи в області вищої нервової системи і рефлексів повністю ґрунтовані на дослідах, проведених на собаках. Відверта подякою вченого була настільки великою, що він настояв на будівництві пам'ятника, який був відкритий у 1935 р. в Санкт-Петербурзі.

В Україні також чимало подібних скульптур, в яких увічнюють не лише породисті собаки, а й звичайні «дворняжки».

ПАМ'ЯТНИК «ОЧІКУВАННЯ». В Києві біля входу до ресторану на вулиці Артема прямо на сходинках застив великий гарний бронзовий дог, який очікує господаря. Це – пам'ятник вірності [3] (див. фото).

ПАМ'ЯТНИК ДРУЖБИ. В Києві на площі Івана Франка навпроти однойменного театру розташований бронзовий пам'ятник видатному українському акторові театру і кіно Миколі Яковченко і його улюбленцю – таксі Фан-Фан. Старий актор сидить на лавочці з газеткою в руках, а біля його ніг розмістився

його улюблений пес. Пам'ятник відкритий у 2000 р. до 100-річчя з дня народження актора [3].

ОДЕСЬКА ТАКСА. Ще одна скульптура собаці знаходиться в Одесі. Невелика за розмірами, виготовлена із бронзи, стоїть прямо на асфальті перед живим платаном. Собака зафіксована у пікантній позі – коли справляє нужду [4].

ТЕНІСІСТКА ПАЛЬМА. У Харкові протягом багатьох років вхід до тенісного клубу «Унікорт» (площа Свободи, 4) прикрашає бронзовий пам'ятник дворняжці Пальмі. За спогадами співробітників тенісного клубу, раніш на цьому місці завжди сиділа жива Пальма. Ще на початку 1990-х років дворняжку з потомством знайшли діти. Члени «Унікорту» пожаліли собачу родину й постійно годували. Пізніше Пальма взагалі оселилася в клубі, де прожила довгих 12 років. Собака залишила не тільки добру про себе пам'ять, але й чимале потомство – 75 щенят [4].

РОТВЕЙЛЕР ЦЕЗАР. У 2010 р. в Сумах відкрили пам'ятник ротвейлеру на кличку Цезар. Він встановлений в районі центрального ринку біля зоомагазину «Цезар». Бетонна скульптура – точна копія живої тварини. Вона є символом відданості й порозуміння. Ідея створення такого пам'ятника належить господарю магазину Геннадію Погорелову, який вирішив увічнити свою собаку. Пес 13 років вірою і правдою послугував своїм господарям, за кілометр відчував як хороших, так і поганих людей та попереджав про небезпеку [4].

ПАМ'ЯТНИК 500 ПРИКОРДОННИКАМ ТА ЇХНІМ 150 СЛУЖБОВИМ СОБАКАМ. Цей унікальний меморіал встановлено біля села Легедзино під Уманню Черкаської області.

За планом Гітлера 3 серпня 1941 р. Київ мав бути завойований, а 8 серпня в ньому планувалося провести парад фашистських військ. Туди збиралися приїхати Гітлер і Муссоліні. На прорив радянської оборони в районі Умані, Легедзино, Підвисокого було кинуте 22 дивізії, включаючи елітні частини СС «Лейбштандарт Адольф Гітлер» та 49-й гірнотрілковий корпус.

В селі Легедзино було розташовано одразу два штаби: 8-го стрілкового курпусу генерала-лейтенанта Снегова та 16-ї танкової дивізії полковника Міндру. Штаб корпусу прикривали три роти Окремої Коломиїської прикордонної комендатури, якою командував майор Філіпов. З ними були невеликі групи зв'язковиків та снайперів. Прикордонну комендатуру посилювали місцевою кінологічною школою – 25 чоловік і 150 службових вівчарок. Один із гітлерівських

ударів було націлено саме на ці штаби. Їх було п'ятсот чоловік. Жоден не здався в полон. І ніхто з них не зустрів наступний ранок. Довкола двигтіла земля і насувалися танки. Солдати мужньо відстоювали довірені їм позиції. Останнім бойовим резервом були треновані вівчарки кінологічної школи. І коли на полі бою залишалося всього кілька бійців, були спущені собак. Дивно, але собаки не розгубилися від грому снарядів і реву двигунів, а кинулися на ворога. Ошалілі німецькі солдати вилазили на броню танків і відстрілювалися від знавсіслих собак. Місцеві жителі розповідають, що коли після цього бою німці увійшли в Легедзино, вони розстріляли навіть тих собак, які сиділи у дворах на прив'язі.

9 травня 2003 р., неподалік від місця бою, був відкритий пам'ятник прикордонникам та їхнім службовим собакам, які загинули у Вітчизняній війні. Він зведений за рахунок благодійних внесків жителів навколишніх районів. На бронзовій табличці напис «Зупинись та вклонись... 500 прикордонників та 150 їхніх службових собак загинули тут смертю хоробрих». Даний бій згадується у мемуарах німецьких офіцерів, які відзначають мужність і відданість радянських солдат [5].

ПАМ'ЯТНИКИ КОТАМ

Немало послужив людині і науці кіт. Цей улюбленець - символ доброго духа житла, незалежності, охоронця малої дитини та шкідливого ласуна; за віруваннями стародавніх народів, міг бути помічником як богів, так і відьом. Але в нашій уяві він залишається м'якеньким та пухнастим клубочком, який лагідно зустрічає нас після важкого трудового дня й разом з нами відчуває біль і настрій.

У Санкт-Петербурзі є пам'ятник коту з сумною історією, який був побудований у 2000 році, а історія була така.... Після блокади Ленінграду, у Велику Вітчизняну війну, під час голоду люди з'їли всіх кішок, і у місті почалося масштабне розповсюдження різних інфекційних захворювань. Причиною стали пацюки та миші, які заповнили всі підвали та горища. Тоді, по розпорядженню радянського уряду, в місто негайно завезли цілий вагон вусатих мисливців. Епідемія була призупинена.

Є бронзовий улюбленець і в **нашій столиці**. У середині 1990-х років у Маргарити Січкар, відомого київського ресторатора та власниці ресторану «Пантагрюель», що знаходиться біля Золотих воріт, навпроти місця, де нині міститься пам'ятник тварині, виникла ідея завести при ресторані kota, що став би особливістю закладу. Таким чином вже незабаром у ресторані з'явився сірий кіт-перс Пантюша, що здобув надзвичайну популярність серед відвідувачів закладу та мешканців міста. Але одного разу у ресторані трапилася пожежа і тварина задихнулася від диму. Після цього розчудені постійні клієнти почали перераховувати гроші на відновлення ресторану. Також було вирішено замовити та встановити пам'ятник вірному коту. З рештою, бронзового kota встановили навпроти входу до ресторану у 1998 р. Автором пам'ятника став скульптор Богдан Мазур (до речі, хмельничанин). У первинному вигляді на постаменті поруч із котом була пташка, але її часто спиливали охочі до сувенірів туристи, тож згодом kota лишили на самоті [6] (див. фото).

ПАМ'ЯТНИКИ СВИНІ

Свиню неодноразово увічнювали в камені чи бронзі німці, данці, литовці, які здавна славляться пристрасною до бекону. Найдавніший пам'ятник свині стоїть у Португалії. Та українська любов до сала перевершила всіх. Мало кому відомо, що за кількістю пам'ятників свині **Полтавщина** є беззаперечним лідером у світі: на території області їх аж шість! Один з них відкритий у 2003 році на території Полтавської державної аграрної академії. Це група із свині у натуральну величину та двох маленьких пастушків - хлопчика й дівчинки - у національному вбранні. На постаменті напис «Одвінчній годувальниці українського народу» [9] (див. фото).

Пам'ятник з написом на постаменті «Від вдячних українців» відкрито в міському парку міста **Ромни**, що на Сумщині, у 2000 році. Тут, на місці давньоруського городища, археологи знайшли кістки свиней. Вони прийшли до висновку, що свині, яких монголи через свою релігію не могли вживати в їжу і тому не відбирали у місцевих жителів, врятували народ від голодної смерті. Роменська бетонна хрюшка, що сидить на задніх лапах, усміхається. А чому їй не бути веселою, адже вона ніколи не потрапить під ніж.

ПАМ'ЯТНИКИ ВІСЛЮКАМ

Недалеко від Софійської площі – на перехресті вулиць Стрітенської і Стрілецької – у **Києві** можна побачити віслюка, що везе в маленькому візку квіти. Нехитрий на перший погляд, дерев'яний віслюк змінюється влітку, коли квіти в його візку розквітають. Скульптор: **Константин Скретуцький**.

А от у селі **Залісному** під **Бахчисараєм** фундатор осячлої ферми Микола Помоголов дав волю фантазії, встановивши пам'ятник віслюку [10].

ПАМ'ЯТНИК «ЛІТАЮЧА КОРОВА»

Скульптор **К. Скретуцький** встановив у 2009 році в центрі **Києва** на вулиці **Олеса Гончара** інсталяцію під назвою «Літаюча корова». Поява корови з крилами, ширяюча над сухим деревом, була обіцяна городянам уже давно [11].

ПАМ'ЯТНИК БИКУ

Апофеоз традиції увічнення братів наших менших можна побачити під **Борисполем** (**Київ**). Мова про фігуру бика, що красується біля Інституту розведення і генетики тварин УААН. Він символізує еталонного виробника рогатої худоби.

ПАМ'ЯТНИК ОЛЕНЮ

21 жовтня 1997 року у місті **Кам'янець-Подільський** Хмельницької області скульптор **Свідер Іван Васильович** зробив подарунок для рідного міста – біля в'їзду до Старого міста на верхівці каньйону річки **Смотрич** встановив скульптуру білого оленя. На цьому

ж місті раніше була також скульптура оленя, яка простояла більше 20 років. Та, на жаль, її було зруйновано. Тепер красень-олень, гордо піднявши голову, дивиться вдальчечинь.

Каньйон річки Смотрич - глибока вузька річкова долина із стрімкими схилами, що сягають висоти у 50 метрів і унікальними виходами на денну поверхню силурійських вапняків. Утворений течією річки крізь товщу Товтр, залишки прадавніх коралових рифів у вигляді гостро виступаючих пагорбів. Є в каньйоні декілька водоспадів, один із яким поруч з Новим мостом. Саме над водоспадом встановлена білосніжна скульптура оленя – на згадку про легенду заснування Кам'янця: «Якось брати князі Коріятовичи під час полювання на оленів, захопившись їх переслідуванням, натрапили на острів над каньйоном Смотрича, та вирішили тут збудувати неприступне місто-фортецю» [8] (див. фото).

ПАМ'ЯТНИК ДЕЛЬФІНУ

Пам'ятник Дельфіну - один із найбільш загадкових в **Одесі**. Скульптура близько п'яти років прикрашає двір на Торговій, 3, але як та звідки вона з'явилась, місцеві мешканці розповісти не можуть. Лише пригадують, що тут раніш стояла міцна фігура Геракла. Та куди й віна подівалась, вони також не можуть згадати. На постаменті напис: «Світ спасе доброта» [12].

Ще один пам'ятник Дельфіну розташований біля входу до Харківського міського дельфінарію «Немо» у саду ім. Т.Г. Шевченка у **Харкові**. Є найбільшим дельфінарієм в Україні, складається з двох басейнів, які вмщують по три мільйони літрів води кожний; основного залу, розрахованого на тисячу місць та океанаріуму. Відкритий 28 травня 2009 року. Входить до складу національної мережі культурно-оздоровчих комплексів «Немо» [13] (див. фото).

ПАМ'ЯТНИК МАВПАМ

В **Харкові** у 2008 році, напередодні 65-ї річниці звільнення Харкова від нацистських загарбників відкрито пам'ятник мешканцям зоопарку, які змогли врятуватися під час Великої Вітчизняної війни. У числі вцілілих виявилися три макаки – Гектор, Роза та Дезі. Саме їхні фігурки прикрасили пам'ятник. Пам'ятник розташований у міському зоопарку на алеї біля входу до будинку приматів.

Зимом 1943-го року зі зруйнованого мавпятника під час бомбардування втекли три макаки-резуси - Гектор, Роза і Дезі. Тварин не знайшли. Співробітники зоопарку згадують, що утікачки сховалися в будівлі

Держпрома в шафі однієї з кімнат. Вижили мавпи завдяки харків'янам, які підгодовували тварин. Після звільнення міста співробітники зоопарку повернули всіх трьох мавпочок в зоопарк. На момент визволення в зоопарку віцїли лише 4 ведмеда, 5 мавп і 1 вовк [14] (див. фото).

ПАМ'ЯТНИК «ЇЖАЧОК В ТУМАНІ»

Радянський мультфільм «Їжачок у тумані» був знятий в 1975 р. Режисер й аніматор - Юрій Норштейн, художник-постановник – Франческа Ярбузова, сценарій Сергія Козлова. Роль Їжачка озвучувала Марія Виноградова, Ведмежати - В'ячеслав Невинний. У 2003 р. за результатами опитування 140 кінокритиків та мультиплікаторів різних країн «Їжачок у тумані» було названо кращим фільмом в історії мультиплікації.

Пам'ятник Їжачку в тумані було встановлено на перетині вулиць Золотоворітської, Рейтарської й Георгіївського провулку у **Києві** в 2009 р. Ініціювала появу в столиці України такого авангардного пам'ятника організація Київська ландшафтна ініціатива. Автори пам'ятника - столичні умільці Володимир Колінько та Георгій Куровський, які вже кілька років облагороджують негарні пеньки в місті, вирізаючи химерних риб, котиків, Буратіно, балерину та безліч інших витворів. Основою пам'ятника став стовбур дерева, яке зіпсувалося. Було використано досить цікаву техніку при виконанні голок їжачка: пень обв'язали металевою сіткою, а в ній закріпили шурупи. Багато туристів залишають монетки в сітці, що це символізує невідомо, але, швидше за все, такий жест означає бажання зустрітися з їжачком ще раз.

Їжачок сидить на високому пеньку й тримає в руках вузлик, наче б збирається рушати в мандрівку. Він задумливо дивиться вдалечінь, на конячку. Найцікавіший момент – це назва скульптури. Пам'ятник називається «Конячка» на честь ще однієї героїні мультфільму [15].

ПАМ'ЯТНИКИ ЗЕМНОВОДНИМ

ПАМ'ЯТНИК КРОКОДИЛОВІ

У **Маріуполі** у травні 2007 року сталася резонансна подія загальнодержавного масштабу: з цирку шапіто втік метровий нільський крокодил Годзила. Рептилію шукали всім півмільйонним містом і ловили із залученням самого міністра надзвичайних ситуацій. Країна дивилася на ці «королівські лови», затамувавши подих.

До кінця осені Годзик мешкав на території теплової станції маріупольського комбінату «Азовсталь». В кінці листопада його знайшли, спіймали та доставили у Донецьк, звідки повинні були переправити до господаря - дресирувальника. На жаль, 30 листопада тварина померла. Крокодил, що обрав свободу, за час полювання на нього став для маріупольців символом волелюбності й на знак цього був увічнений у бронзі. На постаменті пам'ятника є табличка з написом «Годзику маріупільському» [16, 17] (див. фото).

ПАМ'ЯТНИК ЖАБІ

Перший пам'ятник жабі в Україні з'явився у 2007 року в **Бердянську** за ініціативою мера міста Валерія Баранова та за підтримки місцевих підприємців. Скульптор – Микола

Мироненко. 250-килограмова статуя бронзової «Жаби, яка душить» затишно примостилася на головах чоловіка, жінки, дитини й старика. На шії земноводного масивний золотий ланцюг, в руках-лапах два мобільних телефони і пачка грошей, а на п'єдесталі табличка з написом: «Заздрість - порок». Жаба уособлює собою заздрість та жадібність – ті пороки, що притаманні всім і кожному. Жаба досить популярна серед відпочиваючих, всі бажають з нею

сфотографуватися, адже це – єдиний в світі пам'ятник жадібності [18].

Шеститонний бронзовий пам'ятник жабі встановлено біля **Київського** музею води на день міста у 2010 році. Київ став третім містом в Україні, в якому встановлено пам'ятник жабі. Та київська жаба незвичайна – в її середині є ківш, в який потрапляють всі монетки, що кинуті до рота жаби. Коли вага у ковші досягає певної відмітки, ківш перевертається й гроші викидаються на якогось «щасливчика». Автор проекту (скульптур Олег Пінчук) вважає, що в ківш влізе 8,5 млн. гривень! (див. фото)

Ще одну паркову скульптуру жабі встановлено на Рівненщині у місті **Дубно** біля ... громадського туалету. Місце розташування пам'ятника було обрано не випадково. Справа в тому, що жителі міста дуже обурилися, коли в Дубно вирішили зробити платний туалет. Тоді поруч з ним і з'явилась жаба. Під пам'ятником напис: «У кого мене немає в душі, того я не задушу». Кажуть, що після встановлення пам'ятника пристрасі навколо туалету відразу зникли [19].

СКУЛЬПТУРНА КОМПОЗИЦІЯ «ЧЕРЕПАХА»

Пам'ятник черепаці встановлено у місті **Хмельницькому**. Зробили його місцеві скульптори Богдан і Микола Мазури у 2001 р. та подарували тодішньому ректору Хмельницького університету управління та права Віталію Олуйку. Він розпорядився подарунком у такий спосіб – звелів поставити її біля входу у головний корпус університету (вул. Героїв Майдану, 8), щоб студенти, навчаючись у вузі і осягаючи підвалини мудрості, пам'ятали про народний вислів: «Поспішай повільно».

Композиція, виконана в бронзі, складається з фігурки черепахи, яка крокує навколо півкулі, що уособлює Землю. В її уважних очах на піднятій голівці, що начебто уважно

роздивляються, здається, можна навіть прочитати якісь мудрі думки. Адже у багатьох народів світу сама черепаха є змістом і суттю природи, така ж мудра і така непокваплива; її також вважають уособленням моделі Всесвіту: небо – то її панцир, а наша земля – то живіт черепахи. А те, що вона, за задумом авторів, рухається по колу, символізує циклічність, повторюваність у всьому.

Серед студентів і викладачів вузу ходять розмови про те, що якщо потерти спинку черепахи, то добре складуться іспити, викладачі добре читатимуть лекції, а у молодих сімейних пар, що одружуються під час навчання в університеті, буде довге і щасливе подружнє життя. Ось чому поступово спинка черепахи набуває золотистого блиску (див. фото).

ПАМ'ЯТНИКИ ПТАХАМ **ПАМ'ЯТНИК ЛЕЛЕКАМ**

Скульптурна композиція «Пара лелек» встановлена в центрі **Тернополя** поблизу замку та пологового будинку у 2010 р. Це триметрова скульптура з бронзи у вигляді двох лелек, що сплелися над гніздом, у якому лежить сповите немовля. Композиція є символом родини, молодості, добра та щастя. З'явилась традиція – всі молодята гладять лелек, дотикаються до немовляти у гнізді птахів, щоб лелеки не забули їхню родину. Архітектор - киянин Сергій Лебединський [20] (див. фото).

ПАМ'ЯТНИК РИБАЛОЦЦІ

В серпні 2013 р. в **Києві** відомий скульптор Костянтин Скретуцький зобразив міського інтелігента у вигляді бронзової рибалочки – птаха, який стоїть на бетонному постаменті з тростинкою під крилом та нахилив голову. За словами автора, рибалочка – досить соромлива пташка, яка постійно ховає голову під крило – їй нібито соромно за все, що відбувається навколо. Цей образ найкраще всього символізує київську інтелігенцію, яка стає вимираючим видом і яку потрібно занести у Червону книгу. На постаменті напис: «Інтелігенція – хранителька майбутнього!». Це перша скульптура із серії київських інтелігентів. За задумом автора в сквері **Київських** інтелігентів в Києві буде декілька птахів – образів інтелігенції, адже інтелігенція досить багатогранна. Ворон – символ мудрості; сова – символ наукової інтелігенції (академіки, професора, інженери); удод – символ творчої інтелігенції (актори, письменники, театральні); горобець – символ середнього класу, який скаче і виживає як може [21].

ПАМ'ЯТНИК СОВІ

Скульптура - другий пам'ятник із серії інтелігентів - символізує наукову інтелігенцію. Київський скульптор К. Скретуцький, який вже не раз дивував місто незвичайним скульптурами, продовжує прикрашати Сквер **Київських** інтелігентів по вулиці О. Гончара. За задумом, у сквері будуть типажі київської інтелігенції, яких скульптор ліпить у вигляді пташок. Скульптур зобразив міського інтелігента у вигляді бронзового птаха, який стоїть на бетонному постаменті

з тростиною під крилом, схиливши голову. Знизу – табличка з написом: «Інтелігенція виховує сьогодні» [22].

В **Одесі** скульптор Кирилл Максименко відкрив у 2009 р. пам'ятник сові, який зроблений з ... металобрухту. Основа тулуба «сови» – блок циліндрів від двигуна мотоцикла «Мінськ». Скульптор не відносить себе до «професіональних» людей мистецтва. За фахом він радіотехнік і весь вільний час проводить в майстерні. Свої металеві скульптури почав робити від пошуків застосування металобрухту, який скрізь валявся [23].

ПАМ'ЯТНИК ВОРОНУ

В травні 2014 р. в **Києві** був встановлений третій пам'ятник інтелігенції – ворону. До цього були встановлені сова – символ київських вчених і рибалочка – символ інтелігенції як зникаючого виду.

«Ворон символізує інтелігенцію, яка має владу й вміє розумно нею розпоряджатися. Цей ворон – особливий київський інтелігент, який увібрив до себе мудрість багатьох поколінь й зберіг розсудливість й точність в оцінюванні дійсності», – розповідає автор К. Скретуцький.

Скульптура виготовлена з бронзи, розташована на бетонному постаменті, на якому на позолоченій табличці зроблений напис: «Інтелігенція пам'ятає минуле» [24].

ПАМ'ЯТНИК ГОРОБЦЮ

Скульптуру Горобця-бунтаря, що символізує майданівців, відкрили у **Києві** у Сквері Київських інтелігентів 21 серпня 2014 р. Вона є четвертою й останньою в цій серії пам'ятників інтелігенції. Парк має Сову, Ворона та пташку Рибалочку. Пам'ятник символізує інтелігента-революціонера, яких ми бачили на Майдані (події зими 2014 р.). Це – бунтарі по духу, освічені, культурні, талановиті: грають на піаніно, володіють англійською. Автор – К. Скретуцький [25].

ПАМ'ЯТНИК ГЕТЬМАНУ МАЗЕПІ У ВИГЛЯДІ ГОЛУБА

Пам'ятник гетьману Івану Мазепі – перший в Україні пам'ятник, що обертається, встановлений у січні 2009 р. в місті **Київ** біля Київського Палацу для дітей та юнацтва. Пам'ятник «Вічний Київ» (друга його назва) розташований таким чином, що від нього можна бачити куполи Києво-Печерської лаври, на території якої побудовано декілька церков на кошти Івана Мазепи.

Пам'ятник у вигляді голуба, який злітає, встановлений на кулі, що обрамована рельєфами соборів та церков, побудованих на статки гетьмана. Голуб складається з двох частин, що поєднані в місці дзьоба птаха. Це символізує єдність Лівобережної та Правобережної України.

Хвіст птаха обвиває кулю і церкви Мазепи. Композиція встановлена на гранітному постаменті та повертається навколо своєї вісі. Автор Франк Майслер – всесвітньо відомий ізраїльський скульптор [26].

ПАМ'ЯТНИК ЧАЙЦІ

У **Бердянському** санаторію «Лазурний» розташована скульптурна композиція «Чайка – хазяйка», що присвячена птахіві – символу Азовського узбережжя. В основі композиції – птах з розправленими крилами, який парить над гребенем хвилі [27] (див. фото).

ПАМ'ЯТНИК РІДКОМУ ПТАХОВІ

У травні 2013 р. у **Києві** з'явився перший витвір мистецтва, що розташований на водній галі-діні Дніпра — скульптура «Рідкий птах». Назва скульптури взята з повісті «Страшна помста» відомого письменника М. В. Гоголя: - «... рідкий птах долетить до середини Дніпра». Таким чином М. В. Гоголь хотів передати всю силу й могутність цієї ріки.

Місце розташування пам'ятника посередині Дніпра обрали не випадково, адже тут збереглася частина опори Наводницького моста, який був розібраний у 1953 р., коли поруч будували міст Патона. Сьогодні в цьому місці розгортаються туристичні прогулянкові катери і теплоходи. Крім того, опору чудово видно як з моста Патона, так і з набережної Наводницького парку на правому березі. Вночі скульптура освічується з моста Патона. «Рідкий птах» заввишки досягає 3,5 метрів, розмах його крил — 5 метрів; вага — 500 кг. Для його створення був орендований один з цехів Дослідного заводу зварювального устаткування Інституту електро-зварювання ім. Патона. Робота над скульптурою зайняла 5 місяців; кожний елемент «Рідкого птаха» зварений вручну з чорного металу та корабельної смоли, яка стійка до сильних вітрів. Не дивлячись на свою громіздкість, скульптура бачиться легкою та стрімкою та чимось схожа на паперове оригамі [28].

ПАМ'ЯТНИКИ КОМАХАМ

ПАМ'ЯТНИКИ БДЖОЛІ

Першими встановили пам'ятник мудрій кома-сі-медоносу японці після Нагасакі і Хіросіми. Медичні працівники тоді радили вживати мед для покращен-ня здоров'я. Згодом пам'ятник бджолі встановили у Варшаві, а потім — у Москві. Перший в Україні та досить монументальний пам'ятник споруджено карпат-ській бджолі у **селі Вучкове Міжгірського району на Закарпатті**. Але не просто бджолі, а карпатській породі та фундаторам її вивчення. «Карпатьянку», як її ще називають, відкрив для всього світу професор Московської сільгоспакадемії Гурген Аветисян, який у 1966 р. побу-вав на Закарпатті. Вчений був зачарований місцевими бджолами та їхніми «професійними» здібностями. Як

зазначають фахівці, ця бджола завдяки своїм унікальним характеристикам (продуктивність, морозостійкість, мирюлюбність) швидко завоювала популярність, і зараз її розводять як у нас і близьких європейських сусідів, так і на Далекому Сході, аж до Сахаліну. А чистий генофонд породи зберігається на Закарпатті. Отож, за заслуги крилатої «горянки», та на знак її науко-вого вивчення й відзначені пам'ятником у Вучковому: кількакілограмова металева бджола з півметровим розмахом крил увінчує стелу, з якої ніби збирається злетіти, щоб повернутися з черговою порцією нектару [29] (див. фото).

В місті **Тернопіль** у серпні 2009 р. на бульварі Шевченка біля обласного академіч-ного драматичного театру встановлено пам'ятник бджолі. Монумент висотою близько 2,5 метрів, зроблений із бронзи та має вигляд медових стільників, на яких сидить бджола. На

постаменті є напис «Бджілці-трудівниці». Ініціатором спорудження пам'ятника стали бджолярі Тернопільської області, а кошти на монумент виділили місцеві підприємці-меценати [30].

У 2010 р. в Україні з'явився ще один пам'ятник бджолі. Він знаходиться у невеликому робочому містечку **Докучаєвськ Донецької області**, на території зоопарку «Лебедине озеро». Пам'ятник являє собою цілий архітектурний комплекс, центральне місце в якому займає кована бджола, що сидить на великій ромашці. Поруч з бджилкою розташовані ковані фігури ведмедів, один з яких тримає вулик, а інший – діжку з медом. Також на території встановлені мармурові плити. На одній з них зображена ікона святих Зосими і Саватія Соловецьких – покровителів бджільництва, на решті – написи про бджіл. Скульптурна композиція була створена за ініціативою місцевого пасічника Віктора Пономарьова [31].

ПАМ'ЯТНИК КОЛОРАДСЬКОМУ ЖУКУ

Веселого й трохи вріднючого колорадського жука у центрі **Дніпропетровська** місцеві жителі називають «Містер Коло». Хоча є й такі, які незадоволені тим, що жук надоїв на городах, а тут ще в місті на нього треба дивитись. Неодноразово жуку відламували вуса. Тож був час, коли пам'ятник навіть міліція охороняла!

«Містер Коло» був встановлений неподалік від Центрального ринку у 2003 р. Двометровий жук, розфарбований у природні кольори, сидить, як і потрібно, на картопляному листку. По сусідству з ним розташовані менші фігурки кенгуру, білого ведмеда, дракона та божої корівки. Пам'ятник жуку заказали торговці отрутохімікатами в рекламних цілях. Та ніхто не очікував такого ефекту й популярності від колорадського жука. «Містер Коло» став місцевою визначною пам'яткою - біля нього зупиняються екскурсійні автобуси, фотографуються туристи [32].

Ще одного досить оригінального колорадського жука можна побачити у згаданому вже місті **Бердянськ**. Пам'ятник у вигляді двох дачників, які збирають колорадських жуків, знаходиться на площі біля центрального ринка. Внизу пам'ятника розташований великий колорадський жук, який тягне табличку з написом: «Бердянці, прокормим себе сами!» [33].

ПАМ'ЯТНИК ЖУКУ-НОСОРОГУ

На території **Київського зоопарку** оселився гігантський жук-носоріг, щоправда несправжній, а монументальний. З першого дня своєї появи жук притягує не менше уваги у відвідувачів, ніж інші мешканці зоопарку. Вражає своїми розмірами та трохи лякає злобним виглядом (див. фото).

ПАМ'ЯТНИК ЖУКУ-СКАРАБЕЮ

На одній з вулиць **Донецька** можна побачити кованого жука-скарабєя гігантських розмірів, який вмонтований прямо на асфальті. Поруч з комахою встановлена табличка із жартівливим написом: «На харчування жука». Ця скульптура поповнила колекцію незвичайних пам'ятників міста Донецьк [34] (див. фото).

ПАМ'ЯТНИК БАБЦІ

Незвичайний арт - об'єкт у вигляді двох бабок, що зависли на гілках сухого дерева, можна побачити у сквері ім. Чкалова в **Києві**. Крила бабок виконані з металевого дроту і пластин та прикріплені до дерева мотузкою. Черевця комах є продовженням дерева, а очі зроблені з металевих куль, що за формою нагадують київські каштани. Скульптурна композиція створена у 2009 р. відомим київським скульптором Костянтином Скретуцьким [34].

ПАМ'ЯТНИК КОМАРУ - ДЗВІНЦЮ

У **Бердянському** санаторію «Лазурний» встановлений пам'ятник комару – дзвінцю у 2007 р. Скульптурна композиція зображує збільшений у 1000 разів макет комара в очереті над мушлюю перламутрового молюска. Личинка комара (мотиль) сприяє регенерації лікувальної грязі на курорті. Комара тут навіть охороняють й забороняють незаконну добичку мотиля у лиманських водах для продажу акваріумістам [35] (див. фото).

ПАМ'ЯТНИК «БАБОЧКА-КРАСАВИЦА»

На вулиці Пирогова у **Києві** біля салону краси з'явилась «бачка-красавица» на підборах з пилочкою для нігтів та з бігуді на вусах. Коли житлово-експлуатаційні контори зобов'язали офіси, що орендують приміщення у житлових будинках, доглядати за газонами, адміністрація салону вирішила підійти до цього питання креативно й встановила таку скульптуру. Автор - коваль-скульптор Володимир Білокінь [36].

ПАМ'ЯТНИКИ РИБАМ

ПАМ'ЯТНИК РИБИ-БИЧКУ

Місто **Бердянськ** Запорізької області рясніє незвичайними пам'ятниками. Серед них, напевно, єдиний у світі пам'ятник такій, здавалося би, звичній для нас рибі - бичку. Але саме до цієї риби жителі міста ставляться з особливою повагою. На промислі бичка тримається економіка всього Приазов'я. Щодня в море виходять сотні човнів, катерів і кораблів. Бичків продають у свіжому вигляді, замороженими, в'яленими, сушеними. З Бердянська ця риба поставляється на консервні заводи. А в самому місті ви можете придбати сувеніри - маленькі копії пам'ятника Бичка-годувальника. Лускатий сподобався не тільки міським жителям, а й відпочивальникам, які щоліта масово залазять на його хвіст, аби там сфотографуватися.

Азовський бичок став справжнім порятунком для місцевого населення у часи масового голоду на Україні на початку тридцятих років, а також у

післявоєнний час, коли ця риба була єдиним продуктом та не дала померти від голоду тисячам жителів Приазов'я. Власне, тому на пам'ятнику Бичку-годувальнику прикріплено табличку з цим написом.

З пам'ятником Бичку-годувальнику пов'язана ще одна дивовижна історія. Коли в 1970-х рр. екологи встановили, що популяція бичка скоротилася до катастрофічного рівня, вилов риби заборонили. Незважаючи на це, навіть через 30 років популяція не відновилася, і в 2001 р. жителі Бердянська встановили пам'ятник Бичку-годувальнику. Буквально через рік після цього екологи повідомили, що запаси бичка в Азовському морі зросли до 70000 тонн, і в 2003 році промисловий вилов бичка знов був дозволений [37] (див. фото).

ДОНЕЦЬКИЙ ПАРК КОВАНИХ ФІГУР

З упевненістю можна стверджувати, що Парк кованих фігур в Донецьку самий незвичний, мабуть, в Україні. Його особливістю є творіння ковалів зі всього світу у вигляді різноманітних фігур, що розташувались у затишку між зеленими насадженнями. Парк був відкритий у 2001 р. у Ворошиловському районі за будівлею Донецького міськвиконкому. Спочатку в парку нараховувалось 10 скульптур з металу. Щороку в парку проходять фестивалі ковальського мистецтва. Кращі роботи відбираються та залишаються у парку. Сьогодні їх близько 150, і кількість продовжує зростати.

Серед численних композицій: алеї «Знаки зодіаку», «Алея Казок», «Алея Арок», «Алея любимому місту», «Алея Майстрів» (до Євро-2012), «Алея архітектурних копій»,

«Алея кілець» тощо [38].

Перерахуємо скульптурні композиції Парку кованих фігур у вигляді тварин: *муха-Цокотуха, олень, свиня, бабка, павук, півень, птах, сова, кіт, гніздо з двома лелеками.*

Закінчуючи розповідь, про відданість представників фауни, нам, представникам homo sapiens, слід пригадати слова відомого англійського скульптора Девіда Бекхауза, який увічнив пам'ять наших братів молодших у самому великому бронзовому монументі в центрі Лондона: «Я не знаю, вважаєте ви цих тварин героями, але вони зробили дуже важливу справу».

Джерела:

1. http://childflora.org.ua/?page_id=182
2. <http://uk.wikipedia.org/wiki>
3. <http://www.astreya.kiev.ua>
4. <http://www.delfi.ua/news/daily/society/top-5-pamyatnikov-sobakam-v-ukraine>
5. <http://www.yes.net.ua/se/sites/ko/?nid=7420>
6. <http://uk.wikipedia.org/wiki>
7. <http://www.astreya.kiev.ua>

8. <http://kh.ridna.ua/specproekty/podorozhujemo-hmelnýchchynoyu>
9. <http://orenda.pl.ua/read/absolutnij-rekord-shist-pamjatnikiv-svi>
10. <http://tyzhden.ua/Culture>
11. <http://intellect-tv.jimdo.com>
12. <http://na-ukraine.ru/mesto/odessa/dostoprimechatelnosti/pamyatnik-delfinu-odessa>
13. <http://uk.wikipedia.org/wiki>
14. <http://photo.unian.net/ukr/detail/146946.html>
15. http://www.kievtown.net/ukr/sights/ejik_monument.html
16. <http://tyzhden.ua/Culture/24758>
17. <http://news.liga.net/news/society/391696-mariupol-uvekovechil-pamyat-krokodila-godzi.htm>
18. <http://gooddays.ru/post/72454>
19. <http://lev-tour.com/ukrplaces/pamyatnik-jabe.html>
20. <http://www.shukach.com/ru/node/32049>
21. <http://korrespondent.net/kyiv/1592622-v-kieve-poyavilsya-pamyatnik-stolichnomu-intelligentu>
22. <http://kiev-ukr.segodaya.ua/kwheretogo/v-centre-kieva-poyavilsya-pamyatnik-sove-510426.html>
23. <http://www.048.ua/article/526813>
24. <http://the-city.kiev.ua/ru/full-news/46>
25. http://gazeta.ua/articles/ukraine-newspaper/_pamyatnik-gorobcyubuntarevi-simvolizuye-majdanivci
26. <https://ru.wikipedia.org/wiki>
27. <http://www.pro.berdyansk.biz/content.php?id=2555>
28. <http://zametkin.kiev.ua/redkaya-ptica/>
29. <http://uavisti.narod.ru/news47.htm>
30. <http://tsn.ua/tsikavinki/u-ternopoli-vstanovili-pam-yatnik-bdzholi.html>
31. <http://www.delfi.ua/news/daily/society/neizvestnaya-ukraina-top-6-pamyatnikov-nasekomym.d?id>
32. <http://korrespondent.net/strange/82223-v-dnepropetrovske-ustanovlen-pamyatnik-koloradskomu-zhuku>
33. http://www.zin.ru/animalia/coleoptera/rus/berda_nv.htm
34. <http://www.delfi.ua/news/daily/society/neizvestnaya-ukraina-top-6-pamyatnikov-nasekomym.d?id>
35. <http://wikimapia.org/>
36. <http://www.expert-realty.com.ua/pamyatniki.php>
37. <http://mydim.ua/companies/sights/monument-bull-breadwinner/>
38. <http://infodon.org.ua/donetsk/791>
39. Новий тлумачний словник української мови, Т. 3, К., 2000.

Мартинюк Н.В.

м. Деражня

НАШ ЗЕМЛЯК ДОКТОР ДЖОЗЕФ ДЕВІД ФІЛДМАН – ЗАСНОВНИК СТРАХОВОЇ МЕДИЦИНИ У КАНАДІ

У статті висвітлено життєвий шлях та громадська діяльність уродженця Деражні, лікаря, засновника першої програми медичного страхування у Канаді Джозефа (Йозефа) Девіда Філдмана.

Ключові слова: *Джозеф (Йозеф) Девід Філдман, Міхаель Філдман, лікар, Канада.*

Початок знайомству з біографією та життєвим шляхом Джозефа (Йозефа) Філдмана, відомого лікаря, засновника страхової медицини у Канаді поклав візит у Деражню 24 травня 2012 р. Міхаеля Філдмана, жителя Нью-Йорка, одного з провідних архітекторів США. Варто зазначити, що він зробив найбільший проект у Нью-Йорку вартістю майже 2 млрд. доларів – поліцейську академію і гуртожиток. Він завітав разом з дружиною – Карлою Скодінскі, полькою, членом ради директорів польсько-американської фундації «Свобода». І саме 24 травня – день народження його батька Девіда (118 років). Цей день син хотів зустріти саме на Деражнянщині, на землі, де народився, де жили його діди й прадіди. В той день закордонні гості відвідали Деражню, завітали до районного історичного музею, пройшли вулицями Старого містечка, відвідали єврейське кладовище. Їх цікавило все, що пов'язане з історією нашого краю та міста зокрема. Саме тоді Міхаель Філдман

пообіцяв передати до музею деякі особисті речі батька [2].

У грудні 2013 р. Міхаель Філдман надіслав посилку, яку урочисто передала працівникам музею Світлана Литвин, заступник редактора районної газети «Вісник Деражнянщини». Із предметів, переданих М. Філдманом, був канадський паспорт доктора Джозефа Девіда Філдмана, копія паспорта Об'єднаного Королівства Великої Британії та Ірландії періоду його перших подорожей, дві фотографії (одна з них – батькова, інша – дідуся та бабусі), медична сумка, стетоскоп, сфігмоманометр (пристрій для вимірювання артеріального тиску), фото надмогильної плити на кладовищі в Монреалі, три плакати – звернення українською та англійською мовами і лист написаний власноруч Міхаелем [5]. Ці речі зберігаються у Деражнянському районному історичному музеї. У листі М. Філдман написав: «Ми даруємо медичну сумку та канадський паспорт нашого батька, доктора Джозефа Девіда Філдмана, музею м. Деражні для вшанування його та попередніх поколінь його сім'ї, які жили в цьому місті. Ми також хотіли б вшанувати місто, яке сформувало нашого батька та нас, а тепер – наших дітей та онуків. Ми також сподіваємось, що жителі Деражні будуть відчувати гордість, знаючи те, що їхнє місто користується далекосяжним та значним впливом далеко поза своїми межами. Підпис. Майкл Мендель Філдман, Девід Ашер Філдман, Дороті Мендель Філдман Фрайберх, липень 2013 р.» [4].

Джозеф (Йозеф) Девід Філдман народився 24 травня 1894 р. у Деражні, в сім'ї Девіда та Мендель Філдман. За словами американського гостя, Девід Філдман був власником першого цегельного заводу в Деражні.

У 1913 р. 19-річним юнаком він емігрував до Канади та оселився в місті Йорктон, провінція Саскачеван. У 1917 р. Джозеф Девід Філдман вступив до університету Манітоба в місті Вінніпег, у 1920 р. став випускником факультету мистецтв, а в 1922 р. – факультету медицини, цього ж університету.

У Канаді Джозеф отримав хорошу освіту. Впродовж студентських років і аж до переїзду в Монреаль 1937 р., він подорожував по всій західній Канаді, залишив незабутній слід у житті єврейських

спільнот, зокрема в сільській місцевості. Будучи активним сіоністом, він ще у підлітковому віці взяв участь у п'ятнадцятому сіоністському конгресі, який відбувся у швейцарському місті Базель, а після цього відвідав Палестину. Він допомагав організувати рух Гістадрут (заснований в грудні 1920 р. в Хайфі як єврейський профсоюз) на території західної Канади, а також був членом Соціалістичної єврейської робітничої організації Поалей-Ціон (єврейська соціал-демократична партія) [1].

Впродовж 1922-1927 рр. доктор Філдман проживав у Йорктоні та займався медичною практикою. У 1927 р. він розпочав навчання в аспірантурі при лікарні Мідлсекс у Лондоні та Берліні, а пізніше, у лікарні Маунт Сінай в Нью-Йорку. Протягом 1927-1928 рр. Джозеф багато подорожував теренами Англії, Німеччини, Австрії, Швейцарії, Франції, Італії, Палестини, Єгипту, Польщі, Росії, відвідав також і свою малу батьківщину – Деражню.

У 1929 р. Філдман переїхав до містечка Нокоміс і збудував там нову лікарню (лікарня згоріла в 1935 р.). 1932 року – розробив першу програму страхування в Канаді, згідно з якою сім'я могла безкоштовно отримувати медичний догляд у лікарні впродовж двадцяти днів за двадцять доларів. Ця програма через багато років стала загальнонаціональною. 22 лютого 1934 р. він одружився з Євою Гіларов. 1937 р. переїжджає з сім'єю до міста Монреаль у провінції Квебек. З 1937 р. і аж до 1980 р. він займається медичною практикою у Монреалі. У 1980 р. у віці 86-ти років він вийшов на пенсію.

Упродовж своєї професійної кар'єри доктор Філдман отримав чимало нагород. 6 травня 1935 р. він був нагороджений почесною медаллю його Величності короля Англії Джорджа-V. 4 березня 1964 р. став учасником Американського геріатричного товариства. З 19 лютого 1974 р. доктор Філдман був учасником Королівського товариства охорони здоров'я в Лондоні. Під час Другої світової війни доктор Філдман служив капітаном у медичному корпусі резерву Королівської канадської армії.

Доктор Філдман був членом організації Керманічів західної Канади, яка розробила філософію та етичний кодекс євреїв і сіоністського руху Канади, організатором і Національним секретарем канадської OSE, заснованої в 1944 р. в Канаді для пропагування здорового способу життя, гігієни та догляду за дітьми. Активно підтримуючи розвиток єврейської освіти, він заснував першу єврейську народну школу в Північній Америці.

5 лютого 1985 р. Джозефа Філдмана не стало. Поховали лікаря у м. Монреалі штату Квебек у Канаді [3; 1].

Не менш видатними і талановитими є діти та онуки Джозефа Девіда Філдмана. Згаданий нами вище Міхаель Філдман – архітектор, проживає у Нью-Йорку, США. Діти Міхаеля: син Джордан Брам – лікар, син Роберт Ентоні – архітектор, проживає у м. Нью-Йорк, дочка Дороті Миндель – піаністка, проживає в Монреалі. Син Дороті, Джеремі Девід Фрайберг – адвокат, проживає в м. Торонто, Канада; дочка Джордана Рейчел Фрайберг – письменниця, проживає в Лос-Анджелесі, США [1].

Джерела та література:

1. Біографія Джозефа Девіда Філдмана / Фонди Деражнянського районного історичного музею.
2. Литвин С. З Америки в Деражню – на батькове 118-ліття// Вісник Деражнянщини. – 2012. – 1 червня.
3. Литвин С. З вдячністю за батька// Вісник Деражнянщини. – 2013. – 20 грудня
4. Лист Міхаеля Девіда Філдмана / Фонди Деражнянського районного історичного музею.
5. Фонди Дер РІМ, групи зберігання «Тканина», «Документи», «Метал».

Смерть Леонтовича в листуванні Микити Годованця

Листи Фурдика Івана Івановича та Годованця Микити Павловича про вбивство Леонтовича Миколи Дмитровича та вшанування пам'яті композитора.

Ключові слова: *вбивство, вшанування, злочинець, композитор, листи, пам'ять, слідство, Тульчин.*

Ім'я композитора Миколи Леонтовича відомо далеко за межами України. Його творчість займає високе місце на українському мистецькому небосхилі. Життєвий шлях композитора вписано в одну із сторінок історії Хмельниччини.

Однак тривалий час залишалися невідомими обставини загибелі композитора. Певною ж мірою їх розкриває листування відомого українського байкаря Микити Годованця з Іваном Карповичем Фурдиком, краєзнавцем з Вінниччини.

Та спершу детальніше розглянемо біографію композитора. Народився Микола Леонтович 1 грудня 1877 р. в с. Монастирок Брацлавського повіту, Подільської губернії в сім'ї сільського священика. Раннє дитинство минуло в с. Шершнях Тиврівської волості Вінницького повіту. Початкову музичну освіту надав йому батько. Батько грав на скрипці, віолончелі, гітарі. Він деякий час керував хором семінаристів. Мати навчала сина народного співу. В 1887 р. Микола вступає до Немирівської гімназії. В наступному році через матеріальні нестатки батько переводить сина до Шаргородського початкового духовного училища, де вихованці утримувалися на повному пансіоні. В училищі Леонтович опанував спів по нотах і міг вільно читати складні партії в церковних хорових творах.

В 1892 р. Микола Леонтович вступає до Кам'янець-Подільської духовної семінарії. Тут вивчає теорію музики та хоровий спів, опановує досконало скрипку, фортепіано та деякі духові інструменти. Ще під час навчання розпочинає обробляти народні мелодії. В 1898 р. закінчує навчання в семінарії. Працює сільським вчителем. Самотужки вдосконалює музичну освіту. У селі Чуків організовує самодіяльний симфонічний оркестр, який виконує українські мелодії та п'єси українських та російських композиторів.

В 1901 р. виходить з друку перший «Збірник пісень з Поділля» М. Леонтовича, через 2 роки – наступний, з посвятою Миколі Лисенку. Восени 1904 р. Леонтович переїздить на Донбас. Влаштується вчителем співу та музики у місцевій залізничній школі. Під час революції 1905 р. організовує хор робітників, які виступають на мітингах. Діяльність Миколи Дмитровича привернула увагу поліції. Ці обставини змушують його повернутися на Поділля, до Тульчина. В Тульчині влаштується викладачем в єпархіальне жіноче училище. Починаючи з 1909 р., бере уроки у відомого московського теоретика музики Б. Яворського. Для цього періодично навідується до Москви. В цей час створює хорові обробки народних пісень, а саме: «Щедрик» (слова якого записала Леся Українка), «Піють півні», «Мала мати одну дочку», «Дударик», «Ой зійшла зоря» та інші. В Тульчині знайомиться із композитором Кирилом Стеценком. В 1916 р., разом

з хором Київського університету святого Володимира, виконує свою обробку «Щедрика», яка мала великий успіх.

Із становленням Української Народної Республіки переїздить до Києва. Тут розпочинається його активна діяльність композитора і диригента. Його твори почали включати до свого репертуару професійні і самодіяльні колективи. На одному з концертів великий успіх мала «Легенда» (слова Миколи Вороного) з оригінальним аранжуванням Миколи Леонтовича.

Після приходу до влади більшовиків Леонтович деякий час працює в музичному комітеті при Народному комісаріаті освіти. Викладає у музично-драматичному інституті імені М. Лисенка. Разом із Григорієм Верьовкою працює в народній консерваторії.

31 серпня 1919 р. денікінці увійшли до Києва. Ця обставина змусила повернутися до Тульчина. В Тульчині він засновує музичну школу і працює над першим великим симфонічним твором – народно-фантастичною оперою «На русалчин Великдень» за однойменною казкою Бориса Грінченка. Восени 1920 р. у Тульчині відбулися гастролі хорової капели під керівництвом Кирила Стеценка та Павла Тичини. Під час концертів виконувалися твори Леонтовича. Останнім і незавершеним твором через трагічну загибель композитора стала опера «На русалчин Великдень».

Такі біографічні дані про Миколу Дмитровича Леонтовича загальновідомі. Табу ж було поставлено на обставини жорстокого вбивства композитора і саму слідчу справу. Одна після отримання Україною незалежності було припіднято завісу над засекреченою справою слідства. Стало відомо, що вбивство було спланованим. Виконавцем брудної справи був агент повітового ЧК Грищенко.

Події розгорталися в такій послідовності. В ніч з 9 на 10 січня 1921 р. Микола Дмитрович перебував у свого батька в с. Марківка Гайсинського повіту. Грищенко напросився в хату переночувати, назвавшись чекістом, що проводить боротьбу з бандитизмом. Вранці Грищенко застрелив композитора, пограбував оселю і щез.

У статті «Леонтович Микола Дмитрович», розміщеній у Вікіпедії, читаємо міліцейський рапорт.

«Рапорт

В ночь на 23 января, агент уезд ЧК Грещенко выстрелом из вентовки убил сына священника с. Марковки, Кублической волости Николая Леонтовича 43-лет, у которого Грищенко ночевал и 26 января Грищенко скрывавшейся в м. Теплике при преследовании его ченами милиции, выстрелами из вентовки в живот ранил милиционера Твердохлеба.

Начальник Уездной советской милиции. . .» [1].

З рапорта напрошується висновок – вбивця переховувався. Його шукали та мали ліквідувати: ЧК підчищало свої сліди. Взагалі ж і рапорт про ці події залишився недописаним.

Найдетальнішими відомостями про ту трагедію стали документи, які зберігаються у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї, а саме – щоденник письменника Степана Васильченка. В щоденнику йдеться про найближчого друга Леонтовича, Гната Васильовича Яструбецького. Яструбецький записав розповідь батька Леонтовича про вбивство і зібрав найбільше матеріалів про життя і творчість композитора, написав його біографію. Зберігся його запис про вбивство Миколи Дмитровича.

Запис Гната Васильовича Яструбецького:

«У суботу 9 січня 1921 року Микола Леонтович був у Тульчині. На прохання сестри Вікторії, він поклав на ноти Заповіт Шевченка. Підвечір, у той же день, він приїхав кіннями у Марківку до батька. Ще не встигли обмінятися новинами, як на подвір'я в'їхала підвода. Була 6 година вечора по сонцю. . . до хати зайшов молодий, 22-23 років, середнього зросту чоловік. Темний блондин без вусів і бороди. Руки мав холені, з довгими пальцями. Гарно вбраний. Пальто з овечим коміром. На голові кепка. Розмова російська, солдатська. Попросився переночувати. Якби Леонтовичі знали, що дають нічліг вбивці. . . Прибулець сказав, що в Марківцях має багато діла. Що він чекіст (інформатор). Проводить боротьбу з місцевим бандитизмом. Пропонував роздивитися документи з печатками Гайсинського ЧК. Особливо пропонував це зробити Миколі Дмитровичу. А документів була гора. Леонтович роздивився їх і, повертаючи власникові, сказав: «З такими документами небезпечно будь-де ночувати». Непроханий гість називав себе на прізвище Грищенко. Як був зазначений він у документах, ніхто не відає, бо Микола Дмитрович єдиний, хто роздивлявся документи, нікому нічого не говорив з цього приводу. . . Звук пострілу розбудив отця. Була 7:30 година ранку. На ліжку під вікном сидів напівзгнуптим Микола і зляканим голосом допитувався: «Що це, вибух?» Промовивши ці слова, впав на подушку. Над його ліжком стояв Грищенко. Він був босий в одній білизні. В руках тримав зброю, викладаючи стріляну гільзу. Дома ще була сестра Вікторія з донькою Галиною. Батькові і жінкам «гість» позв'язував руки. Він одягнув на себе напівкожушок, який носив батько. Чоловік цей матюкався, вимагав гроші. Начисто вибрав все із гаманця Миколи Дмитровича. Забрав 5 тисяч карбованців. Все поперекидав у будинку. Шукав речі. Із речами вийшов. У цей час Микола лежав нерухомо з розплющеними очима. На ліжку і на підлозі була кров. На крик пана отця прибіг учитель, інші люди. Вони порозв'язували руки Леонтовичам, наклали пов'язку на рану потерпілого. Рана була з правого боку. Рвана рана. Леонтович ще встиг сказати: «Тату, я помираю». Була 8 година ранку, неділя 10 січня 1921 року. Коли приїхав лікар, Леонтович був уже мертвий. 12 січня, коли ховали композитора, у Марківцях мела сильна завірюха». [2].

У фондах Хмельницького обласного літературного музею зберігається листування байкаря Микити Годованця, який мешкав у Кам'янці-Подільському, з Іваном Карповичем Фурдиком, краєзнавцем. У цих матеріалах є деякі подробиці щодо насильницької смерті Миколи Леонтовича та особи його вбивці.

В листі І. К. Фурдика від 10 липня 1966 р. читаємо:

«Недавно щасливий випадок познайомив мене з учителем з Удича Цалем Іваном Денисовичем. Він повідомив мені, що Ви цікавитесь нашим знаменитим земляком Миколою Дмитровичем Леонтовичем. Розповів, що листується з Вами і дав мені Вашу адресу. Я побував в с. Марківці і зробив фотографії будинку, в якому був злодійськи убитий Леонтович, та його могили на Марківському сільському кладовищі. Рішив послати Вам свої скромні любительські фотографії, може вони для Вас будуть цікавими. Одночасно хочу сповістити Вам, що мені вдалося познайомитися з автором спогадів про Леонтовича надрукованих в журналі «Вітчизна» в №3 за 1959 рік, Іваном Миколайовичем Годзішевським, який особисто був знайомий з Леонтовичем, а також був присутній на його похоронах. . .» [3].

В іншому листі, від 26 липня 1966 р., Іван Карпович повідомляє Микиту Павловича Годованця:

«... Від Годзішевського я взяв, що могили Леонтовича заплановано перенести в майбутньому, в Тульчин...» [4].

В листі від 15 серпня 1966 р. Іван Карпович пише:

«Шановний Микито Павловичу!

Не дїдавшись Вашого листа – відповіді на мого Вам листа з трохи кращими фотографіями хати і могили Леонтовича, висилаю Вам нашу райгазету з Вашими «Словом до земляків Леонтовича» (Редакція, можливо, теж Вам вислала). А також газету з фотографією нового центру нашого Гайсина. Висилаю і уривок з рукопису Івана Миколайовича Годзішевського, який він дав мені прочитати («Спогади про Леонтовича»). При друкуванні в журналі Вітчизна цей уривок чомусь упустили. Яка реакція Спїлки композиторів на фото? Чи не знайшлося обіцяної Вами книги «Рїка мудрості»? З нетерпінням жду Вашої відповіді на цей і попередній мій лист. Будьте здорові! З глибокою пошаною до Вас І. Фурдик» [5].

Уривок із рукопису І. М. Годзішевського «Незабутні зустрічі» (Спогади про М. Д. Леонтовича) 1957 року, який не надрукований (упущений) в журналі Вітчизна №3, 1959 рік.

«... На другий день я зустрїв начальника міліції Волкова і поцікавився, що йому відомо про цю сумну подію, про що він дізнався на слідстві та про злочинця. Той мені розповїв, що злочинець після вбивства пограбував старого Леонтовича, забравши трохи паперових грошей, годинник, кожух. Вимагав золота і коштовних речей, а що у старого того не було, то бандитові довелося з тим, що награвував. Тоді Волков розповїв ще й про таку подію. Увечері того ж дня до нього в міліцію зайшла одна містечкова жителька і повідомила, що в неї на квартирі зупинився якийсь невідомий постоялець, дуже для неї підозрїлий. Тоді Волков з міліціонером пішли на ту квартиру, але кімната, де був невідомий, зсередини була закрита на крїючок. На вимогу Волкова відкрити, з кімнати пролунав постріл, куля пройшла крїзь двері і прострїлила Волкову шинель. Не чекаючи такої зустрічі, міліціонери вискочили на вулицю, а за ними вибїг, стрїляючи, злочинець і користуючись темрявою проскочив між містечковими будинками і зник. Вважаючи на те, що злочинець залишив у кімнаті кожух старого Леонтовича, цілком було ясно, що то був убивця Миколи Дмитровича Леонтовича, а через погану оперативність міліції злочинцеві вдалося уникнути кари. (переписано 9 серпня 1966 року І. К. Фурдиком)» [6].

Цей ненадрукований уривок із рукопису Івана Миколайовича Годзішевського доповнює спогади Гната Васильовича Яструбинського про вбивство композитора. І вочевидь стає зрозуміло, що пограбування було потрібне лише для прикриття вбивства. Цікавим виявився лист І. Фурдика від 9 липня 1967 р. В своєму листі Іван Карпович сповїщає Микиті Павловичу:

«... Ще хочеться сповїстити новину. Яюсь я проїздив через село Маркївку і заходив до будинку Леонтовича, фото з якого я Вам вислав. Зараз того будинку і слїду не залишилось – знесли, і на тому подвір'ї будують цегляний будинок для музею...» [7].

Листування Микити Павловича Годованця з Іваном Карповичем Фурдиком засвідчує про небайдужість до шанування пам'яті композитора Леонтовича. Микита Павлович писав листи звернення до Спїлки композиторів України, до земляків Леонтовича: «Дорога пам'ять нашого славного земляка». В листах засвідчено турботу, прагнення сприяти належній шанї пам'яті талановитого композитора-подолянина, твори якого увїшли до золотого музичного фонду України.

Листи Годованця Микити Павловича подаються в додатку.

Додаток:

Лист до редакції

БЕРЕЖІМО ПАМ'ЯТЬ ПРО НАШОГО СЛАВНОГО ЗЕМЛЯКА

В селі Марківці на Гайсинщині в січні 1921 року від руки ворога загинув наш славний земляк Микола Дмитрович ЛЕОНТОВИЧ, чії пісні співає вся Україна. Там же і почила його.

Черело мною на фото розвалиха-хата, де пролилась кров композитора, де поставив син нашого народу грав і співав ворогу-убивці своє, широківільне пісню "Козаки несуть і коня ведуть". В тій хаті довелося мені бути влітку 1921 р. Не така вона була тоді, а гарна і привітна.

В цій хаті колгосп зберігає міндобриво. Незабаром, як видно, вона піде на знос і навіки зникне пам'ятка, яку ми повинні свято берегти. Поки не пізно, вже зараз треба щось подумати марківчанам і всім землякам-гайсинчанам і вжити заходів до збереження цієї пам'ятки.

Молодь Марківки, комсомольці, інтелігенція, старі люди, що пам'ятають ще Миколу Дмитровича, сільрада і колгосп загальними силами повинні це зробити: відбудувати хату, улаштувати в ній якусь сільську установу - чи то бібліотеку, чи то дитсадок, чи клуб для молоді з ~~кучком-дівцем~~ ^{дівчиною} Леонтовича, обгородити хату, обсадити садом, щоб було де відпочити і дітям, і старим, і молодим, славлячи пам'ять свого земляка.

Хай звучать веселі голоси, славлять наше нове життя там, де померла весела ледина нашого віку, ^{що} зберігала нашу дорожку культурну спадщину, квалірно опрацювала ~~її~~ ^{народні пісні} і дала нам, щоб ми веселили своє життя: пісня завжди була окрасою нашого життя-буття на всіх його шляхах. Стож, співаймо і наших кращих людей не забуваймо!

М. Кам'янець-Под.

Мікита Годованець

/письменник/

М. Кам'янець-Под., Шевченка 18/кв15

внів. Спілка композиторів.

Шановні товариші!

До мене потрапила фотокорінь будинка в селі Марківка на Іай-
синщині Він. обл., де був убитий композитор Микола Дмитрович Ле-
онтович в січні 1921 року. Того року був там я у його батька.

Цей будинок зараз належить марківському колгоспу. В ньому
переховується мінлобриво. Як бачите, будинок в такому стані, що
Йодудовго не жити. Людина, яка мені надіслала цей будинок, пише,
що будинок збирається розібрати, знищити.

Якщо Ви вважаєте за потрібне зберегти цей будинок, що треба
вжити негайних заходів, щоб ~~як~~ зберегти цю пам'ятку про славно-
го композитора, де пролилась його кров і де він програв і проспівав
востанній раз своєму убивці "Козака несуть".

На мою думку, будинок можна, відремонтувати, зробити музеєм
ім. Леонтовича або хоч бібліотекою чи дит. садком його імені. Думаю,
що культурна громадськість наша і місцеві колгоспи знайдуть б ма-
теріальні засоби на це діло. можна б організувати виступи місце-
вих /чи й республіканських/ хорів з піснями Леонтовича і кошти
пустити на відбудування будинку.

В тому ж селі є і могила М. Д. Леонтовича. давно точаться роз-
мови про перенесення могили до Києва, але нема кому цю справу роз-
вурудити і довести до кінця. інертність і байдужність - наші воро-
ги. А треба б уланувати нашу історію, наших славних людей. А для
цього так мало треба від нас.

Час не чекає.

з пошаною Микита Голованець /писемцяник/

Джерела та література:

1. Леонтович Микола Дмитрович: [Електрон. ресурс]. - Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>.
2. Там само.
3. Обласний літературний музей, фонд Годованця М. П., лист І. К. Фурдика від 10 липня 1966 р.
4. Обласний літературний музей, фонд Годованця М. П., лист І. К. Фурдика від 26 липня 1966 р.
5. Обласний літературний музей, фонд Годованця М. П., лист І. К. Фурдика від 15 серпня 1966 р.
6. Там само.
7. Обласний літературний музей, фонд Годованця М. П., лист І. К. Фурдика від 9 липня 1967 р.

**Епоха культури Ренесансу (Відродження) в Європі –
період життя й діяння князя Василя Костянтина II Острозького,
виразника «ренесансу в українській культурі» цієї епохи,
в збереженні її ідентичності**

Публікація присвячена культурі Ренесансу (Відродження) в Європі та її впливу на культуру українських земель, репрезентантом якої був князь Василь-Костянтин Острозький.

Ключові слова: волинська шляхта, Острозька академія, друкарні. Книги, Острозька Біблія 1581 року, Люблінська унія 1569 р., Берестейська церковна унія 1569 р., українські землі в складі Речі Посполитої, освіта духовенства. Міста, Старий Костянтинів, братства, монастирі, вчені Острозької академії.

Під Ренесансом (від французького Renaissance – відродження) розуміють перехідну епоху в розвитку європейської культури від Середньовіччя до нового часу що охоплює період кінця XIII-XVI ст. включно. Термін «Відродження» в тогочасному розумінні цього слова стосується лише Італії, як відродження культури з попелу Античності завдяки розкопкам римських архітектурних будівель і знахідок скульптур міст Геркуланума та Помпею.

В Італії XIV-XVI ст. ця культура стала явищем всеохоплюючим. Ренесанс разом з тим був загальноєвропейським надбанням. На землях України ренесансний вплив був безумовно також значним, через що користуються терміном «українська культура доби Ренесансу» або «Ренесанс в українській культурі» бо неправомірно до культури України вживати замість терміну «Ренесанс» його синонім «Відродження»: для Італії та європейських країн, минуле яких бере початок з Римської імперії, культура Ренесансу була саме відродженням минулого, а для України це було освоєння певного стилю, що називався «Ренесанс».

Передові люди XIV-XVI ст. усвідомлювали, що вони живуть в нову епоху, що відрізняється від попередньої, в якій розрив із старим, недосконалим, темним світом, що розпадався, терпів поразку за поразкою. Вони відчували свою епоху в мистецтві, науці, літературі, освіті, культурі в цілому, як «золотий вік», що настав після занепаду й кризи античного світу.

Ренесанс – «реалістична й гуманістична творчість, секулярне (світське – Авт.) світобачення, уявлення про свободу й гідність людської особистості».

Ренесанс в українській культурі, як історичний етап хронологічно, безумовно, не збігався з італійським або західноєвропейським Відродженням. Ренесанс в українських землях розпочинає свій шлях з початком XVI ст. Але найбільші прояви Ренесансу стають помітними з другої половини XVI ст. та в перші роки XVII ст. Причина такого відставання – занепад після монголо-татарської навали найрозвинутішої держави середньовіччя – Київської Русі. Значне поширення ідей Ренесансу в землях України через Польщу сталось після входження України до складу Речі Посполитої після Люблінської Унії 1569 р. Формувалась нова гуманістична шляхетська культура, відбулись досягнення в галузях містобудування, архітектури, скульптури, живопису.

Але, водночас специфіка ренесансності української культури цього часу полягала (знову ж таки в руслі ренесансних ідей) у прагненні звільнитись від польської «культурної опіки» у формуванні культури національного відродження.

Значний вплив архітектури європейського Відродження позначився на українських землях на початку XVI ст.. Відбудовуються старі й закладаються нові міста, основною яких часто були магнатські фортеці – Броди, Жовква, Бережани, Меджибіж, Тернопіль, Старий Костянтинів, інші. До засад ренесансного мистецтва були оновлені у другій половині XVI ст. форми середньовічних замків в Острозі, Луцьку, Кам'янець-Подільському. Майже до щенту знищений пожежею 1527 р. Львів відбудовують будівничі-ремісники з Італії, італійських кантонів Швейцарії. Багато фахівців осідають в Галичині, все життя творячи «галицький ренесанс», формуючи те самобутнє обличчя мистецько-художньої України, яке метафорично прийнято називати містком між «латинським Заходом» та «візантійським Сходом».

На цей період припадає найбільший розквіт громадянського, а також культурного будівництва у Львові, Кам'янець-Подільському, Жовкві, Бродах. Сьогодні окремі площі і вулиці цих міст залишають незабутні враження від будівель і куточків Ренесансу архітекторів В.Скамоці, Г. де Боплана, П.Щасливого, П.Римлянина, Г.Шольца, П.Барбона, П.Скерендіо, П.Красовського, Мартина Люшні, Амвросія Прихильного, Луки Пряшвіа та інших, які несли ренесансу архітектуру, не тільки з Італії, Швейцарії, але й з Німеччини, Словаччини, Польщі. У Львові відчувається вплив Венеції.

Будівлі з ренесансними рисами можна бачити в містах князя Василя-Костянтина Острозького в Острозі, Межиріччі, Старому Селі, Ярославі, Старому Костянтиніві, інших. Перебудовою Острозького замку керував італійський архітектор П'єтро Сперендіо, котрий у 1572 р. отримав львівське громадянство, потім переїхав до Острога.

Ренесансне мистецтво набирає українських прикмет.

У 1561 році князь Василь-Костянтин II Острозький засновує місто-фортецю із замком на злитті двох річок Случі та Ікопоті. Місто отримує назву Костянтинів, на честь князя, а згодом Старий Костянтинів. Прямими аналогами оборонних споруд, планування Костянтинова стають фортифікації міст в Європі – Кремпа, Гамбурга, Щецина (Польща, Німеччина).

Це свідчить, що фортифікаторами князя були фахівці добре обізнані з новими досягненнями оборонного мистецтва Європи доби Ренесансу. Майстри (архітекти) ренесансу добре знали свою справу, в тім числі і в Костянтиніві, виходячи з нового призначення споруд, їх нових конструкцій. В цей же час з'являються нові типи будинків (зокрема світських – «палаццо»), що також застосовано в будівництві палацу замку в Костянтиніві – резиденції князя – з новими ренесансними конструкціями несучих стін із склепінчастими перекриттями. Як і будівництво рідкісної оборонної вежі – донжон на Україні поряд із замком, що входила в систему оборони міста.

Можна догадно припустити, що, можливо, архітектором Старокостянтинівського замку, вежі є Амвросій Прихильний, автор замку князів Острозьких в Старому Селі біля Львова, побудований у 1584-1589 роках.

Після Люблінської унії (1569 р.) на терені Волинського воєводства було засновано 112 нових міст і містечок, із яких у першій період по унії – 43 таких поселення. Саме в той період польські королі надавали багатьом існуючим і новозаснованим містам магдебурзьке право, торгові пільги та вольності для їх мешканців, листи на звільнення від сплати податків, а також привілеї на заснування міст.

Князь Острозький засновує нові міста із замками, окрім Старого Костянтинова – Остропіль, Зв'ягель, Полонне, Сульжин, Ямпіль, Чуднів.

Ренесансні впливи стають відчутними і в українському малярстві – іконописі, портрети (світський портрет).

Класичні ідеали середньовіччя – аскета – ченця чи лицаря-воїна – заступає новий ідеал яскравої, сильної особистості, котра розвиває й утворює творчі здібності до високої культури і духовності, мріє про людську гармонію і красу земного життя, взірцем яких вважалась доба античності.

Князь Василь-Костянтин II Острозький і був тією яскравою і сильною особистістю епохи Ренесансу, життя якого припало на цю добу – розквіту культури, освіти.

Хронологія ренесансного архітектурного будівництва в Україні за життя В.-К. Острозького

1534-1554 рр. – замок Синявських у Бережанах

1561 р. – замок у Старому Костянтинові

1573-1578 рр. – Вежа Корнякта при Успенській церкві у Львові (архітектори П.Барбон і П.Римлянин)

1578 р. – каплиця «трьох Святителів» у Львові, арх. П.Красовський

1579 р. – надгробок кн. Костянтина Івановича в Успенському Соборі Києво-Печерської Лаври

1584-1589 рр. – замок Острозьких у Старому Селі біля Львова, арх. А.Прихильний

16 ст. – Оборонні – Успенська церква в Меджибожі і готико-ренесансна синагога у Гусятині

1607-1617 рр. – каплиця Боїмів у Львові, арх. Г.Шольц

Про Ренесанс і сутність цієї культури автор двотомної праці «Український Ренесанс» Б.Віппер писав: «У нашій уяві постають... образи людей могутніх, величних і прекрасних. Епоха Відродження – одна з найцікавіших та найповноцінніших в історії людства, це синонім особистої свободи, досконалості в мистецтві, краси в житті. Гармонії фізичних і духовних якостей людини».

Отож, усвідомленим виразником епохи Ренесансу в українській культурі стає князь Острозький, який проявив свою діяльність в освіті, книгодрукуванні, церковних справах (в Берестейській унії), державних (в Люблінській унії) тощо.

Князь був сучасником видатних діячів цієї культури в Європі: італійця Мікеланджело Буаноротті (1475-1564), видатного скульптора, архітекта, художника; поета нідерландця Пітера Брейгеля (1525-1569); художника Еразма Роттердамського (1469-1536), «громадянина світу», філософа-гуманіста англійця Томаса Мора (1478-1535), котрий вивчав стародавні мови, творчість Платона, геометрію, астрономію, юриспруденцію, іспанця Сааведро Мігеля де Сервантеса (1547-1616), англійця Уільяма Шекспіра (1564-1616). Із українців: Станіслав Оріховський (Роксолан, 1515-1566), що вчився в Краківському, Віденському, Віттенбергському, Падуанському, Болонському університетах. Оріховський – визначна постать у східнослов'янській культурі доби Ренесансу. Іван Вишенський (1545-1620) релігійний діяч, письменник-полеміст.

**Синхроністично-хронологічна таблиця історії України, сусідніх країн,
важливих подій Європи за життя Василя-Костянтина Острозького**

Україна	Сусідні країни	Європа
1529 р. – Перший Статут (збірник законів) Великого князівства Литовського. 1541 р. – Спроба Литовського уряду запровадити реєстр козаків. 1550 р. – Князь Дмитро Вишневецький засновує Запорізьку Січ. 1569 р. – Люблінська унія. 1573 р. – Заснування у Львові Іваном Федоровим друкарні. 1580 р. – заснування школи і друкарні в Острозі. 1581 р. – надруковано Острозьку Біблію 1590 р. – повстання Косинського, Наливайка. 1594 р. – Посольство цесаря Рудольфа II до Запорізької Січі (Лясота) 1596 р. – Брестська Унія. Початок релігійної боротьби. 1608 р. – Помер князь Василь-Костянтин II Острозький. Упадок Острозької академії.	1530 р. – Поділ Угорщини Буда під турками. 1547 р. – Іван Грозний приймає титул царя. 1552 р. – Москва завойовує Казань. 1558-1583 рр. – Лівонська війна. 1572 р. – Кінець династії Ягелонів у Польщі. 1576-1586 рр. – коронування у Польщі Стефана Баторія 1587-1668 рр. – королі Польщі – Вази. 1589 р. – Московський патріархат. 1589 р. – кінець династії Рюриковичів у Москві. 1605-1606 рр. – царювання самозванця у Москві (Московська смута). 1610-1612 рр. – Поляки у Москві 1613-1917 рр. – Династія Романових у Москві.	1517 р. – Початок реформації (Лютер), помер Леонардо да Вінчі. 1519 р. – перша морська навколосвітня подорож. 1520 р. – помер Рафаель. 1527 р. – помер Макіавеллі. 1536 р. – помер Еразм Роттердамський. 1540 р. – Папа Римський затверджує чин єзуїтів. 1564 р. – помер Мікеланджело. 1579 р. – Початок Нідерландської Республіки. 1580-ті – Поява картоплі в Європі. 1582 р. – Реформи календаря (папа Григорій XIII) 1589-1792 рр. – династія Бурбонів у Франції. 1592-1605 рр. – Папа Климент VIII. 1607 р. – Початок англійських колоній в Америці.

Ренесансне світобачення, прагнення ушляхетнити своє минуле, породило в Польщі XVI ст. широкий і потужний історіографічний поштовх – творяться генеалогічні «програми» зі своїми гербами. Не оминуло це і «руської» української шляхти, литовської Русі. Відбувається бум герботворення. Перші «руські» (перемиських бояр) герби з'явилися в другій половині XVI ст. Але довгою виявилась дорога використання таких гербів (знаків) в повсякденні, надання гербовому знакові прихованого, алегоричного й символічного змісту (навантаження). Це сталося якраз в добу Ренесансу XVI ст., де передбачається пояснення гербової фігури якимось героїським вчинком предка – засновника роду.

Зазвичай глибина родової пам'яті обмежувалась іменем діда, як приклад, «незнання» своїх родових витоків (можливо й неуваги до них) князів Острозьких майже до 1570-х років.

Перші генеалогічні відомості походять з 1574 р., де Острозьких вперше названо нащадками «старих київських князів». Пізніше родовід конкретизується до безперервної лінії – від київського князя Володимира «першохрестителя», ще пізніше – короля Данила, якого оголосять предком Острозьких у восьмому коліні. Потім в генеалогії Острозьких з'явиться міфічний Рус, із трьох – Чеха, Леха, Руса, які збудували три королівства – Чехію, Польщу і Русь. Отже, Острозькі, законні спадкоємці Руса, а звідси, вони є нащадками «старих руських князів».

Заповненням генеалогічних лакун особливо їх геральдичним змістом стала Люблінська унія 1569р., яка підштовхнула литовсько-руський світ до конкуренції із культурною системою з її суперництвом. Острозькі, пояснюючи своє походження від Руса – «прабатька Руса» почали уживати герб із зображенням св. Юрія (мужа на коні, а він б'є змія). Зображення Юрія-Змієборця міцно закріпилось в геральдиці кн. Острозьких. Фігуру св. Юрія називали «Руською погонею» в протизагугу кінному лицарю на гербах князів Гедиміновичів, яку називали «Литовською погонею».

... Проте, князь Костянтин Іванович Острозький після звільнення з московського полону, аби показати московському царю-тирану, який користувався аналогічним гербом, що «ні він сам, ні його нащадки ніколи не будуть зичливими його народу», винайшов собі інший герб.

Юрій-Змієборець прикрасив Острозьке видання Букваря 1578 р., і надалі повторюючись і в решті острозьких друків, в т.ч. в Острозькій Біблії, а також вживаючись на печатках князя В.-К. Острозького та його сина Януша. Юрій-Змієборець знаходиться в одному із кіл герба Острозьких.

Історик Наталя Яковенко про походження князів Острозьких в своїх тлумаченнях їх родо-воду є надто обережною, вона пише: «... руське коріння найпотужнішого з-поміж княжих родів Волині є далеко не безсумнівним». Вона нагадує, що конкурент «культового героя» Василія Івановича Острозького (п. 1530 р.) литовець Ольбрехт Гаштольд розглядав його усього лише як «сина найбіднішого князя». Взагалі, перші генеалогічні виводи князів Острозьких від Рюриковичів належать полякам Яну Красільському та Бартошу Папроцькому (1574 та 1578 рр.)

А поштовх до публічних декларацій Острозьким дала Люблінська унія, яка поставила носіїв «княжої крові» перед шляхетськими вольностями, через що змусила шукати засобів прилаштування «княжих домів» у соціалній ієрархії Корони Польської, так, аби не применшилося їхнє шляхетське (княже) достоїнство. Звідси й походження Острозьких в прямій лінії від Володимира Великого й короля Русі Данила Галицького. Цим вдалося утерти носа польській шляхті, яка виводила себе не від володарів, а від їх вірних лицарів.

Отож, першість в домінації (пануванні) родів належала роду Острозьких. Відповідно, у представниках саме цього роду вбачали носіїв божественної місії, яким доручено опіку над Руссю.

Право княжого дому Острозьких на віртуальну (сильну) владу «над усією Руссю», як вистовлюються панегіристи (potestastotus Russiae) – від Києва по Львів вважалось безсумнівним:

1. першопочаток Дому (Київську Русь, як обіцяну Богом землю «шукав, знайшов збудував» Рус, засновник роду острозьких);
2. культурний подвиг християнізації (князь Володимир, уявний предок Острозьких, подавав Русі «світло й закон»);

3. факт нібито безперервної фізичної тяглості Дому – від «прабатька Руса», князя Володимира, короля Данила Галицького і донині.

Князя Василя-Костянтина II Острозького уподібнюють до візантійського імператора Костянтина Великого (започатковано це у віршованій передмові Герасима Смотрицького до Острозької Біблії 1581 року)

Так от, якраз в добу Ренесансу (XV-XVI ст.) зростає значення княжих і панських родів, що проводили постійну боротьбу з татарами й зміцнювали своє привілейоване становище. Окрім Острозьких ще: Збаразькі, Чарторийські, Сангушки, Корецькі, Гулевичі, Хоткевичі, Четвертинські, Ружинські.

Важливою подією доби Ренесансу в Європі стала поява окремої потужної держави – Річ Посполита.

10 січня 1569 року у Любліні розпочався Сейм, «спільний станом Польської Корони зі станами Великого Князівства Литовського». Литовська сторона стояла за федеративне об'єднання двох рівноправних держав, польська – за безумовне входження Великого Князівства Литовського до польського королівства – «стати частиною такого великого й славного королівства», як висловлювався Станіслав Оріховський – Роксолан. Врешті-решт досягли згоди. Сейм затверджує унійний акт 1 липня 1569 р., проголошуючи створення нової в Європі федеративної держави «двох народів» – Речі Посполитої (Республіки), яку очолював один монарх, який був і королем Польщі і Великим князем Литви. Князівство Литовське й королівство Польське лишались самостійними політичними організаціями, – з окремою виконавчою владою, власною скарбницею, монетною системою, військом, правом і судочинством. Спільний був Сейм, Сенат.

Інтереси Київського, Волинського, Брацлавського воєводств на Люблінському Сеймі представляло понад 30 осіб. Але найбільший вплив на перебіг Сейму мав князь

В-К. Острозький, який зображений на портреті польського художника Яна Матейка «Люблінська Унія» зі своїм малолітнім сином Янушем. В центрі картини король Польщі – Сигізмунд II Август.

Однозначно, епоха культури Ренесансу, її гуманістичні ідеали, вплинула й на рішення Люблінського Сейму – об'єднання двох держав в одну, позаяк питання якого мали надто давні попередні дебати.

В 1452-1569 рр. Волинь була провінцією (з 1566 р. воєводством) Великого князівства Литовського. Поділена на староства: володимирське, луцьке, кременецьке, куди входила південно-східна Волинь – Старокостянтинівщина; яка поступово зазнавала польських адміністративних, економічних впливів, зберігаючи церковні й побутово-культурні традиції княжої доби.

Внаслідок Люблінської унії 1569р. Волинське, Київське, Брацлавське воєводства, а також Галичина, Поділля, Холмщина, до того часу розділені між двома державами – Польським Королівством і Великим Князівством Литовським, уперше опинились у складі одного політичного організму. Унія, ліквідувавши міждержавний кордон, дала поштовх до руйнування бар'єру відчуженості між галичанами, волинянами та киянами.

До Люблінської Унії українські землі називати «Україною» не було розповсюджено. Описля Унії слово «Україна» виступає як синонім узагальненої назви всіх руських воєводств не лише

приєднаних до Польського королівства актом Унії 1569 р. (Волинське, Київське, Брацлавське), а й давніх польських – Подільського, Руського.

Унія скасувала міждержавні кордони, що відмежували Волинь і Центральну Україну від Галичини, Поділля і власне Польщі.

Після Унії, українські інтелектуали, поєднавши зусилля, оголошать свою територію прямим продовженням Київської Русі, а себе – «старожитнім руським народом Володимирового кореня». В цьому беззаперечна діяльність князя Василя-Костянтина II Острозького.

Як зазначає Наталя Яковенко «наприкінці 30-х років було висунуто войовничу тезу про польське загарбання України актом Люблінської Унії». Далі вона говорить, що метафора, інтерпретуючи «загарбання» території Волині, центральної України за актом Унії, присутня в більшості повоєнних праць з історії України. Вперше цю войовничу тезу було проведено у вузівському підручнику з історії України, виданому у 1943 р. що цікаво, концепція «загарбання», як офіційна модель історичного процесу ввійшла навіть до історії української культури – літератури, образотворчого мистецтва, музики, філософії, освіти тощо. Дивно. Н.Яковенко звертається до Люблінського акту, який став в добу Ренесансу поворотним пунктом в історії України. Унія реалізувала політичну програму з'єднання двох сусідніх держав – польської і литовсько-руської. До її ухвали знадобилося майже два століття, до того все було безрезультатно – з 1385 по 1501 рік.

Унія мала епохальне значення для польського, литовського, білоруського та українського народів, несучи величезний заряд позитивних і негативних для їхнього майбутнього наслідків. Унія, з правового погляду була актом парламентарним, який ухвалено на законодавчій основі й за відповідної згоди послів, котрих обирала українська шляхта – єдиний політичний правоспроможний стан тодішнього українського суспільства, представником якого був найвидатніший діяч українсько-руської еліти – князь Василь-Костянтин II Острозький – гуманіст епохи культури Ренесансу. Акт Люблінської Унії урівняв українську шляхту з польською у «справі рушення на війну» звільнив від замкової, мостової та інших повинностей. замінивши їх чинною в Польщі системою податку.

А тепер про «загарбання» Польщею України. Так, «загарбання» культурою. Розвиток архітектури, про що вже йшла мова, сакрального мистецтва, іконопису, освіти, книгодрукування тощо, як елемент культури ренесансу, що прийшов до України через її еліту, її діяча – Василя-Костянтина II Острозького не із Півночі, Сходу, Азії, а з Італії, Словенії, Німеччини, Польщі.

Через Польщу в Україну потрапляли ідеї Ренесансу (Відродження), Реформації та Контрреформації, набувала поширення західноєвропейська система освіти. Українці не мали власних вищих навчальних закладів, українці навчалися в європейських університетах (Краківському, Празькому, Болонському та ін.), прилучаючись до західноєвропейських наукових, мистецьких ідей, збагачуючи рідку культуру. Але українці не могли навчатись рідною мовою на батьківщині. Європейські університети були лише для одиниць. Під впливом реформаційного руху, в Україні почали з'являтися протестантські, єзуїтські школи, колеґіуми; із завданням навернення якомога більше українців до католицької віри або протестантизму.

Цю ситуацію і значення освіти для свого народу, розуміння великої небезпеки спонукали князя В.-К. Острозького зайнятись відродженням української школи. Він не належав до магнатів з університетською освітою, але в Острозі зібрав значну книгозбірню із друками та рукописами на слов'янській, грецькій, латинській мовах.

В.-К. Острозький краще інших усвідомлював фатальний стан освіти.

У 1593р. він писав до Іпатія Потія, Володимирського владика: « а не через що інше, розмножилися між людей такі лінощі, . . . відступництво, як найбільше через те, що відстали навчителі,.. відстали науки. . . ».

Острозький закладає першу школу в Острозі в другій половині сімдесятих років XVI ст. Вона виникла, ймовірно, в 1576 році. Школа була інституцією з вищим рівнем навчання. У передмові до виданого в 1578 р. в Острозі «Букваря» написано, що виданий він для тамтешньої дитячої школи. Пізніше школа визначається як «академія» чи «колегіум» або «лицей». Відомо, що Острозький звертається до папського нунція в Польщі і папи Григорія XIII прислати йому кількох вільних вчених для викладання наук. Саме кадрові проблеми гальмували розвиток Острозької школи. Король Польщі Стефан Баторій затверджує діяльність православного вищого навчального закладу. Академія отримала королівське охвалення у 1576 р.

З 1583р. в академії поєднувалися давні слов'янські традиції із надбанням тогочасного європейського шкільництва з гуманістичними ідеями того часу – Ренесансу. В академії викладали класичну програму trivium (граматика, риторика, діалектика), quadrivium (арифметика, геометрія, музика, астрономія). Вивчали також руську (старослов'янську), латинську, грецьку мови.

Програма, за якою здійснювалось навчання в Острозькій школі, передбачала початкову й середню освіту з елементами вищої. Тому-то її називали і школою, і колегіумом і академією. Ця «слов'яно-греко-латинська школа» була фактично першим вищим навчальним закладом не лише в Україні, а й у Східній Європі. Для моделі навчання в академії були використані освітні досягнення культури Ренесансу, Реформації. Вивчення «семи вільних наук», але з використанням греко-візантійської культурної спадщини та виразним національним спрямуванням.

Саме в цей період польська й українська шляхта, подібно до італійської верхівки, широко почала займатись меценатською діяльністю, створюючи в своїх маєтках центри освіти і мистецтв, збираючи навколо себе інтелектуальну еліту. Таким був і Остріг, що перетворився на справжній ренесансний центр у Східній Європі і заслужено називався «волинськими Афінами» (Акенами).

Крім Острога культурно-освітні центри були створені в маєтках волинського воєводи Олександра Чарторийського, житомирського старости Костянтина Вишневецького, брацлавського воєводи Романа Сангушка. Але найбільшим і впливовішим освітнім центром був все ж таки Остріг, князя Василя-Костянтина II Острозького з 1576 р.

Велике значення Острога полягає в тому, що тут виховувалась духовна еліта української нації, визрівали ідеї національної незалежності.

Фундатором навчального закладу та першим ректором став Герасим Смотрицький (п. 1597 р.) – письменник-полеміст, поет. У 1594 р. до Острога приїхав грек Кирило Лукаріс, знавець давньогрецької мови, латини, що здобув освіту в Падуї та Венеції, слухав лекції Г.Галілея.

В добу Ренесансу (кінець XVI ст.) відбулося найбільше пожвавлення українців у церковних, економічних, наукових, мистецьких відносинах з Грецією, з її освітніми діячами. Грецькі купці осіли у Львові, Кам'янець-Подільському та інших містах, де вони брали участь у діяльності православних братств. Братські школи мали греко-слов'янський характер. Чималу роль у відродженні української культури, церковного життя, зокрема і в Острозі, Львові почали відігравати грецькі вчені, наприклад

— єпископ Арсеній, Кирило Лукаріс, який прибув до Острога, а також українські вчені, що мали безпосередні зв'язки з Грецією, такі, як Кипріян із Острога, Йосип — чернець з Афону, ігумен Дерманського монастиря Ісаакій, інші, або були добрими знавцями грецької мови й письменництва — брати Зизанії, Кирило Ставровцевський, Мелетій Смотрицький, Захарія Копистенський. Зразками для перших підручників були грецькі. Щороку десятки ченців з Афону приїздили на Україну, де виступали як дорадники в церковних справах. Дорадниками князя В.-К. Острозького були греки — Діонісій Палеолог, Масхопул, що жили в Острозі. Окремі грецькі діячі брали участь у церковних подіях (наприклад патріарх царгородський Ієремія, Кирило Лукаріс). Деякі мали політичний характер, так, Кирило Лукаріс, ставши патріархом, у 1520-х роках вів переговори з козаками.

Кирило Лукаріс був ректором Острозької академії після Мелетія Смотрицького, викладав у 1594-1596 рр. Після участі у Брестському Соборі у 1596 р. виїхав з України до Європи, згодом обирався Олександрійським та Константинопольським Патріархом.

Визначними вчителями та книжниками Острога були Клірик Острозький — церковний діяч та письменник; Дем'ян Наливайко — публіцист та філософ; Іоан Лятош — доктор медицини і філософії Краківського університету; Андрій Римша — поет і перекладач, литовець; Тимофій Михайлович-Аннич, білоруський астролог; першодрукар Іван Федоров — москвин; Мотовило й Мартин Грабовичі, теологи — острожани.

В Острозі працює гроно грецьких вчених (богословів та церковних діячів). Окрім Лукаріса — архієпископа, Діонісія Раллу (Палеолога), який привіз до Острога грецький список Біблії, і який багато зробив для зближення Київського воєводи кн. Острозького з Римом; перекладачі грецьких текстів Емануїл Масхопулус та Євсафій Нафанаїл, грецькі проповідники і теологи Емануїл Ахілеос, Лука Сербин, Никифор Парасіос — Контакузен. Окрім них до видавничої й навчальної роботи були залучені поляки та русини-українці: протестанти-теологи Мартин Броневський, Каспар Лушковський, доктор медицини Ян Лятош, поет Шимон Пекалід, львівський поет Гаврило Дорофейович, білоруський типограф Петро Мстиславець, вихованець Венеційського та Падуанського університетів, теолог, острожанин Кипріян, майбутній ігумен Почаївського монастиря Йов Желізо. Тут же бачимо і перших вихованців Острозької школи, серед яких — перекладач і проповідник Дем'ян Наливайко, богослов — галичанин Іван Княгиницький та Іван Борецький. Броневський та Мотовило були адвокатами — повіреними князя Острозького. Стосунки з острозьким осередком вчених і письменників підтримував і один з найбільших православних полемічних письменників — Іван Вишенський.

Серед вихованців академії: Йов Борецький, Петро Сагайдачний, Мелетій та Степан Смотрицькі, Йов Княгиницький.

Острозький культурно-освітній осередок не міг існувати без друкарні. Це було європейською традицією, створювати при вищих школах і науково-літературних осередках вчених друкарні. Заснування її було найбільшим вкладом у розвиток православної культури. Князь добре розумів потребу відкриття у Речі Посполитій друкарні, яка б видавала б православні книги.

Три винаходи визначили обличчя епохи Ренесансу: друкарський верстат, компас й артилерію. Отож, головним було поширення й примноження знань епохи Ренесансу.

У Венеції, в одному зі світових центрів книгодрукування та книжкової торгівлі у другій половині XVI ст. функціонувало 113 друкарень, які випускали щороку близько 90 книг. Виникають друкарні на Волині, у володіннях князя – Дубні, Володимирі, Луцьку, Острозі, Почасві, Дермані, Кременці, Костянтинові, Четвертні.

Гуманістична ідеологія Ренесансу поклала край духовній монополії католицької церкви у Західній Європі. Гуманісти того часу вели пошук у галузі виховання й освіти, сягає вершин розвитку жанр філософсько-моралістичної прози.

Острозький, людина свого часу добре розумів значення друкарства, освіти. Найперше вдання, яке поставив перед собою князь, це опублікування друком, вперше в історії, повного тексту Святого Письма церковнослов'янською мовою і тим самим утвердити престиж слов'янської мови нарівні з визначними сакральними мовами – гебрійською, грецькою, латинською. Було бажання спростувати закиди ректора Віленської єзуїтської колегії Петра Скарги про нікчемність «словенської» мови: «зі словенської мови жоден не може бути вченим». Першу, але неповну Біблію «руською» мовою видав у Празі і в Вільно у 1519–1525 роках Франциск Скорина. А першу книгу у світі кириличним друком «Стоїк» в 1491 р. видав у Кракові німець ШвайпольтФіоль.

Князь Острозький збирає в Острозі відомі грецькі, латинські видання Біблії та твори вчених-ченців. Він посилає ченців до Риму, Константинопольського патріарха, грецьких, сербських, волоських, болгарських монастирів, але пошуки були половинчасті, бо, як зазначив сам князь Острозький у передмові до Святого Письма: «Ми не знайшли жодного повного зібрання книг Старого Завіту в перекладі не церковнослов'янську мову». Зрештою, він здобуває повний екземпляр від московського царя Івана IV, так звану «Геннадієвську Біблію» через писаря Великого князя Литовського і посла до Московії Михайла Богдановича Гарабурду. Це була основа Острозької Біблії, не дивлячись на те, що й цей список був недосконалим з багатьма «не тільки разнеставіями, но і развращениями». Князь до цього списку вибирає грецький варіант тексту, 70 тлумачників і зобов'язує наслідувати також цьому списку.

На початку 1575 року до Дермані, монастиря біля Острога приїжджає друкар Іван Федоров, де і поселяється. Невдовзі він із сином Іваном та помічником переїжджають до Остріга, де видають у 1578 р. «Азбуку» (Буквар) на церковнослов'янській мові для потреб Острозької школи. У 1580 р. було надруковано «Новий Завіт» та «Псалтир». В тому ж році була видана «Біблія». Це перше видання Острозької Біблії, що є великою рідкістю. Після цього Іван Федоров зайнявся технічною стороною приготувань до друку Святого Письма. Він вибирає шрифт (до друку книги вибрано шість видів шрифтів) та типографічну сторону набору. Над виданням працював Герасим Смотрицький, який написав вступне слово та панегірик, присвячений князю В.-К. Острозькому. Над виданням також працювали греки Діонісій Раллу, Євстахій Натанаел, який був учителем дітей князя. В книзі вміщено передмову В.-К. Острозького.

Біблія у XVII ст. була у більшості монастирських бібліотек Московської держави. Видання Біблії церковнослов'янською мовою дало православним важливу зброю в полеміці з протестантами та католиками.

Острозька Біблія 1581 р. є всесвітнім шедевром слов'янського книгодрукування (визна на більшістю західноєвропейських книговидавців XX ст. усіх часів і народів), а тетологічно й донині вважається канонічною.

Діяльність В.К. Острозького та його типографії в Острозі вплинула на пошкваллення всього українського (руського) друкарства у Речі Посполитій. Розвиток друкарської справи в Україні є найкращим підтвердженням благотворного впливу ренесансної культури, під патронатом князя Василя-Костянтина II Острозького – Лоренцо Медичі української культури.

Італійський рід Медичі – меценати, зословники платонівської академії – явища італійського гуманізму. Відомий з цього роду Лоренцо Медичі, онук Козимо Медичі, засновника академії).

Остання книга, надрукована в Острозі при житті князя Василя-Костянтина II Острозького була «Ліки на оспалий умисел чоловічий», 1607 р.

В Острозі було надруковано 26 книг.

Розвиток міст, становлення українського міщанства, а особливо культури Ренесансу, спричиняють наближення мови від церковнослов'янської до канцелярної, розмовної. Постають спроби перекладу Святого Письма (до Острозького видання у 1515-1572) на мову, близьку до живої – «Пісня пісень», «Переспоничке Євангеліє», «Крехівський Апостол». Однак цей рух був загальмований, так званою третьою хвилею церковнослов'янизації. Головна причина та, що опісля Люблинської унії (1569) в умовах польської експансії підірвалася можливість оформлення української літературної мови на основі живої мови, бо українська шляхта полонізувалася (в родині Острозьких, до прикладу, розмовляли польською мовою), а міста втрачали своє значення й спроможність бути центрами національного, культурного, політичного життя. Ідеологічний провід українського спротиву переходив у руки духівництва, що підносило якраз церковнослов'янську мову, як носія старої, ще греко-візантійської традиції.

Але князь Острозький розумів тогочасний освітній стан українського духівництва.

Ідеї Ренесансу, проникаючи й у духовну освіту, бо до того спеціальних закладів для навчання духівництва не існувало, що супроводжувалось різкою неосвіченістю найвищих ієрархів, священників та монахів. При житті князя на Волині керували «непутёвые епископы» (Максимович) – у Володимирі Феодосій Лозовський, в Луцьку – Іон Борзобогатий-Красенський. Раніше, для отримання священства не було обов'язковим кінчати школу; вистачало й приватної освіти. Від кандидата на священнослужителя вимагалось лише вміння відправляти літургію та здійснювати таїнство. Кандидат мусив додатково поглиблювати свої знання релігійних правд і обряду під керівництвом старших священників при церквах чи монастирях. Такий стан освіти зберігався до XV-XVI ст., до доби Ренесансу.

Але були й захисники старовини, наприклад Іван Вишенський радив вчитись виключно з церковних книг. Тільки одиниці з українського православ'я в XV-XVI ст. виховувалися в західних вищих школах або поглиблювали свої знання на Афоні. Наприклад з єзуїтської академії Замостя вийшли такі видатні церковні діячі, як: Сильвестр Косів, Касян Сакович, Ісая Трохимович.

З церковними інтересами була й Острозька вища школа-академія князя Острозького. А перенесення осідку київської митрополії до Московщини вплинуло так само на послаблення ролі українського духівництва в усьому суспільному житті. Це було помітно і в Галицько-Волинській державі. Тут література й освіта не стали вже виключно монополією духівництва, як це було раніше.

**Друкування доби Ренесансу (реформації) в Європі та Русі-Україні,
за часів життя князя В.-К. Острозького**

Русь-Україна	Європа
<p>1515 р. – «Похвала» кн. Острозькому; 1555-1556 рр. – Пересопницьке Євангеліє; 1571 р. – Волинське Євангеліє; 1581 р. – Острозька Біблія (в ній вірші на герб кн. Острозького і передмова Герасима Смотрицького), «Хронологія» Д.Римші; 1587 р. – «Ключ царства небесного», Герасима Смотрицького 1588 р. – «Книжиця о вірі єдиній», В.Суразького; 1588-1596 рр. – «Посланіє до всіх в Лядской землі живущих», «Облічення діавола Миродержца», Івана Вишенського (1550-1625рр.); 1597-1600 рр. – «Посланіє до єпископів», «Краткословний ответ Феодула», Івана Вишенського; 1598 р. – «Апокрисис», Х. Філілета, «Отпис», Клирика Острозького; 1601-1617 рр. – «Зачапка мудрого латинника», Івана Вишенського</p>	<p>Англія 1516 р. – «Утопія», Томаса Мора (1478-1535); 1589 р. – «Трагічна історія доктора Фавста», К.Марльо (1564-1593); 1590 р. – «Королева Рей», Е. Спенсера (1552-1599); 1594 р. – «Ромео і Джульєтта», У.Шекспіра (1564-1616); 1597 р. – «Есеї», Ф.Бекона (1561-1626); Іспанія 1548 р. – «Оливки» Лопе де Рueda (1510-1565); Італія 1513 р. – «Князь», Н.Макиавеллі (1469-1527); 1516 р. – «Шалений Роланд», Л. Аріосто (1474-1533); 1575 р. – «Звільнений Єрусалима», Т.Тассо (1544-1595); Нідерланди 1509 р. – «Похвала глупоті», Еразм Роттердамський, (1466-1536); Німеччина 1515-1517 рр. – «Листи неосвічених людей», Ульріх фон Гуттен (1488-1523); 1522 р. – переклад Біблії Мартіном Лютером (1483-1546); 1587 р. – Народна книга про Фауста Польща 1551 р. – «Хроніка», М.Бельського (1495-1575); 1568 р. – «Дзеркало», М.Рея (1505-1569); 1577 р., 1579 р. – «Про єдність церкви Божої», «Життя святих», П.Скарга (1536-1612); 1580 р. – «Трени», Я.Кохановського (1530-1584); 1584 р. – «Роксоланія», С.Кльонович (1545-1602); Франція 1532-1552 рр. – «Гаргантюа і Пантагрюель», Ф.Рабле (1494-1553); 1580 р. – «Досліди» («Есеї»), М. Монтень (1533-1592)</p>

Значно погіршилось становище духівництва з приходом польсько-литовського панування, в часи Литовсько-Руської держави. А в часи Речі Посполитої всі привілеї духовного стану посідало лише римо-католицьке духівництво, репрезентуючи на українських землях інтереси чужої державної влади. Українське духівництво було вимушене шукати опіки й допомоги власного громадянства – існуючої шляхти, міщанства, селянства; воно стає залежним від своєї шляхти, міщанства (братства).

Теоретично, і під чужим пануванням українське духівництво зберігало право власного суду та деякі інші привілеї, але в практиці вони були обмежені, а згодом зведені нанівець. До вищого духівництва стали застосовувати право патронату. Це правило короля призначати кандидатів на єпископські престולי та архимандрії, звичайно при фактичному впливові місцевого магната.

Ці несприятливі політичні обставини, а також занепад того джерела культури, яким була для православної України Візантія, призвели до катастрофічного занепаду освіти самого духівництва.

Князь Острозький розумів це. Людина своєї доби, доби Просвітництва, стає протектором православ'я, впливає на заміщення церковних посад, надає багато фондусів на православні церкви, монастирі, виступає за необхідність внутрішньої реформи православної церкви, на покращення рівня освітньої підготовки православного духівництва. Він, як магнат, ще підтримував стосунки з католиками та протестантами, мав можливість порівнювати системи виховання у церкві та західних костелів.

В листі до Іпатія Потія, Володимирського Владика 1593 р., він писав: «...а не через що інше розмножилися між людей такі лінощі... відступництво, як найбільше через те, що відстали учителі, відстали проповідники Слова Божого, відстали науки, відстали казання, а потім наступило знищення і зменшення хвали Божої і Церкви Його, наступив голод слухання Слова Божого, потім прийшло відступлення від віри і церкви...». Далі писав, щоб турбуватися між іншим: «о закладаню школ і наук вольних; пильно потреба, жебихмо мели учение пресвітери і казнодеє добрие; бо за тем, иж наук нет, великое грубіанство в наших духовних умножилось».

Князь гостро реагував, коли у його маєтках траплялись випадки ведення аморального способу життя православними священиками. Численні були фондуси князя. У його маєтках повинно було бути 600 церков та 20 монастирів. Він був доброчинцем усіх церков і монастирів, які знаходились у його маєтках. В Острозі було 7 церков. Острозький уфундував церкви і у закладених ним містах. Так було й у Старокостянтинові. Тут, загалом він заснував 6 православних святинь, у тому числі дві муровані – Троїцьку (замкову), виділивши на її утримання село Іршики і частину доходів з міської пекарні та Успенську. Із такої кількості фундацій і забезпечень, лише в одному Старому Костянтинові можна уявити, наскільки великою була щедрість воєводи для Церкви взагалі. Він турбувався й про святині і за межами його маєтків. Наприклад, він відписав землі Михайлівському монастирю в Києві.

Князь Острозький, користуючись правом патронату призначає ієрархів на духовні посади у монастирях і церквах, має великий вплив на призначення митрополитів.

Але ці його обов'язки права у православної церкві були менш важливими, ніж його праця на ниві освіти, друкарства. Славу йому принесла вища школа-академія в Острозі і видання Біблії 1581 р. Острозька академія виховала багато талановитих людей України доби Ренесансу.

Віра самого Острозького спиралась на традицію. Він говорив про необхідність повернення у Православній церкві до чистоти первісної Христової віри і, коли зайшла справа про «з'єднання церков» (Максимович), він перший був готовий на святу справу.

В 1602 р. свій прадідівський Дерманський монастир під «кіновію» (гуртожиток) і в своєму записові говорив: «Бегунов чернцов і чинови тому противных, аби в том монастире не приймовати; єдно таких, которіє би под тот порядок подлегають хотели і которіє би се зийшли до науки учиться письма словенского, грецкого и латинского, от особ вери святоє восточное будучих».

В цей монастир князь призначив ігуменом Ісаакія, протосинклера Олександрійського, направив частину типографії й пресвітера Даміана, який видрукував там «Октоїх» (1604 р.) і «Діалог про православну церкву», «Лист до Іпатія» (Потія), писані патріархом Мелетієм Смотрицьким.

Крім цього Дерманського монастиря у володіннях князя Острозького були ще: Дорогобужський, Пречистенський, Дубенський-Спаский, Дубенський-Хрестовий, Степанський.

Виникають православні братські школи: Львівська (1587), Віленська (1588), Брестська (1592), Могілевська (1596), Луцька, Галицька, Перемишська, Холмська Меджибізька. На кінець XVI поч. XVII ст. в Україні було біля 30 братських шкіл.

Врешті українцям після Люблінської унії, щоб залишитись окремим народом, треба було боротися за свою віру, мову, школу, права, а, отже, за свою власну державу.

Що цікаво, становище духовництва України-Русі під татаро-монгольською владою практично не змінювалось, бо татари ставилися досить толерантно до релігії. Єдиним обмеженням з боку татар для українського духовництва був наказ припинити всілякі зв'язки із заходом. Однак провідна роль духовництва все-таки змінилась, бо були поруйновані православні святині (Печерський монастир), осередки духовності і культурного життя України, через що духовництво не одержувало належної освіти, а отже його впливу на українців.

Князь Острозький розумів, будучи у зв'язках з протестантами, кальвіністами, аріанами покатоличенням сина Януша, проблеми на ниві освіти, що вплинули га діяльність князя у справі реформування Церкви у Речі Посполитій.

У другій половині XVI ст. католицький костел намагається під впливом ідей Ренесансу, Реформації відновити зв'язки із західною Церквою, мати на неї вплив. До цього спонукала загроза експансії Туреччини у Європі.

Князь Острозький, як прихильник своєї віри веде переговори із папськими посланцями, як покращити стан православної Церкви, об'єднання всього Християнського світу. Василь-Костянтин Острозький і листи до Папи у 1585 р. писав: «Нічого гарячіше не бажаю, як єдності віри й згоди усіх християн, і, якби справа вимагала за таке велике добро віддати життя, я б не завагався».

Відомий вже освітній діяч епохи Ренесансу Станіслав Оріховський (Роксолан), ще в 1540-му році писав, що обидві гілки Християнства могли б об'єднатися в «універсальній унії», як самодостатні й рівноправні. Тоді, як відомий єзуїт Петро Скарга, запевняв що «істинною» є одна церква – Римо-Католицька, і для Русі найкорисніше було б відкинути «помилки греків». Тобто він ратував за «регіональну унію» між Київською митрополією Речі Посполитої та Римом.

Упродовж 1591-1594 рр. розпочалася підготовка до унійного акту. Князь Василь-Костянтин II Острозький наполягав на власному проєкті, спертому на принцип «універсальної унії», тобто об'єднання Східної й Західної Церков за згодою всіх патріархів, у тому числі й московською. Але це було нереально в той час з огляду ставлення москвитів до «латинства», а також зважаючи на турецькі погляди. В 1594 р. відбувся конфлікт між князем В.К. Острозьким та Іпатієм (Адамом) Потієм Владикою володимирсько-берестейським та владикою Луцьким Кирилом Терлецьким, які ще в 1590 р. на Синоді в Бресті підписали лист, де заявлялося про готовність визнати зверхність Папи за умови збереження традиційного церковного устрою та східного чину богослужіння. До Папи Римського мали виїхати на зустріч Кирило Терлецький та Іпатій Потій для завершення унії. Надіслані Острозькому артикули унії для ознайомлення Іпатієм Потієм були сприйняті князем «гостро негативно» (Н. Яковенко).

Острозький, як патрон Руської церкви поставив ультиматум: артикули мають бути обговорені на соборі духівництва й шляхти. На заваді став король Зигмунт III, що заперечив скликання Собору, де він в листі до князя пише, що турбота про душі вірних – справа пастирів, а не мирян, а багатолюдні зібрання не полегшують, а утруднюють справу.

Обурений князь дав відповідь знаменитим «Оповіданням» – універсалом, надрукованим в Острозі у 1595 р. титулюючи себе: «Константин, Божою милостю князя Острозькоє», закликає православну Русь на захист zagrożеного «благочестя».

Польський двір занепокоїли погрози першого князя Русі-України. Маючи 20-ти тисячне власне військо, до якого могли б приєднатись магнати серйозно налякали короля. В діях короля переважив силовий підхід.

В цей час виникають відомі повстання на теренах Волині, Білорусі, під проводом Северина Наливайка й Матвія Шаули, що припадають на 1595-1596 рр., які громлять маєтки прихильників унії. Сучасники твердили, що за репресіями повстанців проти оточення луцького владика Кирила Терлецького стояв князь Василь-Костянтин II Острозький.

1596 р. в Миколаївській церкві в Бресті було прийнято акт унії. Таке було утворено греко-католицьку церкву. Україна-Русь розколотась на дві частини: православний загал без ієрархів з одного боку, та ієрархи-уніати без вірних – з другого. Сталалась світська ворожнеча.

У зверненні князя Острозького до короля він підкреслює прийняття унійного акту, як порушення прав «руського народу». Перед Україною-Руссю постала дилема: «за ким йти?» - Заклику коритися – монарха на троні, чи власного «некоронованого короля Русі-України» володаря «Божою милістю». Русь-Україна вибрала князя Острозького, відповівши цим королю, кому належить першість в національних питаннях.

Унія формально поліпшувала становище уніатського духівництва, хоча, формально, ні ієрархія, ні рядове уніатське духівництво ніколи до упадку Речі Посполитої не мали рівного права з латино-польським духівництвом.

Опісля Берестейської унії лишилося лише два православних владика – львівський Гедеон Балабан та перемишльський Михайло Копистенський. Після їх смерті лишився Єремія Тисаровський, що обійняв львівську кафедру. Після його смерті польський уряд оголосив православну церкву неіснуючою. Лише в 1620 р., за сприяння Війська Запорозького,

було відроджено вищу православну ієрархію, із висвяченням єрусалимським патріархом Феофаном, київського митрополита Йова Борецького.

Противники й прибічники церковної унії розгорнули жваву книжну полеміку. На книгу «Унія» єпископа Потія призвідці унії надруковану у Вільно, знаменитий проповідник від православною Віленського братства Стефан Зизаній-Тустановський на початку 1596 р. видає книгу на руській (українській) й польській мовах «Казання св. Кирила, патріарха Єрусалимського, про Антихриста і знаках його», що була присвячена князю Острозькому, як головному противнику унії й захиснику православ'я.

В Острогу в 1598 р. надруковано «Відпис на лист отця Іпатія» (Потія) «Книжиця в десяти відділах», що містила в собі «Листи патріарха Мелетія до православних», де також вміщено лист і самого князя Василя-Костянтина Острозького.

Православних вчених-полемістів групувала Острозька академія, яка вела боротьбу з чужими реформістськими впливами, але відразу занепали після смерті князя Василя-Костянтина II в 1608 р. та шкіл в Дубні, Володимирі, Луцьку.

Католики, як і Острозькі були потрібні одні другому. Католики хотіли використати досвід київського воєводи Острозького у друкуванні книг для українців для поширення унійних ідей на Сході Європи. Острозький зближувався з Римом через бажання отримати з Риму вчених для острозької академії. Це порушувалося в листі Острозького до Папи Григорія XIII. Католицька сторона пробувала різні способи, щоб схилити князя до унії.

За доби князя Василя-Костянтина II Острозького, що відповідає добі культури Ренесансу в православній церкві відбулося помітне піднесення освіти, культури, до чого спричинилися православні школи, братства, академія в Острозі.

Сам князь в кінці свого життя писав до Ісаї Балабана, що «сили свого віку» пожертвував Церкві. Князь Василь-Костянтин Острозький, київський воєвода, маршалок волинський, луцький староста, був останнім сенатором Речі Посполитої, котрий активно й послідовно захищав православ'я на публічних форумах.

Недарма король польський Баторій називав князя «верховним хранителем і захисником православної Церкви».

Після Острозького головний тягар оборони церкви впав на братства, монастирі, середню українську шляхту, козаків.

Князь Василь-Костянтин II Острозький – найвидатніший діяч європейської доби Ренесансу (Відродження) в Україні. Завдяки його громадській, політичній, державній, освітянській діяльності про «народ руський» знали в усій Європі. Він був учасником більшості важливих подій, які відбувалися на Русі-Україні XVI ст., адже уславлений рід Острозьких був найвпливовіший «княжий дім» того часу.

Чи сучасна Україна пам'ятає князя Острозького? Слово яскравим українським особистостям XXI ст. Оксана Пахльовська, доктор філологічних наук, науковий співробітник інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, завідувачка кафедри української мови та літератури Римського університету «ЛаСапієнца» (Рим, Італія): князь Василь Костянтин Острозький «... видатний протагоніст української історії XVI ст.» в переломну добу зумів зберегти ідентичність своєї культури, діалогуючи на найвищих рівнях з польським світом і творячи унікальний

культурно-європейський – синтез. У друкарні в маєтку князя острозького було вперше надруковано перше видання Біблії церковнослов'янською мовою – в українській редакції. При його дворі поети польсько-українського походження писали твори латинською мовою про подвиги козаків. Постала Острозька академія – потужна і модерна для свого часу інституція, від якої природно перекинувся інтелектуальний міст у нашу сучасність» («День», № 28-29, 15-16 лютого 2013р.)

Петро Краляук, доктор філософії, професор, проректор національного університету «Острозька академія»: «Князь Василь-Костянтин Острозький – велична постать нашої історії, яку гідно непоціновано. . . »

Джерела та література:

1. Культурологія: теорія та історія культури (навчальний посібник). – Київ, 2005.
2. Історія світової культури. – Київ: Либідь, 1999.
3. Томаш Кемпа. Костянтин-Василь Острозький. – Хмельницький. – 2009.
4. Михайло Максимович. В пошуках омріяної України. – Київ: Либідь, 2003.
5. Наталя Яковенко. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. – Київ: Критика, 2005.
6. Наталя Яковенко. Українська шляхта з кінця XVI ст. до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – Київ: Критика, 2008.
7. Наталя Яковенко. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст. – Київ: Золоті ворота. – ММХІІ
8. Енциклопедія українознавства. – Том I. – Львів. – 1990.
9. Лариса Івшина. Війни і Мир. – Київ. Вид-во АТЗТ «Українська прес-група», 2004.
10. Ю.А.Мицик, О.Г.Бажан, В.С.Власов Історія України. – Київ: Києво-Могилянська академія. – 2008
11. Енциклопедія українознавства. – Том II. – Львів. – 1990.
12. Енциклопедія українознавства. – Том III. – Львів. – 1990.
13. Енциклопедія українознавства. – Том IV. – Львів. – 1990.
14. А.П.Мардер. Архітектура (короткий словник). – Київ: Будівельник, 1995.

ЕТНОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Будяй В.Г.

м. Хмельницький

Історія та символіка української писанки

Далеко за межами України славиться її самобутнє декоративне мистецтво з його чи не найбагатшим і у світі народним розписом. Українське народне мистецтво виникло в сиву давнину серед чарівної природи, краса якої наповнювала душу працюючого народу мрією про щастя, дарувала творчу наснагу.

Український декоративний розпис поряд з іншими видами народного мистецтва -- це наша гордість, безцінне духовне надбання народу.

Краса писанок – шедеврів народного мистецтва чарує людей вже, мабуть, не одне тисячоліття. Не випадково Т.Г. Шевченко порівнював мальовниче українське село з писанкою:

*Село на нашій Україні –
Неначе писанка село,
Зеленим гаєм поросло.*

До проблеми походження феномену писанкарства та особливостей виготовлення писанок зверталися багато дослідників, зокрема Сумцов Н., Воропай О., Бутник С., Біняшескський Е., Вовчок М., Маркович О., Семенов А., Скорик М.

Коли приходить весна в Україну, пробуджується і воскресає природа, відроджується життя і надходять Великодні свята, сідають люди у своїх оселях біля печей, свічок і беруться за давнє-прадавнє ремесло – розписування писанок. Звичай писання писанок українцями знаний усіма слов'янами, румунами, греками, німцями, литовцями, латишами. До XIII ст. писанки були знані в цілій Європі та Західній Азії.

Яйце існувало у повір'ях і побуті багатьох народів як символ сонця, яке займало перше місце в дохристиянських культурах. Шанування яйця було зумовлене уявленнями про весняне відродження творчих сил природи. У стародавніх народів були поширені оповіді про яйце як джерело життя і всесвіту. Металеві зображення яєць зберігали в храмах, яйця закопували на місці побудови міст. Існує, наприклад, переказ про те, що місто Неаполь в Італії зведено на яйці.

Сам звичай писанок має витоки з символічного значення яйця, яке майже у всіх народів світу вважалося джерелом життя, символом початку життя, символом сонця. Безліч легенд і міфів народів світу пов'язані з культом яйця. Значення символу самого яйця. Ще з незапам'ятних часів у міфопоетичних традиціях багатьох світових культур яйце було найдавнішим символом життя. Саме його вважали прообразом світового яйця [1, с.4]. Існує поняття світового або космічного яйця, з якого народжується Всесвіт. Одна половина яйця стає небом, інша – землею, а жовток – сонцем [2, с. 252]. Звідси його обожнювання та надзвичайне звеличування.

Відповідно до вірувань того чи іншого народу яйце вважалося приналежністю культу різних богів. Одним з найвищих єгипетських божеств був Кнеф - втілення сонячного бога Ра. Його зображували з головою яструба, зі скіпетром у руці та яйцем у роті. Кнеф був божеством добрим і яйце у роті було символом плодючості і щедрот. За свідченням Геродота, єгиптяни вірили, що Озіріс вклав у яйце 12 білих пірамід, які повинні були в усьому сприяти людині, але його брат і суперник Тифон таємно відкрив яйце і поклав до білих ще 12 чорних пірамід. Звідси горе постійно межує зі щастям у житті людини.

Легенда про Фенікса, який у день весняного рівнодення спалює себе в променях Сонця, що відбиваються від золотого щита на даху храму в місті Сонця – Геліополісі, має схожу китайську легенду про священного птаха «Фонг-Гоанг» - птаха благополуччя і провісника Золотого Віку. У древніх індусів є легенда про створення світу з золотого яйця.

Звичай використовувати фарбовані яйця під час обрядів існував у персів. За асіро-вавілонським міфом величезне небесне яйце було покладене в річку Євфрат і висиджене голубом. Кельти дарували на Новий рік один одному яйця, здебільшого червоні. Зображення яєць знаходимо в могилах етрусків. У міфології полінезійців видимий світ був утілений в образ курки, в якому переховувався Творець Світу - бог Тонгарос. Він вийшов з яйця, з уламків якого утворилися острови Полінезії.

Різні народи, шануючи яйце як символ життєдіяльності, створили власну атрибутику його возвеличення. Яйце фарбували, прикрашали. Навколо нього створено безліч міфів і легенд. У Єгипті яйце символізувало сонце, було атрибутом сонячного бога Пта (Ра), який катав його по небу. На Сході вважалося, що в той час, коли скрізь на землі панував хаос, то у величезному яйці були сховані всі форми життя. Шкаралупу зігрівав божественний вогонь, даючи яйцю теплоутвору. Завдяки цьому вогню і з'явилася з яйця міфічна істота – Пану. Усе невагоме стало небом, а щільне – Землею. Пану з'єднав Небо з Землею, створив вітер, простір, хмари, грім, блискавку. Щоб нагріти землю, Пану дав їй Сонце, а щоб нагадати про холод – Місяць, Отже завдяки Пану, Сонце зігріло землю, засвітив Місяць, народилися планети й зірки. [1, с. 4]. В індійській космогонії космічне яйце знесла божественна птиця на споконвічні води. Зі святого яйця з'являється творець усього живого Праджапаті. Його пізніше почали ототожнювати з Брахмою [2, с.252]. В античній Греції і Римі вважали, що Всесвіт виник з яйця казкового птаха Фенікса, який поклав його у святилище Геліуса (сонця). Яйце для римлян мало магічну силу, тому вони використовували фарбовані яйця в різноманітних обрядах і забавах. У фінській «Калевалі» йдеться про те що Всесвіт виник із шести золотих і одного залізного яєць. Упавши в океан вони розбились – з нижніх частин утворилася земля, з верхніх – небесне склепіння, з жовтка – сонце, з білка – місяць і зорі [3, с. 217]. Стародавні перси вірили, що спочатку не було нічого крім божества. Нарешті народилося яйце. Ніч покрила його своїми чорними крильми, а Любов (тут слово «Любов» має бути чоловічого роду), старший син Творця, заопікувався ним. Коли яйце дозріло, з нього з'явився Всесвіт зі світлим сонцем і ясними зорями. Світила піднялися вгору, а важка земля осіла донизу. За вченням основоположника релігії стародавніх іранців — Заратустри, яйце Всесвіту розбив своїм рогами величезний бик Адуда. Цей міф про створення світу прийшов до персів від Заратустри зі Сходу. Перси величали яйце у своїх священних піснях і тримали у храмах литі металеві зображення яєць або яйця, витесані з каменю, як символ усього, що народжується. У них були відомі також фарбовані і розписані яйця [4, с. 12].

Існувало таке бачення світу нашими пращурами. Посередині Всесвіту, подібно жовтку, розташувалася сама Земля. Верхня частина «жовтка» - наш Живий Світ, Світ Людей. Нижня - «исподня» сторона - Нижній світ, Світ Мертвих, Нічна Сторона. Коли там день, у нас панує ніч. Щоб потрапити туди, треба перетнути Океан - море, що оточувало Землю. Чи прорити колодязь наскрізь, і камінь буде падати в цей колодязь дванадцять днів і ночей. Навколо Землі, подібно яєчним плівкам і шаралупі, розташовано дев'ять різних небес. Кожне з дев'яти небес слов'янської міфології мало своє власне призначення: одне - для Сонця і зірок, інше - для Місяця, ще одне - для хмар і вітрів тощо. Сьоме за рахунком наші предки вважали «твердінню», прозорим дном небесного Океану. Там зберігалися запаси живої води - невичерпне джерело дощів. Усі дев'ять небес, а також землю і нижній світ зв'язувало між собою Світове дерево. На думку древніх слов'ян, воно понад усе було схоже на розлогий дуб, однак на гілках цього дуба дозрівали не тільки жолуді, але й насіння всіх інших дерев і трав. А там, де вершина Світового дерева піднімається над сьомим небом, був острів, і на тім острові жили прабатьки всіх птахів і звірів. Чудесний острів на сьомому небі слов'яни називали «ирием» чи «вириєм».

Чимало стародавніх учених по-своєму пов'язували яйце із походженням усього, що існує в цьому світі. Так, візантійський богослов і філософ Іоанн Дамаскин підкреслював, що небо і земля в усьому подібні яйцю: шаралупа - небо, пліва - хмари, білок - вода, а жовток - земля. З мертвої матерії яйця виникає життя, у ньому полягають можливість, ідея, рух і розвиток. У давнину яйцю також надавалося магічне значення. За переказами, навіть мертвим яйце дає силу життя, за допомогою яйця вони ніби відчують дух життя і знаходять утрачені сили. Існує одвічне повір'я, що завдяки чудодійній силі яйця можна вступати в контакт із померлими, і вони мовби оживають на деякий час.

Недаремно зі стародавності у багатьох народів яйце служило символом сонця, що несе із собою життя, радість, тепло, світло, відродження природи, рятування від пут морозу і снігу, - іншими словами, переходу з небуття в буття. Тому саме яйце стало атрибутом весняних культових народних обрядів, пов'язаних із обудженням землі. Його дарували одне одному на Великдень [1, с 4 - 5].

Цей обряд був пов'язаний з народними уявленнями про яйце, що було символом весни, перемоги життя над смертю [4, с.11]. А ще було прийнято підносити яйце як простий малий дарунок друзям і благодійникам у перший день Нового року й у день народження. Багаті ж, замість пофарбованих курячих яєць, найчастіше підносили золоті чи позолочені [1, с. 5].

Особливо сильна віра людей у Сонце, як джерело життя на землі, була там, де люті зими і теплі літа, а саме: у слов'янських народів. З цими віруваннями пов'язані прислів'я, загадки, казки, де сонце представлено у вигляді яйця - казка про качечку, яка знесла діду яйце-самоцвіт, що світило у темряві, або загадка про 7 темних і 7 світлих яєць у гнізді, що ототожнюються з 7 днями і 7 ночами.

У передхристиянські часи, коли люди здебільшого мали язичні вірування, яйце, що містило в собі зародок сонячної птиці (півня) і несло в собі початок життя, вважалося талісманом, що відганяє нечисту силу, а з нею і всі нещастя. У давнину життя людини без талісману було немислимим. Людина з усіх боків була оточена різними небезпеками, не розуміла явищ природи, тому талісман, який мав здатність відганяти нечисту силу, був конче важливий і потрібний.

Крім яйця, талісманом вважався цілий ряд магічних символів, їх різьбили на камені, знярядях праці, зброї, малювали на стінах, вишивали на одязі. Ці символи малювали також і на яйцях, щоб зміцнити силу талісманів, а покриті чарівними знаками яйце – це вже не просто яйце, а писанка. До святості писанки причинялися також бджолиний віск, вогонь, вода, фарби, тобто ті речі, без яких писанка неможлива. Серед людей існує багато переказів про чарівну силу цих речей.

Звідки ж пішла традиція оздоблювати яйце в Україні?

Досліджуючи матеріали археологічних експедицій з вивчення трипільської культури (V–II тис. до н. е.), вчені побачили на кераміці орнаментальні малюнки, які дуже нагадують орнамент на сучасних українських писанках. Так, зображена на малюнку богиня Лада дуже нагадує образ Березини, їх поєднують благальне піднесені догори руки та інші характерні елементи.

Біля села Лука-Врублівецька було знайдено декілька керамічних яєць з так званими торохкальцями – маленькими камінчиками, що вільно торохтіли всередині яйця, їх використовували як засоби, що відлякують злих духів. Завдяки цій важливій знахідці вчені змогли визначити, коли почав розвиватися рослинний і геометричний орнамент.

У I тис. н.е., коли відбувався перехід від первіснообщинного ладу до феодалізму, мистецтво східних слов'ян було важливою потребою побуту, що виявилось в орнаментах, які мали певний зміст у системі язичницьких вірувань. Декоративні візерунки, створені людиною, мали призначення – оберігати її від лиха, допомагати в житті та праці. Найбільш поширеними й улюбленими орнаментами давніх слов'ян були: розетка – символ Сонця, хвиляста лінія – вода, жінка з руками-гілками, яка знаменувала велику богиню землі, праматір Березиню [5, с. 5].

Богиня Березина – символ життя і родючості, – матір усього живого на землі. Найдавніший її культ завжди був пов'язаний з культом життєдайної Матері-Землі. Образ жінки-праматері був широко відомий у різних народів: Ізіда у єгиптян, Іштар у вавилонян, Гера у греків, Табіті у скіфів-землеробів. Спочатку богиню Березиню зображали у вигляді перехрещених подвійних рисок («черепашка»), потім серед багатьох варіантів побутував і такий, де «черепашки» на кінчиках рисок мають надлами, що нагадують руки. Пізніше, коли в наших прашурів запанував матриархат, з'явилися людиноподібні зображення богині Березини з піднятими догори руками. Наші предки поклонялись Березині, яку зображали з піднятими вгору руками, що відіграло певну роль і під час переходу українців до християнства. Образ Оранти, за престольної Божої Матері у київському соборі Святої Софії, яку зображено з піднятими догори руками, мав типовий вигляд великої язичницької богині – Березини. Оранта була близькою для тогочасних людей, хоча собор було побудовано більш як через два століття після запровадження християнства [6, с. 129].

Відомо також, що всяка обрядовість, в тому числі й християнська, складалася протягом довгого часу, писанки як великодній атрибут поширені не в усіх народів, що сповідують християнство. Тому доречно поставити питання: коли на терені України з'явилися писанки — разом з прийняттям християнства, раніше чи пізніше? Де виник звичай розпису великодніх яєць? Відповідь на ці питання дають археологічні джерела.

За археологічними матеріалами сакральна роль яйця чітко фіксується з часів ранньої бронзи, де вони були елементами поховального обряду. У добу пізньої бронзи культові яйця виготовлялися з каменю або глини. Під час дослідження сабатинівських поселень культові

моделі яєць були знайдені майже в кожному житлі під вогнищем або серед інших культових речей. На одному з них були вигравірувані позначки, що нагадують стилізоване дерево — ялинку. На сплющеному кінці іншого яйця були залишки вохри, яку розтирали кам'яним яйцем. До речі, й сама вохра мала в той час культове значення [4, с.19].

В епоху бронзи зі зміною чоловічої та жіночої позицій у світобудові — тепер небо належить богам, а земля богині — яйце стає атрибутом сонячної птиці — півня (у наших казках про яйце таки домінує курка), а отже сонця та відродження, про що свідчить загадка: «Живе родить мертве, мертве родить живе» (курка і яйце) [7, с. 6].

Моделі культових глиняних яєць вживалися предками слов'ян доби пізньої бронзи для вимощування долівки, нижньої частини стін, печей, лежанок у житлах. Щодо символічного значення культових яєць вчені мають різні думки — це й ідея відродження, і космогонічні уявлення, і тотемістична магія, і оберегова дія; але, на жаль, жодну з них не можна аргументовано обґрунтувати [4, с. 20].

Коли відбувався перехід від первіснообщинного ладу до феодалізму, мистецтво східних слов'ян було важливою потребою побуту, що виявилось в орнаментах, які мали певний зміст у системі язичницьких вірувань. Декоративні візерунки, створені людиною, мали призначення — оберігати її від лиха, допомагати в житті та праці. Найбільш поширеними й улюбленими орнаментами давніх слов'ян були: розетка — символ Сонця, хвиляста лінія — вода, жінка з руками-гілками, яка знаменувала велику богиню землі, праматір —Берегиню [8, с.187].

А в кераміці трипільської культури можна натрапити на мотив розділеного яйця: зображення подвійного яйця, яке розділяє змії. Саме яйце може бути розділене поперек (по діаметру) або знаком змії, або сосонкою, що передає уявлення про поділ на два світи. Звідси треба вважати, що у найдавніших віруваннях космічне яйце, з якого все постало, зніс і поділив навіл змії, бог землі, підземелля, а також вогню. «Тому один із атрибутів весняного поганського свята, присвяченого воскресінню духа зросту, — яйце, символ змія, божества землі (чоловічого роду), якого вважали, разом з богинею (праматір'ю), родителем всього живого у світі».

Найдавніша українська керамічна писанка, яку знайшли археологи, датується IX ст. Загалом таких писанок при розкопках було знайдено близько 70 штук; вони були дуже поширені в Київській Русі й мали характерний розпис, що виконувався особливою технікою. На загальному брунатному, зеленому, рідше жовтому тлі — сплетіння жовтих і зелених смуг, яке передавало «сосонку» — вічнозелену рослину, що стелиться по землі. Ці писанки виготовляли у великих містах, де існувало виробництво цегли і керамічної плитки, таких, як Київ, Чернігів тощо [9, с. 6].

Писанка і пов'язані з нею народні легенди, перекази, її символічна роль у святах та обрядах, розшифровка семантики орнаментів, з'ясування їх сакральньо-магічного змісту сягають своїм корінням давніх язичницьких епох з їх міфологією, в якій відбилися світоглядні уявлення наших предків [4, с.11].

Запроваджуючи християнство на Русі, церква вдало використала язичницькі вірування і народні звичаї, в тому числі й святкування Великодня навесні як пробудження всього живого на землі, що збіглося з християнськими пасхальними святами на честь воскресіння Ісуса Христа.

З прийняттям християнства розмальоване яйце було включене до Великодніх обрядів церкви. Культ розписаного яйця, з'явився за такими переказами: Марія Магдалина піднесла

римському імператору червоне фарбоване яйце з покликом: «Христос Воскрес!» За міфом, який відомий в Україні, писанки як символ Воскресіння Ісуса Христа з'явилися одночасно з його великою жертвою: коли було схоплено Ісуса, Матір Божа прийшла до Понтія Пілата з проханням віддати їй Сина. За звичаєм вона принесла за це у фартушку дари — 12 яєць — тобто те, що в неї було. Пілат вагався, він боявся юдеїв. Нарешті він відповів: «Ні, я не віддам Його Тобі». З розпачу у Марії опустилися руки, і писанки покотилися по бруківці. Від цього на них з'явилися подряпини. Коли Матір Божа підбрала їх, то побачила в цьому знак Господній. Віднесла їх апостолам, учням Ісуса, промовивши: «Ось знак Господній, Він скресне!» Великодні яйця символізують, перш за все, Воскресіння Господнє [10, с. 19]. Християни вважали, що як зі яйця народжується життя, що було сховано в ньому, так із труни воскрес Син Божий. Звідси споконвічне звеличення яйця [1, с. 5].

Відомо також, що всяка обрядовість, в тому числі й християнська, складалася протягом довгого часу, та писанки як великодній атрибут поширені не в усіх народів, що сповідують християнство.

На території України писанкарство набуло найбільшого поширення за часів Київської Русі, в X–XIII ст. Запроваджуючи християнство на Русі, церква вдало використала язичницькі вірування і народні звичаї, в тому числі й святкування Великодня навесні як пробудження всього живого на землі, що збіглося з християнськими пасхальними святами на честь воскресіння Ісуса Христа [8, с. 187].

Так звані писанки, порожні всередині, з отвором для ручки з тупого кінця, їх поверхня вкрита поливою з розписом або круговими смужками. Усередині такі писанки мали керамічну кульку і при потрясінні торохкотіли. Орнаментальних хвилеподібних ліній на низці сім. Традиція виготовляти різноманітні шумові предмети до Великодніх свят також була багатовіковою в Україні. Це — калатала, стукалки, довбешки, брязкальця; ними хлопці відганяли «нечисту силу», а дівчата, йдучи колом, співали й заплітали «Шума».

У деяких писанках княжої доби хвильових ліній орнаменту дев'ять. Композиція починається і завершується колами. Точнісінько, як віха на Зелену неділю, її на Подніпров'ї робили з довгого стовбура, на низ і на верх чіпляли по колесу. Все це завітчувалося травою та квітами. Потім віха вкопувалася у землю. По ній, ніби в писанці відтворювалося коло земне і коло небесне, а між ними «Дерево життя» — Дерево світобудови. Воно єднало небо і землю, людину й Бога [4, с. 21].

Улюбленими кольорами майстрів були жовтий та світло-зелений на темному, здебільшого коричневому або чорному, тлі. Рідше траплялися комбінації білого, червоного і чорного кольорів [8, с. 187].

В Україні з писанками чинили магічні дії. Дбаючи про майбутній урожай, на весняного Юрія писанки котили по зеленій пшениці і закопували їх у землю. У великодній ранок молоді вмивалися водою, в яку перед тим клали крашанки і срібні монети, що мали надавати їм сили й краси. Писанки були оберегом житла від грому й вогню, а людей і тварин охороняли від лихого ока [8, с. 188].

Цілком ймовірним є молитовний аспект писанки, на це наштовхують свідчення примовлянь у процесі писання й особливий, подібний на молитовний настрій; напевно, знаки-символи

вмовлялися відповідно до змісту, який в них вкладався, наповнювалися внутрішньою енергією, що надавала їм дієвої сили того чи іншого побажання; можливо, такий молитвослов був усталений для тих чи інших типів писанок, а отже, для різних категорій людей, яким вони призначалися. Писанкарка мала б словом і думкою — формулами-замовляннями, що переходять у молитву, — «замолити», закріпити магічну силу в зорів, адже писанка належить до обрядової дійсності, якій притаманна синкретична єдність мислених, словесних, зображальних та інших форм. Окрім того, давні в зори — це графічний запис молитви-прохання: про дощ, врожай, про жіночу плідність [7, с.8].

Прикрашені відповідними узорами, писанки водночас були яскравою оздобою кошика з харчами, який несли до церкви святити, а потім їх виставляли на видному місці на столі. З випорожнених писанок виготовляли так звані голуби, додаючи з кольорового паперу хвіст, крила, а голову робили з тіста. Цими голубами та писанками, нанизаними на шнурочки, прикрашали житло, насамперед поблизу ікон [8, с.188].

Люди в давнину вважали, що символічні знаки, які наносили на писанку, мали для людини магічну силу, і писанкарка не мала права вносити зміни у її малюнок, так само як не можна змінювати слів молитви, — це було порушення не тільки канону, а релігійно-світоглядних законів, які за ним стояли. Отже, століттями в певній місцевості писалися писанки з одними і тими ж орнаментами, хоча деякі писанкарки і додавали до традиційних в зорів свої елементи, які, втім, не руйнували загального задуму, а також, оперуючи певним набором символічних знаків, створювали нові композиції. При цьому в народній пам'яті залишалися найкращі зразки, які відтворювали з року в рік. Таким чином відбувався розвиток писанкарства [9, с. 8].

Писанка — це не просто розписане яйце, це образ світового яйця в яке складені символи віри, знань, традицій та ін. Писанка стала архетипом у мистецтві.

Архетип — прообраз, початкова ідея, формуюча творчу активність. В художній діяльності архетипом називають певний історично складений тип, характер сприйняття дійсності, світовідчуття і світосприйняття. Відомі в історії архетипи обдумуються і інтерпретуються в процесі створення конкретно-історичної художньої форми і тому вони завжди актуальні. Архетип завжди колективний, він унаслідкується цілими етносами і епохами та конкретизує культурну традицію но в той же час, являється основою естетичного (суб'єктивних) почуття та уявлення. Писанка являється архетипом — це прообраз, початкова ідея, яку відображає народ.

Писанкарство — вид народного мистецтва який ніколи не вмирає, а навпаки тільки розвивається та набуває нового значення [11, с.484]. З мистецького погляду писанка вражає витонченістю розпису на маленькій площині; довершеністю і багатством композиційних варіантів й орнаментальних елементів та мотивів. Захоплюють ці мініатюри і своєю динамічністю, оскільки іноді потребують особливого сприйняття — оберту на 90°, 180°, а то й на 360°; часом такий рух буває ще складнішим, і ти оком біжиш за безконечником, як за філософією життя — без початку і кінця, — усвідомлюючи, що десь тут, в яйці, криється загадка життя та смерті. Окрім ритму ліній, писанка — це ритмоколір, що своєю чистою колористикою нагадує символічні слово-кольори замовлянь або останній малярський авангард. До того ж художня форма — «ритмічна організація, орнаментальність, стилізація, узгодження з формою предмету» — невіддільна у ній від знакового змісту [7, с. 9].

Упродовж багатьох тисячоліть життя людини було тісно пов'язане із силами природи, тоді ж виробилась своєрідна мова спілкування з навколишнім світом за допомогою великої кількості знаків та символів. На багатьох пам'ятках древності зустрічаються схематичні малюнки, що не є зображенням реальних предметів чи істот. Ці малюнки, що з'явилися в доісторичні часи, побутують в народному декоративному мистецтві і досі. Повторюючись протягом тисячоліть, переходячи від одного народу до іншого, вони не зникають і не змінюються, утворюючи орнаментальний декор. Це – символи, тобто графічна фіксація релігійних понять та уявлень ще до виникнення писемності [12, с. 45].

Кожний предмет народного мистецтва поряд з практичним призначенням в обряді відігравав роль знака соціальних відносин, оскільки уособлював у собі єдність символічного і практичного змісту. Саме у традиційному фольклорному середовищі предмети завжди несуть знаки, а знаки суть предмета. Образно-символічний статус зумовлюється їх функціональним призначенням у семіотичній системі свята та обряду. При включенні у цю систему вони функціонують як «знаки», обрядові символи з певною семантикою, без неї — позбавляються цього символічного змісту, перетворюючись на звичайні ужиткові вироби... Писанка позначена найвищим семіотичним статусом, в ній знаковість, як символ оновлення життя, виражена максимально, а утилітарність — мінімальна [7, с. 7].

Українська писанка містить у собі цілий комплекс свідчень своєї приналежності до надзвичайно давніх культурних пластів, зв'язку з визначними явищами віддалених епох. Наявність у ній, поруч з християнським ритуально-символічним значенням, безсумнівних зв'язків з язичницькими віруваннями, розробленість декоративної системи, що містить ряд орнаментованих язичницьких символів тощо, дозволяють вважати, що витоки мистецтва писанки лежать у художній творчості первісного суспільства, коли ця символіка сформувалась і закріпилась у свідомості людей [4, с.17].

Тому писанки ніколи не варили і не вживали у їжу, ними також ніколи не бавилися у «битка» чи «котка», оскільки вони були позначені магічними знаками, пов'язаними з давніми віруваннями, й усвідомлення їх культового значення збереглося аж до ХХ ст. Відповідно і обрядовий статус писанки був набагато вищий, ніж у крашанки [7, с.7].

Писанка і пов'язані з нею народні легенди, перекази, її символічна роль у святах та обрядах, розшифровка семантики орнаментів, з'ясування їх сакральньо-магічного змісту сягають своїм корінням давніх язичницьких епох з їх міфологією, в якій відбилися світоглядні уявлення наших предків символи віри, знань, традицій та ін. [4, с. 11].

Символ – одна із могутніх підвалин національної культури. Загально визнано: справжнє мистецтво – символічне. Саме знання символіки допоможе нам усвідомити картину світу, спосіб мислення наших пращурів, їх естетичні, моральні ідеали. Функціями символів вважають узагальнене вираження науки про чудеса. Символи показують нам все, що було і що буде, причому в незмінній формі. Взагалі світ складається із символів (міфологічних, релігійних, окултичних, індивідуальних, та інше) [12, с.192]. Більшість дослідників проблеми символізму відзначають суто знаковий характер цього явища, пов'язаного з образним сприйманням реального світу. С. Аверінцев цілком справедливо зазначає, що усякий образ є, хоча б деякою мірою, символом. Особливості функціонування символу не тільки у мистецтві, але й у практичному

житті виявляє А. Хаузер: «Символ є, по суті, надтермінологічним образом, дія якого базується на різноманітності й невичерпності елементів його змісту».

Таким чином, символ має багатозначний характер, тому його не можна ототожнювати з алегорією (наприклад: фігура жінки з пов'язкою на очах і з терезами в руках — алегорія правосуддя), хоча і тут мета не завжди може бути чіткою. Те ж саме стосується і поняття емблеми. Як і алегорія, емблема позбавлена багатозначності, хоча може висловлювати поняття досить широкі за змістом. Тут має значення не тільки семантика, але й її зафіксованість у понятійному плані раз і назавжди.

Проте оскільки в основі алегорії та емблеми, як і символу, перебуває знак, то саме ці обставини зближують їх між собою, хоча сам символ не має раз і назавжди усталеного значення, і будь-яке його виявлення набагато ширше ідеї емблеми. Алегорія й емблема завжди мають справу з поодинокими явищами. Інша річ — символ, котрий будь-яке окреме явище з'єднує з усією сукупністю світового буття. Тому символ споріднений міфу, котрий «є безпосереднім матеріальним збігом загальної ідеї та звичайного почуттєвого образу». Таким чином, міфологічні образи мають символічний характер [12, с. 194].

Символічне значення писанки складається з трьох складових частин: значення самого яйця, у якому є живий зародок півня (сонячної птиці); значення написаних на ньому символічних знаків; значення кольору писанки.

Символіка кольорів має велике значення при написанні писанки. Якщо писанка призначалася хліборобові, то тло писанки неодмінно мало бути **чорного** кольору. Це колір свята весняної землі, що прокидається від зимового сну. Символічне значення — плодючість, - колір ночі, потойбіччя, всього невідомого і таємного. В писанці, будучи тлом, виявляє силу інших кольорів, так само, як в житті темрява дає змогу зрозуміти, що таке світло. Також символізує нескінченність життя людини, продовження буття після смерті. **Червоний** колір - кров, що символізує життя, але червоний - то ще й колір, пов'язаний з відходом у «той» світ: червона китайка, червона охра, якою посипали тіло померлого. З часом червоний колір став означати вогонь небесний (блискавка, Сонце), символізувати силу, чоловічу стать, здоров'я, любов, владу. На писанках - це символ життєдайної сили весни, символ відродження.

Білий - чистота. Цей колір є символом вірю, де перебувають душі. Якщо на писанках білим зображено символи або лінії, то означало безгрішне життя.

Жовтий колір означав достигле зерно, достаток, врожай. То колір сонця. Жовтий колір оберігав від злих сил. То також колір багатства.

Блакитний уособлював небо, повітря, воду, здоров'я. Це колір небесної божественності. На писанках - це символ насичення.

Зелений - колір весни, воскресіння природи, багатства рослинного і тваринного світу.

Коричневий колір позначав матір-землю.

Багатоколірна писанка є символом родинного щастя, миру, добробуту.

Темні писанки писали на проводи, як вираз поваги до тих, хто відійшов у інший світ.

Фарби «писанки» символічні. Червоне яйце - любов, радість, життя; жовте - місяць, зорі; блакитне - небо, повітря, здоров'я; зелене - весна, воскресіння природи; бронзове - земля; чорне з білим - пошанування духів - душ померлих. . .

Фарби для писанки готувалися з природних барвників, тобто здебільшого різних рослин і насіння. Збирали їх заздалегідь (влітку та восени), освячували в церквах і мали напоготові перед Великоднем. Жовту фарбу отримували з гілочок чи кори дикої яблуні або дріку красильного; зелену - з пролісків, насіння з чорного соняшника, барвінкового листя; червону дуже рідко робили в домашніх умовах з рогу оленя, частіше купували фарби рослинного походження з червоного (Бразилія) або сандалового дерева: коричневу фарбу отримували з бруньок вільхи, ліщини, кори дуба, листя кінського каштана; чорну готували з чорнильних горішків дуба, листків чорноклена.

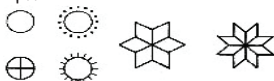
У наші часи рідко використовуються природні барвники, здебільшого вживають хімічні, анілінові барвники для вовни, які чудово, в яскраві тони фарбують шкаралупу яєць. Але з цим ми дещо втрачаємо, певним чином порушуючи таїну писанки.

Вода для писання писанок бралася не абияк, а спеціальна. До світу треба було прокинутися і з трьох джерел набрати воду, злити в один посуд і нести додому, ні з ким не заговорюючи, ні на кого не дивлячись і не обертаючись. Додавалося до принесеної води трохи освяченої і, за додержання цих умов, вода вважалася дуже сильною, живою.

Вогонь, що є обов'язковою складовою при написанні писанки, праукраїнці вважали святим творінням бога Сонця. Через Вогонь на писанку переносилося тепло і світло Сонця. Він, вірили, був виявом сонячного бога на Землі, послом неба на Землі. У деяких народів Вогонь став головним, ясноозначеним богом і мав неабияку очищаючу силу. Недаремно в церквах, де збирається на покаєння багато грішного люду, горять свічки - живий, святий вогонь яких очищає душі людські.

Бджолиний віск був обов'язковим компонентом при розписі яйця. Легенди особливим ореолом оточують бджолу, до якої в Україні надається епітет «свята». Бджолу називають «божою мушкою», що носила свій віск від самого сонця. Віск та мед використовуються в багатьох святкових обрядових стравах (кутя, коливо). У казках монголів, південних слов'ян, греків, румунів, бджолі приписується участь навіть у світоутворенні. (13, с.69 – 71).

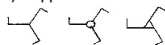
У поєднанні з трьома чинниками: водою, вогнем і бджолиним воском, цілий ряд магічних символів надавав писанці велику силу оберегу (талісману, як кажуть у деяких країнах). Магічні символи дуже древні. Деякі, наприклад, спіралі, зустрічаються на єгипетській кераміці ще з V тисячоліття до Р.Х. Спіраль символізує сонце. Сонце - це небесний вогонь, про який люди в різні часи мали своє уявлення, але завжди шанували і возвеличували. Його уявляли як отвір, крізь який видно справжнє яскраве небо, як іскру, що невідомо як тримається на небі, як Око Боже, свічу, що носять ангели, як велике колесо, яке можна дістати навіть рукою, коли воно опускається на землю ввечері. Схід Сонця оживляє, пробуджує увесь світ, дає тепло, світло і силу всьому живому. Навесні Сонце знищувало холод, ламало крижані мости, відмикало своїм промінням (золотими ключами) небо і землю, випускало птахів з вирію, зелену траву, яру пшеницю.

На писанках Сонце позначається знаками у вигляді кола, кола з крапками, кола з хрестом усередині, кола з променями, а також у вигляді шести та восьмипроменевих розеток, зірок.

Писанки із зображенням Сонця часто носять назви «рожі», «ружі», що можуть бути повними, простими, половинчастими, сторчовими, шолудивими. Під назвою «Зірки» також зустрічаємо зображення Сонця як найяскравішої зірки, але в народній поезії оспівано образ ранкової та вечірньої зорі Венери. Зоря - красна панна, що вранці відмикає ключами небесні ворота і випускає Сонце, яке женеться вслід за нею. Зоря розсипається на землю росою, а бджоло збирають божу росу і дають людям мед. Зорю порівнюють з доброю, вродливою дівчиною.

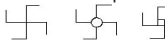
На багатьох народних писанках зустрічається зображення Вогню, Сонця, Зорі. Вогонь, поряд з водою, є чинником світобудови, символом чоловічої сили. Оскільки Вогонь та Вода - брат і сестра, і, поєднавшись, вони утворили любов, землю і все, що на ній є, то в багатьох обрядах Вогонь - символ любові, який є посланцем Сонця на Землі і дає людям світло, тепло, хліб і всяку страву, допомагає в ремеслах (ковальство), але, як і Сонце, може бути добрим або небезпечним залежно від ставлення до нього людей. То ж Вогонь, як і Сонце, потрібно шанувати і не розгнівати - бо тоді він може жорстоко покарати. Існують суворі заборони плювати у вогонь, кидати сміття та ін.

На писанках Вогонь позначається знаком «триріг» (інші назви цього знаку - «трикветр», «триніг»). Вважається, що «триріг» - знак, пов'язаний з неолітичним (кам'яна доба) богом землі, а вогонь був одним із його атрибутів. Також цей знак є символом родючості, оскільки Бог землі був носієм чоловічого, запліднюючого чинника. Триріг складається з трьох заокруглених або ламаних гачків, що виходять із спільного центру, або від кола чи трикутника.

✚ До найдавніших знаків, що символізують світотворення, належить «Хрест». Відомий ще з кам'яної доби, він є знаком тримірності Всесвіту. Повний хрест є тримірним, просторовим символом, оскільки утворюється перетином двох площин. Вертикальна лінія хреста - лінія небесна, духовна активна, чоловіча. Це - знак Вогню. Горизонтальна лінія є земною, пасивною, жіночою. Це - знак Води. При перетині (поєднанні) цих двох чинників виникає третя сила - сила Любові, Життя, Творення. Хрест здатний розширюватися безмежно в будь-якому напрямку, отже, позначає вічне життя. У давніх віруваннях кам'яної доби хрест був пов'язаний з Богом Землі, позначав 4 сторони світу, а пізніше, в добу бронзи, отав емблемою Сонця. Графічне позначення цього знаку походить від схематичного позначення птаха, що летить, оскільки в давній міфології Сонце ототожнювалося саме з ним.

Існує кілька сотень різновидів хреста. Найбільш поширеним є так званий «грецький хрест» з чотирма відрогами однакової довжини. У християнстві хрест є могутнім символом осявчення та очищення.

«Сварга» - один із різновидів хреста. Інші назви цього знаку - «свастика», «чотириніг». Цей графічний символ, наявний майже в усіх древніх або первісних культурах світу, зустрічається на давніх пам'ятках індоєвропейських народів. Слово «свастика» давньоіндійського походження (санскрит) і означає - «це добре». В основі графічного зображення цього знаку може бути хрест (символ Землі, а пізніше Сонця у центрі), коло (символ неба), квадрат (знак Землі). В епоху бронзи сварга вже пов'язана з сонячним культом, а заокруглені відріги символізують рух Сонця.

 Існує два різновиди сварги: пряма (правостороння) та обернена (лівостороння). Пряма сварга із заокругленими відрогами у правий бік, за годинниковою стрілкою, символізує схід сонця, творення, рух сонця навесні та влітку, добро, позитивну чоловічу енергію. Обернена сварга з заокругленими відрогами вліво, проти годинникової стрілки, символізує захід Сонця, руйнування, рух Сонця восени та взимку, зло, негативну жіночу енергію.

Сварга є також знаком, що сприяє народженню дітей, символ доброго побажання, удачі, довголіття, родючості, здоров'я і життя.

На українських писанках сваргу ще називають «ламаний» або «гачковий хрест», «п'явки», «півнячі гребінці», «качині шийки».

Одним із найпоширеніших символів на писанках, так само, як і рушниках, стінних розписах, килимах, посуді, є символ «Дерево життя», або як його ще називають - «Вазонок». Найдавніші українські колядки донесли до нас стародавні уявлення людей про ті часи, коли ще не було ні неба, ні землі, а було лише широке море, і на ньому - явір зелений. Отже, у вигляді дерева - явора, верби, дуба, берези, яблуні, груші - уявлявся стрижень світобудови, навколо якого встановлювалась рівновага протилежностей. Світове дерево завжди зображується не натурально, а стилізовано, тобто спрощено, узагальнено. У таких зображеннях обов'язково є поділ на три яруси по вертикалі та дотримання чіткої системи правої і лівої сторін. Нижня частина - коріння, що входить під землю, часто подається у вигляді трикутника, горщика. Тут містяться змії, риби, водоплавні птахи й тварини, бо низ дерева - не лише підземний світ, а й море, річка, всяка вода. Також нижня частина Світового дерева - це світ підземного бога, володаря підземного вогню та незліченних багатств втілення уявлень про світ потойбічний, минулі часи.

Середній ярус уособлює землю, реальний світ, світ сьогодення. Тут зображено великих тварин - биків, коней, оленів, вовків, ведмедів та людей. Верхня частина Світового дерева піднімається у безмежну височінь - до Бога. У верхів'ї сяляться птахи, бджоли, розташовані небесні світила. Часто буває, що на вершечку дерева днює Сонце.

Дерево життя - це і дерево роду, де кожна квіточка позначає якогось родича, а всі разом - втілення родоводу певної людини. Найпростіше тричленне позначення дерева-сім'ї. Це - стовбур з трьома гілочками: батько, матір, дитина.

Найдивовижнішою властивістю Дерева життя є його здатність перетворюватися у Жінку-берегиню з піднятими до неба руками.

До речі, у давніх міфах деяких народів світу жінка утворилась саме з дерева. Образ Світового дерева - це образ втіленої родючості, що пов'язана з Богинею-Матір'ю, є її символом та атрибутом.

«Дерево Життя» -- цей мотив дерева в народній орнаментиці, а в писанковій зокрема, є одним з найпоширеніших елементів. У народних віруваннях існував фантастичний зв'язок між людиною і деревом, адже дерево -- це диво з див: восени воно помирає, а навесні оживає.

Коли навесні з бруньок на верхівці гілки з'являлися три нові пагони, люди сприймали їх як триєдиний символ продовження роду (батько -- мати -- дитина).

«Дерево Життя» вишивали на великих рушниках, створюючи неперевершені українські орнаменти, а на писанках вони набували лаконічної форми загальновідомих нині «вазонів» і «трилисників». Разом з тим ще в давні часи почало панувати абстраговане зображення «Дерева Життя» ->«Тризуб», що згодом став гербом України.

«Вазони» поширені на Подніпров'ї. Поділлі, Буковині. Прикарпатті... Основний елемент цього мотиву - білатеральне зображення рослини (без виражених ботанічних ознак), а прототип - міфологічні образи дерева життя, світового дерева, що підтверджують варіанти «вазону», де сама посудина відсутня.

Квадрати та ромби - знаки землі та існуючого на ній всього, що пов'язане з числом 4: 4 періоди життя людини (1 - народжується, 2 - живе, 3 - старіє, 4 - помирає) - народження, юність, старість, смерть; 4 пори року (весна, літо, осінь, зима); 4 стихії - вогонь, вода, повітря, земля; 4 сторони світу (південь, північ, схід, захід); у місяця 4 фази; у дня - ранок, день, вечір, ніч. Все, що пов'язано з часом, пов'язували з числом 4, яке геометрично виражається квадратом або хрестом. Якщо потрібно було зашифрувати час, день, роки - малювали квадратики, які ділилися навхрест, утворювалося 4 квадрати - означало тиждень (7 днів), більший квадратик означав 4 тижні - місяць, пори року. Дівчата, коли малювали писанку, хлопцям казали: «Щоб ти жив так довго, скільки я тобі намалювала». І він рахував 1, 2, 3... і по колу безконечно.

Поширеним символом на писанках є ромб - символ родючості, загальний символ жіночої основи в природі. Зображення ромба, розкресленого на чотири частини, можемо бачити на трипільських знахідках - жіночих глиняних фігурках богині родючості. У кожному з чотирьох ділянок такого ромба ще до випалювання втискували по одній хлібній зернині; такий ромб є уособленням зраненого та засіяного поля. На писанках ромб зустрічається як у вигляді окремого символу, так і в сполученні з іншими елементами.

Підтвердженням думки про те, що квадрат був символом поля, є сам спосіб оранки і боронування: поле орали у двох напрямках - «туди» і «назад», а боронували впоперек, тобто навхрест.

Сітка, решето, за давніми повір'ями, мають силу оберігати від злих духів, відокремлюють добро від зла. Сіткою дуже часто заповнені окремі елементи на писанках - кола, квадрати, трикутники тощо.

Ще одним поширеним знаком на писанках є символ змії. Його ще називають S-подібний знак, або «сігма» (від латинської назви букви). На зразках трипільської кераміки цей знак є одним із найпоширеніших, він зображений на посуді, на фігурках Рожаниць. Ще з палеоліту бог землі уявлявся в образі підземного змія. Навесні щороку цей змії у вигляді блискавки піднімається вгору, до неба, і, поєднуючись з богинею неба, запалює її. Небо родить дощем, зрошуючи земну рослинність. Отже, символ змії є і символом води, грому-блискавки.

Змій є охоронцем домашнього вогнища, а також володарем незліченних підземних скарбів. Якими, за легендою, він щедро обдаровує того, хто йому сподобається.

Половину «сігми» можна розглядати як спіраль, яка є схематичним зображенням еволюції Всесвіту, а також рухом Сонця, знаком плодючості. Багато писанок із знаком спіралі зустрічаємо на Західному Поділлі. Писанки зі знаками сігми та спіралі мають багато народних назв: «Кучері з гребінцями», «Качка», «Півники», «Боров», «Сороки», «Косиці», «Юрок».

Знак тризуба є знаком триєдності світобудови, символом Триєдиного Бога. Вважається, що знак тризуба походить від зображення знаку води, дощу ще за кам'яної доби. Пізніше, в період бронзи, тризуб став атрибутом грози, бурі, взагалі всіх небесних богів. Його зображували з хвилястими, вогненними зубцями. Отже, тризуб є атрибутом водних богів, сили й родючості води, а також він символізує блискавку, грім, полум'я. У поєднанні цих двох сил виникає вічне життя, третя, синівська сила. Тризуб також може символізувати минуле, теперішнє й майбутнє. Він є символом влади, атрибутом морського бога Посейдона (Нептуна), небесного бога Зевса.

Трикутник також є поширеним символом на писанках. У ньому втілена ідея триєдності Всесвіту: неба, Землі і води. Цей знак також символізує батька, матір та дитину. Це - символ божественної Трійці. Сяйво у вигляді трикутника - атрибут Бога-Отця. Рівнобічний трикутник символізує завершеність. Трикутник, обернений вершиною вгору є сонячним і має символіку життя, вогню, полум'я, чоловічої основи, духовності.

Трикутник, обернений вершиною донизу, є символом, пов'язаним з Місяцем, жіночою основою. водою, символізує Велику Матір, Богиню-Рожаницю. Трикутники часто розміщені на писанках в основі «вазонків», «дерева життя».

Колесо - як знак єднання найвищого спокою із напруженою силою - є вершиною досконалості, образом Вічності Божої і уявленням того безсмертя, яке у природі виражене повторенням відродження життя. У загально християнському розумінні колесо є символом безсмертя і майбутнього небесного існування, образом безмежної Божої любові.

Зірка - У давнину зірку пов'язували з Великою богинею. Зорю зображували порізно: шести, семи, восьмипроменева. Шестикутна зірка з'явилася ще на початку неоліту, зображення таких зірок поширені в традиційному різьбленні українців. Восьмикутна зоря - це знак чистоти і символ Діви Марії.

Блискавка - небесний вогонь, одночасно караючий і осв'ячуючий; це поява сонячної сили і провісник божественного; до чого вона доторкається, те стає освяченим. В християнстві - це блиск Божої Ласки.

Колосся і зерно є образним відображенням предків, святою їжею і пристанищем сонячного божества. У християнстві колосся символізує Воскресіння, таїнство Христа і Божого царства. Пізніше колосся стає символом Святої Тайни Євхаристії.

Церква-Вежа - символ святої гори, вершина якої сягає небес. Вона також є знаком прагнення до висот. Церква і дзвіниця в християнстві - це символ прагнення людей до вічності.

Граблі - символ дощу, верхньої і нижньої води, яка вийшла із неба і землі. В Старому Завіті дощ є прообразом обіцяного Спасителя; в Новому Завіті - символом ласки і благовісті науки святого Євангелія.

Гілка - як частинка дерева є важливим символом культури. Це образ живучості Божої Ласки, завжди нових проявів добродійності та заклик до нових добрих справ. Освячена лоза оберігає від хвороб та злих сил. Гілка на Трійцю є первістком природи, даром весняного цвітіння та символом безкінечного життя та Божої ласки.

Риба - символізує воду, а також, як і вода, є символом життя та смерті. Через її незвичайну якість примноження вона є поширеним знаком щастя. У християнстві - це символ новохрещених.

Безкінечник - нескінченність життя. Візерунок-хвилька, що не має початку й кінця. Вважалося, якщо зло потрапить у цю хвильку, воно не зможе вийти з неї й оберегова функція писанки буде виконана.

Баранячі ріжки - відродження рослинного світу. Символ зерна, яке проростає. На українських народних писанках поряд із космічними, солярними знаками поширеним є зображення рослин, дерев, квітів. Дерева, особливо верба, явір, дуб, береза символізують прадерево життя, так само, як і Чумацький шлях. Але на писанках ми бачимо стилізоване, спрощене зображення дерев, найчастіше це гілочки, а то й окремі листочки. Часто можна бачити зображення квітів на писанках у Сокальщині (Львівська обл.), на Полтавщині, Поділлі, Чернігівщині.

Калина - один з найдавніших рослинних символів. Це знак життя, крові, вогню і смерті. Калина часто відіграє роль світового дерева, на верхечку якого птахи дзьобають ягоди, приносячи людям вісті. Писанку з калиновим листям дарують дівчині щоб була гарною, привабливою і здоровою. Калина символізує свято Коляди, Різдво світу, її шанують, садять коло хати, а ягоди кладуть взимку між шибками. Калиновий кущ має сонячну символіку, калинові грона використовують під час весільних обрядів, з калиною порівнюють дівочу красу; це також символ дівочої цнотливості.

Верба - дерево космічне, «золота Іва» посеред хаосу океану встановлювала лад і порядок. Верба є втіленням сили у своїй слабкості, є протилежністю дубу та сосні; останні не можуть перенести бурю і ламаються під поривами вітру, а гілки верби, нахилившись, повертаються потім у попереднє положення і залишаються цілими. У християнстві вербові гілки несуть як

символ пальмових гілок на Вербну неділю. Обряд хльоскання вербою означає поєднання людини з космосом, очищення, відновлення сили і здоров'я. Це дерево, що росте навіть із встромленого в землю свіжозрубаного кілка, відоме як невибагливе і швидкоростуче. У народі знали і лікувальні, зокрема, протизастудні якості вербової кори.

Цікавими є і численні повір'я, що збереглися до нашого часу: вербою б'ють, щоб здорові, веселі та багаті були; дітей, - щоб сильні були, добре росли. Вербу святять у православній церкві, а після освячення кладуть за образи, щоб охороняла хату від злих сил. Вербові котики ковтали ще дорогою із церкви, щоб горло не боліло: їх також клали в кашу і споживали з вірою, що через них передається людям сила весняної енергії на цілий рік.

Дуб - символ сили, захисту, довголіття, чоловічої мужності, вірності. Це дерево пов'язане з богами-громовержцями і громом, вважається емблемою богів неба та плодючості. У християнстві дуб - символ Христа, як сили, що проявляється у біді, як твердості у вірі. Дуб шанували за довголіття, міцність, вологостійкість, через те його деревину використовували під час будівництва жител, на клепки до бондарських виробів, осі до возів тощо. Дубова кора вважалася найкращою для вичинки шкір, а також для лікування шлункових захворювань.

Дубовий листок – пов'язаний з Богом Перуном. Є знаком чоловічої сили, мужності та витривалості. А в Святому Письмі дуб – є святим знаком, Божою Справедливістю. Мотив «дубового листа» поширений на писанках Полтавщини, Харківщини, Київщини, Західного Поділля.

Серед рослинних орнаментальних мотивів на писанках маємо зображення винограду - символу мудрості та безсмертя, маку - символу родючості Великої Матері, яблуні та яблук, що означають плодючість, любов, знання і мудрість. Змальовували на писанках також стилізовані квасольки, тюльпани, смереку, огірочки, горошок тощо.

Писанки із зображенням на них квітів належать до групи писанок з рослинним орнаментом. Квіти є одним із найпоширеніших мотивів на писанках Чернігівщини, Полтавщини, Львівщини, Київщини. Пов'язані з культом богині неба, що була володаркою життя і смерті, квіти стали її символом. Існують повір'я, що в квітах заховані душі людей, і вони виходять з них після народження немовлят, яке дає Велика Мати. А також після смерті людини саме у квітку ховається її душа, відтак забирає її до себе, у своє царство володар підземного світу. Саме тому, за звичаєм, жінки, котрі хотіли мати дітей, але не мали їх, писали писанки з квітами і дарували їх дітям...

На багатьох писанках зустрічаємо зображення тваринних символів. Однак, рідко тварини чи птахи зображені повністю, здебільшого писанки мають назви «Баранячі ріжки», «Вовчі ребра», «Заячі зуби», «Зуби крука», «Ведмежі лапки», «Качині шийки», «Курячі лапки», «Сорочі лапки». Причому, зображені на писанках солярні знаки лише нагадують частини тіла тварин. Можливо, у таких назвах збереглася згадка про тотемних тварин, тобто таких, котрі були покровителями, захисниками того чи іншого роду, або, навпаки, котрих слід було остерігатися.

Але найчастіше зустрічається зображення оленів і коней на гуцульських і буковинських писанках. Олень, як і кінь, істота земна, і роги його асоціюються з земною рослинністю, яка щорічно відмирає і знову оживає. Тварина ця пов'язана із Сонцем. Згідно з давніми віруваннями,

Сонце почергово перебуває як на небі, так і під землею, і саме олень на своїх рогах виводить Сонце на небо. Чудесний олень уявлявся героєм, що приносить людям світло, сонце, вогонь, уже пізніше він став благодійником людей, істотою, що пов'язується із землеробством, ремеслами, знаннями.

Олень – довге життя і заможність, є промінням сходячого сонця, є хоронителем. В Християнстві є образом шукання Бога і взаємної допомоги. Ріг оленя є символом променів сонця, яке сходить. Олень також вважався провідником душ померлих людей, тому в давніх похованнях знаходять бронзові фігурки оленя; зображувався олень на рукоятках мечів і кинджалів.

Кінь – У архаїчній міфології Бог-Сонце їде по небу на вогняних конях. Кінь - символ невтомності руху сонця та нестриманої швидкості плинної води. А в Християнстві – це образ безстрашного віщуна віри, який готовий на смерть.

Кінь є також символом чоловічої основи у природі, символом Сонця. З часом відбулося перенесення культурно-міфологічних уявлень про оленя на коня.

Півень – передвісник дня - провідник божого сонця та сторож, який охороняє добро від впливу зла. У християнстві півень, як передвісник світла, є символом Христа, світла, що перемогло темряву. Птахи символізують благочестя Святих та їх піднесення до Бога.

Пташка – символізує людську душу. За повір'ям, душа прилітає пташкою до новонародженої дитини і відлітає, коли людина помирає. Птахи поєднують земне і небесне. І, виявляється, мають багато спільного з сонцем. Приміром, восени, коли сонце спадає, вони «йдуть» - відлітають у казковий вирій; навесні, коли сонце зростає, - «приходять», повертаються з вирію.

Птахи – істоти священні. Вони є символом вічності, безсмертної душі, божественного прояву, духів мертвих. Саме птахи можуть якнайвище долетіти до Бога. Вони є посланцями Бога на Землі. Після смерті людини душа у вигляді птаха, за повір'ями, залишає землю. Птахи пов'язані як із Великою богинею неба, так і з богом підземного світу. Так, зозуля - провісниця смерті, істота, що веде в потойбічний світ, є мудрою, здатною зцілювати. Цей птах пов'язувався з багатством. Лелека дарує дітей, сова та ластівка також були символами добра і зла, а в голуба вселяється душа і летить з ним до неба... При цьому з богом пекла пов'язувались хижі птахи, такі як орел, яструб, коршак (14, с. 82).

Різноманітність описаних символів дає можливість зрозуміти глибину мудрості українського народу, його вміння оберігати себе, свою оселю, родину, життя, утворювати магичне писанкове коло захисту в обрядах та звичаях.

Джерела та література:

1. Сумцов Н. Писанки. – Х., 1892.
2. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. - К., 1994.- Кн. II.
3. Мифы народов мира. Энциклопедия. – М., 1992. – Т. 2.
4. Воропай О. Звичай нашого народу. – К., 1991. – Т. 1.

5. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян /Сост. Н.А.Маркевич. - К.: Час, 1991.
6. Лубенский музей Е.Н. Скаржинской. Этногр. отдел. Описание коллекции народных писанок.-Вып.1. /Сост. С.К.Кулжинский. -М.,1899.
7. Афанасьев А. Поэтические воззрения славян на природу. В 3-х т. – М., 1994. – Т. 1.
8. Знойка О.П. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія». К.,1991.
9. Кириченко М. Український народний декоративний розпис. - К., 2006.
10. Матеріали науково-практичної конференції "Писанка символ України" з міжнародного з'їзду писанкарів 27 вересня 1992 року. – К., 1993.
11. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. — К.: Довіра, 2006.
12. Словник символів, Потапенко О. І., Дмитренко М. К., Потапенко Г. І. та інші. 1997.
13. Яворська О.Г. Використання природних фарб на південному сході Поділля //Етнографія Поділля: Доповідь на науковій конференції. Вінниця, 1992.- Ч. II.
14. Білоус О; Сташук З. Школа писанкарства: Навчально-методичний посібник.-К., 1999.

Іваневич Л.А.
м.Хмельницький

Класифікація відміни народного комплексу вбрання українців Центрального Поділля

У статті висвітлюється проблема формування класифікації традиційного комплексу вбрання українців історико-етнографічного регіону Поділля ХІХ – першої половини ХХ ст. Вперше подається спроба створення узагальненої класифікації народного костюма українців безпосередньо Центральної локальної зони Поділля.

Ключові слова: *традиційний комплекс вбрання, українці Поділля, Центральне Поділля, локальна зона, узагальнена класифікація, музейні фондові колекції, натільний, поясний, плечовий і верхній одяг, головні убори, взуття, прикраси, пояси, доповнення до одягу.*

Здавна вирізняються надзвичайним різноманіттям народні комплекси вбрання українців історико-етнографічного регіону Поділля серед національної ноші інших регіонів України. До того ж святкові та обрядові (насамперед весільні) строї подолян усіх локальних зон краю характеризуються своїм колоритом, оригінальними оздоблювальними техніками та вишуканістю складових комплексів і доповнюючих деталей, які утворюють цілісну й довершену композицію костюма та підкреслюють його гармонійну єдність. Однак актуальний на сьогодні процес дослідження особливостей української традиційної одіжі насамперед тісно пов'язаний з її класифікацією. Тому саме проблемі створення узагальненої класифікації народного вбрання подолян Центральної локальної зони присвячуємо у рамках дисертаційної роботи нашу статтю.

Передусім, враховуючи аналіз існуючих концепцій щодо сучасних історико-географічних й історико-етнографічних меж Поділля, яке не складало і досі не складає єдиної територіальної одиниці та історію виокремлення території краю, починаючи від Болохівської землі, Пониззя, Русі Подільської, Подільської землі, Подільського князівства, Подільського воєводства і до

Подільської губернії, спробуємо визначити його обриси. Отже, як історико-географічна область Поділля займає басейн Південного Бугу і лівобережний басейн Дністра. Як історико-етнографічний регіон Поділля межує на заході з Опіллям, на південному заході – з Буковиною та Покуттям, на північному заході – з Волинню, на північному сході й сході – з Наддніпрянщиною (або Середнім Подніпров'ям), на південному сході – з Причорномор'ям (або Південно-Степовою Україною) та Молдовою (колишня територія Бессарабії). Етнографічні кордони подільського регіону окреслимо по річках: на заході – Стрипа, на півдні – Дністер, на сході – Ятрань, на північному сході – Ягорлик, Кодима і Синюха, на півночі – частково Случ. Виходячи з цього, до складу історико-етнографічного регіону Поділля включимо наступні адміністративні райони таких областей, як: Тернопільська – Борщівський, Бучацький, Гусятинський, Заліщицький, Підволочиський, Теребовлянський, Тернопільський та Чортківський; Хмельницька – Вінковецький, Волочиський, Городоцький, Деражнянський, Дунаєвецький, Кам'янець-Подільський, Красилівський (південь), Летичівський, Новоушицький, Старокостянтинівський (південь), Старосинявський (південь), Хмельницький, Чемеровецький та Ярмолинський; Вінницька (усі) – Барський, Бершадський, Вінницький, Гайсинський, Жмеринський, Іллінецький, Калинівський, Козятинський, Крижопільський, Літинський, Липовецький, Могилів-Подільський, Мурованокуріловецький, Немирівський, Оратівський, Піщанський, Погребищенський, Теплицький, Тиврівський, Томашпільський, Тростянецький, Тульчинський, Хмельницький, Чернівецький, Чечельницький, Шаргородський і Ямпільський; Житомирська – Бердичівський і Любарський; Кіровоградська – Гайворонський, Голованівський та Улянівський; Одеська – Балтський, Кодимський та Савранський; Миколаївська – Кривоозерський; Черкаська – Хрестинівський; Чернівецька – Заставнівський та північна частина Хотинського. З огляду на локальні відмінності комплексів народної одіжі буковинських і західних подолян, а також східних подолян Вінниччини, Хмельниччини та інших вказаних областей вважаємо за необхідне Поділля як історикоетнографічний регіон поділяти на відповідні субрегіони (локальні зони), зокрема: Буковинський (названі вище райони Чернівеччини), Західний (відповідні райони Тернопільщини), Східний (окреслені райони Вінниччини, Житомирщини, Кіровоградщини, Одещини, Миколаївщини і Черкащини) та Центральний (зазначені райони Хмельниччини).

Історіографія досліджуваної проблеми охоплює праці видатних науковців й етнографів кінця XIX – початку XXI ст., що містять класифікації українського традиційного вбрання чи його окремих груп, а саме: Х.Вовка [1], В.Білецької [2], О.Воропая [3], І.Спаського [4], К.Матейко [5; 6], Л.Бурачинської [7], Г.Стельмашук [8; 9], Т.Кара-Васильєвої [10], Т.Ніколаєвої [11; 12; 13], М.Білан і Г.Стельмашук [14], Л.Булгакової-Ситник [15], З.Васіної [16], О.Федорчук [17], О.Косміної [18] та Г.Врочинської [19]. Важливе значення для формування узагальненої класифікації національного костюма центральних подолян мають праці місцевих дослідників, зокрема: О.Пажимського [20], М.Юкальчук [21], Ж.Карбовської [22], Н.Баранської [23], Т.Зузяк [24], Г.Медведчук [25], С.Єсюніна [26], О.Лихогляд [27] та Л.Іваневич [28-33]. Отже, як бачимо, актуальність цієї проблематики не згасає, а навпаки привертає все більше уваги науковців, краєзнавців і етнографів.

Джерельна база дослідження охоплює аналіз фондів колекцій традиційної ноші Національного музею українського декоративного мистецтва України (м. Київ) [34],

Українського центру народної культури “Музей Івана Гончара” (м. Київ) [35], Вінницького [36] і Хмельницького [37] обласних краєзнавчих музеїв, державного історико-культурного заповідника “Межибіж” [38], Кам’янець-Подільського державного історичного музею-заповідника [39] та навчально-наукової лабораторії етнології Кам’янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка [40], що на Хмельниччині.

На основі аналізу існуючих класифікацій та опрацьованих власноруч фондів колекцій музеїв здійснимо спробу вперше сформувати узагальнену класифікацію народного вбрання українців Центрального Поділля з врахуванням відмінних ознак їх комплексів на фоні спільних регіональних рис. Зауважимо, що при складанні класифікації ми зазначали про загальну субрегіональну (локальну) та специфічну локально-зональну (вузько локальну) приналежність певних складових комплексу одіжі за наявності таких даних, а також їх статеву відміну (якщо названу річ носили лише жінки або лише чоловіки). В усіх інших випадках мається на увазі поширення назв одягу на території практично всього Поділля.

Насамперед український традиційний стрій XIX – першої половини XX ст. характеризується комплексністю. Базову основу цих комплексів у свою чергу складають різноманітні за ознакою функціонального використання групи компонентів. Далі групи поділимо на відповідні види та різновиди за такими вибірковими ознаками, як: стать, вік, тип крою, техніка виготовлення, матеріал. Отож, за визначеними критеріями у народному костюмі українців Центрального Поділля XIX – першої половини XX ст. виділимо:

І. *Основний комплекс вбрання*, до якого за ознакою функціонального використання відносять:

1). *Групу натільного одягу* – до кінця XIX ст. цей вид як чоловічого, так і жіночого строю складала виключно сорочка, що різнилася передусім способами крою, а також різновидами декорування й носіння:

а) *жіночі сорочки* за способом крою плечової частини ділять на:

- без плечових швів (*тунікоподібні, перекидні*): з бочками або без – майже не зустрічаються у Центральному Поділлі;

- з плечовими вставками (*установкові, вуставкові або поликові сорочки*) – найбільш поширені у Центральному Поділлі;

- з суцільнокрійним рукавом (*безустановкові, безууставкові чи безполикові*) – найдавніший поширений у Центральному Поділлі різновид сорочок;

- з нагрудними, плечовими або нагрудно-плечовими кокетками чи гестками (*сорочки на кокетці, сорочки-гестки, гестки (гертски – Дунаєвецький і Городоцький р-ни, Хмельниччина)*; місцева назва гестки з плечовою кокеткою, без підтички – *сорочка-полуботківка* (Кам’янець-Подільський р-н, Хмельниччина)) – стали популярними з кінця XIX ст.;

- *сорочки-блузки (блузи, блузки, блюзки)* довжиною до талії, переважно з рукавами реглан, набули поширення з 30-х рр. XX ст.;

б) *чоловічі сорочки* за способом крою плечової частини розділяють на:

- без плечових швів (*тунікоподібні, перекидні*) сорочки: - з бочками нижче рукавів по основі або без бочків;

- з плечовими вставками (*установкові, вуставкові або поликові сорочки*);

- з нагрудними, плечовими або нагрудно-плечовими кокетками чи гестками (*сорочки на кокетці, сорочки-гестки*);

2). Групу поясного або стегнового одягу становить:

а) жіночий поясний одяг, зокрема:

- незшитий: одно- і двоплатові *запаски* (вишиті або ткані килимовою технікою (*килимові*) чи поперечними смугами (*перебірні*); с. Коржівці, Деражнянський р-н, Хмельниччина);

- частково зшитий розпашний: *горбатки* (*горботки*; Кам'янець-Подільський р-н – *горбатка*), *гуньки* (с. Куча, Шебутинці Новоушицького р-ну і с. Бакота Кам'янець-Подільського р-ну, Хмельниччина), *запаски-катриниці*, *катринці* (с. Бакота, Кам'янець-Подільський р-н – *катринця*; с. Нефедівці, Кам'янець-Подільський р-н – *катринець або катринця*), *обгортки* (Кам'янець-Подільський, Новоушицький, Чемеровецький р-ни, Хмельниччина; Поділля), *плахти*;

- зшитий глухий – це спідниці різної конструкції: *димки* (смугасті полотняні спідниці), *мальованки* (з домотканого узорчастого вибитого полотна), *друкованиці* (полотняні спідниці з друкованим узором), *літники* (з майже прозорої вовняної тканини у тонкі смуги або клітинку), *спідниці у зборки* – “*на брижах*”, *спідниці у складки* – “*на фалдах*” (*спідниці у складки* – Дунаєвецький та Кам'янець-Подільський р-ни, Хмельниччина; *спідниці у рубчики* – Новоушицький р-н, Хмельниччина), *спідниці полотняні* (як окремі підтички з білого полотна, використовувались до короткої сорочки під запаску – с. Гораївка, Кам'янець-Подільський р-н, Хмельниччина), *юбки* (домоткана в різнокольорову клітинку *спідниця у зборки* – с. Кузьмин, Красиївський р-н, Хмельниччина; зелена кашемірова *спідниця у зборки*, декорована чорним оксамитом – с. Адамівка, Вінковецький р-н, Хмельниччина; чорна сатинова *спідниця у зборки*, декорована атласними стрічками – с. Слобідка, Новоушицький р-н, Хмельниччина; коричнева вовняна *спідниця у складки*, декорована заціпами і шовковими стрічками – с. Песець, Новоушицький р-н, Хмельниччина), *рясовані спідниці* (тонко вовняні *спідниці*, пошиті з трьох прямих пілок, зібраних крім передньої у дрібні складки, по низу з тасьмою “*ціточка*” – Волочиський р-н, Хмельниччина);

- додатковий поясний одяг: *фартухи* (*хвартухи, попередниці* – з полотна, бавовняних, вовняних або шовкових тканин, декоровані вишивкою, заціпами, мереживом, стрічками; с. Чорна, Чемеровецький р-н, Хмельниччина), *фартухи-запаски* (*запаски-фартухи* – ткані вовняні чи набивні з тканин; с. Требухівці, Літинський р-н, Хмельниччина), *хустки*;

б) чоловічий поясний одяг – різноманітні сезонні штани: переважно з конопляних (зрідка з лляних) полотен або іноді з тканин – *порти* (*портки, поркениці, портяниці*; *штани* з домотканого конопляного полотна – с. Гута, Деражнянський р-н, Хмельниччина), *сподні*; з сукна – *холошні* (*холоші*).

II. Допоміжний комплекс вбрання – нагрудний або плечовий одяг, що за ознакою функціонального використання включає:

1). Нагрудний одяг без рукавів:

а) жіночий – *безрукавки-нагрудники*, *безрукавки “плічки”* (*безрукавки* з напівбавовняного репсу – Кам'янець-Подільський р-н, Хмельниччина), *горсетки* (с. Андріївка, Чемеровецький р-н, Хмельниччина), *жилетки* (с. Куча, Новоушицький р-н, Хмельниччина),

кесетки (кірсетки, корсетки; приталена оксамитова чорна кесетка від пояса зі складками – с. Заставці, Старосинявський р-н, Хмельниччина; вишита корсетка – с. Івашківці, Новоушицький р-н, Хмельниччина, камізьелки, лейбуки (безрукавки зі шкіри та хутра – Кам'янець-Подільський р-н, Хмельниччина);

б) чоловічий – безрукавки-нагрудники, бунди, жилетки;

2). Нагрудний одяг з рукавами:

а) жіночий – жакети (с. Чорна, Чемеровецький р-н, Хмельниччина), кафтаніки (кафтанчики, хахтаніки), кохти (кофти-польки), кабатіки, катанки, кацавейки (кацабаї, кацафайки), куртаки, літніки;

б) чоловічий – бунди, жакети (с. Михайлівка, Дунаєвецький р-н, Хмельниччина), куртки, піджаки;

III. *Верхній або становий одяг, у якому за ознакою функціонального використання виокремлюють:*

1). Осінньо-весняний, що за типом крою, матеріалу й довжиною ділять на:

а) плащоподібний верхній одяг:

- бурка – верхній плащоподібний одяг з коричневого доморобного сукна;

- манта (мантина) – тунікоподібний одяг вище колін із чорного доморобного сукна з невисоким стоячим коміром і відлогою (гунька-манта чоловіча з сірого доморобного сукна з великим відкладним коміром – с. Гринчук, Кам'янець-Подільський р-н, Хмельниччина);

- опанча – довгий верхній одяг із стоячим коміром та відлогою (башликом, бороdiceю, богородицею, каптуром, капюшоном) із сірого або темно-коричневого сукна (Поділля; Новоушицький р-н, Хмельниччина);

б) довгий верхній одяг з сукна:

- полька – довгий верхній жіночий суконний одяг з відрізною спинкою та зборами, облямований чорним атласом або вельветом;

- свита (свитка) – верхній одяг прямоспинного або приталеного крою із сукна брунатного, сивого або чорного кольору з коміром або вилогою (свитка жіноча вільного крою, злегка розширена до низу клинцями – Кам'янець-Подільський і Чемеровецький р-ни, Хмельниччина);

- чекмінь (чекмен) – верхній чоловічий одяг з доморобного сукна довжиною нижче колін, з викладеним коміром (Східне та Центральне Поділля);

- чемерка (чемерка, чимарка) – верхній одяг з відрізним станом, довжиною нижче колін, з викладеним або стоячим коміром (Східне та Центральне Поділля; Кам'янець-Подільський р-н, Хмельниччина – чемерка з темно-коричневого доморобного сукна);

- чугайнка (чугайна) – верхній одяг з доморобного або фабричного сукна, з викладеним коміром (чугайна чоловіча з темно-рудого сукна, вільного крою, розширена до низу клинцями – Кам'янець-Подільський р-н, Хмельниччина; чугайна жіноча з темно-коричневого сукна, прямоспинного крою, розширена до низу клинцями – с. Зелені Курилівці, Новоушицький р-н, Хмельниччина);

- чугай – верхній одяг з доморобного сукна з відкладним коміром, прямоспинного крою з розширеним бічними клинами низом (сс. Вахнівці, Слобідка Новоушицького р-ну, Хмельниччина; Поділля);

в) *короткий верхній одяг з сукна:*

- *куртина* – верхній суконний одяг до пояса;

- *сермяга* – верхній чоловічий одяг із темно-коричневого, рідше білого (сірого) сукна, приталеного крою зі стоячим коміром (Кам'янець-Подільський р-н, Центр. Под.; Зах. Под.);

- *сіряк* – короткий верхній одяг приталеного крою, довжиною до колін або до середини колін, з доморобного білого, темно-коричневого, сірого або чорного сукна, з широким відкладним коміром чи невеликим стоячим коміром, жіночий – відрізний у талії та рясований по низу (Новоушицький р-н, Хмельниччина, Центр. Под.; Зах. Под.);

г) *верхній одяг з полотна чи іншої тканини:*

- *каптан* – прямоспинний верхній одяг з домотканого тонкого або чиноватого полотна чи лляної тканини з вибитими узорами (вибійки);

2). *Зимовий суконний плащоподібний:*

- *гуня (гунька)* – суконний плащ з фальшивими рукавами нижче колін (жіноча темно-коричнева весільна гунька з домотканого сукна, декорована аплікацією – с. Кадіївці Кам'янець-Подільського р-ну і с. Пашківці Хмельницького р-ну, Хмельниччина);

3). *Зимовий хутряний, котрий за типом крою і довжиною ділять на:*

а) *кожухи довгі* (до п'ят) білого, жовтого (коричневого) та чорного кольорів (вишитий білий довгий кожух – с. Бакота, Кам'янець-Подільський р-н, Хмельниччина);

б) *кожухи середньої довжини* (до середини стегна або трохи нижче коліна; жіночий світло-коричневий кожух прямого крою, декорований смугами вовни – Новоушицький р-н, Хмельниччина; жіночий білий кожух відрізний по талії і розкльошений, декорований вовною й шкірою – сс. Куча, Песець, Слобідка Новоушицького р-ну, Хмельниччина);

в) *кожухи прямоспинні короткі* (Городоцький р-н, Хмельниччина);

IV. *Головні убори, серед яких розрізняють у залежності від статті і віку:*

1). *Дівочі головні убори, котрі за ознакою конструктивної форми і способу носіння ділять на:*

а) *вельон (велян, вильон)* – фата весільна (Зах., Сх. та Центр. Под.);

б) *вінки (віночки, в які подолянки дрібні квіти вплітали спереду, а великі – ззаду, причому потилиця обов'язково мала бути відкритою):*

- *виті (звиті) вінки із зілля* (вікові, звичаєві, магичні й ритуальні вінки з: барвінку, батіжків хмелю, безсмертника, василька, любистка, м'яти, рути, шавлії й інших лікарських рослин) або з *воску, лою та парафіну*: - "білий" *весільний вінок (лойовий)*; - *вінець*; - *восковий віночок (лойовий, папіровий, парафіновий, терновий; парусовий вінок з довгими китицями)*;

- *вінки-шнури* (у вигляді стрічки, оздобленої різнокольоровими кульками з вовни чи квітами зі стрічок, намистин та бісеру або у вигляді сплєтених у шнур стрічок чи цупких кольорових ниток): - *віночок збираний*;

- *вінки площинні* (з картону, обшитого тканиною або стрічками та оздобленого різноманітними намистинами чи бісером);

- *плєтені (сплєтені) вінки* із зілля, польових (волошки, маку, ромашки) та інших квітів (мальви, рожі (ружі)) й ягід (вишні, горобини, калини): *обрядові (весільні) та святкові (гаївкові, купальські, петрівські, обжинкові тощо): - весільні барвінкові вінки (плєтені)*;

- *шиті (зшиті) вінки* у вигляді зшитих між собою квітів із зілля, паперу, стрічок, стружки або тканини: - *весільні барвінкові вінки* (у вигляді нашитих на червону стрічку листочків барвінку); - *весільні вінки із штучних квітів* з різнокольорового паперу і стружки; - *весільний вінок із штучних паперових квітів*, листочків і пуп'янків, покритих воском та двох букетиків з трави по обидва боки вінка, покритих жовтою фарбою (Центр. Под.); - *віночок золотий* – виплетений із соломи і покритий сусальним золотом; - *віночок з оксамитових стрічок*, на які нашиті квіти, виготовлені теж зі стрічок (Дунаєвецький р-н, Хмельниччина); - *віночок сухенький* – з квітів безсмертника, нашитих на червону тасьму; - *суботній вінок* – обрядовий вінок молоді зі стружки як частина весільного вінка, який вона одягала під час запрошення на весілля у суботу (с. Сосонка, Вінницький р-н, Вінниччина, Сх. Под.; с. Греченці, Летичівський р-н, Хмельниччина, Центр. Под.); - *недільний вінок* – весільний вінок молоді (с. Греченці, Летичівський р-н, Хмельниччина);

в) вінкоподібні головні убори: - *вінкоподібні убори з живих квітів*; - *вінок-обруч "наушник"* (Сх. та Центр. Под.); - *весільний вінкоподібний убір із налобної червоної гарусівки*, (Сх. та Центр. Под.); - *волочкові вінки (катаси)* (Сх. та Центр. Под.); - *гальянок*; - *згардочка з волочкою*; - *"квітки"* (Сх. та Центр. Под.); - *кутаси* (Сх. та Центр. Под.); - *навушники (заушники, підвушники, позаушники)* – головний убір у вигляді стрічки з нашитими по обидва боки квітами з призбираних стрічок, прикріплених до кружків з вовняної тканини, що оздоблені бісером, кутасиками з лучки, намистинами (Сх. та Центр. Под. (с. Борсуки, Новоушицький р-н, Хмельниччина); *заушники* – Зах. Под.; *навушники або наушники* – с. Куча, Новоушицький р-н, Хмельниччина, Центр. Под.; *навушниці або наушниці* – с. Чорна, Чемеровецький р-н, Хмельниччина, Центр. Под.);

г) начільні головні убори: - *бинди (лєнти, лянти, стрічки, стьонжки)* – начільні пов'язки-стрічки (парчеві або шовкові, золотисті або сріблясті) без оздоблення або декоровані вишитими квітковими узорами (нитками чи бісером); ткані стрічки з різнокольоровими орнаментами; одноколірні гладенькі шовкові стрічки; - *смужки тканини або стрічки*, обшиті скляним намистом чи дрібними розеточками з ниток ("пупчиками"); - *стрічки (лянти)* – стрічки, обшиті квітами, намистинками (*пацьорками*) і неширокими ґерданами з бісеру;

г) платові весільні головні убори: - *гимбер (імбер, імбер)*; - *нафрама (нафрамиця)*; - *рантух (рантушок)*;

д) стрічкоподібні уплітки у коси: - *кісники (випліточки, вплітки, косники)* – вузенькі биндочки, *стрічки (стенжки, стьожки* – Сх. та Центр. Под.) або шнурки, які дівчата вплітали у коси (Поділля);

е) хусткоподібні убори: - *хустки* – пов'язували на голову вінкоподібно, щоб маківка була відкрита; у холодну пору року хустки носили поверх вінкоподібних головних уборів;

є) прикраси до дівочих вінків чи у коси: - *фарбоване гусяче пір'я та квіти* – прикраси, які занурювали в розплавлений віск і оздоблювали позолотою (*шумихою*), щоб вплітати у коси;

2). *Жіночі головні убори*, серед яких за ознаками конструктивної форми і способу носіння виділимо:

а) обручеподібні убори: - *кибалка (кибалочка)*; - *кічка (кичка)*;

б) рушникподібні убори: - *намітка (перемітка)*; - *намітка-убрус (убрус)*; - *нафрама (нафрамиця)*; - *рантух (рантушина, рантушок)*; - *рубок (рубочок)*; - *серпанок*;

в) хусткоподібні убори: - *турпан* (південь Поділля); - *хустка* (*платок, хустина, хустинка, хустиночка, хусточка*) – головний убір у вигляді білого або кольорового квадратного (прямокутного) шматка полотна, бавовняної, вовняної чи шовкової тканини (з вишивкою або без, з тороками (китицями, кутасами, френзелями) або без) чи в'язаного виробу: *бавовняна хустка* (83×83 см, зі світлим тлом і квітковим узором – с. Тернова, Дунаєвецький р-н, Хмельниччина; 82×82 см, темно-коричневого кольору, вишита шовком на одному з кутів, з тороками – с. Прилужне, Летичівський р-н, Хмельниччина); *байкова хустка*; *барашкова хустка* з верблужої вовни (велика хустка з темно-зеленим тлом і чорними блискучими краплями по ньому, з рослинним узором по краях і тороками – с. Шрубків, Летичівський р-н, Хмельниччина; хустка 165×152 см, зі скрученими завитками чорної вовни по полю з коричнево-фіолетовим узором і тороками – с. Ставниця, Летичівський р-н, Хмельниччина); *вибійчана хустка з бавовни*; *кашемірова хустка* (з тонкорунної вовни чорного кольору з тороками – с. Слобідка, Новоушицький р-н, Хмельниччина); *клітчаста полотняна хустка* (67×72 см, домоткана з білих, червоних і чорних конопляних ниток – с. Шелестяни, Новоушицький р-н, Хмельниччина); *платок шовковий* (82×82 см, фабричний жовтого кольору з китицями, вишитий гладдю на кутах – с. Коржівці, Деражнянський р-н, Хмельниччина); *ряба хустка* (54×54 см, клітчаста домоткана полотняна з фабричних білих і чорних ниток – сс. Песець і Шелестяни Новоушицького р-ну, Хмельниччина); *стоклетка* (*стоклітка, столітка* – домоткана хустка у біло-чорну клітинку – Сх. Под.; *клітчаста вовняна хустка* 159×159 см, з різнокольоровими клітинками на чорному тлі та з тороками – с. Голосків, Летичівський р-н, Хмельниччина, Центр. Под.); *тернова вовняна хустка* з тороками і квітковим орнаментом по краях (155×155 см, тороки – 15 см; *вовняна хустка* з квітковим узором, іноді з люрексом – с. Довжок Кам'янець-Подільського р-ну, с. Слобідка Новоушицького р-ну, Хмельниччина); *ткана* (*домоткана*) *хустка*; *турецька хустка*; *хустка американка*; *шовкова хустка* (70×70 см, світло-кремовео кольору з рослинним узором, з ажурною сіткою і тороками – Центр. Под.); *штاپельна хустка* (чорна з френзелями – Кам'янець-Подільський р-н, Центр. Под.; Поділля);

г) шапкоподібні убори: - *каптур* (*каптура, каптурник* – Зах., Сх. та Центр. Под.); - *очіпок* (*чепець, чепчик*); - *сіточка* (Сх. та Центр. Под.);

3). *Чоловічі головні убори*, серед яких за ознаками конструктивної форми і способу носіння виокремимо:

а) *капелюхи*:

- *капелюхи солом'яні* (зі сплетених вузьких смужок із стебел пшениці або жита ("в зубці" або "зубцями", "в рівну стрічку" або "гладенько", "косичкою"), з яких зшивалася верхня частина і поля) з різною висотою та формою (конусоподібною чи циліндричною) верхньої частини: - *брилі* (*бриль* нареченого прикрашався вінком або квіткою – Сх. та Центр. Под. (с. Карачіївці Вінківського р-ну, сс. Бакота, Вихватнівці Кам'янець-Подільського р-ну, Хмельниччина);

- *капелюхи повстяні або фетрові*: - *кресаня*; - *повстяний капелюх* (як головний убір нареченого капелюх прикрашався вінком чи квіткою (Сх. та Центр. Под.);

б) *каптурі*: - *башлик* – каптур сукняний з довгими кінцями-китицями, який вдягали поверх шапки;

в) *картузи* – головні убори із фабричної або домашньої полотняної чи суконної тканини з чорними козирками із блискучого твердого матеріалу "*сану*" (набули загального поширення з другої половини ХІХ ст.);

г) кашкети (*кепки, козирки, фуражки*) – головні убори із зеленого, синього, рідше чорного сукна з більшими розмірами козирків (“*сапами*”) ніж у картузів (набули поширення на поч. ХХ ст.; як головний убір нареченого *кашкет* прикрашався квіткою);

г) *шапки* (на відміну від чоловічих парубоцькі шапки були не чорних, а сивих кольорів та носилися заломленими на бік або назад): - *барашкова шапка* (Сх. і Центр. Под.); - *заяча шапка*; - *каракуля* (Сх. і Центр. Под.); - *ковпачок* (Сх. і Центр. Под.); - *конічні шапки* (шапка конічної або стійкової форми з сірого смушку, підбита козячим хутром – с. Врублівці, Кам’янець-Подільський р-н, Хмельниччина); - *кучма*; - *мазниця* (Сх. і Центр. Под.); - *шапки на завісах*; - *шапка-кримка* (Сх. і Центр. Под.); - *циліндричні шапки* із суконним синім або зеленим наголовком; - *шапка з бобрами* (Сх. і Центр. Под.); - *шапка сива* (Сх. і Центр. Под.); - *шапка стовбата* (Сх. і Центр. Под.); - *шличок* (Сх. і Центр. Под.);

V. *Взуття*, яке за ознаками функціонального використання, виду і техніки виготовлення складається з:

1). *Взуття, що прикриває стопу ноги:*

а) зшите взуття – *черевики* (*черевички* або *чобітки* жіночі; жіночі чорні *черевики* на шнурівках, підбиті дерев’яними цвяхами та декоровані строчками і перфорацією – с. Сокильце Дунаєвський р-н, Хмельниччина; Поділля), *румунки* (жіночі *черевики* на шнурівках із короткими халявами і невисокими підборами – Старокостянтинівський р-н, Хмельниччина; зимові жіночі *румунки* всередині підшиті байкою – смт. Меджибіж, Летичівський р-н, Хмельниччина);

б) плетене взуття – *личаки* (з липового лика – с. Требухівці, Летичівський р-н, Центр. Под.), *личаки-верзуни* (*верзуни, дерев’яники, солом’яники* – Сх. та Центр. Под.), *постоли солом’яні* (носили поверх чобіт взимку – Кам’янець-Подільський р-н, Хмельниччина);

в) стягнуте взуття – *шкіряні постоли* (*морщенці* – Східне та Центральне Поділля; *постоли жіночі* – Кам’янець-Подільський р-н, Хмельниччина), *ходаки*;

2). *Взуття, що прикриває стопу та гомілку:*

а) валяне взуття – *валянки* (*биті*);

б) зшите взуття – *валянки* (*зшиті*), *сап’янци, чобітки* (жіночі), *чоботи* (за способом виготовлення та оздоблення: *валковані, “восьмигранки”, гвездьові, до перевзування, писані, підшивані, рисовані* (*рісовані*)); за кольором: *жовтинці, зеленинці, червонинці, чорнобривці* (з жовтими халявами і чорними передками); за матеріалом: *боксові, рантові, сап’янци, хромові, шапові та юхтові; жіночі хромові чоботи, підбиті дерев’яними цвяхами і металевими підковами* – Летичівський р-н, Хмельниччина; *чоловічі чорні чоботи, підбиті дерев’яними цвяхами і металевими підковами* – Хмельницький р-н, Хмельниччина; Поділля);

3). *Різноманітні допоміжні види утеплення та захисту ноги* – полотняні або суконні *онучі*.

VI. *Традиційні пояси*, серед яких за способом виготовлення та матеріалом виокремлюють:

1). *Вишиті або ткані рушникоподібні полотняні пояси* (Поділля);

2). *Плетені пояси:*

а) *крайки вузькі вовняні, коротші ніж пояси* (с. Велика Слобода, Кам’янець-Подільський р-н, Хмельниччина; Поділля);

б) *пояси вузькі, довгі* (вовняні або конопляні): - *китайки* – кручені або плетені пояси (Східне та Центральне Поділля);

в) *шнури* вузькі лляні або конопляні плетені, як пояси до чоловічих штанів – *очкурі* (“з очкурнею” – Східне та Центральне Поділля);

3). *Ткані пояси* (ручного чи машинного ткацтва; саморобні або фабричні; однотонні чи різнокольорові; з китицями, кутасами і тороками або без):

а) *крайки* вузькі вовняні: - *баюр* (*баюрок*, *баярок*) – вовняна узорчаста крайка (Буковинське, Східне та Центральне Поділля; с. Бакота, Кам’янець-Подільський р-н, Хмельниччина – *баюрка*; сс. Куча, Слобідка, Шебутинці Новоушицького р-ну, Хмельниччина – *баюр* для верхнього одягу); - *крайка* (сс. Куча, Шебутинці Новоушицького р-ну, сс. Катеринівка, Олешин Хмельницького р-ну, Хмельниччина);

б) *пояси* вузькі, довгі вовняні (з великими китицями, кутасами, тороками; червоний у чорні квадрати чоловічий *пояс* з 17-ма китицями – с. Давидківці, Хмельницький р-н);

в) *пояси* широкі (клітинчасті (в клітинку), смугасті (з поздовжніми або поперечними смугами), монохромні однотонні (одноколірні – переважно червоні чи зелені) або поліхромні з геометричними або рослинними орнаментами; бавовняні, вовняні та шовкові; з китицями, кутасами чи тороками; с. Бакота Кам’янець-Подільського р-ну, с. Куча Новоушицького р-ну, Центр. Под.): - *білі пояси* – ткалися з нефарбованих білих ниток, а на кінцях мережилися червоними і синіми нитками (відомі на Поділлі, понад Бугом); - *каламайкові* (*каламайські*) – пояси з міцної шовковистої тканини шириною до 40 см.

4). *Шкіряні пояси* (саморобні або фабричні):

а) вузькі шкіряні пояси: - *шкіряні ремені* (*ремінці*);

б) широкі шкіряні пояси – *череси* (Буковинське та Західне Поділля).

VII. *Традиційні прикраси* в залежності від статті ділять на:

1). *Жіночі*, серед яких за ознакою функціонального використання розрізняють:

а) *ушні прикраси* – *заушники* (*ковтки з бовтицями* – сережки з підвісками), *ковтки* (сережки), *кульчики*, *сережки* (*серешки*, *сірежки*);

б) *нагрудні прикраси*: - *баламути* (*баламута*, *барламути*, *берламути*); - *бісерна криза* (*гердан* – с. Борсуки, Новоушицький р-н, Центр. Под.); - *бісерна стрічка*; - *букет весільний*; - *венеціанське намисто* (*венеційські корали*); - *гранати*; - *гердан* (*гердяник*); - *гердан стрічковий*; - *дукачи* (*дукачі*); - *дукач* (*у вигляді монети або медальйона*); - *дукачі-образки*; - *згарди* (*згарди*); - *корали* (*каралі*, *коралі*, *коралове намисто*, *багате*, *добре*, *мудре* або *правдиве намисто*, *справжні* або *щирі корали*; *намисто з двох низок* (*разок*) *коралів* – с. Ставниця, Летичівський р-н, Центр. Под.); - *медалики*; - *монисто з бісеру* (*мониста*, *намисто з бісеру* – с. Чорна, Чемеровецький р-н, Центр. Под.); - *намисто* (*монисто*, *пацьорки*); - *намисто дерев’яне* (с. Ставище, Дунаєвецький р-н, Центр. Под.); - *намисто з монет*; - *пацьорки дуті* (*пацьорки*); - *пацьорки писані* (*пацьорки*); - *перли* (*перла*); - *скляне* (*не дуте*) або *камінне намисто* (с. Чорна, Чемеровецький р-н, Центр. Под.); - *скляне* (*дуте*) *намисто* (*кулі*, *лускавки*, *надуванці*, *пацьорки*); - *силянка* (*силянка-комір*); - *хрестики*;

в) *наручні прикраси*:

- *прикраси на кисть руки* (зустрічаються дуже рідко) – *браслети*, *обручі*;

- *прикраси на пальці* – *каблучки*, *обручі* (персні дерев’яні або залізні), *обручки* (вінчальні персні), *персні* (*перстні*);

г) нашійні (шийні) прикраси: - *бісерна стрічка*; - *галочка* (Сх. і Центр. Под.); - *гердан з дукачами*; - *гердан стрічковий*; - *гердан стрічковий з підвісками*; - *згарди (згарди)*; - *згардочка* (Сх. і Центр. Под.); - *згардочка з волічкою ("пупчики"* – Сх. і Центр. Под.); - *монисто* ; - *силянка (комір або комірць* – с. Куча, Новоушицький р-н, Центр. Под.; *силянка з бісеру* – Кам'янець-Подільський р-н, Центр. Под.; *силянка-комір*); - *шлейник* (с. Загінці Деражнянського р-ну, Центр. Под.);

2). *Чоловічі*, серед яких за ознакою функціонального використання розрізняють:

а) *головні прикраси*:

- *згарда* – прикраса для чоловічих капелюхів у вигляді чорної оксамитової смужки, розшитої різнокольоровими бісером (с. Студениця Кам'янець-Подільського р-ну, Хмельниччина);

- *китайка* – тканина стрічка, як прикраса до капелюха (Східне і Центральне Под.);

б) *нагрудні прикраси*: - *букет весільний*;

в) *наручні прикраси*: - прикраси на пальці – *обручки* (вінчальні персні);

VIII. *Доповнення до одягу*, серед яких за ознаками функціонального використання і форми виокремлюють:

1). *Вишиті полотнища*:

а) *платочки (хустинки, хусточки, фустинки)* – хусточки близько 25 см завдовжки, оздоблені вишивкою на кутах, які використовувались нареченими як обереговий атрибут у весільному обряді (Східне Поділля); обрядові невеликі хусточки, які тримають у руках (переважно жіночі); обрядові невеликі хусточки, які тримають у руках; шовковий вишитий по кутах платок з китицями, яким підв'язували руки нареченому під час заручин (82×82 см, с. Коржівці Деражнянського р-ну, Хмельниччина);

б) *рушники* – вишиті прямокутні полотнища, які використовувались нареченими як обереговий одяговий елемент на весіллі;

2). *Сумкоподібні вироби*:

а) *кошки та кошки-сумки* плетені з соломі різноманітних розмірів (Західне, Східне та Центральне Поділля);

б) *торба (торбина)* – мішечок-сумка із пришитим з обох боків ручкою-поясом для носіння через плече.

Таким чином, загалом комплекс народного вбрання українців Центрального Поділля містив загальнопоширені в Україні елементи традиційних одягу, головних уборів, взуття, прикрас і доповнень до одягу. Разом з тим існували окремі різновиди складових костюма, які подояни не носили й навпаки складові, які були характерні лише для українців Поділля та його Центральної локальної зони зокрема. Це пояснюється взаємовпливами між субрегіоном і сусідніми етнорегіонами України. Однак запропонована класифікація не претендує на завершений варіант, а лише на його первинну основу, яка у процесі подальших етнографічних досліджень буде розширюватися.

Джерела та література:

1. Вовк Х. Одежа / Х. Вовк // Студії з української етнографії та антропології. – Прага, 1928. – С. 124-170.
2. Білецька В. Українські сорочки, їх типи, еволюція й орнаментация / В. Білецька // Матеріали до етнології й антропології. – Львів, 1929. – Т. XXI-XXII. – Ч. I. – С. 43-109.

3. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис / О. Воропай. [Перевид. 1966 р. (Мюнхен)]. — К.: Акціонерне видавничо-поліграфічне тов-во "Оберіг", 1993. — 592 с.
4. Спаський І. Г. Дукачі і дукачі України / І. Г. Спаський. — К., 1970. — 167 с.
5. Матейко К. Український народний одяг / К. Матейко. — К.: Наук. думка, 1977. — 224 с.: іл.
6. Матейко К. Український народний одяг: Етнографічний словник / К. Матейко. — К.: Наук. думка, 1996. — 112 с.
7. Бурачинська Л. Поділля / Л. Бурачинська // Український народний одяг (укр. і англ. мовами). — Торонто — Філадельфія, 1992. — С. 93-111.
8. Стельмашук Г. Традиційні головні убори українців / Г. Стельмашук. НАН України. Інститут народознавства. — К.: Наукова думка, 1993. — 240 с.
9. Стельмашук Г. Українські народні головні убори / Г. Стельмашук. — Львів: Апріорі, 2013. — 276 с.
10. Кара-Васильєва Т. В. Українська сорочка. Альбом / Т. В. Кара-Васильєва. — К.: Томіріс, 1994 — 30 с.: іл.
11. Ніколаєва Т. Історичні передумови формування традиційного одягу Поділля / Т.°Ніколаєва // Поділля. [Під ред. Артюх Л.Ф., Балушка В.Г., Болтарович З.Є. та ін.]. — К.: Вид-во НКЦ "Доля", 1994. — С. 260-276.
12. Ніколаєва Т. Історія українського костюма / Т. Ніколаєва. [Іл. З. Васіної, Л.°Міненко, Т. Ніколаєвої, О. Слінчак, М. Старовойт]. — К.: Либідь, 1996. — 176 с.: іл.
13. Ніколаєва Т. Український костюм. Надія на ренесанс / Т. Ніколаєва. — К.: Дніпро, 2005. — 320 с.: іл.
14. Білан М., Стельмашук Г. Українській стрій / М. Білан, Г. Стельмашук. — Львів: Фенікс, 2000. — 328 с.
15. Булгакова-Ситник Л. Подільська народна вишивка: Етногр. аспект / Л. Булгакова-Ситник. [Ред. О. М. Козакевич]. — Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2005. — 328 с.
16. Васіна З. О. Український літопис вбрання: [Книга-альбом]. Т. 2. XIII — початок XX ст.: Наук.-худож. реконструкції. Текстівки, рез. англ., рос. / З. О. Васіна. — К.: "Мистецтво", 2006. — 448 с.: іл.
17. Федорчук О. Українські народні прикраси з бісеру / О. Федорчук. — Львів: Свічадо, 2007. — 119 с.: іл.
18. Косміна О. Традиційне вбрання українців / О. Косміна. — К.: Балтія-Друк, 2008. — Т. І. Лісостеп. — 160 с.; іл. Рез. англ.
19. Врочинська Г. Українські народні жіночі прикраси XIX — поч. XX ст. / Г.°Врочинська. [Вид. 2-е, допов.]. — К.: Родовід, 2008. — 230 с.: кольор. іл.
20. Пажимський О. Український народний одяг Староколястинівщини XIX — поч. XX ст. / О. Пажимський. — Самчики: ХОКМ, відділ "Музей-садиба Самчики", 1992. — 35 с.
21. Юкальчук М. Традиційні головні убори подільських українців та їх роль у весільній обрядовості (XIX — XX ст.) / М. Юкальчук // Подільська старовина: Наук. зб.: Ювілейний випуск до 80-річчя з часу заснування музею. — Вінниця, 1998. — С. 127-141.
22. Карбовська Ж. Жіночі сорочки кінця XIX — поч. XX ст. у колекції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / Ж. Карбовська // Проблеми етнології, фольклористики, мистецтва Поділля та Південно-Східної Волині: історія і сучасність: Наук. зб. — Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. — С. 127-132.
23. Баранська Н. Колекція поясів фондів Хмельницького обласного краєзнавчого музею / Н. В. Баранська // Літопис Хмельниччини-2007: краєзнавчий збірник. — Хмельницький, 2007. — С. 5-10.
24. Зузяк Т. Особливості народної вишивки подільських сорочок кінця XIX — поч. XX ст. / Т. Зузяк // МІСТ (мистецтво, історія, сучасність, теорія): Зб. наук. пр. з мистецтвознавства і культурології. Ін-т проблем сучасного мист-ва АМУ. / [Редкол.: В.°Сидоренко (гол.) та ін.]. — К.: Інтертехнологія, 2009. — № 6. — С. 108-117.

25. Медведчук Г. Український народний одяг подільських селян XVII – I пол. XX ст. / Г. Медведчук // Березина скарбів народних... [Упоряд. А. М. Трембіцький, О.Т. Погорілець]. — Хмельницький–Меджибіж: ПП Мельник А. А., 2010. — С. 142-158.
26. Єсюнін С. Зимовий одяг подолян / С. Єсюнін // Краєвид. — 2011. — Вип. 1. — 13.01. — С. 1.
27. Лихогляд О. На подіум історія виходить / О. Лихогляд. — Хмельницький: Видавець ФОП Цюпак, 2012. — 36 с.
28. Іваневич Л. Особливості класифікації складових народного костюма українців Поділля XIX – початку XX століття / Л. Іваневич // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. — Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2013. — Т. 20. — С. 489-501.
29. Іваневич Л. До особливостей класифікації жіночого натільного одягу українців Поділля / Л. Іваневич // Народна творчість та етнологія : № 3 / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАНУ, ІМФЕ ім. М. Рильського. — К., 2013. — С. 91-98.
30. Іваневич Л. Історико-географічні та історико-етнографічні межі дослідження народного вбрання українців Поділля / Л. Іваневич // Народна творчість та етнологія : № 5 / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАНУ, ІМФЕ ім. М. Рильського. — К., 2013. — С. 88—100.
31. Іваневич Л. Традиційне вбрання українців Західного Поділля : особливості класифікації / Л. Іваневич // Народознавчі зошити. — Львів, 2014. — № 5. — С. 1062—1072.
32. Іваневич Л. Узагальнена типологія традиційного комплексу вбрання українців Східного Поділля XIX — поч. XX ст. / Л. Іваневич // Наук. записки Вінницького державного педагогічного ун-ту ім. М. Коцюбинського. Вип. 22. Серія : Історія : Зб. наук. праць / [за заг. ред. проф. О. А. Мельничука]. — Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2014. — С. 123—129.
33. Іваневич Л. Матеріали для виготовлення й декорування народного вбрання українців Поділля : класифікація та особливості / Л. Іваневич // Народна творчість та етнологія : № 5 / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАНУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. — Київ, 2014. — С. 42—54.
34. Фонди Національного музею українського декоративного мистецтва України. Група "тканини". В – 1470, 2174, 2434, 2612, 2830, 3051, 3052, 3056, 3060, 3328, 6153, 6801, 6803.
35. Фонди Українського центру народної культури "Музей Івана Гончара" (м. Київ). Книга надходжень. КН — 975, 976, 985, 1176, 1852, 8275, 8816, 8817, 8839, 16410, 19132, 19166—19168, 19188-19191, 20954, 21271, 21990, 22329.
36. Фонди Вінницького обласного краєзнавчого музею. Група "тканини". Т – 2414.
37. Фонди Хмельницького обласного краєзнавчого музею. Група "тканини". Т – 1, 5, 6, 17, 19, 22, 23, 54, 59, 61, 76, 80, 160, 163, 168, 243, 244, 247, 264, 570, 575, 576, 628, 638, 641, 642, 731, 753, 754, 758, 806, 809, 810, 844, 949, 972, 982, 1032, 1655, 1658, 1687, 1693, 1729, 1749, 1949, 1951, 2058, 2055, 2059, 2159, 2160, 2439, 2528, 2558, 2565, 2596, 2628, 2696, 2710, 2752, 2756, 2758, 2786, 2792, 2794, 2805, 2806, 2810, 2811, 2892, 2920, 3283, 3304, 3320; група "дерево". Др – 69, 177, 232; група "скло". С – 86, 87, 120, 183, 437, 685, 686, 688.
38. Фонди державного історико-культурного заповідника "Межибіж". Група "тканини". Т – 1—787; група "скло". С – 1—15.
39. Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Книга тканин. КТК — 16—167, 289—295, 375, 477—998, 1024, 1060—1079, 1118, 1124, 1212, 1275, 1437, 1460, 1475, 1491, 1546, 1614, 1869, 1929, 1944; книга шкіри. КШ – 6, 20.
40. Фонди навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Книга вступу. КВ — 1—1120.

Обряд випікання короваю на Ізяславщині

Український народ здавна шанував хліб і надавав йому великого значення на свята та у щоденному вжитку. Ще з язичницьких часів прийнято порівнювати круглу хлібину зі сонцем. Найбільшої символічності хліб набув у весільній обрядовості, адже шлюб – один із найважливіших етапів у житті людини. Традиція випікання весільного хліба – короваю, сягає ще XVII століття. Він є символом родючості, продовження роду, сімейної та родової єдності, щастя, здоров'я та благополуччя. Вважалося, що вже сам процес випікання короваю мав чудодійну силу [3]. У селах Більчинка та Мислятин Ізяславського району Хмельницької області таке ритуальне дійство відбувалося, як правило, у суботу.

Зранку мати ходила по селу та запрошувала жінок-коровайниць спекти коровай молодій чи молодому. Пекли його шановані і щасливі в подружньому житті жінки. Розлучених, вдів і тих, які не мали дітей, або у кого вони помирали, не брали. Коровайниць мало бути парне число. Йдучи місити коровай, жінки брали з собою яйця, муку.

Зібравшись, в оселі молодого чи молоді, коровайниці співали:

*Ганнусина матінка по вулиці ходить,
Все сусід свої просить.
Ой, сусідоньки мої, (2 р.)
Ви ходіте до мене.
Ой меду, вина пити (2 р.)
Короваю місити.*

*Я вчора сиділа,
У віконце гляділа.
Чи не прийдуть просити,
Коровою місити.*

*Як ішла я на короваєць
І несла я коробочку яєць,
Перестріли мене хлопці
Та й побили яйця в коробці.
Що я буду бідна робити? (2 р.)
Чим я буду коровай місити?
Налетіли перепелиці
З нової світлиці
І нанесли сім кіп яєць
У наш короваєць.*

Мати приносила воду, в якій жінки мили руки. Потім нею вмивалися, щоб бути молодими та красивими. Вкінці цю воду виливали на те місце (на землю у шалаші), де мали сидіти молодята. В процесі миття рук співали:

*Розтвори, Боже, криницю,
Принеси, мати, водицю.
Нехай помиють (2 р.)
Коровайниці руки.*

Перед тим, як почати заміс, коровайниці співали:

*Благослови, Боже,
І Пречистая тоже,
І Отець, І Мати,
Короваяу розпочати.*

Одна з жінок просить благословення від батьків:

*Тату рідний, мамо рідна,
Прошу благословення коровай місити.*

Батьки відповідають:

Хай Бог благословить.

Ці слова повторюються тричі, після чого коровайниці приступають до роботи.

Всі дії під час розчинення тіста, замісу, вироблення короваю виконували в парі. Розчиняли тісто у спеціальних дерев'яних ночвах, вони були довшими та ширшими за звичайні. Одна пара жінок замішувала, а інша тримала ночви. Місили тісто легенько долонями, кулаки не можна було використовувати, щоб чоловік не бив дружину. Не задіяні в роботі коровайниці співали пісень:

*Ніхто не вгадає,
Що в нашому короваї:
Із трьох ланів пшениця,
Із трьох криниць водиця.
Із-за Львова зілля,
З Варшави коріння.
Із Крем'янця яйця
Для нашого коровайця.*

*Як я коровай місила
З Дунаю воду носила.
Хоч не з Дунаю – з криниці
Місять коровай сестриці.
Хоч не сестриці – чужії,
Все сусідоньки близькії.*

*Коровайнички з міста
Не ховайте у кишені тіста,
Як підете танцювати,
Буде тісто випадати.*

*Ой що ж бо то за пшениченька,
Що у полі копами,
А в stodолі снопами,
А на столі шишечками.
Як посіють, кури гребуть,
Як зійду, то гуси щеплють.
А тепер я вродилася
На коровай судилася.*

*Місіть, місіть, коровайнички,
Щоб не було затірочки,
Бо ж як буде затірочка,
То вам буде доганочка.*

Після замісу тіста, ночви ставили на кожух або ковдру, накривали чистим рушником і чекали, поки підійде. Лунала пісня:

*Ісходь, ісходь короваю,
Із Божого раю.
Ми до тебе готовесенькі,
Як лебеді білесенькі.*

Якщо тісто зійшло, потрібно було добре розрахувати, скільки його покласти у форму для випічки. Адже ні відривати, ні докладати не дозволялося. Весільна мати підходила до тіста і хрестила його. Потім брала нову хустку і зачерпувала нею тісто. На столі його знову замішували і клали у форму. На дно форми клали парну кількість колосків та копійок. Ці копійки потім віддавали у церкву. Коровай прикрашали обручем та шишками. В цей момент приспівували :

*Піч наша регоче
Короваю хоче,
А припічок посміхається
Короваю дожидається.*

В піч коровай всаджали пара жінок. Жартіливо приспівували:

*Ой помела, дружбоньку, помела,
Щоб твоя головонька здорова була.
Як не будеш помела нести,
Буде твоя борода піч мести.*

*Черевата місила,
А брюхата робила,
А славная кухарочка
У піч посадила.*

*Пече наше, пече,
Хороше нам коровай спечи,
Щоб не підпалився,
Щоб не засмалився,
Щоб був білий,
Як мак цвілий,
Як миле сонечко,
Що сходить у віконечко.*

Поки коровай випікався, коровайниці мили посуд і сідали вечеряти. Під час чагування звучали різні жартівливі пісні:

*Коровайниці п'яниці,
Де ж бо ви напилися,
За мене забулися.
Піч мене підпікає,
Жар мене обнімає.*

*Коровай очі має,
До комори поглядає.
Чи відчинені дверця,
Чи застелене кубельце.*

*Щось на печі ведмідь лежить,
Він догори лапи держить.
Хоче тую бабу з'їсти,
Що не хоче з печі злісти.*

Співала також мати:

*Вийду я на долину,
Гукну я родину.
Бувай, родинонько, бувай.
До мене на коровай.*

*Із-за гори гуска летіла,
З перцем капуста кипіла.
З перцем чи не з перцем,
Аби з щирим серцем.*

*Їжте бояри капусту.
В нас капуста вродила,
Бо ж Ганнуса садила.
Ранесенько вставала,
Капусту поливала.*

*Їжте люди юшку,
Вибачайте за петрушку.
Бо ж наш город при долині,
Занадилися чужії свині.
Занадилася куца паця,
Та й пропала наша праця.*

Витягнувши коровай з печі, коровайниці ставили його на стіл, щоб охолонув, співали:

*Ой удаче, Ганнусю, удаче,
Як тобі коровай удався?*

Разом з короваєм випікали шишки, які роздавали гостям, що були присутні при випіканні короваю, «пташки», які ставили на стіл перед молодими, та парку – хліб, що ніби складається з двох об'єднаних частин. З паркою молодий їхав до молодої. Також пекли калач, з яким просили на весілля, та калач, який прикрашали калиною й барвінком і ставили на стіл перед молодятами. Прикрашений калач ділили в понеділок між гостями.

Джерела та література:

1. Зап. від Гордійчук Ольги Федорівни, жительки с.Більчинка Ізяславського р-ну Хмельницької обл.
2. Зап. від Шитюк Ольги, жительки с.Мислятин Ізяславського р-ну Хмельницької обл.
3. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник / А.П. Понамарьов, Л.Ф. Артюх, Т.В. Косміна та ін. - К., 1993. – С. 105-106.

Поховальний обряд на Поділлі

Похорон чи поховальний обряд звичайно відбувався в давнину так, щоб допомогти покійному легко й спокійно прожити на тому світі, а також легше і скоріше потрапити до Раю. Це було турботливе вирядження на той світ.

Головні способи похорону були: спалення та ховання (закопування) в землю, про третій спосіб, відомий у інших народів – кидання в воду – звісток у нас нема. Розкопки стародавніх могил показали, що в нас на Правобережжі померлих закопували, на Лівобережжі спалювали. На південній Волині й на Поділлі померлих не закопували, але клали на поверхні землі, а зверху насипали могилу, більшу чи меншу. Так ховали й по інших місцях [3].

В ранніх літописах подається, що мерців палили на Лівобережжі, у сіверян, радимичів, вятичів та в кривичів, але описується дуже коротко: «Аще хто умреше, творяху тризну над ним, і по сем, творяху кладу (стога) велику, і возложать на кладу мертвеца, і сожигаху, і по сем, собравше кості, вложаху в ссуд мал і поставляху на столні».

Усі стародавні відомості про палення мерців цілком підтверджені сучасними розкопками на Чернігівщині. Розкопки свідчать, що робили земляне підвищення, т. зв. точок, на нього клали стога дров, а на дрова померлого, а біля нього зброю, їжу, різні речі, худобу, а трохи дали – тіло його жінки, а потім усе це палили й присипали землею.

На Правобережжі, головню в полян, деревлян та дреговичів, померлого закопували в землю, цебто хоронили його чи ховали, звідси й старе слово «похорон». Звичайно клали в глибокий ямі, але бувало, що клали й на поверхні, присипаючи землею.

Давні легенди оповідають, що коли був забитий Авель, то Адам довго не знав, що з ним робити, аж Бог послав пташок, які навчили Адама, як треба ховати померлого. Ця легенда попала й до Київського Початкового Літопису, який про це під 986–им роком розповідає так: «І плакається по Авелі літ 30, і не согни тіло его, і не умісша погresti его. І повеліньем Божиім птенца два прилетіста, єдин єю (з них) умре, і єдина же іскона яму, вложи умершаго і поgreбе. Видіта же св. Адам і Євга, іскопаста єму ямд, і вложість Авеля, і поgreбоста и (його) с плачем» [6].

Деякі дослідники вказують, що Похорон у землю постав від того, що цим хотіли забезпечити себе самих від шкоди від померлого, щоб він не встав і не приходив, і звідси, пішла й сама назва «ховати» або «хоронити». Ховаючи в землю, при небіжчику клали найрізніші його речі, потрібні йому на тому світі. Покійника клали головою на захід, щоб дивився на схід, і насипали над ним могилу. Але звичаї Похорону були дуже різноманітні, в залежності від місцевини.

Прибратого покійника в хаті клали на почесному місці, де він і чекав виносу, а виносили не через двері, а через зроблену в стіні дірку, – щоб «замилити небіжчикові очі», де вхід до хати, щоб часом він не вернувся й мучив людей.

До могилу звичайно мерця везли чи несли на санях, і потім палили чи ховали в землю разом з ними, – щоб покійному легше саньми пробратися до Раю. Провадження мерців на санях до могилу – це загальний арійський звичай, добре відомий, наприклад, в Європі і в єгиптян, а пізніше знаний

у всіх слов'ян, у фінів і ін. народів. В глибоку давнину сані вживалися тому, що ще був єдиний спосіб їзди як зимою, так і літом; віз, — до саней доробили колеса, — появився значно пізніше. Везти покійника на санях, до могили — це був ритуальний звичай, бо так ховали не тільки зимою, але й літом. І, власне, так ховали в давнину, про це маємо багато відомостей, з XI віку починаючи. Знаємо, що 1015 р. так поховали князя Володимира Великого, так ховали й інших князів не тільки в Україні, але й на півночі, в Московії: там великих князів, царів і цариць відносили до могили на санях.

Щоб знешкодити вплив мертвого на живий світ, необхідно було виконати низку обрядів. З моментом смерті і з самим померлим в свідомості людини було пов'язано багато містичного. Адже момент смерті — це межа двох різних світів. Саме померлий ще не належав потойбічному світові. Обряд у давнину (та й тепер) мав його туди відправити. Але покійник не належав і світу живих, тому, природно викликав страх у живих. За їхніми переконаннями померлий мав шкідливий вплив на природу, на оточуючих людей. Певні заборони і магичні дії мали знешкодити негативний вплив мертвого на живий світ.

Так, дзеркало відразу покривали тканиною, щоб нечиста сила не могла зазирнути, або «щоб смерть там не відбилася». Якщо дзеркало не закрите, то у ньому «відфотографувався весь похоронний процес і вночі в нейтральному плані поновлювалась його дія». (Може щось ходити по хаті, гупати, охоплювати страх, появляться бажання плакати, ридати).

Коли є покійник у селі, не можна нічого сіяти, садити, чіпати насіння, саджанці, квасити овочі, солити огірки чи капусту, бо посіяне замре у землі, а засолене пропаде. Не можна підсипати квочку, гуску або чіпати яйця, бо позамирають курчата.

Якщо бачать, що людина має померти («спустити останній дух»), то стараються цьому не заважати. Виходять з хати. В цю хвилину не можна плакати, приказувати. Душа людини, яка помирає, має спокійно відійти. Якщо душа стривожена, то людина довго мучиться, не може померти.

Коли людина померла, зразу ж складають руки на грудях і запалюють свічку. Раніше, якщо в селі була церква, то про смерть сповіщали всіх церковним дзвоном, що звалося надзвіння або подушся.

Для зазначення «померши» в українській мові створилося багато слів: найчастіше — померти, але також: переставитися (на інший світ), упокоїтися, опочити, Богові душу віддати, мнутися, зчасуватися, зневажливо дуба дати, одубіти, опрягтися та ін. Хто близький до смерті, то говорять: стає на Божу дорогу. Божа дорога — дорога з цього світу на той світ. В нашій літературній мові панує умерти, вмерти, померти.

Небїжчика обмивали, розчісували, одягали на шию хрестик і вбирали в чистий одяг («на смерть»). Одяг на смерть турботливо збирався людиною ще за життя, і бувало, зберігався і 20-30 років, що постійно мало нагадувати про смерть. Така традиція зберігається і по-сьогодні переважно у людей похилого віку.

Обмивали покійника раніше окремі жінки (баби). За це їм платили — давали хустку, хліб, гроші, хто що міг. В наш час таких «бавів» майже немає. Миють покійника сусіди, рідні, але не діти. Не можна обмивати молодим, особливо неодруженим.

Покійника кладуть на лаві в великій кімнаті ногами до дверей. На грудях у покійника складені руки з запаленою свічкою.

Коло нього на столі ставили палену свічку. А в руки ставили також восковий хрест. Коли покійник в хаті — вікна були відкриті, не зашторені. На вікні у кімнаті, де покійник, ставили склянку з водою і накривали цілушкою хліба. Де стояло до дев'яти днів. На дев'ятому хліб ділили і роздавали людям.

Залежно від того, коли людина померла, похорон відбувався протягом двох — трьох днів. Покійника не залишали одного. Біля нього і вдень і вночі сидів хтось з рідних, близьких, сусідів. Читався і Псалтир. Про небіжчика говорили усе тільки добре. Розповідали про останні дні його життя, обставини смерті. На похорон не кличуть, приходять самі, всі хто, хоче, в основному ті, хто шанував покійника. Перед виносом покійника з хати, відправлялася панахида. Потім його ложили в домовину, труну (здавна деревище, дубовище). В давнину домовину встелювали пухом, звідси і поговорка пішла: Земля йому пухом чи пером.

Згодом труну оббивали ззовні чорною тканиною, з середини — білою. Домовину стали застеляти простирадлом і клали нижній і верхній одяг. Подушку набивали (і набивають) садовим сіном, або Покійника не взували, але взуття ставили біля ніг. Свяченими травами, що збирають на протязі року зі всіх релігійних свят, і зберігають на горищі.

Також клали в домовину 40 копійок по 1 копійці. В уяві народу душа покійника до 40 дня ходить по митарствах. І де не могла пройти, повинна була відкупити свої гріхи, заплативши копійку. У «новій хаті» — домовині — були і сухі квіти: чорнобривці; м'ята, безсмертники.

Коли виносили покійника з хати, то за ним швидко закривали двері, щоб смерть не верталася, щоб не було більш мерця в хаті. От що зазначав відомий дослідник Поділля Є. Сіцинський у своїй праці «Народные образы и представления о смерти»: «В Подолии, как только вынесут мертвеца из избы, стараются как можно скорее затворить двери, пока не отнесут его подальше, «чтобы смерть не вернулась в хату», а ворота по выносе тела завязывают с обоих концов красным поясом, или утиральником, «чтобы со двора не пошло за мертвым» добро: скот, птица, пчелы. Сейчас по выносе тела метут избу и выметенный сор относят далеко от дому. Горшок, из которого омывали покойника, солома, которая была под ним, выносятся также из дому и кидаются в реку, или где-нибудь на рубеже села, то же делают со щепками, которые остались от обтесывания для гроба досок...» [7].

У цій праці також зазначено «...По выносе мертвеца из хаты кто-нибудь из домашних обсыпала лавку, на которой лежало тело, и комнату овсом (на Поднестре) и рожью — «житом». . . Иногда мертвеца обсыпают маком для того, чтобы умерший не ходил по смерти, пока не соберет всех маковых зерен; каждой ночи мертвец начинает собирать, а между тем петух запоет и вся работа мертвеца пропала (Мазники Летичевского уезда). Бросают на лавку, где было тело, кусок железа, топор или что другое, чтобы смерть лучше съела железо, чем кого-нибудь из домашних...» [7].

Ставили труну серед двору, щоб всі попрощалися. На цвинтар несли або везли (якщо не погода чи дуже далеко до кладовища).

Похоронна процесія відбувалась в певному порядку. Попереду несли хрест, перев'язаний рушником або хустиною. Потім несли ікону. Після ікони — вінки. За вінками несли віко — кришку домовини. Віко застеляли темною скатертиною, на яку клали хустину, хліб, сіль.

За віком несли або везли покійника. В багатьох селах Хмельниччини тих, що несли покійника, віко, вінки, хрести, пов'язують хустинами, як подяка за те, що вони роблять. Також по

дорозі на цвинтар покійного зупиняли рідні, близькі. Зупиняли біля свого дому, біля роботи. Хто зупиняв, тримав буханець хліба, цукерки, печиво, і перечитувалась грамота за упокій померлих родичів, тих, хто зупиняв. Це робилося для того, «щоб померлі родичі, які зачитувались в грамоті, зустрічали новоприставленого покійника». «Під час виносу тіла відбувається цілий обряд голосіння (плачу). Здебільшого коли плачуть, то перераховують всю ту роботу, що її проводив покійник. Плачуть і приказують, наприклад, так: «Ой, сину мій, сину, ой голубчику мій, звідки – ж я тебе виглядатиму, – чи з гори, чи з долини, чи з високої могили» (до сина); «Господарю мій, порадику. А хто – ж буде порядкувати, а хто ж буде за плугом ходити? (до чоловіка); «А хто ж нам буде послуговуватись? А хто буде порядкувати, хто змиватиме, хто розчісуватиме?» (до матері) і т. ін. [4].

Коли несуть мерця, не можна їсти, бо виросте «мертва кістка». Не можна йти чи їхати проти похорону, не можна переходити дорогу померлому. На цвинтарі яму окроплювали свяченою водою. Близькі і рідні прощалися з небіжчиком. Хтось із рідних просив присутніх прощення для покійного, промовляючи: «Простіть йому люди». На що відповідали: «Хай йому Бог простить». Це проказували тричі. Після цього закривали небіжчика віком і опускали домовину в яму. Рідні кидали в яму монети, щоб, як казали, «купити місце». Поверх домовини сипали жменьку землі.

Тут же, на цвинтарі, хтось з родичів померлого роздавав дітям і старим, біднішим людям печиво, цукерки, що є залишком давнього обряду жертвоприношення силам природи.

Древній слов'янський звичай помертної тризни трансформувався у поминки, тобто спільне прийняття їжі після поховання покійника. На Україні цього звичаю дотримувались дуже суворо.

Саме слово «тризна» загально-слов'янське, означає – боротьба, змагання, герць, окремо – врочисті поминки на честь небіжчика.

Тризни чи поминки покійного справлялися першого року кілька раз, але перші були найпишніші, щоб задобрити небіжчика. Про річні поминки в русів згадує арабський письменник першої половини X віку Ібн-Русть, і каже, що ці поминки брали кухлів з 20 меду, несли на могилу й там родина пила та їла. При кожних поминках звичайно досипували могилу над покійним, і вона все росла.

Також і зараз запрошують родичі на поминальний обід. Якщо був піст, то всі страви готували пісні. Але головною стравою була поминальна каша – коливо (варена пшениця, приправлена солодом і зверху посипана проскуркою).

Поминальні страви були досить прості: капуста, борщ, риба (смажена чи «просол»), кисіль молочний або з ягодами. Заможні могли готувати ще голубці, печеню, варене м'ясо, вареники, локшину або бабку з локшини тощо [1].

Так незалежно від заможності родини померлого поминальний стіл повинен був накритий в день похорону, на 9-й день та 40-й після смерті, а також в річницю смерті.

Можна сказати, що традиція поминок насамперед означала об'єднання групи людей для яких померлий був близьким. Висловлювання, голосіння, згадування добрим словом покійного було традиційним на поминках.

Існував на Україні в деяких місцевостях особливий звичай поховання неодружених двчат і хлопців. По-перше їх одягали у весільне вбрання. По-друге на похорон несли коровай і шишки, вбирали їх по-весільному, клали на віко труни і так несли на цвинтар. Перед закриттям труни скибками короваю і шишками наділяли всіх, хто прийшов попрощатися з померлим.

Пізніш, поминають покійних по так званих «родительських» суботах, перед М'ясницею й Трійцею й ін. (за церковним календарем).

Отож, давні обряди більш-менш повно дійшли аж до наших днів. І це не просто відбувальщина. Де висока моральність кожної живої людини, яка береже в душі пам'ять роду. Тому що, усе починається з поваги до тієї святої могили: повага до свого роду, своєї землі, свого народу. Вивченню матеріальної культури подільського населення часів Давньої Русі приділено увагу. На території Хмельницької області досліджено городище літописної Ушиці, околиці та території Бакоти, також городища Болохівської землі. Вивчено матеріали про фортифікації, домобудівництво, повсякденний побут, ремесло русичів. Але дослідники майже не торкалися питань духовної культури. Дослідження давньоруських могильників поблизу села Сокилець Дунаєвського р-ну Хмельницької області проливають деяке світло на вивчення духовної, культури давньоруського населення – здійснені співробітником відділу охорони пам'яток історії культури Хмельницького обласного краєзнавчого музею В.А. Захар'євим [2]. Експедицією відкрито два могильники: підкурганний в ур. Могилки (Дубина) та ґрунтовий з підплитовими похованнями в ур. Батарея.

В кургані № 1 домовина не простежується, кістяк чоловіка орієнтований головою на захід. Довкола могили лежали колом вапнякові камені. За кам'яним колом простежено залишки ритуального вогнища. Біля нього сліди поминальної тризни – фрагменти розбитих посудин. Цікаво, що окремі фрагменти посудини знайдено і під камінням. Це свідчить про те, що кам'яна крепіда будувалася пізніше, а не в день похорон, тобто облаштування могили стало вже родиною справою. Кераміка цієї могили датується XI ст. Досліджена могила певним чином ілюструє процес поширення християнства. В основному домінує християнський обряд. Покійника «віддали землі», а не спалили, як це було часів «поганства». Його поклали головою на захід, що виражає візантійське християнське світобачення. Поховання безінвентарне. Поминальне вогнище горіло, після поминок на могилі посуд розбито і залишено, та й кам'яну праніду можна трактувати не в суто буденному плані, а як символ – знак Сонця, яке було одним із основних в пантеоні дохристиянських слов'янських божеств. Ще одним натяком на колишні традиції служить знахідка у схованці під каменем нижньої щелепи свині – культового знака язичництва.

В іншій могилі (під курганом № 2) обряд в основному повторюється. Жінка похована головою на захід. З інвентарю в могилі лише мідне кільце на правій руці. Є також залишки вогнища і розбитий посуд. Відмінності лише в тому, що жінка була похована у домовині, збитій кованими цвяхами, яку посипано на денній поверхні землею кургану, вогнище було з східного боку, в насипі значно менше фрагментів посуду, ніж в насипі чоловічого поховання. Водночас під насипом не було кам'яної крепіди.

Підсумовуючи матеріали дослідження підкурганних поховань можна стверджувати, що з приходом християнства у поховальному обряді населення Центрального Поділля відбулися певні зміни.

І хоч на думку деяких вчених, що в друг. пол. XII – першій пол. XIII ст. на Поділлі відбувалося повернення до язичництва, корінних змін в бік язичництва в похоронному обряді не сталося. І це добре ілюструють матеріали дослідження ґрунтового могильника в ур. Батарєа (загальна кількість поховань – 16) [2].

В цілому поховальний обряд давньоруського поселення Центрального Поділля збігається з обрядом сусідніх територій, зокрема, Західного Поділля, Буковини, Прикарпаття, тобто Галицької землі. Але він має і певні відмінності, які вказують на місцеві особливості давньоруських могильників на півдні Хмельниччини – колишньому Галицькому прикордонні.

Додатки

«Когда человек приближается к смерти, и св. Церковь особыми молитвами напутствует его в вечную жизнь. Над умиравшими читается «отходная», или умилительный канон Иисусу Христу и Его Пречистой Матери. . . По смерти христианина, обмывают его тело, надевают на него длинную белую одежду или «саван» в знак чистоты души, или же одевают одежду, соответствующую его званию. На лоб полагают «венчик» с изображением Иисуса Христа, Его Предтечи и Божией Матери. Этот венчик означает надежду умершего на приобретение венца небесного, а также то, что на земле он был борцом за правду Христову. На грудь полагается икона Спасителя в знак того, что он умер в вере в Господа. Тело полагается в гроб и накрывается покровом. Затем начинается чтение псалтири для утешения присутствующих и для побуждения их к молитве за усопшего. Через трое суток тело умершего предается погребению. Перед выносом тела в церковь совершается «лития», сокращенное моление об упокоении души в небесном Царствии. Когда выносятся гроб, поется ангельское пение «Святой Боже» в знак того, что умерший отходит туда, где живут ангелы, чтобы вместе с ними воспевать Творца вселенной. Окружающие стоят в это время со свечами в доказательство того, что умерший отходит к Вечному свету, Иисусу Христу. По принесении в храм, гроб ставится посредине храма лицом к алтарю, а по сторонам ставятся четыре зажженных свечи. Служится Литургия, за которой приносится Безкровная Жертва о прощении грехов и почившего. После Литургии начинается «отпевание». Поются псалмы Давида, в которых говорится о счастии души, жившей по заповедям Божиим и с надеждой на милость Божью, А затем следуют новозаветные стихи с припевом: «Благословен еси Господи».

Вслед за этими тропарями поется погребальный канон: во всех песнях его заключается молитвах верующих к мученикам о ходатайстве пред Богом за умершего и земная жизнь изображается под видом бурного моря, а смерть христианина – в виде тихого пристанища.

Присутствующие в последний раз целуют умершего, прощаются с ним, показывая этим любовь к умершему и согласны молиться за него. По окончании прощания с умершим возглашается «Вечная память». После отпевания гроб умершего несут к могиле. Еще раз совершается моление о спасении души умершего «Священник берет горсть земли и крестообразно посыпает ею тело умершего, говоря: «Господня земля и исполнение ее (все, что наполняет ее): вселенная и вси живущие на ней». Певчие поют: «Со духи праведных скончавшихся, душу раба твоего; спасе упокой», и гроб опускается в могилу лицом к востоку, как бы в знак того, что умерший идет к восходу, т.е. к началу новой жизни».

«Панихида есть служба, которая дает возможность выполнять последнее желание наших умерших выраженное в стихире — «непрестанно молитесь о мне». Слово «панихида» означает всенощное бдение», и свое начало панихида ведет от тех молитв, которые христиане совершали на гробах мучеников. До погребения панихиды совершаются ежедневно, а затем на 3-й, 9-й, 40-й день, во дни имении и кончины усопших, а также в так называемые «родительские субботы». В 3-й панихида совершается ради воскресшего Иисуса Христа в 3-й день из мертвых, в 9-й день, чтобы душа умершего сопричислена была к девяти чинам ангельским, в 40-й день для того, чтобы умерший, непостыдно выдержал свое испытание или частный суд (по вере Церкви, производимому в течении 40 дней) и потом, по милости Господу, в 40-й день вознесшегося на небо, принят был светлые обители рая...

Родительскими субботами называются такие субботы, в которые христиане поминуют своих умерших родителей. Таких суббот три: перед масляницей (неделя мясопуст), перед днем Св. Троицы и перед 26 октября.

В субботу перед мясопустом мы потому молимся за умерших, что в наступающее воскресенье вспоминается второе пришествие Спасителя и Страшный Суд Христов над живыми и умершими, и мы молим праведного Судью явить свою милость и умершим.

В Троицкую субботу мы молимся за усопших потому, что сошествием Св. Духа запечатлелось искупление мира, спасительно простирающееся и на живущих, и на умерших.

Суббота перед 26 октября иначе называется «Димитриевской субботой», потому что в этот день родился князь Димитрий Донской», неоднократно совершавший молитвенное поминовение убиенных на Куликовом поле (в 1380 г.) русских воинов (как в день погребения их, так по возвращении в Москву 21 сентября, так наконец и позднее, при посещении Троицко-Сергиевской лавры) и указываний всегда поминать и впредь воинов. И так как день памяти Св. Димитрия Солунского (26 окт.) считался праздничным днем, когда не полагалось заупокойного богослужения, то последнее и было приурочено к предыдущей субботе. Таким образом, в эту субботу прежде всего вспоминаются убиенные воины, но вместе с ними и все умершие православные христиане.

Для поминовения воинов, убиенных «за Веру, Царя и Отечество, кроме того установлена торжественная панихида в день 29-го августа. Но особенно торжественная молитва за умерших совершается во вторник на Фоминой неделе после праздника Пасхи. Этот вторник называется «радоницей». В этот день верующие приходят на могилы умерших близких с намерением разделить с ними великую радость Воскресения Христова. При поминовении усопших употребляется «коливо» или кутья, т.е. вареная пшеница и рис с медом, предлагаемая для вкушения всем присутствующим в знак братства пред Христом. Мед выражает особую духовную сладость, которая очищает умерших с верою и покаянием. Пшеница указывает на догмат воскресения и напоминает слова Христовы: «А еще зерно пшенично над на земле не умрет, то едино требуется, мце же умрет, мног плод сотворит» (Иоанна 12,24)».

Джерело: [9]

«УКРАШЕНИЕ РАСТЕНИЯМИ.

При следовании погребальных шествий в церкви для отпевания и на кладбище для погребения, воспрещено ношение венков с надписями или без оных, а равно и иных знаков и

эмблем, не имеющих церковного или государственно-официального значения, и строгое за сим наблюдение вменено в обязанность полицейским властям; при чем, в видах охранения должного благочиния и подобающего святыне уважения в самих храмах при отпевании усопших, предписано настоятелям и настоятельницам монастырей, а равно и настоятелям приходских церквей и кладбищ, в случае желания родственников умершего обставить гроб его в храме деревьями и растениями, иметь попечение, чтобы предназначенные для сего деревья и растения отнюдь не закрывали от молящихся иконостаса и царских врат и не метали священнослужителям при совершении отпевания.

Древним христианам не был чужд обычай украшать цветами и растениями гробы, могилы и тела усопших, но они пользовались этими украшениями лишь «для поощрения, – как говорит св. Киприан, – к евангельской добродетели», – для того, чтобы почтить нравственные достоинства умерших или для символического выражения идеи воскресения, вечной жизни, небесной награды и т.п. тщательно устраняя все то, что не имело чисто христианского религиозно-нравственного характера и что носило на ибо отпечаток языческого суеверия. Некоторые цветы и растения употреблялись для погребального украшения преимущественно пред другими, сообразно своим свойствам, как то: красные розы (как символ мученичества), фиалки, лилии и белые розы (в ознаменование нравственной чистоты), розмарин, барвинок, плющ, мирт, сосна и ель (как знак никогда не прекращающейся жизни и не прерывающейся любви к умершим), всегда зеленый и не гниющий кипарис (в ознаменование вечной жизни и как символ праведника, утвердившегося в благодати Божией), лавр (как знак победы и воскресенья), пальма (в ознаменование победы устоявших в борьбе мучеников), верба (как символ вечной жизни и воскресенья). Впоследствии рассматриваемый обычай нашел большее применение и распространение среди христиан на западе, а в близкое к ним время он, по подражанию иноверцам, вошел в употребление и у нас, хотя нашел сочувствие и применение, лишь в некоторых классах, нашего общества. Приняв у нас крайние размеры, этот обычай стал служить только для чествования земной жизни усопшего, отвращая тем самым «внимание верующих от мысли о смерти и вечности к суете земной жизни, вместо молитвенного умиления, утешения, назидания, питая тщеславие, и нередко малоимущих возбуждая к разорительному соревнованию с богатыми». Это в особенности стало обнаруживаться при следовании погребальных процессий в церковь для отпевания и на кладбище для погребения, принимавших иногда «характер светской демонстрации» и соблазнительных для благочестивого народа, привыкшего встречать погребальную процессию с уважением. Вот почему св. Синодом в 1886 г. и было издано постановление, направленное к ограничению этого обычая, как нарушающего у нас церковное благочиние и соблазнительного для религиозного чувства и народной нравственности.

В 1884 г. по военному ведомству объявлен приказ военного министра, воспрещающий допускать впредь употребление военной музыки при погребениях лиц невоенного звания. Св. Синод определил объявить о сем чрез напечатание в «Церковном Вестнике», пригласив при этом епархиальных Преосвященных и в особенности приходских священников к тому, чтобы они, в пределах принадлежащей каждому церковной власти, устраняли употребление музыки при совершении погребения, разъясняя, что музыка, не имеющая места в православном

богослуженні, не повинна бути вживана і при здійсненні релігійного обряду поховання».

Джерело: [5]

Тут зауважимо, що у християнських поховальних обрядах використання музики не було притаманним з релігійних міркувань. Після революційних подій 1917 р. та із встановленням радянської влади поступово поховальні процесії відбувались із музичним супроводом, що було явним порушенням християнських (православних) канонів.

Джерела та література:

1. Артюх Л.Ф. Українська народна кулінарія. – К.: Наукова думка, 1977. – С.68-69.
2. Захар'єв В.А. До питання про подільський варіант давньоруського поховального обряду // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. Науковий збірник. – Хмельницький, 1995.
3. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. –К.: АТ «Обереги», 1992. – С.233-252.
4. Манжос Б. Вірування та заботони нашого села
5. Настольная книга священно-церковного служителя. – Изд. отдел Московского Патриархата. 1993. – С.1331.
6. Полное собрание русских летописей. — Т. 2. Ипатьевская летопись. — СПб., 1908. — XVI с. — ст.60.
7. Сецинский Е. Народные образы и представления о смерти // Подольские епархиальные ведомости. – 1896. – № 10
8. Струманський В.П. Народознавство Поділля. Хрестоматія – Хмельницький: Поділля, 1995. – С. 217-220.
9. Храм Божий і церковні служби. Учебник богослуження для середньої школи – СПб, 1912. – С.227-231.

НАШІ АВТОРИ

Андрощук Сергій Олександрович, молодший науковий співробітник Славутського історичного музею
Баранська Наталія Вікторівна, науковий співробітник історичного відділу Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Беркута Ольга Казимирівна, заступник директора Хмельницького обласного краєзнавчого музею
Брицька Олена Миколаївна, заслужений працівник культури України, директор Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Будяй Василь Гаврилович, завідувач науково-методичним відділом Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Валяровська Лілія Петрівна, науковий співробітник історичного відділу Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника

Ветров Віктор Сергійович, молодший науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, здобувач Інституту археології Національної академії наук України

Венгрова Ольга Іванівна, завідувач історичного відділу Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника

Вихованець Тарас Васильович, заступник директора Нетішинського міського краєзнавчого музею, член НСКУ

Візнюк Вероніка Григорівна, провідний науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника «Межибіж»

Волкова Валентина Миколаївна, науковий працівник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника

Галатир Віталій Вікторович, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу інформаційних технологій Державного архіву Хмельницької області, старший викладач кафедри теорії та практики туризму Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом

Гарник Наталія Василівна, молодший науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор, академік Міжнародної академії інформатизації, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НСКУ

Гудима Вадим Валерійович, молодший науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, член НСКУ.

Данилова Катерина Володимирівна, старший науковий співробітник відділу історії Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Демидко Сергій Юрійович, завідувач історичного відділу Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Долінська Леся Йосипівна, молодший науковий співробітник Деражнянського районного історичного музею

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, Заслужений працівник культури, дійсний член Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НСКУ

Жукова Олена Вікторівна, кандидат історичних наук, завідувач кафедри музеєзнавства та пам'яткознавства Харківської державної академії культури

Западенко Ігор Валентинович, науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», член НСКУ

Захар'єв Володимир Анатолійович, науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії і культури у Хмельницькій області, директор меморіального музею Ігнація Сцібор-Мархоцького (с. Миньківці Дунаєвського р-ну), здобувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка, член НСКУ

Іваневич Лілія Анатоліївна, кандидат історичних наук, в.о. доцента кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права, докторант Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України, член НТШ та НСКУ

Йолтуховський Руслан Володимирович, вчений секретар Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Кохановський Олександр Борисович, директор Деражнянського районного історичного музею, член НСКУ

Корчевна Ірина Володимирівна, науковий співробітник відділу природи Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Лотоцька Ганна Анатоліївна, науковий співробітник Нетішинського міського краєзнавчого музею.

Лукашук Олександр Володимирович, зберігач фондів Шепетівського обласного літературно-меморіального музею М.Островського

Мальована Неллі Євгенівна, завідувач відділом природи Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Мартинюк Наталія Володимирівна, зберігач фондів Деражнянського районного історичного музею

Мельничук Оксана Анатоліївна, завідувач науково-масового відділу Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Міцінська Тамара Петрівна, старший науковий співробітник Хмельницького обласного літературного музею

Нестеренко Валерій Анатолійович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, доцент кафедри історії і філософії ПДАТУ

Пажимський Олександр Матвійович, старший науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника «Самчики», заслужений майстер народної творчості України, член НСКУ

Проненко Ірина Віталіївна, аспірант кафедри музеєзнавства і пам'яткознавства Харківської державної академії культури

Сергієнко Дар'я В'ячеславівна, аспірант кафедри музеєзнавства і пам'яткознавства Харківської державної академії культури

Старенький Ігор Олександрович, молодший науковий співробітник сектору археології і фортифікації Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, мол. наук. співробітник ДП ОАСУ «Подільська археологія», член НСКУ

Стрельбицька Наталія Іванівна, старший науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, член НКСУ

Стрижак Ніна Петрівна, старший науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Трембіцький Анатолій Михайлович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри комерційного та трудового права Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом, член НТШ і НСКУ

Юркова Тетяна Олексіївна, головний зберігач Хмельницького обласного краєзнавчого музею

ЗМІСТ

Брицька О.М. (м. Хмельницький). ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ: ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ	3
Музейна справа на Хмельниччині	3
Андрощук С.О. (м. Славути). ДО ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ НА СЛАВУТЧИНІЗ	3
Венгрова О.І. (м. Кам'янець-Подільський). КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ-ЗАПОВІДНИК В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ.	13
Волкова В.М. (м. Кам'янець-Подільський). ПЕРШІ СТОРІНКИ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА	19
Данилова К.В. (м. Хмельницький). ПРОСКУРІВСЬКІ ВЕКСЕЛІ ПОЧАТКУ ХХ ст. (За матеріалами наукового архіву та фондів ХОКМ)	24
Демидко С.Ю. (м. Хмельницький). НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ МОНЕТ ДО ФОНДІВ ХОКМ	27
Захар'єв В.А. (с. Міньківці Дунаєвецького р-ну). МЕМОРІАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ГРАФА-РЕФОРМАТОРА ІГНАЦІЯ СЦІБОР МАРХОЦЬКОГО У с. МИНЬКІВЦІ ДУНАЄВЕЦЬКОГО РАЙОНУ	34
Корчевна І.В. (м. Хмельницький). ФЛОРА І ФАУНА В НУМІЗМАТИЧНІЙ КОЛЕКЦІЇ ХОКМ	40
Мельничук О.А. (м. Хмельницький). ОСНОВНІ ФОРМИ МАСОВОЇ РОБОТИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ	49
Нестеренко В.А. (м. Кам'янець-Подільський). ДО ІСТОРІЇ ПРИРОДНИЧОГО МУЗЕЮ У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ	54
Старенький І.О. (м. Кам'янець-Подільський). ФОРМУВАННЯ НУМІЗМАТИЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ ПОДІЛЬСЬКОГО ЄПАРХІАЛЬНОГО ДАВНЬОСХОВИЩА	61
Стрижак Н.П. (м. Хмельницький). ГОЛОВНІ УБОРИ З ФОНДІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ	68
Музейні інновації в Україні	96
Жукова О. В. (м. Харків). АРХЕОПАРК В МУЗЕЙНІЙ ПРАКТИЦІ УКРАЇНИ (на прикладі музею „Цитадель Батуринської фортеці”)	96
Проненко І. В. (м. Харків). МУЗЕЙ-СКАНСЕНИ УКРАЇНИ: КРОКУЄМО В МАЙБУТНЄ	102
Сергієнко Д.В. (м. Харків). ЕРМІЛОВЦЕНТР ЯК ЗАСІБ РЕТРАНСЛЯЦІЇ СУЧАСНОГО МИСТЕЦТВА В ХАРКОВІ	104

Постагі музейної справи	108
Беркута О.К. (м. Хмельницький). ПРАЦІВНИКИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ – ЗАСЛУЖЕНІ ПРАЦІВНИКИ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ	108
Валяровська Л.П. (м. Кам'янець-Подільський). Ю. СІЦІНСЬКИЙ ТА М.ЯВОРОВСЬКИЙ ЗАСНОВНИКИ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО МУЗЕЮ	114
Візнюк В.Г. (сmt. Меджибіж Летичівського р-ну). З ЛЮБОВ'Ю ДО РІДНОГО ПОДІЛЛЯ (ДО 60-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ АНАТОЛІЯ МИХАЙЛОВИЧА ТРЕМБІЦЬКОГО)	117
Григоренко О.П. (м. Хмельницький). ОЛЕКСАНДР МАТВІЙОВИЧ ПАЖИМСЬКИЙ – УКРАЇНСЬКИЙ КРАЄЗНАВЕЦЬ, ЕТНОГРАФ, НАУКОВЕЦЬ, ІСТОРИК ТА ХУДОЖНИК	122
 Археологічні дослідження	130
Ветров В.С. (м. Хмельницький). КОМПЛЕКСНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ КВАРЦИТОВИХ МІСЦЕЗНАХОДЖЕНЬ ДОБИ РАНЬОГО ТА СЕРЕДНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ НА СХОДІ УКРАЇНИ (Піонерське-1, Піонерське-1А)	130
Демидко С.Ю. (м. Хмельницький). НОВІ ДАНІ ЩОДО РУЖИЧАНСЬКОГО МОГИЛЬНИКА	145
Трембіцький А.М. (сmt. Меджибіж Летичівського р-ну). ТРИПІЛЬСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ В с. КРУТОБОРОДИНЦІ	154
 Історико-краєзнавчі дослідження	161
Баранська Н.В. (м. Хмельницький). ПЕРШІ ПИСЕМНІ ЗГАДКИ ПРО НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ КРАСИЛІВСЬКОГО РАЙОНУ	161
Вихованець Т.В. (м. Нетішин). З ІСТОРІЇ ВОЛИНСЬКОГО СЕЛА XVI — СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТЬ (на прикладі Плужного в Луцькому повіті)	169
Галатир В.В. (м. Хмельницький). ПОХОДЖЕННЯ РОДУ ТА «УКРАЇНСЬКИЙ ПЕРІОД» ЖИТТЯ Й ДІЯЛЬНОСТІ І. ТОКАРЖЕВСЬКОГО-КАРАШЕВИЧА	187
Гарник Н.В. (м. Хмельницький). ІСТОРІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ КОНДИТЕРСЬКОЇ ФАБРИКИ	195
Гудима В.В. (м. Кам'янець-Подільський). ФОНДИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВА ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ МІСЦЕВИХ САМОВРЯДУВАНЬ НА ПОДІЛЛІ В ДОБУ ДИРЕКТОРІЇ УНР.	200

Долінська Л.Й. (м. Деражня). ВІДБУДОВА ШКІЛЬНОЇ СПРАВИ НА ДЕРАЖНЯНЩИНІ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ.	203
Єсюнін С.М. (м. Хмельницький). ПЛОСКИРІВ ПІД ГЕРБОМ ЄЛІТА (друга половина XVII – XVIII ст.)	207
Западенко І.В., Стрельбіцька Н.І. (м. Хмельницький). МІСТО ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ НА ІЛЮСТРОВАНИХ МАРКОВАНИХ КОНВЕРТАХ ПОШТИ СРСР	214
Йолтуховський Р.В. (м. Кам'янець-Подільський). КОНСЕРВАТИВНО- МОНАРХІЧНІ ПАРТІЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ В ПРОСКУРІВСЬКОМУ ПОВІТІ У 1906-1917 рр.	220
Кохановський О.Б. (м. Деражня). КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ РОЗВИТОК ДЕРАЖНЯНЩИНІ У 40-80-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ	226
Лукашук О.В. (м. Шепетівка). ШЕПЕТІВСЬКИЙ ОКРУГ У РОКИ НЕПУ (1921-1928)	232
Мальована Н.Є. (м. Хмельницький). ПАМ'ЯТНИКИ ТВАРИНАМ В УКРАЇНІ	242
Мартинюк Н.В. (м. Деражня). НАШ ЗЕМЛЯК ДОКТОР ДЖОЗЕФ ДЕВІД ФІЛДМАН – ЗАСНОВНИК СТРАХОВОЇ МЕДИЦИНИ У КАНАДІ	257
Міцінська Т.П. (м. Хмельницький). СМЕРТЬ ЛЕОНТОВИЧА В ЛИСТУВАННІ МИКИТИ ГОДОВАНЦЯ	260
Пажимський О.М. (с. Самчики Старокостянтинівського р-ну). ЕПОХА КУЛЬТУРИ РЕНЕСАНСУ (ВІДРОДЖЕННЯ) В ЄВРОПІ – ПЕРІОД ЖИТТЯ Й ДІЯННЯ КНЯЗЯ ВАСИЛЯ КОСТЯНТИНА ІІ ОСТРОЗЬКОГО, ВИРАЗНИКА «РЕНЕСАНСУ В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ» ЦЬЄЇ ЕПОХИ, В ЗБЕРЕЖЕННІ ЇЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	266
Етнографічні дослідження	283
Будяй В.Г. (м. Хмельницький). ІСТОРІЯ ТА СИМВОЛІКА УКРАЇНСЬКОЇ ПИСАНКИ	283
Іваневич Л.А. (м. Хмельницький). КЛАСИФІКАЦІЙНІ ВІДМІНИ НАРОДНОГО КОМПЛЕКСУ ВБРАННЯ УКРАЇНЦІВ ЦЕТРАЛЬНОГО ПОДІЛЛЯ	300
Лотоцька Г.А. (м. Нетішин). ОБРЯД ВИПКАННЯ КОРОВАЮ НА ІЗЯСЛАВЩИНІ	313
Юркова Т.О. (м. Хмельницький). ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД НА ПОДІЛЛІ	318
Наші автори	327

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ЛІТОПИС ХМЕЛЬНИЧЧИНИ-2015
Краєзнавчий збірник

Підписано до друку 25.05.2015. Формат 60х90/16
Обл.-вид. арк. 19.25. Друк офсетний. Тираж 100 прим.

Надруковано: ПП Мельник А.А.
м. Хмельницький, вул Чорновола, 37.
тел.: (0382) 74-32-22

Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики, телебачення
та радіомовлення України про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 1942 від 15.09.2008 р.